

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XV. KÖTET

1–2. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

II. OSZT. KÖZL.

•

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

FARKAS MÁRTON

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.

SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia

II. Osztályának Közleményei

Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzésére vagy továbbítására nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp., V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I. Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Úri utca 51—53.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XV. KÖTET

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

II. OSZT. KÖZL.

TARTALOMJEGYZÉK

az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei 1966. — XV. évfolyamáról

1—2. szám

<i>Szabó Pál Zoltán</i> (Babics András)	1
A magyarországi várostörténeti kutatások helyzete és feladatai (<i>Ruzsás Lajos és Szücs Jenő</i> előterjesztése és annak vitája az MTA Történettudományi Bizottságának ülésén).....	5
<i>Tóth Ede</i> : Az akadémiai történészképzés és tudományos minősítés időszerű kérdései....	69
Az MTA Régészeti Kutató Csoportjának munkájáról (<i>Castiglione László</i>).....	87
<i>Vértess László</i> : Jelentés a vértesszöllősi ásatásokról	111
<i>Erdélyi István</i> : Az I. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus	115
<i>Erdélyi István</i> : A mongol-magyar régészeti expedíció eredményei	123
<i>Bródy András</i> : Beszámoló egy tanulmányútról	129

3. szám

<i>Mátrai László</i> : Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály Vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen	141
<i>Elekes Lajos</i> : Osztályharc és rendi ellentétek a Mohács előtti Magyarországon	165
<i>Kosaras István</i> : Statisztikai módszerek alkalmazása a didaktikai-metodikai kutatómunkában	187
Krónika	195

4. szám

<i>Molnár Erik</i>	209
<i>Ember Győző</i> : Az MTA II. Osztályának könyvkiadási tevékenysége	217
<i>Vértess László</i> : Az őskori technológia fejlődési rátái.....	265
<i>Garai László</i> : A XVIII. nemzetközi pszichológiai kongresszus	285
<i>Szelényi Iván</i> : Egység és különbözőség	293
<i>Vértess László</i> : Munkaértekezlet a szeleta-kultúra kérdéseiről.....	301
<i>Ruzsás Lajos</i> : A törökellenes honvédő harc a XVI—XVII. században	313
<i>Benda Kálmán</i> : A jobbágyok és a Rákóczi szabadságharc	325
<i>Simon Gyula</i> : Emlékezés Waldapfel Jánosra.....	335

SZABÓ PÁL ZOLTÁN

1901–1965

1965. június 24-én tudományos és közéleti tevékenységben eltöltött gazdag élet zárult le budapesti kórházi ágyon, és néhány nap múlva utolsó búcsút kellett vennünk a pécsi köztemetőben Szabó Pál Zoltántól, a Magyar Tudományos Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének igazgatójától.

Szabó Pál Zoltán — kisebb megszakítással — egész életét Pécsen töltötte. Valósággal meggyökerezett Délkelet-Dunántúl földjén. A rajta élő nép problémáinak megfigyelésére, felszínre hozására és megoldására szentelte minden idejét.

Középiskoláit Pécsen végezte. Egyetemi tanulmányait Budapesten kezdte ugyan, de amikor 1923-ban Pécsre egyetemet hoztak, itt folytatta történelmi és földrajzi tanulmányait. Itt szerzett magának ezekből a tárgykörökből középiskolai tanári oklevelet. Bár hosszú évekig még párhuzamosan érdeklődött földrajzi és történettudományi témák után, végül is a földrajztudomány győzedelmeskedett. Fejlődésére jelentős hatással volt Budapesten Chelnok Jenő, Pécsen Prinz Gyula, az egyetem nagynevű geográfus professzora, aki Szabó Pál Zoltánt még mint egyetemi hallgatót vette maga mellé gyakornoknak, tanulmányai befejeztével pedig tanársegédnek.

Szabó Pál Zoltán első tudományos dolgozatai még a településföldrajz körében mozogtak, de az annyira szeretett Mecsekhegységre irányított figyelme az 1930-as évek végén már mindjobban jelzi természetföldrajzi beállítottságát. Valójában ez a fejlődési folyamat volt a természetes, mert hiszen főképpen ebben a vonatkozásban kapott jellegzetes alapot két említett tanárától is. A hatást növelte féléves zürichi tartózkodása, ahol Fritz Machatschek földrajzi intézetében dolgozott és a nagyhírű geológus, Albert Heim előadásait hallgatta. Elméleti tanulmányait az Alpok orogén mozgásainak, illetve a glaciális és interglaciális korok ilyen vonatkozású összefüggéseinek vizsgálatával egészítette ki.

1932-ben a pécsi egyetem bölcsészettudományi kara magántanárává habilitálta. Minthogy azonban tanársegédi állásában csak ideiglenesnek volt tekinthető, középiskolához helyeztette magát. Így került 1933-ban óraadó-tanárként a szekszárdi áll. gimnáziumhoz. 1935-ben került vissza Pécsre az

állami gimnáziumhoz, mely ekkor az egyetemhez kapcsolt Tanárképző Intézet gyakorló iskolája volt. Gimnáziumi rendes tanárrá 1936-ban nevezték ki.

Az 1930-as évek közepén jelent meg Vadász Elemérnek „A Mecsek-hegység” című nagyjelentőségű geológiai munkája, amely új alapra helyezte a mecseki röghegység vizsgálatát, számos kutatónak, így Szabó Pál Zoltánnak is ösztönzést adva, bár az utóbbinak — természetesen — morfológiai, karszt és karszthidrográfiai szempontból.

Sajnos, a 30-as évek második fele sem volt alkalmas arra, hogy Szabó Pál Zoltán a természeti földrajzi tudományt helyezze tudományos irodalmi tevékenysége gyűjtőpontjába. E tekintetben körülményei még romlottak, amikor 1940 őszén a pécsi bölcsészeti kart megszüntették és a kar személyi, anyagi állományát az ország vidéki egyetemei közt osztották szét. Ebben az időben már zajlott a második világháború, a front mögött pedig dolgoztak azok az exponensek, akik tudományos szemléletüket a napi politika szolgálatába illesztették. Területhez, néphez való hatalmi igény, kulturális, gazdasági, történelmi, jogfolytonossági stb. viszonylatok igazolására jelentős személyi erőket állítottak be. Minthogy ilyen megnyilvánulások visszaverésében Dél-Dunántúlon főképpen a pécsi bölcsészeti kar játszhatott volna szerepet, most — nem léteben — a hazafias erők egy humán-tudományokkal foglalkozó tudományos intézet felállítására gondoltak. Szabó Pál Zoltán a szervezés oszlopa lett. 1943-ban meg is született a Dunántúli Tudományos Intézet, jó-részt társadalmi összefogás anyagi áldozatkészségére építve, mégis az akkori Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium égisze alatt.

Szabó Pál Zoltán haláláig ennek az Intézetnek az igazgatója volt. A beható tudományos munkára a háború záróakkordjai, majd az átmeneti évek nehézségei miatt csak a 40-es évek vége felé kerülhetett sor. Szabó Pál Zoltán tudományos tevékenysége a felszabadulás után jellegzetesen a természeti földrajz felé fordult. Nagy segítséget kapott a buzgón tanulmányozott tudományos materialista világnézettől. Korábban sem volt ugyan idegen tőle, de teljesen magáévá tette a fontos irányelvet, amely az elmélet és gyakorlat egységét hangsúlyozza. Azon kutatók közé tartozott, akik akadémiai szintű kutatásaikat maximálisan egygyé tudják olvasztani a társadalmi és gazdasági szükségszerűséggel. Vízet keresett városoknak, falvaknak, termelőszövetkezeteknek, állami gazdaságoknak, ipari létesítményeknek. („A felszíni vizek vizsgálata Komló vízgazdálkodása tárgyában”, — „Javaslat a pécsi Porcelángyár ipari vízellátásának megjavítására”, — „A Babarci Állami Gazdaság központi telepének vízellátása érdekében”, — „Javaslat a megye szőlőtermelésének fejlesztésére” stb.) Ilyen irányú szakvéleményeinek száma: 55. Számtalanszor közbelepett a talajerózió megszüntetése, a legelők és rétek megjavítása érdekében, terveket szőtt az állattakarmányozással kapcsolatban. Jelentős ismeretterjesztő munkát végzett szóban és írásban, s mindezt tette kötelező intézeti tervmunkái mellett.

Szabó Pál Zoltán jelentékeny szerepet töltött be abban a küzdelemben, amelyet 1955-ig az intézetnek, vagyis az igazgatónak kellett megharcolni az intézet fenntartásáért. Az oktatásra profilírozott Művelődésügyi Minisztérium keretében ugyanis nem jól illeszkedett egy tudományos intézet. Végre 1955-ben az MTA vette át az Intézetet.

Az Akadémia intézetei közé történt befogadás új fejezetet nyitott. A tény maga, majd a létszámemelkedés és az országos tudományos tervezésbe való szilárdabb illeszkedés egyúttal azzal járt, hogy a kormányzat decentralizált tudomány- és kultúrpolitikájában a Dunántúli Tudományos Intézet Délkelet-Dunántúlon jelentős góccá alakult; körülötte bizonyos fontos kutatási és tudmányszervezési kérdések kristályosodtak ki. Szabó Pál Zoltán elől járt az ilyen munkálatokban és jelentős szerepe volt abban, hogy a tudományos élet és kutatás decentralizációja Dél-Dunántúlon is jól sikerült. Elnöke volt a Magyar Hidrológiai Társaság pécsi csoportjának, a Magyar Földrajzi Társaság Dél-dunántúli Osztályának, társelnöke a Magyar Karszt- és Barlangkutató Társaságnak, az MTESZ Baranya megyei csoportjának, 1962 óta a Magyar Földrajzi Társaság országos elnöke is ő lett. Szabó Pál Zoltán tudós és közéleti férfi volt. Utóbbi vonatkozásban a csúcspontra 1964. január 30-án jutott, amikor országgyűlési képviselő lett.

Tudományos tevékenysége dokumentumaként 194 tanulmányt, értekezést, szakvéleményt és népszerűsítő cikket hagyott ránk. Emlékét tudományos tevékenysége és közéleti szereplése megőrzi az utókor számára.

Babics András

A VÁROSTÖRTÉNETI KUTATÁS HELYZETE ÉS FELADATAI*

RUZSÁS LAJOS—SZÜCS JENŐ

Az MTA Történettudományi Bizottsága 1966. jan. 10-i kibővített ülésén Mályusz Elemér, Ruzsás Lajos és Szücs Jenő előterjesztése alapján megvitatta várostörténeti kutatásunk helyzetét és feladatait. Alább közöljük az előterjesztést és a vita rövidített anyagát.

Lényegesen kedvezőbb perspektívából mérhető fel ma a várostörténeti kutatás múltja és vehetők számba teendői, mint bármikor a közeli vagy távolabbi múltban hasonló számvetések alkalmával. E kedvezőbb nézőpontot egyrészt a közelmúlt és a jelen kézzelfogható eredményei nyújtják (míg régebben rendszerint a fogyatékos örökség elemző bírálatával és a vákuum tényének megállapításával kellett beérni), másrészt a kedvezőbb feltételek. Szinte úgy tűnik, a várostörténet hazánkban az 1950-es évek első feléig egyfajta bűvös körbe volt bezárva, amelyből kitörni önmaga erejéből nem volt képes, s amelybe zártan a magyar várostörténeti kutatás csupa egymástól elszigetelt tudományos kísérletre, kezdeményezésre volt ítélve, megterhelve a tudomány perifériáján mozgó, sőt éppenséggel azon kívül eső vállalkozások reménytelen ballasztjával. E bűvös kört persze nem varázslat, hanem két, egymással gyökereiben azonos — társadalomtörténeti, ill. tudománytörténeti — tényező erőszakolta a velük szemben erőtlenül kitörni kísérletező várostörténeti kutatás köré: a magyarországi urbanitás súlyos fejlődésbeli hiányaiból következő érdektelenség, vagy csak igen lanya érdeklődés a városi, polgári múlt iránt, ugyanakkor a magyar polgári történettudománynak éppenséggel kevésbé „polgári” arculata és szemlélete, ami többek közt a gazdaság- és társadalomtörténet kései és hiányos kialakulásában fejeződött ki. Nem varázssvessző, hanem a történettudomány feladatainak, belső struktúrájának, módszertanának gyökeresen új szemlélete szabadította ki a várostörténetet korábbi reménytelen elzártságából, ruházta fel polgárjoggal — nemzetközi viszonylatban jó félévszázados késéssel —, s ismerte el létjogosultságát, mint sajátos feladatokkal és módszerekkel, a történetírás egyéb ágai közt önálló funkcióval rendelkező kutatási ágazatot. Ez a szemlélet és felismerés tükröződik abban, hogy az MTA Történettudományi Bizottsága a történetírás legfontosabb teendői közt jelölte ki a várostörténeti kutatások helyét. Ennek a ténynek már önmagában is nagy jelentősége van, s az elmúlt évek számottevő kezdeményezéseit, eredményeit is szem előtt tartva, jogos a bizakodás, hogy az elmúlt évtizedek egyes, elszigetelt kezde-

* A bevezetés, valamint az 1—4. fejezet Szücs J., az 5. fejezet Ruzsás L. munkája.

ményezései után végre megszületett a magyar várostörténeti kutatás, mint szervesen fejlődő, marxista kutatási ágazat.

A várostörténet Európában nem valamilyen elméleti meggondolásból született, hanem számos tudományág konkrét kutatási szükségleteiből és részeredményeiből fokról-fokra alakult ki, menetközben építve ki a maga sajátos metodológiáját. Az eredmények és módszerek tömege már évtizedek óta halmazódik, mégis a hazai várostörténeti vizsgálódások a múltban — tisztelet a néhány kiemelkedő kivételnek — nagyrészt ezekről az eredményekről mit sem tudva (bármilyen paradoxul hangzik: „a várostörténetről” mit sem tudva), vadul és kuszan burjánzottak. A jövőben remélhetően egyre szélesebb körű kutatások ezt a felemás, s amellet az energiákat gyakran feleslegesen elfecsérlő eljárást el kell hogy kerüljék, ezért kívánatos lenne az egyetemes várostörténeti kutatás fontosabb metodikai eredményeinek elemző — és kritikai — vizsgálata és ismertetése. Egy-egy vonatkozásban történt is már ilyen kezdeményezés az elmúlt években. A jelen referátumnak már csak rendeltetésénél és kereteinél fogva sem lehet feladata a várostörténet módszertanának szélesebb alapokon és részletvonatkozásokban való kifejtése (az nem is lehet egyetlen tanulmány feladata), annyit azonban megkísérel, hogy legalább bizonyos legáltalánosabb szempontokat ajánljon, gyakorlati okokból s megpróbálja körülvonalazni a legfontosabbnak látszó teendőket. A várostörténet hazai múltja az intő, példa arra, hogy ha a kutatások még a legfőbb célkitűzések és a legáltalánosabb nézőpontok és módszertani elvek tekintetében is függetlenül járnak el, az eredmény csak az adatoknak olyan szervetlen, mozaikszerű halmazaként lehet, amely alig ad lehetőséget szintézisre. Márpedig a hazai várostörténet csak azonos célkitűzéseket és fő vonásaiban egyező módszertani elveket valló széleskörű kutatógárda együttműködéséből valósulhat meg. Mielőtt azonban a teendőkre vetnénk szemünket, egészen összevontan — csak a legfőbb vonásokra ügyelve — fel kell mérnünk a múltat és a jelent.

1.

A magyar várostörténeti kutatás múltja 1945-ig

A várostörténet művelését két, célzatában különböző irányú igény és törekvés hozta létre a múltban és mozgatja ma is. Az egyik a lokális hagyománytisztelettől hajtott természetes érdeklődés a lakóhely, a szülőváros, tehát egy-egy város múltja iránt. A másik a történettudomány részéről jelentkező tudományos vizsgálódás, amely a város mint a történelemben sokirányú funkciót betöltő képződmény felé fordul, számára a városok története nem öncél, hanem eszköz a történelmi folyamatok megértéséhez. Szerencsés esetben a két törekvés szerves egységben társul, amennyiben az utóbbi szempontjaival,

módszereivel áthatja az előbbi, ellenkező esetben az első az adatok és kuriózumok szemponttalan és öncélú gyűjtögetésében lehetőségre végső határaihoz érkezve megreked.

A primérből és egyszerűbb lokális igény, mintegy a középkori városi krónikairódalom egyenes folytatásaként Európa-szerte időben korábban jelentkezett, a második — nyugateurópai viszonylatban — a múlt század dereka táján támadt fel és erősödött egyre a század második felében a történettudomány egyes specializálódó ágai önálló életre kelésével párhuzamosan. A kezdeti, döntően jogtörténeti szempontú érdeklődést (amelyet a régészet, művészet-történet stb. követett) egyre inkább a „megszülető gazdaságtörténet és társadalomtörténet szempontjai váltják fel, hogy aztán a századforduló körül már az utóbbiak primátusa alatt kiforruló önálló kutatási ágazatról szólhatunk: ez a várostörténet. Általában elmondható: minél mélyebb gyökerek voltak a polgári hagyományok, annál intenzívebb és szélesebb volt az igény a várostörténet iránt; minél erőteljesebb volt a polgári tudományosság fejlődése, annál hathatósabb volt a történetírás — azon belül is első helyen a gazdaságtársadalomtörténet — várostörténeti vizsgálódása és termékenyítő hatása, amely a „természetes” lokális érdeklődést a tudomány általánosabb szempontjaihoz igazította, szempontokkal és módszerekkel látta el.

Magyarországon a polgári életfelfogás és hagyományok nem voltak elég erősek, ill. csábítók ahhoz, hogy a helyi érdeklődést egy-egy város múltja iránt magasra izzítsák. A múlt század második felében a dzsentri életeszményeit majmoló vagy azzal szemben kisebbséggel küszködő magyar városi polgárság nem lehetett büszke a polgári múltára, nem kereste a városi lét és a történeti tudat kontinuitását. Ehhez járult még az is, hogy mivel számos jelentős városunk a régebbi századokban részben, helyenként egészen idegen nyelvű volt, nem látszott „nemzeti” feladatnak a múlt fészegetése. Nem véletlenül az első határozottan a városi múlt felé forduló helyi publikációs tevékenységet az erdélyi és a szepesi szászok lokális patriotizmusa és partikuláris nacionalizmusa mozgatta már a XIX. század közepén. Amennyiben az 1860–70-es évektől fogva máshol is feltámadt némi érdeklődés a városi múlt iránt, az mindvégig — csekély és tiszteletreméltó kivételtől eltekintve — a jószándékú dilettantizmus, félig-tudományos adatgyűjtögetés, vagy éppenséggel üzleti számítások hálójában vergődött. Ez a jelenség a legszorosabban összefügg azzal a másikkal, tudománytörténeti ténnyel, hogy történetírásunk ún. „pozitivisták” és liberális korszaka nem volt képes a gazdaság- és társadalomtörténetet a történetírás egyenrangú és erőteljes ágává kifejleszteni. Néhány kiváló tudós együttes erőfeszítése a századforduló körül ugyan rövid időre megkísérelte a hazai kutatást az európai színvonalhoz közelíteni, az ő kiváló eredményeik azonban önmagukban elégtelenek voltak ahhoz, hogy a várostörténet kikecmeregjen a dilettáns partikularizmus kátyujából. Ha a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle beköszöntőjében (1894) azt írhatta, hogy a gazdasági

élet történetével foglalkozni „a legújabb időkig felségsértés volt”, a gazdaságtörténeti érdeklődés megélénkülésének rövid évei és az azután beköszöntő hanyatlás azt bizonyította, hogy a teljes értékű polgárjogot a dualizmus korában sem nyerhette el mindvégig.

A szellemtörténet uralomra jutása a későbbiekben aztán éppen nem kedvezett annak, hogy az újra meg-megújuló, de már elszigeteltebb törekvések nagyobb jelentőségű sikereket hozzanak. Ha egy ponton, az agrár- és parasztságtörténet terén bizonyos fokú áttörés sikerült is, a várostörténet helyét és funkcióját nem találta meg a történetírás struktúrájában. A korszak tudományos törekvéseit reprezentáló „A magyar történetírás új útjai” (Bp. 1932) c. kötet éppen csak mellékesen érinti egy-egy helyen „városaink elhanyagolt problémakörét”, mit sem sejtetve arról, hogy további helyi monográfiáknak főleg a városok etnikai összetételére és a táji típusok elkülönítésére vonatkozatható vizsgálatain túl bármi lényegeset várna a kutatástól. Ami figyelmeztetés, kívánság a modern várostörténet megteremtése iránt elhangzott mégis — s néhány tanulmányban testet öltött —, az pusztában elhaló kiáltás maradt, s van valami szimbolikus jelentősége annak, hogy a várostörténet szélesebb alapokon való megszervezésének határozottabb javaslata a korszak huszonegyedik órájában, 1944-ben hangzott el.

A lehangoló összképet csak módosítják, enyhítik, de nem változtatják meg az általános tendenciák ellenére felszínre került eredmények. A várostörténeti kutatás múltja Magyarországon nagyjában két — nem is annyira időben, mint a tárgy szemléletében és a módszerekben szétváló — időszakra bomlik. A XIX. század közepén — tömegében inkább a kiegyezés után — kezdődő korszakot mindenekelőtt egy nem lebecsülendő méretű, eredményeiben azonban annál vegyesebb helyi publikációs tevékenység jellemzi. Helyi társulatok, maguk a városok helyi folyóiratokban, kiadványokban igyekeztek, meglehetősen sporadikusan, súllyal a középkor századaira irányítva a figyelmet, megismerni a múlt életével. Források kerültek napvilágra, közlemények egy-egy város múltbeli életéről „innen-onnan”, minden különösebb szempont nélkül, tallózva. Emellett megjelent egy sor város monográfiája, egy részük szakavatott történészek tollából, nagyobb részük a város múltja iránt lelkesedő, a forrásokat éppen hogy elolvasni — már kevésbé értelmezni — tudó műkedvelő érdeklődők fáradozásai eredményeképpen. Ezt a tevékenységet általában más szempont alig befolyásolta, mint adatok gyűjtögetése egy-egy város történetéből, fő tekintettel a város „egykori fényére” vagy „hajdani viszontagságaira”, nagy figyelemmel a kuriózumok iránt, s az összehordott adattömeg sztereotíp osztályozási elvek alapján (ipar, kereskedelem, közigazgatásügy, művelődési viszonyok, erkölcsi élet, vallásos élet stb., stb.) lehetőleg olvasmányos feldolgozása. Ha egyáltalán tágabb összefüggések igénye felmerült, ez főként abban merült ki: milyen szerepet játszott a város” az országos politikai életben. Egyes kutatók egyéni felkészültsége és tudomá-

nyos invenciója ezt a keretet megtölthette a történettudomány számára hasznosítható adatokkal és szempontokkal; nagy részük, sajnos, a szemponttalan és szervetlen adathalmaz és a reménytelen közhelyek miatt a szakemberből csak bosszankodást, az érdeklődő laikusból csak unalmat vált ki. A várostörténetet általában a helytörténettel — éspedig a fenti jellegű helytörténet-írással — vették azonosnak, mit sem tudva a század végén már problematikáját és módszereit szélesebben kibontani kezdő német, francia, belga stb. várostörténet felfogásáról, sőt létezéséről. Amennyiben mégis valami tágabb keretek közt képzelték el, akkor az általános történetírás valamely közelebből meg nem határozott helyén, esetleg a jogtörténet keretében, legjobb esetben az elmosódott határú „művelődéstörténet” ágaként tekintették, ebben a szellemenben fogant jónéhány átfogóbb jellegű feldolgozás.

Úgy látszott, hogy fordulatot fog hozni a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle megindulása (1894), amely egyben néhány lelkes és képzett tudós törekvését fejezte ki — a külföldi eredményeket is rendszeresen figyelemmel kísérve — a magyar gazdaságtörténet megteremtésére. Az egyetlen Kováts Ferenc működésén kívül — akiről alább külön kell megemlékezni — azonban a várostörténet ismét csak „adalékokat” kapott, ha hasznosakat is, de a vállalkozás maga nem izmosodott meg annyira, hogy korszerű szempontokkal hassa át a kutatás egészét. A „pozitívista”, liberális korszak tehát néhány alapvető forráskiadványon, jónéhány ma is forgatott monográfián és részlettanulmányon kívül a szétszórt adatközlések ötletszerűen egymásra hányt halmazát hagyta örökül — nem szólva az úgyszólván hasznavehetetlen publikációk még nagyobb tömegéről —, anélkül, hogy a várostörténetnek azt az alapvetését elvégezte volna, ami külföldön már megtörtént.

Pontosabban, egyetlen név jelzi pusztán a modern várostörténet hazai meggyökerezését a század elején — s ezt a nevet egy, a részletekbe nem bocsátkozó visszapillantásnál is le kell írni —, Kováts Ferencé. Munkássága egyik fele ugyan még az előbbi korszakba esik, mégis egészében valami újat jelöl. A várostörténet problematikáját — legalábbis középkori vonatkozásban — minden tekintetben a tudomány legkorszerűbb színvonalán vetette fel, a középkori város leglényegesebb funkcióira irányította a figyelmet, a történeti statisztika alkalmazásával a modern várostörténeti kutatás egyik legfontosabb módszerét honosította meg, a várostörténet forrásai kezelésének és kiaknázásának nálunk addig ismeretlen lehetőségeire mutatott rá. Legtöbb munkája (nagyrészt szerénynek tűnő tanulmányok) „helytörténeti” témájú, ami már azért is tanulságos, mert a jelenig kihatóan mutatja, hogy a kérdés nem azon fordul meg, hogy a kutatás nézőpontja, kiindulása „helytörténeti” vagy általánosabb, hanem a módszereken.

Sajnos, Kováts Ferenc nem teremtett iskolát. Egyáltalán: nehéz a várostörténeti kutatás újabb időszakára a „korszak” kifejezést alkalmazni, annyira nem mutat fel még olyan értelmű homogenitást sem, mint az előző évtize-

dek. A termés az 1920—30-as években összezsugorodik a korábbiakhoz képest, s néhány elszigetelt vállalkozásra, néhány tudós magános munkájára szorítkozik, ezek viszont tárgyilag és szempontjaikban korszerű eredményeket hoztak. A mozgatóerő nem valamely gyökeret vert felismerés volt továbbra sem, amely a várostörténet számára helyet jelölt volna ki a történettudományban, hanem egy-egy tudós egyéni érdeklődése és felkészültsége. Kováts ösztönző példájára a gazdaságtörténet analitikus módszere egy-egy tanulmányban testet öltött, főként azonban a társadalomtörténeti kutatás igyekezett a városok, mint jogi képződmények vizsgálata, ill. egy-egy város múltjában való tallózás helyett a polgárság, mint társadalmi réteg fejlődésével foglalkozni. Egy-egy város bőkezűsége és helyi szakemberek itt-ott a forráskiadás, a helytörténet művelése terén maradandó eredményeket értek el (e téren Sopront nem megemlíteni lehetetlen lenne), a rokottudományok egy-egy kimagasló kutatója (a régészeken kívül a néprajzra, településtudományra, s a szociográfiára kell utalni) lényegesen új par excellence várostörténeti szempontokat, módszereket és tárgyi eredményeket hoztak. Végeredményben önmagukban számottevő, tárgyilag és módszertanilag sok tekintetben újat hozó, de egymástól izolált, szervesen egymásba nem épülő részeredmények és vállalkozások: talán ennyiben lehetne egészen összevontan jellemezni a századforduló körüli időszak tökéletlenül gyűjtögető, provinciális és már a saját korában elavult várostörténetíráson túljutott kutatási eredményeket a „második korszakban”. A polgári történettudománynak bealkonyult anélkül, hogy az eredetében oly jellegzetesen „polgári” jellegű várostörténetet szélesebb mederben folyó kutatási ággá lett volna képes duzzasztani, ezért maradt az örökség ezen a téren — egyes kimagasló eredményei ellenére is — torzó, s mint annyi más téren, a marxista tudományra maradt számos olyan teendő, amelyet máshol a polgári tudomány már legalább részben elvégzett. Részkutatásokban is, de abban az alapvető vonatkozásban is, hogy egyáltalán a várostörténet létjogosultságát és szempontjait elismertesse.*

2.

A feudalizmus-kori kutatás helyzete napjainkban

A marxista várostörténetírás a felszabadulás után mintegy egy évtizedes mély csend után kezdett jelentkezni. Nem mintha a születő marxista történettudomány nem ismerte volna fel — legalább elvben — a várostörténet fontos-

* A feudalizmus-kori várostörténet 1945 előtti részletesebb historiográfiájára l. összefoglalóan (részben kritikailag): *Mályusz Elemér*, Geschichte des Bürgertums in Ungarn. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 20 (1928), 356—358. — *Berlász Jenő*, A magyar gazdaság- és társadalomtörténet kialakulása. Közgazdasági Szemle 86 (1943), 1076—1096. — *Valló István—Borbíró Virgil*, A magyar városépítéstörténeti kutatás feladatai és módszertana. Településtudományi Közlemények 1953, 97—105. — *Szücs Jenő*, Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955, 5—14.

ságát és szerepét a gazdasági-társadalmi folyamatok megértésében. A felismerés gyakorlattá válásának azonban több akadálya volt. Alig akadt szakember, akire építeni lehetett volna; a gyakorlatban számos fontosabb — vagy fontosabbnak látszó — témakört kellett előnyben részesíteni; tisztázatlannak látszott, hogy az egyébként szisztematikusan figyelemmel sem kísért európai kutatás eredményeiből és módszereiből mi az, ami kritikailag átszűrve hasznosítható (s egyáltalán hasznosítható-e). Anyagi és részben politikai szempontok miatt a felszabadulás előtti helytörténeti vállalkozások, folyóiratok feltámasztásáról nem esett szó, amiben nem kis szerepe volt az aggályoskodásnak: illik-e, szabad-e a helyi „burzsoá” múltat kultiválni, nem számolva azzal, hogy a munkásosztály is közeledhet érzelmi töltettel a városi múlt felé.

A fordulat kezdeteit az 1950-es évek derekán részben a kutatás szervezeti keretéről szolgáló és publikációs lehetőséget nyújtó vállalkozások jelezték (amelyek sorából az elsőnek jelentkezőket: a Budapest történetére vonatkozó széleskörű anyaggyűjtés megindulását, a „Tanulmányok Budapest Múltjából” és a „Soproni Szemle” újra megjelentetését ki kell emelnünk), részben néhány várostörténeti, ill. a várostörténet tárgya szempontjából fontos monográfia megjelenése jelezte (1954—55), melyeket rövidesen a tanulmányok egyre bővebben áradó sora követett. Az azóta eltelt évtized eredményein végigtekintve ma már bizonyossággal kimondhatjuk, hogy a magyar várostörténeti kutatás újabb, harmadik korszakát éli, ami egyben a marxista várostörténet hazai megszületésével egyenlő. Egyidejűleg hangsúlyozni kell azonban, hogy bár az eredmények ívekben kifejezhető mennyisége már önmagában is jelentős, a problémalátás, a szempontok, a tematika, a színvonal sokkal egyenletesebb, a kutatások inkább egymásba kapcsolódnak, mint bármikor a múltban, alapjában még mindig egy korszak *kezdeteiről* beszélhetünk csak, amelynek további sorsa elsősorban a szempontok, a témák és a szervezeti keretek összehangolásától függ.

Ezen a ponton is csak az összkép legfőbb vonásaira szorítkozva vesszük számba az eredményeket.* Elsőként talán a kutatások szélességét és mélységbeli tagozódását kell kiemelni. Elvben régóta tudott dolog, hogy a várostörténeti kutatás eredményessége legalább részben a különböző tudományágak sokoldalú együttműködésének függvénye, egyetlen tudományág sem sajátíthatja ki azt magának és nem vállalkozhat önmagában minden kérdés megoldására. E felismerés gyakorlattá válása irányában számos jelentős eredményt regisztrálhattunk az elmúlt évtizedben. A régészet és a művészet-történet szakfolyóirataiban a várostörténet szempontjából fontos rész-eredmények, adatok, összefoglaló tanulmányok egész sora kapott helyet a „Városképek — műemlékek” és a „Magyar Műemlékek” egyre gyarapodó

* A legújabb várostörténeti kutatások fontosabb eredményeinek áttekintésére l. *Kubinyi András*, *L'historiographie hongroise moderne des villes*. *Acta Historica* VIII (1961), 175—189.

sorozatain belül egyik-másik kötet a történettudomány számára is lényeges adatokat nyújt. Máris gyümölcsöző eredményei mutatkoznak a település-történet, a városépítéstörténet megélénkülésének, segítséget kapott a kutatás a nyelvészettől, a statisztikusoktól és más rokontudományoktól is. Míg egyrészt ily módon a kutatás mintegy strukturálisan kitágult, másrészt a tulajdonképpeni történész kutatómunka a múlthoz képest hasonlíthatatlanul inkább elmélyült a gazdaság-, társadalomtörténeti kérdések vizsgálatában. Főleg a városi múlt gazdaságtörténeti vonatkozásai kaptak súlyt egyes összefoglaló munkákban és a folyóiratokban megjelent résztanulmányokban.

Fontos eredmény a várostörténeti vizsgálódások időbeli határainak kitágulása is. A múltban a legmaradandóbb eredmények a középkor kutatásában születtek, ami részben a hazai történetírás erősen középkori súlypontjával, részben azzal a ténnyel magyarázható, hogy a haladott nyugateurópai várostörténet is a régibb századokra koncentráltta figyelmét, ezen a téren halmozott fel ma már szinte áttekinthetetlen mennyiségű eredményt, míg viszont a XVI. századon innen a kutatási eredmények egyre zsugorodnak. Nyilvánvaló pedig, hogy a kapitalizmus előzményeinek, kialakulásának és fejlődésének folyamatát várostörténeti kutatások nélkül megérteni nem lehet. Az elmúlt évek kutatásainak a XVIII—XIX. század városfejlődése egy-egy elhatárolt területének feltárása során csaknem szűz talajt kellett feltörniük. A legjobb eredmények ott születtek, ahol a kutatás szervezeti feltételei és ösztönző ereje adva voltak. (Budapest, Pécs, Sopron.)

Bár a várostörténet terén még hosszú időn át a részproblémák analitikus, forrásszerű feltárása áll előtérben, s ennek megfelelően a publikációk nagy többsége egy-egy szűkebb korszak vagy problémakör vizsgálatára szorítkozik, jórészt helytörténeti keretek közt, nem hiányoznak az elmúlt évek terméséből az átfogóbb tanulmányok, monografikus vállalkozások sem, amelyek a városok egy-egy — geográfiai, jellegükben, funkcionálisan összetartozó — csoportjának fejlődését egészében és hosszabb időszakon át kísérlik meg bemutatni, vagy a várostörténet szempontjából döntő jelentőségű témaköröket dolgoznak fel. Másrészt a részletkérdéseket helytörténeti alapon vizsgáló tanulmányok egy része szemléletében és módszereiben magasan felülemelkedett a múlt helytörténetírását szelvében jellemző szűk látószögön és öncélúságon, amennyiben tárgyát a városfejlődés általános problematikájába ágyazva dolgozza fel. Nem egy munkában többé-kevésbé sikeres kísérlet figyelhető meg azon a téren is, hogy a szerzők igyekeznek kitörni abból a provincializmusból, amely a magyar történetírás sok területét jellemezte a múltban s hatásától még ma sem sikerült teljesen megszabadulni. Figyelemmel kísérik a legújabb módszertani eredményeket, s ezeket sikerrel alkalmazzák a hazai forrásanyagon. Hadd utaljunk itt csak a városkialakulás topográfiai vizsgálatára, vagy a történeti statisztikai elemzésekre a XV—XVIII. század várostörténetének egyes területein.

Minthogy a várostörténet jelentős részben helytörténeti kutatásokat igényel, fejlődésére nézve döntő, hogy kialakulnak-e azok a helyi kutatási centrumok és publikációs lehetőségek, amelyek kereteket nyújtanak egy-egy kutatógárda kialakulásához és munkája folyamatosságához. E centrumok az 1950-es évek második fele óta kialakulófélben vannak a fővároson kívül a legtöbb jelentősebb vidéki városban, ha nem is mindenütt egyforma sikerrel s nem is mindenütt töretlen és zökkenőmentes a fejlődés. Kifejezetten várostörténeti jellegű időszaki kiadvánnyal ugyan csak Budapest és Sopron büszkélkedhet, de szinte valamennyi nagyobb városunkban akár a helyi múzeum vagy egyetem évkönyvei, akár a várostörténetnek is helyel-közzel teret engedő helyi folyóiratok közlési lehetőséget, s a Történelmi Társulat helyi csoportjaival együtt a kutatómunka szervezeti kikristályosodása számára kereteket adhatnak (Pécs, Győr, Székesfehérvár, Miskolc, Debrecen stb.).

A várostörténeti kutatómunka fellendülését jelezték és egyben a rendszeres véleménycsere szükségességére mutattak rá az elmúlt években megrendezett várostörténeti konferenciák. A Magyar Történelmi Társulat rendezésében 1960. május 6-án Sopronban tartott várostörténeti ankét még főleg a megindult kutatómunka egységes mederbe terelésének útját kereste, a teendők egész sorát jelölte ki kívánság formájában, általános módszertani és szervezeti javaslatokat hangoztatott, aminek egyébként a későbbiekben sem visszhangja, sem gyakorlati következménye nem mutatkozott. Az 1962. november 8—9-én Budapesten megrendezett várostörténeti konferencián már konkrét tárgykörök, részben kutatási eredmények kerültek napirendre. Az első kettő (a magyar város kialakulásának kérdése s a korai várostörténet módszertani kérdései, továbbá a magyar városfejlődés későközépkori európai összefüggései és az ezzel kapcsolatban jelentkező kutatási feladatok) fontos elvi vitát keltett a távolsági kereskedelem szerepének, mint városfejlesztő tényezőnek a megítélése körül, anélkül azonban, hogy a vita érdemlegesen kibontakozott volna. A harmadik tárgykör (a pénzvagyon felhalmozásának problémája a kései feudalizmusban) a teendők egész sorának kijelölésén kívül néhány fontos helytörténeti kutatás részeredményeit hozta felszínre, a negyedik (a XVI—XVII. századi ár- és bértörténeti kutatások kérdése) főleg módszertani kiindulópontokat vázolt fel. Az 1963. november 4—5-én Győrben tartott második várostörténeti konferencia elsősorban a Győr történetének kutatásában jelentkező problémákat és feladatokat vette számba, számos ponton azonban a vita általánosabban vetette fel a helytörténeti kutatások állapotának problémáit és a teendőket; különösen tanulságos eszmecsere bontakozott ki a matematikai-statisztikai módszereknek a várostörténetben való alkalmazása lehetőségei tárgykörében.

Mind a nyomtatásban mutatkozó eredmények, mind a kutatómunka időszerű kérdéseiről folytatott megbeszélések és viták egyértelműen azt bizonyítják, hogy a várostörténeti kutatások hazánkban kiléptek múltbeli elszigetelt-

ségükből, esetlegességükből, s a várostörténet, ha több évtizedes késéssel is, útban van afelé, hogy immár a marxista magyar történettudományban megkapja az őt megillető helyet. Ha az eredményeket a múlthoz mérve tekintjük, nincs ok komolyabb elégedetlenségre; ha azonban akár a történettudomány belső szükségleteihez mérjük azokat (felvetve a kérdést: milyen vonatkozásban képes, s milyenekben nem képes a várostörténet pozitív feleleteket adni a magyarországi gazdaság- és társadalomfejlődés problematikus területein!), akár az e téren fejlettebb országok eredményeihez viszonyítjuk azokat, feltétlenül szerényebbek leszünk az elégedettségben. Túl sok alapmunkát, részletkutatás vár még elvégzésre, amíg elmondhatjuk, hogy bepótoltuk mindazt, amit az elődök elmulasztottak. Számos feltétel és lehetőség adva van ahhoz — mindenesetre inkább, mint bármikor a múltban —, hogy a várostörténet teljes és kívánt szélességben bontakozzon ki hazánkban. Hogy csak a leglényegesebbeket említsük: bizonyos létszámú kutatógárda, amely — kutatóintézetekben, levéltárakban, múzeumokban, Budapesten és nagyobb vidéki városokban dolgozva — egyik vagy éppen fő céljának tekinti a várostörténet kutatását; meghatározott kutatási eredmények és kialakuló módszertani elvek; egyes városok részéről határozott segítőkészség a kutatások anyagi, szervezeti kereteinek megteremtésére; a történettudomány és a rokontudományok részéről a várostörténet fontosságának elvi felismerése. Mindezek a feltételek az elmúlt évtizedekben nem, vagy csak hiányosan voltak adva. Őszintén megvallva azonban, e feltételek ma sem minden tekintetben, nem teljesen kielégítő módon vannak jelen, s a köztük levő összhang sem mindig kielégítő. Igaz, hogy vannak várostörténeti kutatók, de a feladatokhoz képest kevesen. Igaz, hogy számottevő eredmények születtek a közelmúltban, de a kutatások nem feltétlenül mindig a legfontosabb témákat ragadták meg a feltárandó problémák láncolatában, nem mindig a legcélravezetőbb módszert alkalmazták a kidolgozásban. Igaz, hogy éppen a kutatás és a módszerek összehangolására jöttek össze a várostörténeti megbeszélések, de rendszerint a viták berekesztettek ott, ahol igazán kifejlődhettek volna, módszertani megbeszélések helyett gyakran inkább „hozzászólások” sorozata hangzott el, konkrét megállapodások nélkül, s a megbeszélések befejeztével a felvetett kérdések le is kerültek a napirendről. Tény, hogy számos városunk példamutató kezdeményezéseket indított el a helyi kutatások elősegítésére, de az áldozatkészség nem mindig mutatkozott egyenletesnek és kitartónak, emiatt már elkezdett vállalkozások megrekedtek, elhaltak; gyakran nem is feltétlenül a legfontosabb munkálatokat támogatták és segítették publikációhoz. Igaz, hogy a történettudomány elvileg felismerte a várostörténet fontosságát és szerepét, de még mindig nem találta meg a módját és formáját annak, hogy a helyi kutatások terén a történettudomány szempontjából lényeges kutatások előnyben részesítésére hasson a kevésbé lényegesek rovására, s hogy összhangba hozza az egymástól elszigetelt kísérleteket, tematikailag és módszertanilag egyaránt. A várostörténeti kuta-

tásnak néhány fundamentális igénye, amelyek közül egyesek évtizedek óta hangzanak el, ma sem képes realizálódni. Az eredmények fonákjainak további felsorolása helyett azonban tekintsünk a legfontosabbnak látszó teendőkre.

3.

A várostörténet fogalma és keretei

Talán nem felesleges mindenekelőtt egy fundamentális kérdést felvetni: vajon akár szűkebb szakkörökben — nem szólva az azokon kívülállókról — teljesen egyöntetű-e a „várostörténet” fogalom értelmezése, azaz *ugyanazt* értjük-e a szót kimondva vagy leírva, a szó kettős jelentése (ti. a vizsgálódás tárgya, és maga a kutatás) közül bármelyikre gondolva? Nem úgy állunk-e ezzel is, mint akárhány lépten-nyomon használt fogalommal, ahol a tartalomra rákérdezve váratlanul meglepő véleményeltérésekbe ütközünk?

Ha egyfajta bizonytalanság észlelhető nálunk — s ez tagadhatatlan —, az teljesen érthető a múlt historiográfiai öröksége alapján. Magát a „várostörténet” szót is sűrűbben csak az utóbbi időkben kezdtük használni, régebben inkább csak azok írták le, akik járatosak lévén a külföldi irodalomban, tudták, hogy a „Stadtgeschichte” vagy az „histoire des villes” alatt *ott* mit értettek. Már az előzőkben utaltunk rá, hogy a városok történetére vonatkozó kutatások a múlt hosszú évtizedei alatt hol az általános politikai történetírás periferiáján kallódtak, hol a „művelődéstörténet” nagyobb, legtöbbszörre Pedig a helytörténet sokkal szűkebb zsákjába gyömöszölték be azokat. Különösen a legutóbbira gondolva: vajon a várostörténetet pusztán önmagába forduló, öncélú helytörténetként tekintő szemlélet, az ilyen felfogás szülte publikációk sora nem nehezedik-e rá bizonyos fokig a jelenre is? Éspedig kettős értelemben, amennyiben egyrészt a hagyomány súlyával befolyásolhatja a helyi kutatások jelenbeli irányát is, másrészt alkalmas lehet a várostörténet fogalma leszűkítésére és diszkreditálására. Amennyiben a helyi kutatások és az azokat ösztönző intézmények beérik azzal, hogy a millennium körüli idők kereteit érintetlenül meghagyva csak a tárgyon eszközölnek látszólag radikális és marxista felfogású átcsoportosításokat, s — hogy csak egészen szélsőséges példán érzékeltessük a problémát — pl. a vallási és erkölcsi életéről, vagy a királyoknak a városban tett látogatásairól szóló részeket egyszerűen behelyettesítik az osztályharc helyi megnyilvánulásainak, a helyi munkásmozgalom eseményeinek részletes elbeszélésével: mindezzel a helyi várostörténeti kutatás még nem lépte át a Rubikont. Az adatok gyűjtögetése, és azoknak pusztán a helyi múlt, a haladó hagyományok jobb megismerése szempontjából való összefűzése is lehet hasznos és tiszteletre méltó, önmagában azonban még nem várostörténet, ahogy a helyi kutatások koronáját sem olyan, mégoly vaskosra is tervezett művek

megszületésében kell látni, amelyek alapvető célkitűzéseiket és szempontjaikat tekintve nem mások, mint tudományos apparátussal ellátott, a szokásoshoz képest sokszoros terjedelművé duzzasztott helyismereti útmutatók, idegenforgalmi kalauzok. A félreértések eloszlatása végett sürgősen le kell szögezni, hogy sem önmagában a helyi monográfiák létjogosultságát, sem a rövidebb, népszerű helyismereti kiadványok szükségességét nem vonjuk kétségbe. Az utóbbiaknak megvan a maguk speciális rendeltetése, az előbbieket — s ezeket előkészítő előtanulmányok — hasznosan és szervesen épülhetnek be a várostörténeti kutatásokba, de csak annyiban, amennyiben igazodnak annak fő szempontjaihoz és módszereihez.

Ha az egyik oldalon fennáll bizonyos veszélye a várostörténet fogalma és célkitűzései leszűkítésének, a másik oldalon — igaz, inkább csak elvétve — jelentkezett a hajlam a túlzott kitágításra és misztifikálásra is, miszerint a várostörténet egy önálló tudomány, a „várostudomány” része, annak a múlt felé hajló ága lenne. Ez azonban nem több elméleti konstrukciónál, amelynek sem a várostörténet historiográfiájához, sem a reális kutatási igényekhez nincs köze. Dehát akkor hol foglal helyet a várostörténet a tudomány szerkezetében? Egyáltalán nem csak az egyszerűsítő nyelv szokás zsúfolta-e egyetlen szóba a valóságban igen szétágazó kutatási területek, tudományágak különböző indítatású törekvéseit, amelyek történetesen a város jelenségének megfejtésében találkoznak?

A várostörténet fogalmának, tárgykörének, módszereinek meghatározási és körvonalazási nehézségei egy töről fakadnak magának a városnak mint történeti produktumnak definiálási nehézségeivel, ezért valóban lehetetlen rövid, kategorikus meghatározást adni. Mi a város? Nincs egyetlen olyan, mégoly összetett körmondathban elérő definíció sem — pedig számos kísérlet történt erre —, amely szabatosan maradéktalanul kifejezné „a város” lényegét, anélkül, hogy fontos jegyeit és ismérveit el ne hagyná, s főleg egyaránt érvényes lenne a városok összes konkrét történeti típusaira, megjelenési formáira. A definíció mindig statikus, a város lényege azonban a három dimenzióban érzékelhető, ill. történetileg rekonstruálható — *térbeli* kiterjedésében és a *népességben* megtestesülő — konkrét valóságán túl azokban a *funkcióiban* rejlik, amelyeket sokirányúan, a történelmi fejlődésben a gazdasági-társadalmi valósággal való bonyolult kölcsönhatásban fejt ki. A történetileg, regionálisan avagy éppen alapvető funkcióik szerint különféle típusokba osztható városok rendkívül sokoldalú jelenségkomplexumok, funkcióik igen szerteágazóak, továbbá ahogy haladunk visszafelé a vizsgálódásban a korai századok felé, úgy apadnak el a rendelkezésre álló írásos források és válik szükségessé más forrásoknak a bevonása is, amire pedig csak meghatározott szaktudományok képesek. Ezért a várostörténet valamennyi vonatkozásával *egyetlen* szaktudomány megbírkózni nem képes, művelését egyetlen tudományág sem „sajátíthatja ki”. Valóban, a várostörténeti kutatás Európában a múlt század második

felében úgy született — amint erre fentebb már utaltunk —, hogy az egy-egy város múltja iránti primér, helyi érdeklődés mellett a történettudomány specializálódó ágai és több rokontudomány külön-külön, mindenik a maga sajátos szempontjai szerint közeledett a város történeti szerepe, pontosabban a városi lét egy-egy vonatkozása, oldala, funkciója megismerése felé.

A kutatásnak ez a kiterjedt, többirányú, ahogy újabban nevezni szokás, komplex volta a jelenben még határozottabban kidomborodik azáltal, hogy az egyes tudományágak speciális várostörténeti vonatkozású részeredményei és módszerei kiértek, másoké éppen a jelenben vannak kialakulóban. Hogy csak a legfontosabbakat említsük: az archeológia a városfejlődés legkorábbi korszakát illetően főleg a város térbeli kiterjedésének számos vonatkozását és az anyagi kultúra tárgyi emlékeit vonja vizsgálódásai körébe; a művészettörténet foglalkozik az építészeti emlékekkel és a város képzőművészetének emlékeivel; a településföldrajz, településtörténet ugyancsak a városok térbeli kiterjedésére és morfológiájára irányítja figyelmét; ez utóbbi és az építészettörténet kiágazásaként van születőben a városépítéstörténet; a városfejlődés jogi, közgazgatási, igazságszolgáltatási vonatkozásait kutatja a jogtörténet; az írásos kultúra jelenségeit vizsgálja az irodalomtörténet; a nyelvészetnek és a filológiának nélkülözhetetlen szerepe van a városok kialakulása, topográfiája, a városi írásbeliség stb. kérdéseinek tisztázásában; a statisztika, történeti demográfia érdeklődése a városok népességének számszerű alakulása és belső struktúrája felé fordul; a születőfélben levő technikatörténet a városi ipari fejlődés rekonstruálásához adhat értékes adatokat és szempontokat. Mindezek a kutatások a feltett kérdés szempontjából tekintve, a várostörténet szemszögéből nézve egymásnak kölcsönösen segéd tudományai, s szerves elemei egy tágabb értelemben vett várostörténeti kutatási tevékenységnek. Ugyanakkor azonban külön-külön egyiknek sem feladata a városi fejlődés egészének, összefüggéseinek feltárása, jóllehet adott esetekben a maguk sajátos forrásainak bevonásával, speciális szempontjaik és módszereik alkalmazásával egy-egy kérdés megoldásának kulcsát nyújthatják és jelentős várostörténeti eredményekre juthatnak (hadd utaljunk itt csak egyetlen kiemelkedő példára, Győrfy István kutatásainak eredményeire az alföldi kertes városok morfológiájának vonatkozásában). Tágabb értelemben tehát a várostörténet számos rokontudomány és tudományág együttműködését foglalja magában, amelyek egymás eredményeit ugyan kölcsönösen felhasználva, de mégis a maguk külön-külön céljai és szempontjai szerint a városi lét egy-egy oldalát, vonatkozását, vetületét, a város egy-egy funkcióját vonják be vizsgálódásaik körébe, s tárnak fel ezáltal nélkülözhetetlen adatokat és összefüggéseket a városok története számára. Ezzel egyszersmind egy *szűkebb értelemben vett*, „tulajdonképpen” várostörténet fogalmához jutottunk el, amelynek immár egyedüli tárgya a város történeti jelensége, a maga sokrétűségében, összes funkcióival egyetemben. A továbbiakban e szűkebb és tulajdonképpen várostörténet problematikájára szorítkozunk

csak, hiszen a fentebb említett tudományágak mind a maguk speciális problematikája, szempontjai, módszerei szerint járnak el, saját belső törvényeik szerint fejlődnek; a szűkebb értelemben vett várostörténet tőlük azt várja, és igényli pusztán, hogy minél intenzívebben és mélyebben hatoljanak be a városi múltnak érdeklődésük körébe eső terrenumaiba.

Ha az előzőkben azt hangsúlyoztuk, hogy a várostörténet — tágabb értelemben — a tárgy természete szerint olyan komplex kutatási terület, amelynek valamennyi vonatkozásával egyetlen tudományág megbírkózni nem képes, ugyanakkor a kutatómunka szükségletei írják elő, hogy viszont kell lennie egy olyan jól körülhatárolható kutatási tevékenységnek, amely figyelmét a városi fejlődés leglényegesebb elemeire összpontosítja, s a rokontudományok eredményeinek felhasználásával a várostörténetnek a történeti fejlődés egészével való kapcsolatát kutatja. A modern várostörténet alapjában véve a kölcsönhatások és összefüggések kettős körének — tömeges részkutatásokon alapuló — felismeréséből született meg. Eszerint mélyen rejlő belső összefüggés és kölcsönhatás áll fenn történetileg — egy szűkebb körön belül — a fentebb már említett három faktor: a térbeli kiterjedés (beleértve ebbe a topográfiát, az épületeket, a város egész három dimenzióban megfogható külső megjelenését), a népesség (lélekszám, belső szociális struktúra) és a város gazdasági, társadalmi, (kulturális stb.) funkciói közt. Másrészt — egy tágabb körben — az egész komplexum bonyolult módon részben függvénye az általános gazdasági és társadalmi fejlődésnek, részben — ugyanakkor — arra állandóan és szüntelenül visszahat. Ezeknek a kölcsönhatásoknak a *konkrét* felderítése és kielemezése a várostörténeti kutatás tulajdonképpeni tárgya és feladata, függetlenül attól, hogy milyen „metszetekben” halad a kutatómunka, milyen térbeli, időbeli vagy tematikai korlátok közé kell szorítani a vizsgálatot gyakorlati okokból.

A város lényege funkcióiban rejlik; ezek képezik a fejlődés dinamikus elemeit, ezek fejezik ki és közvetítik a város és a történeti fejlődés egésze közti kölcsönhatásokat, ezek függvénye végső soron a város térbeli alakulása, népességének fejlődése és belső tagozódása is. A város sokféle és sokirányú funkciói közt is vitathatatlanul alapvetőek, primérek a városnak a gazdasági munkamegosztásban, a termékek előállításában és cseréjében játszott funkciói, s ezeken épülve a polgárságnak a társadalom struktúrájában játszott mélyrehatóan erjesztő szerepe, míg velük szemben másodlagosak azok, amelyek a jogi, alkotmányos, kulturális felépítmény szférájába tartoznak és azon belül hatnak. A város egész jelenségkomplexuma, a város mint történeti produktum, mint organizmus csak a gazdasági folyamatok felől nézve és onnan megközelítve érthető meg, szükségszerű tehát, hogy a városi múlt izolált szemléletén túljutott tudományos érdeklődés az európai gazdaságtörténet fellendülésével kapta meg azt az indíttatást, amelynek sodrában a várostörténeti kutatás határozottabb karaktert és irányt nyerhetett. Kétségtelen, hogy a polgári gazdaságtörténetnek az 1860–70-es évekkel kezdődő mintegy félévszázados

nagy felívelését fémjelző teóriák, a gazdasági (és társadalmi) fejlődés átfogását megkísérlő fokozatelméletek (Hildebrand, Schmoller, Bücher, Sombart, M. Weber, Levasseur, Sée, Pirenne) ma már a modern polgári tudományban is részben vagy egészben meghaladottnak minősülnek, s élesen kritikailag foglal állást velük szemben a marxizmus, ugyanakkor az is vitathatatlan, hogy az egyidejűleg feltárt hatalmas tényanyag és rendszerező igény által megteremtett házisok és keretek tették lehetővé a várostörténet megszületését és beilleszkedését a tudomány szerkezetébe. Minthogy éppen a gazdaságtörténet és — a tőle általában is csak teoretikusan, az adott esetben pedig egyáltalán el nem választható — társadalomtörténet forrásfeltárása, analízise irányul a városi lét gyökereire, azaz a városi fejlődés leglényegesebb, *alapvető funkcióinak* megismerésére: elvileg is kézenfekvő, de a kutatás gyakorlati igényei és szempontjai is azt hozták magukkal, hogy belőlük, ill. körük kikristályosodva nőjön ki az a kutatási tevékenység, amely a városi fejlődés összes jelenségeit összefüggéseiben kísérli megragadni. Éppen ezért, bizonyos fokig leegyszerűsítve azt is mondhatnánk, hogy a várostörténet alapjában véve a gazdaság- és társadalomtörténetnek a városok történeti jelenségére és legfőbb funkcióira — s az ezekkel összefüggésben álló folyamatokra — vonatkoztatott aspektusa, vetülete. Persze ez a megfogalmazás még egyfelől tágna és bizonytalannak, másfelől talán túl szűknek tűnhet, ezért kiegészítésekre is szorul, bizonyos elhatárolást azonban máris önként nyújt. Mindenekelőtt azt, hogy a várostörténet nem tekinthető valami önálló tudománynak (még ha bizonyos sajátos, állandóan alakuló és bővülő metodikával is rendelkezik), hanem konkrétan a gazdaság- és társadalomtörténet részének (még ha bizonyos pontokon másirányú kutatásokat is elvégez és szerves kapcsolatban áll más tudományágak várostörténeti kutatásaival). Továbbá a várostörténet művelése elsőrendűen a gazdaság- és társadalomtörténet igényei, általános szempontjai és módszerei szerinti kutatásokat igényel; kiindulópont és végeél egyaránt nem lehet pusztán a helyi múlt megismerése: ha a szemlélet nem az általános felől irányul az egyedi felé, maga a konkrét kutatás sem érkezhethet el általánosításra alkalmas eredményekhez.

A szűkebb értelemben vett várostörténet — mint már hangsúlyoztuk —, nem elméleti meggondolásból, hanem gyakorlati kutatási igényekből született meg, ezért határvonalait sohasem húzták meg mereven „segédtudományai” (amelyeknek összességét tágabb értelemben vett várostörténeti kutatásoknak neveztünk) irányában, ilyen határvonalat húzni nem is lehet, szükségtelen is. Elméletileg talán ideális lenne, ha az ipar és kereskedelem, valamint a polgárság mint társadalmi réteg kérdéseit boncoló kutató a településtörténeti, demográfiai, kultúrtörténeti stb. eredményeket „készzen” kapná a megfelelő szaktudományoktól, ez azonban csak kis részben várható, aminthogy fordítva is: a várostörténet elmaradottsága miatt nem egy esetben a rokontudományok képviselői jutottak vagy jutnak el par excellence gazdaság- és társadalomtörté-

neti eredményekhez. A gyakorlatban, az európai várostörténeti kutatásban a századforduló előtt és után az elsőrendűen gazdaság- és társadalomtörténeti indíttatású várostörténeti kutatás ölelt fel olyan területeket és olvasztott bele a forrásszerű részanalízisek tömege révén a várostörténet fogalmába, amelyek elvileg más szaktudományok érdeklődési körébe is tartoztak, de azóta is főleg az egységes várostörténet keretei közt műveltetnek. Így pl. a városok népességszámának megállapítására és belső szociális struktúrájukra vonatkozó kutatások a történeti statisztika módszerével; a városi fejlődés és a topográfia, a település kapcsolatai, különös tekintettel a városok kialakulásának korszakára; a városjogok és általában a városi autonómia, városi alkotmány kérdése, — hogy csak a legfontosabbakat említsük azon jelentős tárgyi és módszertani eredményeket felmutató részvonatkozások közül, amelyek az ipar- és kereskedelem-történeti, a városok gazdasági és társadalmi struktúrájára és funkcióira vonatkozó kutatásokkal együtt ma a várostörténeti kutatás fogalmi egységét alkotják. A jelzett vonatkozások kutatásának — hogy úgy mondjuk — technikai egységét, főleg a korábbi századokat illetően, már a forrásanyag természete is indokolja, hiszen rendszerint egyazon típusú források, forráscsoportok szolgáltathatók meg a városi múlt különféle vonatkozásai tekintetében. Ez természetesen nem jelenti a kutatómunka bármiféle hegemonizálását. A gazdaság- és társadalomtörténet egyik speciálisan kibővült tematikájú ágazataként jellemzett várostörténet valamennyi rokon kutatási ágazattal a legmesszebbmenően együtt akar működni, eredményeket átadni és eredményeket átvenni, hogy aztán azokat a városi fejlődés szintetikus képébe illessze bele.

Amennyiben a várost mint organizmust fogjuk fel, amely funkcionálisan kapcsolódik a gazdasági-, társadalmi fejlődés tágabb organizmusába, eltávolítottuk azt a torzító, fénytörő prizmat, amelyen keresztül egy-egy város múltja kaleidoszkópszerűen külön-külön összetartozó, de egymásra nem vonatkoztatható adathalmaznak tűnik. Igaz, ugyanakkor maga a kutatómunka is nehezebb — sokszor talán megoldhatatlannak tűnő — feladatok elé kerül. Minthogy maga a város nem ott végződik, ahol falai, vagy legszélső házai állnak, hanem ameddig funkciói kihatnak, a kutatásnak a lehetőséghez képest a legtovább el kell hatolnia a funkciók nyomon követésében. Csak példaképpen (a feudalizmus-kori várost tartva ezúttal szem előtt): még ha csak egyetlen város történetének felderítése is a cél, a kutatás már a város topográfiájának kielemezése, továbbá — szerencsés forrásadottságok esetén — szociális struktúrája változásainak regisztrálása és a város külső története fő eseményeinek megismerése nyomán máris feltétlenül olyan összefüggésekre és szájakra bukkan, amelyek távolabb mutatnak. A város gazdasági és társadalmi szerkezete tükrözi a város alapvető funkcióit, a szerkezetben létrejött eltolódások a funkcióváltozásokat. Aszerint, hogy a kézművesipar milyen szerkezetű, szűkebb vagy tágabb körzetek számára termel, kiemelkedik-e egy-egy exportképes iparág vagy nem, milyen az iparüzés és a városon belül űzött

mezőgazdaság aránya, milyen termékek milyen körzetek közti közvetítő kereskedelmét látja el a kereskedelem stb. általában a szociális struktúra és városi vagyonképződés más-más — típusokba sorolható — képletei mutatkoznak, amelyek összefüggésben állnak a városi jelleg jogi biztosítékainak mértékével. A város alapvető funkciói kialakulásának vizsgálata viszont elvezet a város falaitól, mindenekelőtt annak a piaci körzetnek a megvizsgálásához, amelyen belül viszonylag rendszeresnek látszik a városi ipar termékeinek elhelyezése és a város élelemmel való ellátása; ezen túl más, szomszédos városokhoz, amelyeknek tevékenysége befolyásolja a vizsgált város funkcióinak kifejtését; ezen túl — elméletileg — mindazon távolabbi városokhoz, ahová a kereskedők rendszeresen eljárnak, vagy ahonnan kereskedők jönnek távoli vidékek, országok áruival. Mindezek a vonatkozások befolyásolják a város népességsűrítő funkcióját és a tőkekoncentráció alakulását, megvizsgálandó lenne tehát — amennyiben lehetséges —, honnan szívja fel a város a népességutánpótlást, honnan gyarapodik a városi patriciátus, hova tűnnek el a meggazdagodott családok és a képzett vagyonok, honnan és mi módon alakultak újak, milyen körzeteken belül történik a kézműves legények vándorlása, honnan érik kulturális hatások a várost és meddig terjed a város ilyen hatása, és így tovább. Az itt csak vázlatosan jelölt szempontok szerinti kutatás mindekenélőtt megadná azokat a főbb támpontokat, amelyek szerint városaink fejlődési görbéje korszakok, regionális, strukturális és funkcionális típusok szerint megrajzolható lenne, az egyes kutatási eredmények közös nevezőkre lennének hozhatók, nagyobb szintézisekben, amelyek végső célja: a magyar gazdaság- és társadalomtörténeti fejlődés minél teljesebb rekonstruálása.

A magyar várostörténeti kutatás múltbeli mulasztása miatt a teendők légioja áll előttünk, s tisztában kell lennünk azzal, hogy a magyar városi fejlődés szintézisének megalkotására nem évek, hanem kutatók mainál szélesebb gárdájának több évtizedes szervezett, összehangolt munkásságára van szükség. Az első lépés, hogy magán a várostörténet fogalmán és tárgyán egyet értsünk. Ha ez fennáll, nézhetünk legközelebbi teendőinkre.

4.

A kutatás legfőbb feladatai a feudalizmus századai terén, a XVIII. századig

A hazai várostörténeti kutatás legfontosabb, mondhatnánk kulcskérdésének látszik a várostörténetet tápláló kétfajta igénynek (a történettudomány részéről jelentkező és a helyi múlt megismerését célzó érdeklődésnek) mind a célkitűzésekben, mind a szempontokban és módszerekben való közeledése, egészséges szimbiózisa. Ha az előzőekben elsősorban azt igyekeztünk nyomatékkal hangsúlyozni, hogy a várostörténet nem azonos a helytörténettel általában, s főként nem tud mit kezdeni az önmagába forduló, öncélú helytörténeti adatgyűjtőgetéssel, ezzel korántsem a helytörténetnek a kutatásból való kiiktatása

volt a cél. Sőt, még ha paradoxul is hangzik, éppen az a cél, hogy miközben a várostörténet egyszer s mindenkorra ki kell, hogy emelkedjék a szűk helytörténeti keretektől és szemlélethől, ugyanakkor egyre mélyebben eressze bele gyökereit a helytörténeti kutatásokba. A várostörténet tárgya, a forrásanyag természete szinte kötelezően írja elő — erre a múlt elég intő példát szolgáltat — a kutatók együttműködését, ami a horizontális irányú (tehát nagyobb tematikai egységek szerint haladó) és a vertikális metszetű (tehát a helyi forrásanyagban és problémáikában mélyfúrás és részletes analízist végző) kutatások helyes arányát, a feladatok helyes kijelölését kívánja meg. Nyilvánvaló, hogy a tárgy természete, pl. a kereskedelem történetének vagy egy-egy iparág fejlődésének kutatása a középkorban, vagy a hitelélet, közlekedés, banktevékenység, a kereskedelmi-, ipari- és banktőke mozgásának rekonstruálása az újkorban elsősorban átfogó, horizontális irányú kutatómunkát igényel, továbbá a forrásanyag természete, a helyi források hiánya gátolja meg, hogy a középkori várostörténetet helytörténetileg eredményesen lehessen művelni, míg ezzel szemben itt-ott már a XVI–XVII. századtól, általában azonban a XVIII. századtól innen a „helytörténeti módszer” — ahogy mostanában nevezni szokás — első helyre kerül a városok belső gazdasági és szociális struktúrájának és funkcióváltozásainak vizsgálatában. A szó ugyan nagyon nem szerencsés, mert hiszen „módszer”-e a helytörténet? A cél éppen az, hogy ne valamely bizonytalanul körvonalazott helytörténetet műveljünk várostörténet gyanánt, hanem várostörténetet *helytörténeti metszetekben*, ahol a szempontokat és módszereket a marxista gazdaság-, társadalomtörténet, s a várostörténet általános igényei szabják meg.

A várostörténet és helytörténet, horizontális és vertikális irányú kutatások egybehangolása jelentős részben gyakorlati, szervezeti probléma. Hiszen a helyi kutatások irányát és jellegét döntő mértékben az szabja meg, hogy a városi tanácsok és egyéb intézmények, amelyek áldozni hajlandók az anyaggyűjtésre, a kutatások kereteinek biztosítására, milyen feladatokat tűznek ki. Az áldozathozatal, azaz a kutatások finanszírozása, a publikációs lehetőségek, kiadványok támogatása már eddig is több helyen szép eredményeket hozott, de a lelkesedés nem mindig bizonyult tartósnak, s gyakran hosszabb lejáratú, gyümölcsöket csak később hozó (de a várostörténet fejlődése szempontjából alapvető) kutatások, kiadványok támogatásától húzódozás, velük szemben kevésbé fontos, de rövidebb időn belül bizonyos eredményeket hozó vállalkozások előnyben részesítése tapasztalható. Kiemelkedően pozitív, de egyszersmind, sajnos, negatív példaként magát Budapestet lehet említeni. A főváros történetének múltjára vonatkozó szervezett anyaggyűjtés megindításával, egy, külföldi viszonylatban is tekintélyes évkönyv kiadásával példát mutatott más városok számára az 1950-es évek közepe óta, ugyanakkor azonban, bár az összegyűjtött anyag kartotékjai együtt vannak, a Budapesti Oklevéltár munkálatai évek óta lekerültek a napirendről, a „Tanulmányok Budapest Múlt-

jából” jövőbeli sorsa teljesen bizonytalan. Azt sem mondhatjuk azonban el, hogy a központi kutatóintézetekben, múzeumokban, levéltárban dolgozó szakemberek kutatásai a legkívánatosabb módon simulnak egymáshoz. A kutatások szervezeti kereteinek megteremtése igény formájában már jó néhányszor elhangzott, mióta az a felismerés utat tört magának, hogy várostörténetre — a szó modern értelmében — szükség van, ami eleve involválja az együttműködés kereteinek megteremtését. Felmerült egy várostörténeti kutatóintézet megteremtésének gondolata, ami önmagában ugyan még nem varázsszer, de legalább olyan kikristályosodási pontot képezhetne, amit a magyar várostörténet régóta igényel. Amíg egy kutatóintézet felállítása gyakorlati akadályokba ütközik, addig máshol kell keresni olyan kikristályosodási pontot, amely a kutatómunka célkitűzéseinek, módszereinek egységét biztosítaná, amilyen — hogy csak egyetlen példát említsünk — az agrártörténeti kutatások viszonylatában már egy ideje ki is alakult az MTA IV. osztálya keretében működő Agrártörténeti Bizottság, az „Agrártörténeti Szemle” körül és az Orsz. Mezőgazdasági Múzeumon belül. Megfontolandó lenne egy *Várostörténeti Bizottság* megalakítása, amely tagjai közt tudhatná a várostörténettel, vagy a várostörténet szempontjából döntő fontosságú kutatásokkal foglalkozó intézmények képviselőit (az MTA Történettudományi Intézete és Régészeti Kutatócsoportja, a levéltári és a múzeumi szervezet, a Dunántúli Tudományos Intézet, a Műszaki Egyetem városépítéstörténeti tanszéke, az MTA Földrajztudományi kutatócsoportja, a Központi Statisztikai Hivatal). E bizottság foglalkozna a tudományos tervekkel, összehangolni igyekezne az egyes intézmények munkáit, kapcsolatot teremtené a városi tanácsokkal, a Történelmi Társulat helyi csoportjaival és megkísérelné összehangolni a célkitűzéseket, a Történelmi Társulattal karöltve időnként tudományos tapasztalatcseréket, megbeszéléseket szervezne, fontos kiadványok útját egyengetné. Egy bizottság megteremtése önmagában még kevésbé varázsszer, mint egy intézet létesítése; jelentősége abban állana, hogy egy mindenki által hiányolt centrumot, fórumot teremtené a szerteágazó, s ma még sok tekintetben egymástól izolált kutatómunka számára, legfőképpen pedig a fővárosi és vidéki kutatásokat igyekezne közös nevezőre hozni. A bizottság leginkább az MTA II. osztálya keretei közt, a Történettudományi Bizottság alá rendelve találná meg a helyét.

A magyar várostörténet korai századai esetében még ma is a források feltáratlansága, nehezen kezelhetősége okozza a legfőbb gondot. Ismeretes, hogy jelentősebb középkori városaink levéltárának XVI. század előtti anyaga — az egyetlen Soproné kivételével — megsemmisült, vagy romjait csak néhány, véletlen folytán a városok birtokában maradt oklevél őrzi; a többi, közép-európai viszonylatban is gazdag városi levéltár Csehszlovákia és Románia területén található. A városok középkori történetére — ha töredékesen is — adatokat tartalmazó egyes családok, egyházi testületek levéltárában fennmaradt okleveleket az Országos Levéltári Középkori Gyűjteménye, továbbá

vidéki állami és egyházi levéltárak (ez utóbbiak fényképmásolatai ma már hiánytalanul az O. L.-ben) őrzik, korszerű rendben és kezelésben, de többnyire a kutatás szempontjából rendkívül nehezen használható állapotban. Ahhoz, hogy egy-egy város múltjára vonatkozó, esetlegesen valamely család vagy püspökség, káptalan oklevelei közt szétszórtan megőrzött, esetleg összesen csak 30—40, vagy akár 100 még kiadatlan oklevelet kibányásszon egy-egy kutató, esetleg évekig tartó kutatásra lenne szükség, amikor is az energia befektetés természetesen nem áll arányban az eredménnyel. Nyilvánvaló, hogy ilyen fajta kutatómunkára senki sem vállalkozhat, ezen túl nemcsak technikai, de módszertani okok is amellet szólnak, hogy legalábbis XI—XV. századi várostörténetünket nem helytörténeti, vertikális metszetekben, hanem általában nagyobb témakörök, várostípusok, csoportok szerint, ill. hosszanti tematikai metszetekben dolgozzuk fel. Szükség lenne tehát a *várostarténet középkori forrásainak számbavételére*, hacsak abban a formában is, hogy rendelkezésre állna valamilyen segédeszköz, amely az okleveles anyag áttekinthetetlen tömegén belül elkülönítené a várostörténet szempontjából egyáltalán számba sem jövő okleveleket (az oklevelek nagy többségét) azoktól, amelyek közvetve vagy közvetlenül adatokat tartalmaznak a városi fejlődésre. Ha a Néprajzi Múzeum kezdeményezésére hosszú éveken át részletes regesztázó munka folytatható az O. L. Középkori Gyűjteményében az agrártörténeti vonatkozások kigyűjtésére, miért ne lenne elképzelhető egy lényegesen egyszerűbb, kevésbé munkaigényes, de teljességre törekvő gyűjtőmunka a várostörténet tárgykörében? Nem időtrabló regesztázó gyűjtésre gondolunk ugyanis, hanem egy olyanfajta nyilvántartás elkészítésére, amelyre a Budapest története forrásfeltárása már példát mutatott. Néhány tagú munkaközösség belátható időn belül átnézheti a Középkori Gyűjteményt és a Filmtár ide vágó részeit, s megfelelően kidolgozott szabályzat szerint kijegyezné a számbajövő okleveleket. A szabályzat pontosan meghatározná, milyen tartalmú oklevelek kijegyzése szükséges, így pl. valamennyi oklevél, amelyben a városok bármilyen vonatkozásban említve vannak (szükséges lenne a városok körét pontosabban lerögzíteni), amelyekben városi polgárok előfordulnak, amelyekben a városi iparra, kereskedelemre, az áruforgalomra vonatkozó adatok találhatók, és így tovább. A munka eredményeképpen cédulák készülének, ezek azonban a dátumon, oklevélkiadón és a jelzeten kívül — szintén előre kidolgozott sémák szerint — csak rövid utaló címszavakat tartalmaznának (pl. „Székesfehérvári polgárnevek”, „Esztergomi vám” stb.). Az így létrejövő cédulatömeg — megfelelő szempontok szerint elrendezve — nem mentesítené a kutatókat az oklevelek megnézésétől, de végre útmutatót, iránytűt adna kezükbe ahhoz, hogy a kiadatlan forrástömegben való reménytelen tévelygés helyett a témák korszerű, s teljes anyagon nyugvó feldolgozását kíséreljék meg.

A várostörténet forrásainak másik gazdag rétegét a külföldi levéltárak kiadatlan anyaga és a külföldi kiadványokban, forrásközlő folyóiratokban,

feldolgozások függelékeiben közölt források képezik. Nemcsak a várostörténet, hanem általában a középkori magyar történet kutatása elemi erővel igényli egy ilyen irányú feltáró munka megindítását. Pontosabban: folytatását, hiszen az Akadémia a múlt század dereka körüli évtizedekben jelentős összegeket áldozott arra, hogy szakembereket küldjön ki egyes olasz, német, francia stb. levéltárakba a magyar vonatkozások felderítésére; mind az MTA Könyvtára kéziratárában őrzött másolatgyűjtemény, mind a Budapesti Oklevéltár számára az 1920–30-as években külföldön végzett — sajnos a II. világháború alatt csaknem teljesen elpusztult — gyűjtés azt bizonyította, hogy az eredmény megéri a fáradozást és az anyagi áldozathozatalt. A feladatok egyik fele viszonylag egyszerűbben megoldható lenne, s a várostörténet érdekei itt csak egyik részét alkotják a középkori magyar történet kutatása általános érdekeinek. *A külföldi publikációk szisztematikus átvizsgálásának* már többször hangoztatott igényéről van szó. Közismert mindenki előtt, aki külföldi kiadványokat szokott lapozgatni, hogy gyakran milyen nem is várt, lényeges adatok bukkannak elő eldugott helyekről a magyar történelem egy-egy mozzanatára, vonatkozására nézve. Az is kétségtelen, hogy csak az elsőrendűen számbajövő, hazai könyvtárainkban is fellelhető olasz, osztrák, német, cseh, lengyel, délszláv, román kiadványok, folyóiratok átnézése több mint egy évszázadra visszamenően egyetlen ember energiáját — még ha egy életet is áldozna rá — meghaladná. Egy nagyobb szervezett kollektíva azonban belátható időn belül elkészítené ezt a nyilvántartást, amely azután több generáció számára megtakarítaná a még manapság oly időt emésztő technikai vesződést, a hiábavalóan elpazarolt órákat. Ha éppen a várostörténetnek (a kereskedelem-történetnek) egy ilyen munka elvégzéséhez különös érdeke is fűződik, nyilvánvaló, hogy a gyűjtés szempontjait ezúttal a legszélesebben kellene megszabni, minden magyar történeti vonatkozást kijegyezni, természetesen ezúttal is csak a bibliográfiai adatokra és rövid utaló címszavakra szorítkozva.

Már anyagilag és technikailag nagyobb akadályok leküzdését igényli, de a középkori várostörténeti kutatások kiszélesítésének és elmélyítésének sine qua non-ját jelenti a kereskedelmi összeköttetések s a hazai polgárság többoldalú külföldi kapcsolatainak szempontjából elsősorban számbajövő *külföldi levéltárak átvizsgálása*. Ma már a fényképezés technikai segítségével számottevően egyszerűbbé teszi az adatfeltárás munkáját az Akadémia múlt századi ilyen irányú vállalkozásaihoz képest. A továbblépéshez egyenesen nélkülözhetetlen lenne egyelőre legalábbis Velence, Firenze, a dalmát városok, Bécs és a kisebb alsóausztriai és stájer városok, Nürnberg, Augsburg, Ulm és néhány más délnémet város, Wroclaw és Krakkó levéltárainak szisztematikus átnézése.

Szükségszerű, hogy a feladatok számbavételekor első helyen és nagy nyomatékkal az anyagfeltárással kapcsolatos kutatástechnikai problémák

nyomulnak előtérbe. Egyenesen következik ez egyrészt abból a tényből, hogy a magyar várostörténeti kutatás „pozitívista” korszaka csak töredékesen, helyel-közzel tett valamit ezen a téren, tehát még mindig a múlt mulasztásainak bepótlása az elsőrendű tennivaló; másrészt abból a körülményből, hogy ha már az élet legkülönbözőbb területein a kollektív, racionális munkaszervezés elve érvényesül, miért maradjon éppen a történettudományi kutatás a primitív, izolált kézművesség szintjén. Egyelőre nem látható világosan, hogy a modern technika szédületes megíramodása a történettudomány kutatási módszereire milyen hatással lehet, egy-két részterülettől eltekintve (pl. történeti statisztika); de ha egyelőre még nem is úgy néz ki, hogy a gépi feldolgozás, sőt a kibernetika segítőtje lehetne a kutatásnak, mint oly sok más tudomány esetében — ideje lenne legalább a kézműves manufaktúra szintjére emelkedni egy s más területen! Azzal tisztában kell lennünk, hogy az anyagfeltárást azon a szinten, azokkal az eszközökkel ma már nem végezhetjük el, ahogy sok helyen külföldön több mint egy évszázad során — s ott sem kielégítően — idő, energia, anyagi források bősége lehetővé tette. Egy-két évtized alatt egy évszázad mulasztásait behozni nem lehet, éppen ezért irreális lenne nagyszámú várostörténeti forráskiadvány, szövegkiadások vagy akár regeszta kiadványok soráról álmodozni. Azt azonban mindenki érzi, hogy a mi forrásadottságaink mellett a forrástömeg labirintusába való vergődés sem normális állapot. A javasolt középszintű feltáró munka mind a hazai kiadatlan, mind a külföldi kiadatlan és publikált anyagban nem irreális, hiszen — legalábbis zömmel — két jól szervezett munkaközösség és néhány külföldi ösztöndíj megteremtése már néhány év alatt jelentős eredményeket mutatna fel, s azáltal, hogy a forrásanyag lényegében feltérképezetlen vadonában ösvényeket vágna, útjelző táblákat állítana fel, magát a kutatómunkát hosszú időre a legfőbb ballaszttól, az időfecsérléstől szabadítaná meg. A munkaközösségek megteremtését és munkájuk feltételeinek biztosítását — minthogy a várostörténeten túl a középkori kutatás általános érdekeiről is szó van — elsősorban a Magyar Tudományos Akadémia vállalhatná magára, de talán nem elképzelhetetlen az sem, hogy a szükséges anyagi fedezethez azok a nagyobb városaink is hozzájárulnának, amelyek középkori történetére vonatkozóan már hosszú ideje csak egy-egy maroknyi, jórészt kiadott okleveles anyag áll rendelkezésre, s a források számottevő bővülése elszigetelt helyi, egyéni vállalkozásoktól semmi esetre sem, egyedül ilyen átfogó, kollektív forrásfeltáró munkától várható. A vállalkozás megindításában, megszervezésében és ellenőrzésében a javasolt Várostörténeti Bizottságnak lenne komoly szerepe.

Bár éppen az imént hangsúlyoztuk, hogy az adott körülmények között nem lehet cél, nem is lenne reális a forráskiadványok egész sorának tervezése, mégis mindössze négy kiadvány esetében feltétlenül kivételt kell tennünk. A magyar városfejlődés kezdeteinek, első szakaszainak vizsgálata, a várostípusok különválasztása, alapvető jegyeinek megállapítása — amint azt a gazdag

külföldi analógiák, s az e téren megindult hazai kezdeményezések is mutatják — nem képzelhető el az elmélyült, komplex módszerekkel folytatott *városalaprajz-kutatások* nélkül. A város térbeli kifejlődése, morfológiája nemcsak meghatározott összefüggéseket mutat a városi fejlődés egészével, hanem nem egy esetben maga a topográfia kielemezése szolgáltat kulcsot olyan problémák megoldására, amelyekre nézve az írásos források felmondják a szolgálatot. Hosszú idő óta hangoztatott elemi igénye a magyar várostörténeti kutatásnak egy városalaprajz-atlasz elkészítése, amely több tudományág (régészet, történeti földrajz, településföldrajz) eredményeinek beolvasztása, városaink legrégebb térképeinek feltárása, az ásatási eredmények felhasználása s az okleveles adatok értékesítése útján, kritikai alapon tisztázná és ábrázolná a középkori városok topográfiai fejlődését. E kiadvány főként a korai várostörténet, de ezen túl a városi fejlődés tipológiája szempontjából annyira nélkülözhetetlen, fundamentális jellegű, annyiszor hangozott el már a múltban az igény iránta, hogy a munka elkezdésének további hálogatása egyenesen véték lenne. Hasonlóan alapvető, s ugyancsak többször hangoztatott igénye a kutatásnak a *középkori városprivilegiumok* összegyűjtése és kritikai kiadása. A privilegiumok nagyrészt ugyan szétszórtan nyomtatásban napvilágot láttak, részben azonban nem teljesen megbízható kiadásokban, egy — vagy több — kötetben való összegyűjtésük tehát mindenképpen indokolt. Az éveken át folytatott széleskörű gyűjtőmunka eredményeként várt, nemzetközi viszonylatban is jelentős *Budapesti Oklevéltár* munkálatai évek óta holtpontra jutottak. Kíváncsú lenne az 1541-ig több kötetre tervezett kiadvány munkáit folytatni, hiszen az nemcsak egy, hanem három város és számos település — köztük az országnak a 14. századtól fővárosa, Buda történetére vonatkozó teljes fennmaradt forrásanyagot bocsátaná a kutatás szolgálatára, s egyszersmind számos irányú kutatómunka számára szolgáltatna adatokat. Végül megfontolást igényelne legnagyobb és legjelentősebb várostörténeti forráskiadványunk, a Házi Jenő szerkesztésében megjelent *soproni oklevéltár* folytatása és befejezése, azaz az 1541-ig még kiadatlan protokollumok és oklevelek további kötetekben való kiadása.

A forrásfeltáró és a nyilvántartást szolgáló alapmunkálatok körébe váгна a *XVI., de főleg XVII—XVIII. századi legfontosabb várostörténeti forrástípusok felkutatása* és — a középkori gyűjtéshez hasonlóan — cédula-katalógusokon való felfektetése. Az Országos Levéltáron kívül ezen a téren elsősorban a budapesti és a vidéki állami levéltárak városi provenienciájú iratanyagának átvizsgálása lenne a cél. Elsősorban a városi telekkönyvek, adóajztromok, különféle összeírások, városi számadások, továbbá kereskedői könyvek, elszámolások, hagyatéki iratanyag, leltárak és céhiratok számbavétele lenne hasznos. E munkában a levéltári szervezet támogatására számítunk, hiszen a Műv. Min. Levéltári Osztálya maga is azt az álláspontot képviseli, hogy a vidéki levéltáros gárda egyik fontos tudományos tevékenységi köre a helytörténet művelése kell hogy legyen; kíváncsú lenne, hogy ne csak a for-

rások számbavételében, de feldolgozásukban is a helyi levéltárosok oroszlan-részt vállaljanak.

Nemcsak a várostörténet érdeke — de a kereskedelem- és ipartörténeté elsősorban —, hogy végre-valahára megszülessen Magyarországon az *ár- és bértörténeti kutatás*. Régóta nyilvánvaló, hogy az árszínvonalak alakulását megbízható módon mutató és kritikailag értékelt adatsorok nélkül a gazdaságtörténet homályban tapogatózik, gazdaságtörténeti folyamatok, határozott „trend”-ek nem foghatók meg. A századforduló körüli elszigetelt kísérleteket követő félévszázados pangás után csak legutóbb jelentkezett egy-két, legalább a kutatások fontosságát hirdető kezdeményezés. A módszertani elveket és eljárásokat e téren elsősorban az utóbbi évtizedek francia, osztrák, angol, lengyel ár- és bértörténeti vizsgálatai szolgáltatják. Legkézenfekvőbbnek látszik egy-egy jól körülhatárolható, zárt forráscsoportokkal rendelkező terület kiválasztása, ahol a pénzforgalom, a pénz nemesfém értékének ingadozása, s a legfontosabb agrár- és ipari árak alakulása hosszabb korszakon át (lehetőleg a XV. századtól fogva) együttesen kielemezhető. A vizsgálatnak természetesen párhuzamosan kell folynia a metrológiai kutatásokkal. Csak a speciális ártörténeti részletvizsgálatok segítségével adható felelet olyan, az utóbbi évtizedek egyetemes gazdaságtörténeti irodalmában centrális helyet elfoglaló, s nálunk még csak nem is érintett problémákra, mint pl.: mennyiben vonatkoztatható a magyarországi fejlődésre az Európa különböző régióiban megfigyelhető gazdasági depresszió a XIV. század közepe és a XV. század vége közt, ill. mennyiben mutatható ki a demográfiai változások, pusztásodás, az ármozgás (ti. az agrár-árak esése és az ipari árak és bérek lassú emelkedése) együttese révén kialakult agrárkrízis, s ennek milyen hatása észlelhető a városgazdaságra nézve; vagy — hogy egy másik döntő problémakört említsünk — milyen formában érvényesült Magyarországon a XVI–XVII. századi európai árforradalom, s milyen kihatásai voltak az adott gazdasági struktúrára. Az ár- és bértörténet kutatása nem speciálisan a várostörténet keretei közé tartozik, de abba is, s mindenesetre gyökereiben érinti mind a várostörténet, mind az agrártörténet kutatását: a lényeges, amit hangsúlyozni kell, hogy a vizsgálat csak az esetben lehet eredményes, ha a mezőgazdasági és ipari árak, valamint a bérek együttes elemzésén alapul, s olyan körzeteket választ ki, ahol a legfolyamatosabb adatszolgáltatást biztosító városi számadás- és egyéb forrástípusok képezik a forrásanyag magvát. Ilyen körzetek, a forrásadottságok szerint, elsősorban Sopron, Pozsony, a Garam-vidéki bányavárosok, Bártfa, az erdélyi szász városok környékén adódnak.

A középkori magyar várostörténet problematikája, ill. annak részletkérdései a forrásadottságok és technikai nehézségek miatt nem dolgozhatók fel helytörténeti metszetekben. Egyáltalán, lényeges előrelépés is csak a fentebb vázolt kollektív gyűjtőmunka nyomán várható, hogy a többségükben a történeti Magyarország szélei felé elhelyezkedő német jellegű városokon kívül a

középkorban minden jel szerint nagy szerepet játszó magyar városok (Székesfehérvár, Győr, Esztergom, Szeged, Debrecen stb.) történetéről mai hézagos ismereteink számottevően bővüljenek. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a várostörténet számára bármiféle elvi választóvonalat jelentene s témaválasztásaira befolyást gyakorolna a városok középkori nemzetiségi összetétele. Magyar városaink múltjának jobb megismerését elsősorban azért kell szorgalmaznunk, mert történetesen az ország belsejében fekvő városi levéltárak pusztultak el a török hódoltság alatt, ismereteink itt a leghiányosabbak, s azokat ideje lenne a lehetőségek végső határáig bővíteni; az etnikailag magyar városi múlt sajnos egyszersmind forrás szegénységet jelent. Emellett, a jelek szerint, egy sajátos várostípusról is van szó, már a középkor századaiban, amelynek jellemző jegyeit bizonyos fokú határozottsággal csak akkor vázolhatjuk fel, ha már elmondhatjuk, hogy a rendelkezésre álló adatanyagot kimerítettük. Nem szabhatnak azonban a magyar várostörténeti vizsgálódásoknak határt az országhatárok. Az egykori Felvidék vagy Erdély városi fejlődése szerves része a magyarországi gazdaság- és társadalomtörténetnek, kutatása ma egyaránt feladata a szlovák, a román és a magyar várostörténetírásnak. Nem „nemzeti” szempontok, hanem csakis az általános marxista gazdaság- és társadalomtörténet szempontjai lehetnek itt mérvadók, ez viszont azt írja elő, hogy örömmel üdvözljük egymás kutatásait, használjuk felegymás eredményeit. Ez a kérdéskör azért felettebb fontos, mert a modern várostörténet követelményeinek és eredményeinek megfelelő forrásokat elsősorban a határainkon kívül eső városi levéltárak őrzik, amelyek lehetőséget nyújtanak kivételesen „helytörténeti metszetű” elemzésekre is. Mennyire alapvető eredmények születnének pl. a középkori hitelélet, a kereskedelmi tőkekoncentráció, a helyi és külföldi kereskedőtőke viszonya szempontjából, ha valaki felvenné a Kováts Ferenc által elkezdett elemzés fonalát a pozsonyi telekkönyv adatainak — az egyéb forrásokkal való összevetés útján — kiértékelésében, hogy csak egyetlen konkrét példát említsünk. Egy-két szlovákiai város (főleg Bártfa), néhány erdélyi szász város forrásadottságai részletes történeti statisztikai elemzés lehetőségét nyújtják (pl. a városok belső szociális struktúrájának alakulása a XV. század első harmadától-közepétől, a városi háztartás számszerű fejlődése).

Egyébként a középkori várostörténeti kutatást döntően *horizontális, tehát tágabb tematikai metszetek* kell, hogy jellemezzék. Azok a témakörök, amelyek részben az általános gazdasági-, társadalomtörténeti kutatómunka szempontjából nézve önként tolulnak első helyre, az elmúlt évek kutatási eredményeinek folytatásaként várnak megoldásra, mind bizonyos fokig függvényei az előzőekben vázolt hármass irányú kollektív forrásfeltáró munkának, ill. a javasolt kiadványoknak. Legalábbis annyiban, hogy belátható időn belül viszonylag megnyugtató eredmények csak akkor várhatók, ha a keresgéssel elvesztegetett mérhetetlen mennyiségű idő összeszűkül egy-egy kutató számára.

Ilyen problémakör mindenekelőtt a magyar várostörténet első három évszázadának (egyszersmind első két fejezetének), tehát a városkialakulás problémájának teljes szélességben való, monografikus feldolgozása. Egy más metszetben aktuális lenne egy-egy iparág történetének több évszázadot átölelő kidolgozása, amire — akárcsak az előzőre — már megtörténtek az első kezdeményezések. Ezen a téren nagy segítőtársat kaphat a várostörténet a hazánkban mostanában kibontakozó technika-történeti kutatásokban. Külön témakört képezhetne a magyar külkereskedelem eléggé még mindig nem ismert első (balkáni, bizánci) és második, olasz—dalmát súlypontú korszakának részletes feltárása. Ismét külön kutatási egységként jelentkezik az egész magyarországi városi fejlődés irányát befolyásolni látszó délnémet külkereskedelmi hegemonia kialakulásának kérdése a XV. század folyamán, ahol a források már részben lehetővé teszik a problémának a hazai kereskedelmi tőke akkumulációjával és a városi patríciátus társadalomtörténeti vonatkozásaival való összefüggésének vizsgálatát. Külön érdekes stúdium lenne — s ez ismét csak széleskörű gyűjtőmunkát kíván — a magyarországi patríciátus „városközi” és külföldi viszonylatainak, vándorlásának, családok feltűnésének és a városi életből eltűnésének vizsgálata; az aprólékos családtörténeti, ház-történeti kutatások lényeges társadalomtörténeti eredményekhez vezethetnek. Megvizsgálandó lenne, mennyi újat szolgáltatnak a még feltáratlan források a városi középpolgárság, iparos- és szőlőtermelő réteg és a plebejusok szerepére, mozgalmaira vonatkozóan. Végző soron az lenne a cél, hogy ki tudjuk jelölni a magyarországi városok összes — regionálisan vagy funkcionálisan — elkülöníthető és karakterizálható típusait, ill. funkcióváltozásait, fő vonásaiban fel tudjuk rajzolni ezek fejlődésgörbéjét és ki tudjuk mutatni összefüggéseiket, kölcsönhatásaikat a magyarországi gazdaság-, társadalomfejlődés irányával.

Míg a XI—XV. század várostörténeti kutatása terén a teendők szinte maguktól adódnak, hiszen jórészt már megkezdett vizsgálatok, kutatások folytatásáról és elmélyítéséről van szó; a XVI—XVII. század városfejlődése jóformán terra incognita. Az elmúlt évek kutatómunkája, mintha csak visszarettent volna a magyarországi városfejlődés e nyilvánvalóan stagnáló periódusától, átugrotta ezeket a századokat; a gazdaság-társadalomtörténeti kutatás szinte kizárólag az agrártörténet kérdéseinek szentelte figyelmét és ért el számottevő eredményeket. Kétségtelenül a korszak egyik objektíve legfontosabb kérdésköre az örökös jobbágyság kialakulása, a nagybirtok, az agrárstruktúra terén bekövetkezett átalakulás, mindaddig azonban hiányos marad ennek a folyamatnak a képe is, amíg az összefüggések a városgazdaság felől nem nyernek megvilágítást, amíg a külső és belső áruforgalom struktúrájának képletét adatszerűen nem tudjuk megrajzolni, s amíg nem tudunk valamelyest is határozott választ adni arra a kérdésre: mennyiben komponense — következménye és egyben oka — a történelmi fejlődés ún. kelet európai típusa kialakulásának a magyarországi városi fejlődés.

Erre a kérdésre természetesen csak mélyre hatoló részletkutatások egész sorának majdani összegezése útján adható válasz; e részletkutatások súlypontja pedig — tekintve a XVI. század második felétől, főleg pedig a XVII. századon innen a források ugrásszerű megnövekedését — szükségképpen egyre inkább eltolódik, a korábbi középkor kutatásához képest, az átfogó jellegű témakörökről a *vertikális metszetek, a helytörténeti kiindulópontú kutatómunka* felé. Bizonyos kérdések természetesen továbbra is csak egységes, átfogó témakezeléssel közelelíthetők meg, mint pl. a külkereskedelem alakulása. Ezen a téren a már megindult kezdeményezések folytatásaképpen a statisztikailag értékelhető források felkutatása és feldolgozása a legfőbb cél. Kíváncsú lenne, ha minél előbb részletes feldolgozást nyernének az 1542. évi nyugat-magyarországi harmincadhivatalok vámnaplóinak igen becses adatsorai. Kutatásokat kellene folytatni hazai és külföldi levéltárakban fennmaradt kereskedelemtörténeti források után, kiegészíteni a már eddig is ismert XVII. századi kereskedői üzleti könyvek, levelezés, hagyatékok sorát. Míg a kereskedői ügyvitel rendkívül becses maradványai Itáliában a XIV., Németországban a XV. század óta maradtak fenn, nálunk az elsők a XVII. századból származnak, megfontolandó lenne tehát kiadásukkal foglalkozni. Belőlük a hazai kereskedelmi tőkének a külföldihez való viszonyára, a külkereskedelem volumenére (amelynek országos viszonylatban megbízható számszerű megismerése valószínűleg csak a XVIII. század forrásviszonyaiból várható) legalább bizonyos támpontokat nyerhetnénk. A városi vagyonfelhalmozódás alakulása, a kereskedelmi tőke mozgása csak helyi részletanalízisek útján tárható fel, központi kutatásokkal kellene azonban a városi fejlődés szempontjából — ha negatív értelemben is — döntő kérdéskör, a feudális pénzvagyontöbblet útját rekonstruálni; ezen a téren egyes családi levéltárak (pl. a Nádasdyaké, Eszterházyaké) és egyházi levéltárak, valamint XVIII. századi viszonylatban a II. József egyházpolitikai reformjai kapcsán felvett összeírások és vagyonleltárak szolgáltatnak részben statisztikailag is felhasználható forrásokat. Kíváncsú lenne továbbá a magyar külkereskedelem két döntő exporttevékenysége, a szarvasmarha- és a borkereskedelem történetének korszerű feldolgozása is. A kereskedelem történetnek végeredményben arra a kérdésre kell feleletet keresnie, hogy milyen hatást gyakoroltak a XVI—XVII. századi európai piac szerkezetében létrejött mélyreható változások, s az új „világpiac” kialakulása, összes következményeivel (pl. árforradalom) a magyarországi városi fejlődésre.

A magyarországi várostörténet XVI—XVII. századi (a XVIII. századba is áthajló) korszaka kutatásában egyébként a belső piac, az árucsere struktúrája átalakulásának kérdésköre az a legbelső mag, amely köré a vizsgálódásoknak ki kell kristályosodniuk. A városi piac forgalmának, a városi kézművesipar helyzetének alakulása (s ezen túl, többszörös áttételekkel a városok belső gazdasági szerkezete és szociális tagozódása, a népességszám, a városok súlya a társadalomban, a rendiség struktúrájában) minden jel szerint két alapvető folyamat

függvénye. Éspedig egyrészt a parasztság árutermelésének az agrárfejlődés meghatározott iránya által determinált irányzata, a parasztság árufelhozatalának és iparcikk iránti keresletének viszonylagos csökkenése, másrészt a városok körzetében fejlődő kisebb-nagyobb mezővárosok piaci szerepének növekedése, s ezáltal a belső piac körzeteinek előrehaladó osztódása, decentralizációja. Az adott körülmények közt, amikor az országnak az európai kereskedelembe való előnytelen beilleszkedése (amit az országnak politikailag három részre szakadása még súlyosbított) a városi kereskedelmi tőke koncentrációjának lehetőségeit nagymértékben megbénította, s a külső és belső áruforgalom lebonyolítása jelentős részben kicsúszott a szabad városok kereskedőinek kezéből, a kereskedelmi tőke ipart szervező tevékenysége nem érvényesülhetett, a városi kézműves ipar a céhes keretek közti stagnálásra volt ítélve, a belső piac fokozódó decentralizálódásának a talaján a városi és a mezővárosi fejlődés nem a „nagyvárosi” és kisvárosi fejlődés egészséges munkamegosztása irányában, hanem a refeudalizáció keretei közt éles konkurrencia harcban haladt előre. A folyamatot súlyosbította az idegenközponti hatalom részvétlenfiskalizmusa (majd a XVII. század utolsó harmadától kibontakozó, a magyar városi és polgári fejlődéssel szembeforduló merkantilizmus) és a belső feudális erők gazdasági és politikai ránehezédése a városokra, a maga messzemenő társadalomtörténeti kihatásaival együtt.

A városi fejlődés problematikája tehát, amennyire csak egy-két összefüggésnek inkább jelzése, semmint kifejtése is sejteti — a XVI—XVII. századi periódusban is az *összefüggések tágabb körű feltárását* sürgeti, ugyanakkor a forrásadottságok technikailag a *helyi metszetű kutatásokat* igénylik. Hogyan oldható fel ez a látszólagos ellentmondás? Mindenesetre a várostörténeti kutatás *helytörténeti „módszereinek” a múlthoz képest bizonyos korrekciójára* volna szükség. Ha a kutató anyaggyűjtése során csak egyetlen város történetére vonatkozóan keresgéli össze az adatokat, a város fogalma számára továbbra is elsősorban a falakkal körülzárt, meghatározott jogi határok közt elhelyezkedő területtel azonos, aligha bukkan rá azokra az ütőerekre, amelyek az alapvető funkciókat hordozó vérkeringés áramát közvetítik a város és a vele egyazon organizmust képviselő területen belül. Minden egyes város története végeredményben az egymással kapcsolatban álló, egymás viszonyaira kölcsönösen ható városok és mezővárosok csoportja, városi centrumok és mezőgazdasági háttérület tágabb körén belül fogható csak fel. *A „helytörténeti metszetű” kutatómunka horizontja tehát tematikailag és geográfiai is ki kell, hogy tegyüljön; hogy milyen szélességben azt természetesen elméletileg lehetetlen megmondani. Minden esetben a rendelkezésre álló források köre és jellege szabja meg a téma-választás kereteit, s maguk a források árulják el azt is, hogy az összefüggések és kölcsönhatások objektíve, történetileg milyen körön belül érvényesültek. Adott esetben egy-egy jelentősebb szabad királyi város és több mezőváros alkot funkcionális — és egyben kutatási — egységet, máskor azonos funkciójú városok egy-*

egy csoportja kínálkozik egységül. A kiválasztásnál lehetőleg olyan területeket kell előnyben részesíteni, ahol viszonylag gazdag városi levéltár, az Országos Levéltárnak a kutatásba eredményesen bevonható állagai és — a piaci kapcsolatok, a környék agrár- és mezővárosi fejlődése szempontjából döntő — családi, uradalmi levéltárak adatai is bevonhatók a vizsgálatba. Ilyen irányú és jellegű kutatómunka egyébként már folyt a közelmúltban, eredményük részben nyomtatásban is napvilágot látott (pl. a Garam-vidéki bányavárosok története a XVI. században, a hegyaljai bortermelő mezővárosok története a XVII. században). Első lépésként néhány — más-más regionális fejlődéstípusba tartozó — körzet kijelölése máris kínálkozik. Így pl. Sopron a környékén fekvő oppidumokkal együtt; Miskolc és Debrecen környéke; a török hódoltság alá eső nagy mezővárosok (khász városok) egy-egy csoportja; az ország határain túl Pozsony és Nagyszombat vidéke, továbbá az északkeleti város csoport (Kassa, Eperjes, Bártfa) és az erdélyi szász városok csoportja. A helytörténeti kutatásnak ilyen, a regionális szemlélet irányában való kitágítása természetesen nem tagadja egy-egy részletkérdés egyetlen város keretein túl nem lépő analizisének jogosultságát; számos probléma (pl. településtörténeti, történeti statisztikai vizsgálódások) egyenesen megköveteli — ahol a források erre lehetőséget nyújtanak — a szűkebben helytörténeti kutatások, mint előtanulmányok sorát. A tudomány, a várostörténet tágabb szempontjai azonban azt kívánnák meg, hogy ez előtanulmányok előtt elsősorban nem olyan városi monográfiák képe lebegjen, amelyek egy-egy város történetét a kezdetektől napjainkig tartalmazzák, hanem olyanokba torkollnának bele, amelyek egy-egy szűkebb vagy tágabb városfejlődési körzet, régió, csoport történetét tartalmazzák, és pedig viszonylag szűkebb időhatárok közt. Ilyen periódusnak kínálkozik a XVI. század közepétől a XVII. század végéig (esetleg a XVIII. századba is átnyúló) időszak. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy — további lépésként — egy-egy város története elsősorban a szélesebb közönség igényét kielégítő, népszerű formában ne készüljön el, a kutatómunka szempontjai azonban — minthogy a tárgyválasztás kereteinek, az adatgyűjtés körének kiszélesítése ez esetben egyenesen alapvető a mélyebb összefüggések felismerése szempontjából — a vázolt aspektust követelik meg.

5.

A kutatás helyzete és feladataink a kései feudalizmus és a kapitalizmus korának vizsgálatában

Amikor a tőkés termelőmód kialakult, meghatározódott a városok szerepe és jelentősége. Ez a hatványozódás legszembetűnőbb három téren: a városok gazdasági forgalmában, népességében és területi növekedésében nyilvánult meg. Nyomában közigazgatási, energia-, nyersanyag- és munkaerőellátási, élelmezési,

közlekedési, lakás és közegészségügyi, továbbá igazságügyi, végezetül pedig politikai problémák légiójával kellett szembenézni már a kapitalizmus kezdetétől fogva, hogy csak a legfőbbeket említsük. Hozzájuk később városfejlesztési és szabályozási kérdések, a második világháború óta pedig, ahol a kapitalizmus fennmaradt, gazdaságpolitikai és mindennek tetejébe sokhelyütt újjáépítési feladatok társultak.

A kapitalizmus rohamos növekedésével, ill. a tőle életre keltett problémák szövevényességével a társadalomtudományok, de különösen a történettudomány szerte a világon nehezen tartott lépést. Csak az 1880-as évektől fordult a gazdaság- és társadalomtörténet felé. Mivel előzőleg a politikai történet, az államtörténet állott érdeklődése központjában, érthető, hogy a gazdaságtörténeti kutatás során figyelme a középkor első felének városai felé fordult. A városok gazdasági szerepe ekkor volt a legszembetűnőbb, és ezért az egyes államok történetéseit ez a korszakuk érdekelte a legjobban.

A gyakorlati élet azonban egyes tudományokat a helyzetnek gyors vagy egyenesen azonnali *felmérésére kényszerített*. Különösen azokat, amelyekről a gyakorlati intézkedések számára útmutatást vártak. A közgazdaságtan kénytelen volt pl. a város piac-problémájával, a nyersanyagbeszerzés és iparszervezés kérdésével foglalkozni és ekkor alakította ki az ún. Standortheoriet. A szociológia kezdte vizsgálni a városok társadalmi átformáló szerepét, hogy tehát a városok feudalizmus korabeli „zárt struktúrájú” társadalmukat mint alakították át „nyílt struktúrájú”, industriális társadalommá. Az előbbit az jellemezte, hogy érdekközösségi szervezeti formákon túl vérségi vagy szomszédsági kötelek kapcsolták össze a városi társadalmi osztályok tagjait. A nyílt társadalomban már csak érdekközösségi szervezeti formák, amelyekhez az egyén könnyebben tud csatlakozni. A demográfia ugyanakkor a város és a városbavándorlás, ill. a népességalakulás kapcsolatával volt kénytelen törődni. A gazdaságföldrajz pedig ugyancsak a munkaerőellátottság miatt kezdte keresni a város és környéke közti összefüggést. Feltárta a város, az urbanizált area és a fringe névvel megjelölt övezetek létét és azok kapcsolatát.

A városok múltját kutató történészek látva azokat az eredményeket, amelyeket a közgazdaságtan az ipari struktúra és a piac összefüggésének terén, aztán a szociológia a „nyílt struktúrájú társadalom” elméletével, továbbá gazdaságföldrajz „urbanized area” kiderítésével elért, arra kényszerültek, hogy az eddigi várostörténet fogalmát újraértelmezzék, annak tartalmát kiszélesítsék. Feladatukat tehát úgy határozták meg, hogy azt a funkciót kell vizsgálniuk, amelyet egy város piacán gazdasági és társadalmi struktúrájával betölt, amely piac azonban sohasem constans, hanem terjeszkedik, ill. zsugorodik. Ha a helytörténetet úgy értelmezzük, hogy valaminő életegység okozati összefüggésben bemutatott múltja a térben, akkor meg kell állapítanunk, hogy a várostörténet kutatási köre kiszélesedett. De a várostörténet nemcsak differenciálódott a helytörténeten belül. A tudományok fejlődésének jellemző vonása,

hogy a differenciálódással egyidejűleg integrálódnak is: egyes kérdések megoldására más, közelebbi vagy távolabbi, rokon és nemrokon tudományokat hívnak segítségül. Így a várostörténet kérdéseként és szükségszerinti mértékben segítségül hívja például a közvetlen szomszédos archeológiát és művészettörténetet, vagy a távolból a közegészségtant. A várostörténet tehát komplex tudományá is vált.

Ennek az így átalakult XVIII—XX. századdal foglalkozó várostörténetnek, egyáltalán a helytörténetnek akkora volt a hatása, átütő ereje, hogy egyes államokban elismerten a gazdaság- és társadalomtörténetnek legerősebb ösztönzőjévé vált és annak módszerbeli fejlődéséhez, illetve eredményeihez a legnagyobb anyagot adta. Egy ország valamennyi városának történetét összefoglaló mű nem készült amerikai, angol, francia vagy német vonatkozásban. Készült azonban mindenütt több regionális összefoglaló munka, amely városok egy-egy csoportjának, ill. a városhálózatnak a fejlődését mutatja be. Ilyen például Angliában az a sorozat, amely a county-k városainak történetét nyújtja. És elkészültek német területen az Erich Keyser szerkesztette Städtetbuchok, amelyek egységes szempontjaikkal, félig adatközlésükkel, félig pedig feldolgozásukkal ezt a célt, az összefoglalást készítik elő.

A magyar XVIII—XX. századi várostörténeti irodalom fejlődése az európai várostörténeti irodalom fejlődésével hasonlóságot mutat fel. Ugyanazok a tudományos tendenciák azonban Közép- és Délkelet-Európában a társadalomfejlődés eltérése, kisebb tagozottsága és sok törésvonala következtében gyengén érvényesültek.

A gazdaság- és társadalomtörténet figyelme a XIX. század végén Magyarországon is a városok régebbi múltja felé irányult, akárcsak a tőlük nyugatra eső területeken. Városaink XVIII—XX. századi történetével foglalkozó, ill. azt is tárgyaló művek azonban a gazdasági fejlődést rendszerint pár lapon elintézik és helyette a városok politikai életéről nyújtanak némi kormánypárti, azaz 67-es beállítási képet. Ez azonban a legjobb eset. Többségük ugyanis a városok belső életéről semmit sem mond, hanem helyette az országos politikai történet eredményeit adja elő. A különböző évfordulók és alkalmak szülte várostörténetek szinte kivétel nélkül ezt az egyoldalúságot — bátran mondhatjuk —, primitívséget mutatják.

Ezekkel a várostörténetekkel egy időben néhány, a városok egyházainak múltját tárgyaló mű látott napvilágot. Íróik a politikai történet alapján nem dolgozhattak, ezért kényszerítve voltak arra, hogy a forrásokat többé-kevésbé áttanulmányozzák. Így e munkák több, máig is használható vagy továbbfejleszthető megállapításhoz jutottak.

A nyugati irodalom fejlődéséhez hasonlóan a kapitalizmusban felmerült kérdésekkel nálunk is közgazdászok, városi tanácsosok, kereskedelem- és iparkamarai titkárok, mérnökök és orvosok kezdtek valamilyen hivatalos feladattól indítva foglalkozni. Tőlük kitűnő munkákat vehetünk kézbe például

néhány város víz- vagy villanyellátásáról, ill. különböző műszaki létesítményeiről. Több helyütt egy-egy banktisztviselő megírta pénzügyintézetének múltját, vagy egy-egy kamarai titkár megvilágította városa közgazdasági helyzetét. Városi műszaki tanácsok kitűnő városfejlesztési terveket dolgoztak ki, és vannak tanulmányok 1918 előtről a városok népesedéséről, kórházairól, közegészségügyéről, sőt szociálpolitikai feladatairól is.

Az a lépés azonban, ami máshol ezután következett, hogy a különféle társadalmi tudományok lendítettek a várostörténeten, azt mélyebb problémátalásra és új módszerek kidolgozására kényszerítették, nálunk nem következett be. Pedig, hogy alkalom és lehetőség a publikációra kínálkozott, mutatja a sok várostörténeti áttekintés, az „emléklapok” címen egyes városok múltjából közzétett mozaikok és az útmutatók. A szociológia fogalmainak és problémáinak nem ismerése, a közgazdasági ismeretek hiánya és ennek nyomán a társadalomtörténetnek a teljes negligálása okozta, hogy a magyar helytörténetírás azt a problematikát, amelyet Tagányi 1894-ben dolgozott ki, igen szórványos kivételektől eltekintve nemhogy nem fejlesztette tovább, hanem meg sem valósította. Az első világháború végéig nem született újjá a várostörténet és annak komplex módszere a második világháború végéig sem alakult ki.

Ez az alakulás tükröződik vissza várostörténetet nyújtó sorozatainkon, amelyek össze sem hasonlíthatók az említett nyugati sorozatokkal. Már megjelenésük pillanatában túlnyomórészt elévültek, korszerűtlenek, sőt sokszor tudománytalanok voltak.

A *Magyarország vármegyéi és városai* sorozat, amely a XIX. század végén indult meg, módszertanilag a már említett helyes célkitűzéseit nem tudta megvalósítani. Képzett történészek hiányában várostörténeti részei városi forrásokat alig használtak és némi politikai történetet nyújtanak. A Horthy-korban jelentek meg egy új vállalkozásnak, a *Magyar városok monográfiái* sorozatnak a kötetei. Bennük a városok akkori helyzetét különböző oldalról több cikk világítja meg. A városok múltjával foglalkozó tanulmányok köztük többnyire a leggyengébbek. Nincs társadalomtörténeti szempontjuk és főleg nincs új anyaguk. Ugyanakkor a városok életének különböző, különösen a gazdasági élettel foglalkozó leírásai, amelyek visszapillantást tesznek a múltra is, sokszor használhatók, sőt értékesek. Mutatják, hogy hol akadt el a magyar helytörténetírás fejlődése.

A Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem *Közgazdasági* Karán a két háború közt disszertációként számos újkori városmonográfia készült. Mivel szerzőik a korukat megelőző időkre eredeti forrásokat nem használtak, hanem csak az irodalomra és abból is nem a részlettenulmányokra, hanem színvonalban mögöttük maradó összefoglaló munkákra támaszkodtak, értékük és használhatóságuk csekély.

Below 1916-ban adta ki a német történetírás fejlődését tárgyaló munkáját. Ennek végén azt a megállapítást teszi, hogy a német történettudomány magától, saját fejlődése révén eljutott azoknak a problémáknak a megvilágításához,

amelyeket a marxizmus vetett fel. Ma már látjuk, hogy ez a megállapítás különösen az Elbától keletre eső területekre vonatkozóan mennyire téves. Nálunk a várostörténetírásban — a kevés úttörőtől eltekintve — az a felismerés, hogy a gazdasági és társadalmi problémákat kell az előadás alapjául venni, a marxizmus hatására vált általánossá. A várostörténeti kutatásokkal kapcsolatban fennállt az a veszély, hogy a gazdaság- és társadalmi alapra helyezett várostörténet a munkásosztály szervezkedésével és mozgalmaival fog főképpen foglalkozni és így még a munkásosztály életkörülményeire is kevés fény hull majd. A marxizmustól átalakított helytörténet azonban a városok életének a sokoldalú elemzését tartva szem előtt ezt elkerülte. Az eddig megjelent tanulmányok, és a megrendezett várostörténeti konferenciák bizonyítékai annak, hogy az a komplexitás, amely a várostörténeti kutatásoknál, a polgári korszakban nem tudott létrejönni, most kialakult. Az előadottakban megkíséreltük lemérni, hogy lemaradásunk mekkora. Ennek alapján utalhatunk azokra a kérdésekre, amelyeknél legsürgősebbek feladataink. Mivel a XVIII—XX. századi várostörténeti problémák sokszor igen nagyméretű anyag megmozgatását kívánják, rá kell mutatnunk azokra a szervezeti formákra is, amelyek révén azok megoldhatók volnának.

A magyarországi városok a XVIII. század végén még Ausztria, Csehország, Lengyelország, Svédország, Norvégia és Írország városaival egy kategóriába tartoztak. Ezek az országok megegyeztek abban, hogy lakosságuk 1/16-a élt csak városokban, a többi falun. A fejlődés folyamán azonban ez az egyformaság, a városiasodás azonos mértéke megszűnt, mert a magyarországi városok már a XIX. század végére lemaradtak az osztrák és a cseh, illetve az észak-európai városok mögött.

Ezt a lemaradást több okra vezethetjük vissza. A magyarországi városi polgárságot nem segíthette meg a fejedelmi abszolútizmus. Hazánkban főváros, amelyet az uralkodó udvar fogyasztásával gazdaságilag fejlesztett volna, a XVIII. században nem volt. A fejedelmi abszolútizmus eszközei, a központi kormánysszervek és hivatalszervezet abban a mértékben, mint tőlünk nyugatra, nem alakultak ki. Városaink legfeljebb mint egyházi központok, megyeszékhelyek, a kerületi táblák székhelyei és néhány esetben (Győr, Komárom, Buda, Arad, Temesvár és Kassa) mint katonai központok jutottak némi igazgatási szerephez. A XVIII. században, Mária Terézia uralkodása alatt mutatkoztak olyan jelek, hogy az udvar a szabad királyi városok számát szívesen növelné, mert ily módon több adóbevételhez jutna. E kedvező helyzetet a gazdaságilag gyenge városok nagy számban kihasználni nem tudták, mert a megváltási összeg elérhetetlen volt számukra. Pécs, Újvidék, Szabadka és Zombor kivételesen kedvező körülmények összejátszásának köszönhették, hogy azzal az anyagi teherrel, amellyel a szabad királyi rang járt, meg tudtak birkózni.

A városokat a XVIII. században mindenütt elsősorban az a kereskedelmi tőke fejlesztette, amely külföldre szállított és amely ennek révén nagy haszonra

tudott szert tenni. Nálunk a mezőgazdasági áruk exportjának haszna a XVIII. sz. első felében még nagyjából nagybirtokosoknak jutott, akik kereskedtek. A feudalizmus igyekezett is a városokat fejlődésükben visszavetni nemcsak jogilag, nemcsak azzal, hogy mezővárosaiban (pl. Veszprém), különösen az egykori kamarai városokban (Pécs, Nagykanizsa, Eger) útját állta mindenféle szabad királyi városi törekvésnek, hanem gazdaságilag is. A városok áru-termelését igyekezett ugyanis a maga számára biztosítani, vagy annak hasznát lefölözni. A bécsi udvar gyarmati politikája pedig a XVIII. század második felétől mindkettőt, a nagybirtokot és a városi polgárokat akadályozta abban, hogy jelentős tőkére tudjanak szert tenni. Ennek a politikának a súlyát a gyengébb fél, a városok jobban érezték. A Habsburg örökös tartományok városainak ipari fejlődése a 1700-as évek végén, amelyet az állami iparpolitikának köszönhettek, a városok önellátását felborította. Nehézségeiket még növelték a napóleoni háborúk és a hadsereg fogyasztása. Ennek következtében nőtt a piac, fokozódott az örökös tartományok városainak kereslete a magyarországi mezőgazdasági áruk, a marha, a bőr, a dohány és különösen a gabona iránt.

Ez a piactágulás segítette elő, hogy a magyarországi városokban kereskedői szervezet alakuljon ki. Ezek a kereskedők külföldi üzlettársaikkal rendszerint még alárendelt viszonyban álltak, mint megbízottak többé-kevésbé azok tőkéivel dolgoztak. Kereskedőink ekkor, hogy szabad mozgásukat, hasznukat fokozhassák és tőkéjüket gyarapíthassák, két fronton is harcba bocsátkoztak. Kifelé a feudalizmussal szemben a városok függetlenségét védték, amennyiben szabad királyi városok polgárai voltak, vagy mint privilegizált és egyszerű mezővárosok polgárai a teljes szabadság elérésére törekedtek. Ugyanakkor a városok falain belül a kereskedők a szabad versenyt képviselve sokhelyütt összeütközésbe jutottak az iparosokkal. A városok a feudalizmusban rájuk kényszerített zártságot csak a feudalizmus korának végére tudták áttörni. Mivel a kereskedelemből eredő tőkéik is kicsinyek voltak, csak néhány helyen keletkezett falaik közt koncentrált textilmanufaktúra, ami a kapitalista fejlődés kezdetére jellemző. E tény nálunk a tőkés fejlődés gyengeségét mutatja.

A Habsburg-monarchia nyugati részének városaiban viszonylag nagyobb kereskedelmi tőke ment át 1848 után az iparba. Ezeknek a városoknak az ipara már nemcsak a mezőgazdasági árucikkeket kereste Magyarországon, hanem a vasat és a szenet is, továbbá üzeméhez nyersanyagot. Az osztrák és cseh városokban felhalmozódó tőkék később Magyarországon kerestek gyümölcsöző befektetési lehetőségeket. A magyarországi nyersanyagokat megszerelve itt valamelyes textil-, vas- és gépipart hoztak létre.

A magyar kereskedelmi tőke ugyanakkor főleg a malom, a szesz, a sör és némileg a mezőgazdasági gépiparba tudott átvonulni, ill. abban üzemeket létrehozni. Így alakult ki városaink gyáripara. Az I. világháború után az önálló vámterületet elnyertük. A magyar iparnak a függése azonban a külföldi tőkéktől a bankokon keresztül egyrészt megmaradt, másrészt mezőgazdasági kivi-

telünk érdekében az iparos államoknak mint vásárlóinknak vámengedményeket kellett tennünk és végül a háborús pusztulás, ill. az infláció következtében a tőkeképződés is kicsiny volt. Iparunk növekedése tehát ekkor sem gyorsulhatott meg. Ennek következménye az lett, hogy a magyarországi városok nem tudták ekkor sem felszívni a falvak felesleges munkaerőit. Ezek egész Kelet-Európából hasonló fejlődésből kifolyólag távkivándorlásra kényszerültek.

A magyarországi városok ipari funkciójukat a XX. századra is áthúzódva, megkésve és főleg kis mértékben tudták kialakítani. A tőkehiány mellett az ipari nyersanyaghiány is visszahúzta őket. (Számos városunknak gazdasági szerepe nem nőtt, hanem az előző században kialakult igazgatási funkciójából élt és stagnált (Veszprém, Zalaegerszeg, Eger). 1945-re mélyen kettéhasadt az a terület, amely a XVIII–XIX. század fordulóján még egységet alkotott. Kelet-Németországban, Ausztriában, Csehországban, Svédországban, Norvégiában és Írországban ekkor már a lakosság fele, nálunk viszont és Lengyelországban csak 1/3-a élt városokban.

Ennek a fejlődésnek és a várostörténeti kutatás mai problematikájának alapján a magyarországi városok XVIII–XIX. századi történetében a következő kérdéseket ajánlanánk elsősorban a kutatásra.

A városok kereskedelmi funkciójának kialakulásával kapcsolatban városenként vizsgálnunk kell azt a harcot, amelyet a városok a feudalizmus ellen az önállóságért folytattak. Ezen a téren vagyunk legelőbbre. Nemcsak az egyházi, hanem a kamarai és világi földesúri joghatóság alatt álló mezővárosoknak is kiderítendőek volnának azok a küzdelmei, amelyeket felszabadulásukért vívtak. Hasonlóképpen a szabad királyi városok további küzdelmei is. Ezeknek lakói ugyanis bortermeléssel és sokszor még jelentős földműveléssel is foglalkoztak, és határuk védelmében az őket környező uradalmakkal a XVIII–XIX. században, 1848-ig ádáz küzdelmekre kényszerültek.

Ugyanebben a témakörben meg kellene vizsgítani mindazokat a kisebb próbálkozásokat, amelyekkel mezővárosaink függésükön lazítani próbáltak. Ezekből a küzdelmekből azon az alapon, hogy milyen mértékben szerepel bennük pl. a borkimérés vagy legelőterület kérdése, egy-egy város termelésének típusára tudunk következtetni. Fény hull ugyanezen kutatás nyomán esetleg arra is, hogy milyen gazdasági erővel rendelkeztek. Kiderítendő volna ezzel kapcsolatban, hogy ezekben a küzdelmekben a kereskedők milyen szerepet játszottak.

Fel kellene dolgozni a városi levéltárakból több kereskedő üzleti könyveit, levelezését a XVIII. századból és a XIX. század első feléből, hogy a *kereskedők vállalkozásairól*, azok *mértékéről* és a *kereskedelmi tőke keletkezéséről* képet alkothassunk. (Gindly Orbán győri kereskedő levelezését pl. a Rákóczi-szabadságharc idejéről.)

Szükség van néhány *kereskedőcsalád történetére*, amely felvilágosítást adna a kereskedelmi tőke keletkezése mellett annak fluktuációjáról és esetleg

elvándorlásáról. Különösen a vas- és textiltereskedő családok története mutatna sokat a városi tőkefelhalmozás menetéről. Thirring Gusztávnak A soproni Thirring nemzetség 300 éves múltját bemutató művéhez hasonlóra gondolunk a gazdaság- és társadalomtörténeti szempontok előtérbehelyezésével. Vegyes nemzetiségű városokban az ilyen természetű kutatás nemcsak a kereskedelmi tőke keletkezéséről nyújtana képet, hanem némileg mutatná azt is, hogy a nemzetiségek társadalma mint egészül ki polgári réteggel.

Fontos volna városaink történetében annak a szerepnek a tisztázása, amelyet nálunk 1718–1750 közt a szerb kereskedők játszottak. A görögök ugyanakkor a szerb kereskedőknél nagyobb jelentőségre tettek szert, akik a víziutak mentén a Tiszán Tokajtól lefelé és a Dunán Zimonytól felfelé Bécsig a kereskedelmet kezükbe ragadták. Visszaesésüket nemcsak az állami intézkedések és életszéméletüknek rendivé alakulása idézte elő, mint azt az eddigi kutatás megállapította, hanem az a tény, hogy a kereskedelmi kapitalizmust szolgálták csak, az iparit már nem.

XVIII–XIX. századi városi összeírásokból kell kiderítenünk egy-egy városban a kereskedőknek, az iparosoknak és a város mezőgazdasággal foglalkozó, valamint egyéb lakóinak az arányát és ennek révén a *kereskedelmi struktúrát*, hogy t. i. az mennyiben épült helyi- vagy táj-piacra, és mennyiben a távkereskedelemre. Ugyanez alapon derül ki az is, hogy a kézművesipar mennyiben használ helyi, ill. táji nyersanyagokat, és milyen piacot tudott ellátni.

Ha levelezés, a városi kereskedelmi társulatok anyaga nem enged betekintést, akkor csak a városi jegyzőkönyvek és perek adhatnak feleletet arra az alapvető kérdésre, hogy milyen *külföldi kapcsolatai* voltak egy-egy város kereskedőinek, és hogy a belföldi kereskedelmi tőke *milyen mértékben függött a külföldtől*.

Ugyancsak a városi perek anyaga mutatja azt a küzdelmet, amelyet a szabad verseny gondolatát képviselő kereskedők a városi piac birtoklásáért az iparosok ellen folytattak. A céhek történetének eddig is számos feldolgozója akadt. A kutatásokat a céhes szervezet és technika történetén túl, a céhek és kontárok küzdelme mellett a céhek és a kereskedők harcával volna kívánatos kiegészíteni. A manufaktúrák engedélyezésének legnagyobb ellenzői a céhek, illetve a városi tanácsok velük tartó tagjai voltak.

Városonként, vertikálisan vizsgálándó a *manufaktúrák* keletkezése, szervezete és bukásuk oka, mert különben számuk és jelentőségük felől megnyugtató választ nem nyerhetünk.

A feudalizmus korának végén egy város egy másikat, egy szabad királyi város valamelyik mezővárost kereskedelmileg maga alá rendelni kevésbé tudta, mert ehhez még a kereskedelmi tőkék kicsinyek, gyengék voltak. Meg kell keresnünk azokat a halvány szálakat, amelyek a szabad királyi városok és a szomszédos mezővárosok közt fennállottak, hogy a *tájpiac szervezetét* legalább felvázolhassuk.

Városaink ipari funkciójának kialakulásával kapcsolatban városonként vizsgálándó, hogy milyen *kísérletezésekkel, mikor ment át a kereskedelmi tőke az iparba* és milyen mértékű ipari funkciójuk jött létre a kereskedelmi mellett. Erre a kérdésre a városi levéltári anyag mellett a cégbírószági iratok felelnek a legjobban. Ugyanezek a források adnak feleletet továbbá arra is, hogy mikor és milyen iparágakban jelentkezett a *külföldi kereskedelmi tőke*. A legtöbb esetben a városok tanácsai különféle engedményekkel csalogatták a külföldi tőkéseket, hogy területükön gyárakat létesítsenek, amit a jegyzőkönyvből nyomon tudunk követni. (Pl. Győr, Pápa, Temesvár).

Ugyanakkor fontos e források alapján az üzemek kialakulásának szerves útját is nézni városonként. Olyan területeken ugyanis, ahol nehezen gyűlt a tőke, mint nálunk, az üzemek egy része nem kereskedelmi kapitáliának köszönheti létét, hanem kisipari műhelyekből szélesedett gyárrá.

Bármilyen ipari struktúra alakult ki egy városban, mellette, annak hiányait kiegészítve, jelentős *kisipar* maradt. Sokszor még a gyárakéval azonos termelési ágakban is. Ennek sorsát is figyelemmel kell kísérnünk.

Végül vizsgálándó volna a városok *pénzintézeteinek* története.

A városok első pénzintézetei rendszerint azzal a céllal jöttek létre, hogy a földbirtokosok, a mezőgazdaság hiteligényeit szolgálják. Kezdetben tehát a városfejlődést indirekt módon segítették. A XIX. század végére azonban több vidéki bank tevékenységét már a kereskedelem támogatásával szélesítette ki, néhány pedig egyenesen ezzel a céllal nyitotta meg kapuit. Túlnyomó részük nem rendelkezett elegendő tőkével ahhoz, hogy ipari vállalkozásokba kezdjen, de megváltozott politikájukkal a városok ipari funkciójának kiformálódását így is előmozdították.

Nagyobb városaink múltja vonzotta kutatóinkat. Kevésbé a *mezővárosoké*. Sorsuk után érdeklődve rájuk vonatkozóan azokat a rövid összefoglalásokat sem találjuk meg, aminek a nagyobb városaink különféle évfordulók és jubileumok alkalmával megjelentettek. Ki kellene derítenünk, hogy a mezővárosok mezőgazdasági termelése a XVIII—XIX. században mennyiben specializálódott és mennyiségileg mint nőtt. Kereskedelmileg a XIX. század második felétől piacaik a nagyobb városokénak alárendelődtek. Fejlődésükben döntő szerepet játszott az a körülmény, hogy mikor és milyen vasútvonalhoz jutottak. A kedvező közlekedési viszonyok mellett ugyanis helyi piacra dolgozó kisüzemek (malom, ecetgyár, szeszfőzde, téglagyár) alakultak ki bennük és így némileg ipari termelésük is fejlődött. (Pl. Újdombóvár, Celldömölk).

A vasútvonaltól függő gazdasági fejlődés a vele fokozódó, ill. nélküle csökkenő anyagi erő határozta meg, hogy mezővárosaink közül melyek folytatták a kapitalizmus korában mint rendezett tanácsú városok, melyek mint nagyközségek életüket. Több egykori szabad királyi város kedvezőtlen vasúti vonala következtében fejlődésében elakadt és a rendezett tanácsú városok közé hanyatlott vissza (Kőszeg, Lőcse).

Városainkkal kapcsolatban, amelyekben az első világháborúig a mezőgazdaság megmaradt fő termelési ágának, az ipari funkciót fejlesztő városokhoz hasonlóan feldolgozásra vár a *várospolitik*a. Milyen intézkedéseket tettek ezek a városok mezőgazdaságuk fejlesztése érdekében? Tudjuk, hogy Kecskemét és Szeged birtokait hosszúlejárátú bérleteknek osztotta ki, és ezzel előmozdította, hogy mezőgazdasága intenzív irányban fejlődött. Volt olyan városunk, amely már 1909-ben közigazdasági programot dolgozott ki, ill. tűzött maga elé.

A városok lakosságával kapcsolatban tekintettel kell lennünk a *növekedési ütemére, vonzási körére az egyes hullámszakaszok és az új városi funkció kialakulása közti összefüggésre. Ugyancsak az új városi funkcióval áll szoros kapcsolatban a lakosság foglalkozás szerinti megoszlásának gyorsabb vagy lassúbb átalakulása. Mindezek a kérdések statisztikai módszerekkel történő feldolgozásra várnak.*

A városok funkciójának alakulása hatott társadalmuk struktúrájára és fordítva.

Ahol jelentős kereskedelmi funkció nem tudott kialakulni, ott a városokban a rendi, a birtokos-gentry elem vezetőszerépét a kapitalizmus korában megtartotta. A kereskedőket, kisiparosokat és a földműves gazdákat magában foglaló polgárság, valamint az értelmiség a város lakosságának zömét képezte ugyan, de annak sorsát nem irányította. A proletariátus az ilyen gazdasági funkciójú városban agrárjellegű volt és lassan nőtt. Ezek a városok, amelyeknek fő termelési ága a mezőgazdaság maradt, tájuk agrárproletárjait gyenge gyáriparrakkal felszívni nem tudták. A kispolgárságot ezekben a városokban nagy zárkózottság jellemezte.

Azokat a helyeket, ahol a kereskedelmi funkció erős volt, az jellemezte, hogy a birtokos-gentry elem mellett és azzal szemben a polgárság súlyosabbá vált és az értelmiség nem húzott teljes egészében a birtokos-gentry osztályhoz. Ezeknek a városoknak az agrárnépessége meghaladta ugyan a munkásokét, társadalmuk a piacha kapcsolódó parasztság polgárosodása, ill. proletarizálódása miatt azonban már a feudalizmus korával szemben új szintet mutatott.

Ott pedig, ahol a kereskedelmi funkció mellett kisebb vagy nagyobb mértékben kialakult az ipari, a birtokos-gentry osztállyal szemben egy erősebb polgárság és értelmiség állott. Az ipari funkció következtében, a gyárak megjelenése következtében ezekben a városokban a kispolgárság zsugorodott, és kezdett kialakulni, ill. erősödni a munkásosztály. A társadalom szerkezete az ilyen városokban megindult, hogy a modern városok mintájára formálódjék. A társadalmi struktúra statisztikai módszerekkel történő kutatása dönti el esetenként, hogy egy-egy város szociológiailag e három típusból melyikhez áll a legközelebb.

A nemesség, a polgárság és a plebejusok közti, illetve a földbirtokos, a polgár- és a munkásosztály közti harcok játszódhatnak le városainkban. A nemesség

és polgárság közt a XVIII—XIX. században azonban az osztályharc során nyílt összeütközésre nem kerül sor. Az első és második típusba tartozó városainkban paraszt és plebejus, ill. agrárproletár mozgalmak, a harmadikba tartozóknál pedig már a munkásosztály szervezkedésének és mozgalmainak problémáit kell feldolgoznunk.

A városi jegyzőkönyvek, cégiratok, ill. a városi rendőrkapitányságok iratai és a városi sajtó adnak felvilágosítást ezekről az osztályharcokról, amelyeket nemcsak a társadalmi kerettel, hanem a városi funkció alakulásával együtt kell bemutatnunk.

Ily módon meg tudjuk állapítani, hogy milyen jellegű volt a második világháború előtt városhálózatunk, annak tagjai, az egyes városok milyen típusokba sorolhatók, és hogy a városok hogy hatottak tájaikra mint¹ piacukra, Kelet-Európa ezen a darabján a városhálózat milyen gazdasági struktúra kialakításában működött közre, meddig jutott el az urbanizáció a város-típusoktól függően és ez a folyamat milyen fejlődési irányba mutat.

AZ ELŐTERJESZTÉS VITÁJA

MÁLYUSZ ELEMÉR

Szücs Jenő és Rúzsás Lajos elaborátuma 1963-ban készült. Mindjárt megjegyzem, hogy nekem csak annyi részem volt benne, hogy mint a kiküldött bizottság elnöke ismételten megbeszéltem velük az elmondandókat és összeegyeztetvén nézeteinket, biztattam őket az elaborátum megfogalmazására. Megjegyzem azt is, hogy ez számomra könnyű feladat volt, sok biztatásra egyáltalán nem volt szükség. Természetesen minden vonatkozásban azonosnak érzem magamat előterjesztésükkel és a felelősséget vállalom.

Tehát közel két és fél év telt el a megfogalmazás óta. Szükségesnek látok egy-két kiegészítést. A kérdés historikumát illetően hozzátenném, hogy a győri 1963-i konferencia után a Történelmi Társulat tartott még egy várostörténeti konferenciát 1964-ben Szombathelyen. Bár ez a konferencia helyi jellegű volt, amennyiben a Társulat dunántúli csoportja rendezte, a megtárgyalt két témakör ismét általános érdekű volt. Nevezetesen a kontinuitás kérdéséről és a dualizmus-kori várostörténeti problémákról folyt ott megbeszélés.

Egy pillanatra itt meg kell állni és mielőtt folytatnám, köszönettel kell regisztrálnom a Történelmi Társulat nagy hagyományaihoz illő eljárását. Amikor megrendezte ezeket a konferenciákat, segített, hogy a társadalomban, a tudományos életben lappangó vágyak megfogalmazódjanak, konkretizálódjanak, lemerte a várostörténet iránt széles körökben felébredt érdeklődésnek a terjedelmét, annak súlyát és ezzel mintegy előkészítette, hogy a Történeti Bizottság ma tovább foglalkozzék a kérdéssel.

A soproni konferencián nagy erővel nyilvánult meg az az óhaj, hogy legyen a várostörténeti kutatásoknak önálló folyóirata, ahol az általános érdekű, tehát a helytörténeti jellegű túlmenő kutatásoknak eredményei napvilágot láthatnak. Magam akkor szembefordultam ezzel a törekvéssel és azzal érveltem, hogy ilyen tanulmányok megjelenhetnek a Századokban, valamint a Tanulmányok Budapest múltjából című sorozatban, amely valóban hozott akkoriban összefoglaló kritikai referátumokat külföldi várostörténeti kutatásokról. Ellenkezésemnek — sajnos — volt is eredménye, mert egy várostörténeti szemle megindítására vonatkozó óhaj nem került be akkor a konferencia határozatai közé. Megvallom, még mindig ez volt a meggyőződésem ennek a folyóiratnak megindítása, illetve meg nem indítása ügyében 1963-ban is. Utólag be kell vallanom, hogy megváltozott a véleményem, több okból. Negatíve: a Tanulmányok Budapest múltjából jellege átalakult, mintegy a Budapesti Történeti Múzeum évkönyvévé lett, amelyre tehát a nem budapesti tárgyú dolgozatok nem számíthatnak mint felvevőhelyre és azok a kutatók is kizszorulnak belőle, akik ugyan Budapestről írnak, de nem múzeumi dolgozók.

Pozitíve: az a túlzás nélkül mondható állandó, sőt, egyre növekvő érdeklődés a várostörténeti kérdések iránt, amelynek tanúi lehetünk és végül az a nagy siker, amelyet az Agrártörténeti Szemle rövid működése alatt elért az agrártörténeti kutatások összefogása és irányítása, ugyanakkor máris jelentős eredmények kibontakoztatása terén.

Ha a soproni óhajok összegezésébe nem került a várostörténeti szemle ügye, emiatt csak azért felesleges most magamnak szemrehányást tennem, mert az egyéb óhajok megvalósulása terén sem történt semmi sem. De hogy történjék végre valami, az éppen ennek az elaborátumnak a célja. A benne felvetett javaslatokat tehát kiegyesíteném az elmúlt két és fél év tapasztalatai alapján, hogy a megalakuló Várostörténeti Bizottság első teendője gyanánt mérje fel egy várostörténeti szemle megindításának körülményeit és állapítsa meg a megindítás anyagi és szerkesztői feltételeit. Tehát azt javasolom, hogy a tisztelt bizottság foglaljon elvileg állást a folyóirat ügyében is.

Az elaborátum, mint minden munka bírálható és kell is bírálni, hogy jobb legyen. A mai értekezlet célja — gondolom — éppen az, hogy jobbá tegye, jobbat tegyen a helyére. Ez elérhető úgy is, hogy a Bizottság elveti és egészen más értékelési szempontokat, kiindulópontokat állapít meg. Mi mind a hárman úgy vagyunk, hogy ha ma kellene nekilátni a fogalmazásnak, akkor más elaborátumot készítenénk. Ez természetes. Két és fél év rendkívül hosszú idő még akkor is, ha a várostörténet témakörében Magyarországon semmi változás, semmi előrehaladás nem történt ez alatt az idő alatt. De mert annál több történet részben szomszédainknál, részben a távolabbi országokban, éppen a lavinamódra növvő irodalom ad számomra megnyugtatót, hogy az elaborátum — noha kritizálható, sőt, el is vethető — még mindig többet ér, mint a tétlen nyugalom, s olyan kérdéseket vet fel, amelyeknek megoldása meggyőződésem szerint nagy mértékben előmozdítja a várostörténeti kutatást.

SZÉKELY GYÖRGY

A várostörténeti kutatás helyzetét és feladatait tárgyaló és mélyen elemző előterjesztés terjedelméhez mérten áttekinti egy kutatási ágazat történetét, helyzetét és feladatait. Értékelésében és számos szempontjában még ma is felelevenítheti és fel kell elevenítenie Mályusz Elemér számos észrevételét és megállapítását, amelyeket most már évtizedek során vetett fel írásban és különböző megbeszéléseken, ezúttal itt is. Ezen túl is nagyon sok gondolatot ébreszt az előterjesztés, amelyekre egy hozzászólás keretében nem is lehet teljesen visszatérni. Felépítési és kidolgozási egyenetlenségei mellett is alkalmasnak találom az előterjesztést arra, hogy szélesebb történész körök számára is ismertté váljék. Mindenképpen hasznos lenne, hogy akár jelen formájában, akár a jelen vita eredményeivel gazdagodva tanulmányként megjelenjék. Az utóbbit remélve tenném meg megjegyzéseimet, ezért sem tartva igényt a szöveg minden vonatkozására való reflexióra. Ez magyarázza, hogy általánosságban ismerve el az előterjesztés gazdagságát és érdemeit, néhány hiányára vagyok kénytelen rámutatni, s csak általánosságban emelem ki, hogy a munka legelőrevivőbb részének harmadik pontját, a fogalmi elemzést tartom, amely bizonynyal a legnagyobb vitát válthatja ki a történészek és a társtudományok képviselői részéről. A kutatás jelenlegi stádiumában ez utóbbit igen fontosnak tartom. A Ruzsás Lajos által írt rész érdemének és bizonyos szempontból többletének érzem, hogy konkrétan foglalja össze a kutatás egyes eredmé-

nyeit, és így áttekintést nyújt a történeti folyamatok megvilágításában kialakított képről. Valójában pedig sokkal több eredmény született a megelőző korszakok feldolgozásában, ami az eltérő felépítés miatt Szücs Jenő részeiben hasonló formában nem domborodik ki.

Az előterjesztés fő problematikája megfelel a tudományok jelenkori fejlődése azon természetének, hogy egyszerre folyik a szaktudományok differenciálódása és integrálódása, lényeges változásokon mennek keresztül a rokontudományok között fennálló kapcsolatok, és módosul munkamegosztásuk. Ebben a körben kell megtalálnia helyét a várostörténeti kutatásnak. Ebből a szempontból nem ítélném meg az előterjesztéshez hasonlóan elméleti konstrukciónak a „várostudományt”, hanem olyan tudománytörténeti jelenségnek, amely jelzi, hogy ma a várostörténetnek már nem lehet olyan primér, még kevésbé magába zárt szerepe, mint a klasszikus polgári várostörténet korában elképzelhető volt. A fogalmi tisztázást még inkább pozitív irányba kellene terelni, azt vizsgálva elméletileg és a gyakorlatban, hogy mint a tudományágak egyike mi a szerepe és mennyiben kell együttműködnie a történetírásnak a társtudományokkal, ill. mennyiben kell támaszkodnia, részben a források pótlására, részben a más természetű források megszólaltatása érdekében a történésznek a rokontudományokra. A konstrukcióval együtt ne ejtsük el mindazt a pozitívumot, ami abból következhet. A konkrét feladatok között egyébként az előterjesztés figyelemmel is van erre az igényre. A problematikát talán érdemes volna a marxizmus sajátos elméleti igényeivel is gazdagítani, amennyiben meggyőződéseim szerint a marxista várostörténeti kutatás nemcsak a kérdések megválaszolásában és módszertanilag jelent előrelépést, ill. jelöl meg feladatokat, hanem más megvilágításba helyezi a várostörténeti kutatás önálló tudományágként való felfogását is. Ezt azért is kell hangsúlyozni, mert a legutóbbi évek marxista igényű kutatása sem mindig tartotta szem előtt a társadalmi munkamegosztás alapvető voltát a várostörténet kérdései között. Ebből következik, hogy kevésbé vetődött és vetődik fel a céhek kialakulása előtti ipar szintjének és struktúrájának széles problémaköre, s a jelen előterjesztésből is kitűnőleg nem mindenben látszik tisztázottnak a mezőváros fogalma és kutatásának helye a várostörténetben. Pedig éppen a munkamegosztás foka és formái, ill. a mezőváros típusa vezet át a tudományágak elhatárolásának kérdéskörébe, ti. éppen nálunk nagyon nehéz volna mereven elkülöníteni egymástól a várostörténetet és az agrártörténetet. Ennek a problémának egyik vonatkozását az előterjesztés maga is érzékelteti, hangsúlyozva, hogy a város nem ott végződik, ahol falai vagy legszélső házai állnak, hanem ameddig funkciói kihatnak. A problémát azonban fordítva is meg kellene pendíteni, amennyiben a város nem fogható fel pusztán a polgárság összességének és a várostörténet sem szűkülhet le a polgárság vagy az ipar történetére. A magyarországi városok forrásanyaga amúgy is igen nehéz lenne egy polgárságra és iparra szűkülő várostörténeti munkálkodást. A kutatónak tehát rendelkeznie kell olyan ismeretekkel és érdeklődéssel is, amely a város mezőgazdasági tevékenységére, agrárkörnyezetére, ill. nem polgári elemeinek kutatására is kiterjed. A város nem külön test a feudális társadalomban, és ennek konzekvenciáit a marxista várostörténeti kutatás sokkal inkább levonhatja, mint a városgazdaság képletével dolgozó polgári történetírás. A marxista várostörténeti kutatás lehetőségei között többetként jelölném meg, hogy annak szemlélete képes valóban funkcionálásában látni a városi életet. Ez szólaltathatja meg, teheti élővé az írásos forrásokat, amelyek egyéb-

ként sokszor csak az élet jogi kereteit nyújtják. Ebből következik és ezért egyetértek az előterjesztés forráskiadványokra vonatkozó terveivel, hogy nagy szükség van a jegyzőkönyvek, perek és más hasonló, a kereteket jelentő forrásokon túli anyagok kiadására. Ebből a szempontból pedig, amint azt az élet realitása meg is teremtette, a jogtörténetet is számon kell tartani az érintett rokontudományok között.

A tanulmány igényességének jele, de egyben teherbíróképességének is próbaköve a historiográfiai elemzés, ami bizottsági előterjesztésből valóban tanulmány szintjére emeli a szöveget. Ez ugyanis megköveteli a történettudomány fejlődésének árnyalt — de a jelenlegi formában nem minden igényt kielégítő — taglalását. Elismerem, hogy a várostörténeti kutatás irodalma ma már magyar viszonylatban is néhezen, egyetemes viszonylatban pedig egy-egy kutató számára aligha áttekinthető. Ennek ellenére, ha az előterjesztés egyáltalán kiterjedt erre a területre, feltétlenül igényelhető a helyes arányok megtartása. Így hiánynak érzem, hogy az egyetemes várostörténeti irodalmon belül elsősorban a régibb német polgári történetírás kapott, igaz hogy kritikai, tárgyalást. Ebben ugyanis még mindig követnők történetírásunk régi szűk kereteit, amiből végre ki kellene lábalnunk. A nevek említésénél talán nem kellene megállni a század elején vagy első felében, hanem néven kellene nevezni a modern polgári tudomány néhány kiemelkedő képviselőjét és állásfoglalását és nemcsak általánosságban kellene említeni a marxizmust, hanem szólni kellene a szovjet, cseh és lengyel, valamint az NDK-ban folyó marxista kutatás problematikájáról is. Ami a magyar történeti kutatást illeti, ezt a problémák elemzése tekintetében mélyenszántónak, a történetírói iskolák felvillantásában egyenetlennek és hiányosnak érzem. Sokkal erősebben hangoztatnám, hogy minden dilettantizmus mellett is a várostörténeti tudomány kialakulásának kerete és az érdeklődés megannyi jele a helyi publikációs tevékenység. De röviden említésre méltó lenne a gazdaságtörténeti problematikának a nemzeti történetbe való bevitelle miatt Horváth Mihály, a várostörténeti korszakok találó érzékelése miatt Wenzel Gusztáv is. Az újabb történetírás valóban kiemelkedő alakja Kováts Ferenc is. Munkásságából kiemelném még a középkori áruk ismerete terén felmutatott újszerű eredményeit. Ez ugyanis lépcső lehetett volna az áruk alakulásának kutatásához. Téves azonban a szövegből adódó ama látszat, mintha a várostörténeti kutatásban Kováts Ferenc annyira kiemelkedett volna, hogy név szerint csak ő volna említendő. A polgári kutatás korszakában is születtek még más név szerinti említést érdemlő, esetleg Kováts Ferenc problematikájánál is mélyebben szántó munkák, mint Lederer Emma tanulmányai a legrégebbi iparososztályról és a pénzüzletek történetéről; továbbá Paulinyi Oszkár bányászati vonatkozású tanulmányai, aki az utóbbi években már marxista módszerrel tette azokat teljessé, gazdagította. Az előterjesztés érdekesen elemzi mind a történeti áttekintésben, mind ezzel nem kellően összefüggésbe hozva a feladatok között a szomszéd országok területére esett városok történeti múltjának elemzését. Ezzel kapcsolatban a polgári korszakban említésre méltó volna Makkai Lászlónak Kolozsvárról, Mályusz Elemérnek a kérdés szélesebb vonatkozásairól írott tanulmánya. Ez a kérdés átvezet a felszabadulás utáni várostörténet akadozó megindulásához is. Az egyik tényező itt a régen elsősorban kutatott városok végképp a szomszédos történetírások feladatába való átkerülése és levéltári anyaguk átmeneti hozzáférhetetlensége. Az útkeresés problematikájába tartozik, hogy nehezen alakulhatott ki az idegen, elsősorban a német etnikum

szerepének értékelése a magyarországi városfejlődésben. Ennek a kérdésnek a marxista osztályszempontokkal való következetes egyeztetése, ill. a kérdésnek a régi szemlélettől végre elszakadó marxista szemlélete csak annak során kaphatott helyet, ahogy a feudális nacionalizmus problematikája is tisztázódott. Így kerülhetett előtérbe az együttműködésnek az a feladata, amelyet az előterjesztés említ, de nem elég részletesen munkál ki. Ide kapcsolódik, bár jóval modernebb kérdéseket vet fel a XIX–XX. századi magyarországi várostörténet sajátos nemzetiségi és vallási tényezőinek vizsgálata, amelyben talán nem kellene a XVIII. századi görögöknél megállnia, bármennyire kényes kérdéseket is érint. Bizonyos mértékig összefügg a városok etnikai átalakulásával már a XVI–XVII. század kutatottságának elmaradottabb volta. De itt más objektív okokról is számot kell adni, amit talán az előterjesztésnek egyetemes és főleg magyar szempontból ki kellene emelnie. Az újkori gazdasági fejlődés keretei túlhaladták a városi kereteket, ill. a súlyponti települési helyek gyakran áthelyeződtek. Ilyen példákkal nemcsak Németalföldön vagy Angliában találkozunk, hanem Közép-Európában is. Ebből az objektív körülményből kifolyólag szakad meg vagy szegényedik el számos várostörténet a középkor alkonyán. Ez egyúttal annak a gondos felkutatását is feladattá teszi, melyek a kutató újabb városi települések, amelyek társadalom- és gazdaságtörténeti szempontból a leglényegesebbek.

Ami a szervezeti kérdéseket illeti, nemcsak az ország teherbíró képességére való tekintettel, hanem a rokontudományoktól való elkülönüléstől is felve feleslegesnek tartom várostörténeti intézet vagy akadémiai kutatócsoport létrehozását. Helyes úton jár az előterjesztés, amikor a hangsúlyt a meglévő intézmények együttműködésének fokozására helyezi és a korábban megindult vagy tervezett várostörténeti sorozatok és oklevéltárak kiadását sürgeti. Ebben a tekintetben nagyobb hangsúllyal és konkrétan megemlíteném az intézmények sorában a Budapesti Történeti Múzeumot, az Országos Levéltárat és a Fővárosi Levéltárat. A Történelmi Társulat helyi csoportjai mellett említeni kellene a Történelmi Társulat országos szervezetét is, amely az előterjesztésben pozitívan értékelt konferenciákat rendezte, és ezt megerősíti a korábban készült szövegben még nem említhetett, de Mályusz Elemér által most kiemelt szombathelyi várostörténeti konferencia is, amely főleg a rokontudományokkal való szervezeti együttműködést erősítette. Itt említhető az építésügyi minisztériummal, továbbá a műemlékfelügyelőséggel történt elvi megállapodás egy várostörténeti-városépítészettörténeti folyóirat létrehozásáról, ügyében sajnos több még nem történt. Ez is alátámasztja Mályusz professzor igényének helyességét. A külföldi levéltári munkálatoknál talán fel lehetne vetni az illető intézményekkel való tudományos kapcsolat felvételét is, ami a budapesti stb. vonatkozású anyagok nyerésén túl módszertani tekintetben is gyümölcsöző lehetne. Végül a forráskiadványok helyesen kifejtett igényei között Budapest és Sopron mellett a debreceni városi jegyzőkönyveket is megemlíteni javasolom.

Hozzászólásomban felvetett kiegészítési, ill. módosítási javaslataim honorálásával az előterjesztés talán egyenletesebbé válnék és alkalmas alap volna az összes érintett tudományágak számára a további együttműködés megvitatására.

VÁRKONYI ÁGNES

Először a reformkorban, az 1830—40-es években írták le, többen is — ismert vagy elfelejtett történetírók —, hogy lemaradásunk okát a nyugati előrehaladástól nem a csatatereken vagy a háborúk pusztításaiban, hanem városi életünk fejletlenségében kell keresnünk. Ennek ellenére még napjainkban is a marxista történettudomány, amikor feudalizmuskori történetünk monografikus szintézisének megalkotásán munkálkodik, minduntalanul a várostörténet fehér foltjaiba ütközik bele. Ennek a ténynek a következményei kihatnak országunk történetéről alkotott szintézis egészére, sőt történettudományunk és a társadalom sokrétű kapcsolatára is. Közülük elegendő utalni például feudalizmuskori történetünk periodizációs problémáira, vagy a tenni-valókra, melyek hazai fejlődésünk törvényszerű folyamataiban az egyetemes és a sajátos, az ipari és az agrár-ágazatok egymással való viszonyának és kölcsönhatásainak mélyreható elemzését illetően még előttünk állnak, sőt talán elegendő felidézni olyan látszólag távoli területet, mint társadalmunk történeti gondolkozása. Hiszen, ha meggondoljuk, hogy városaink robbanásszerűen növekvő számú lakosainak tudatában még most is mennyi a feudális, a félf feudális szemlélet maradványa — ami ráadásul nehezen felismerhető, mert hiszen polgári korszak konzerválta, torzította rétegekben rakódott le —, akkor valóban nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy mennyire sürgető feladat a társtudományok, rokonintézmények képviselőivel együttesen felmérni a várostörténeti kutatás helyzetét és feladatait.

Ezt a szükségletet a Történettudományi Bizottság már három esztendővel ezelőtt felismerte. Tájékoztatásul röviden csupán annyit, hogy 1963 januárjában programba véve a történettudomány országos távlati tervén kívül eső területeinek felmérését és összehangolását, ennek keretén belül célul tűzte ki az egyes szakágazatok — így a gazdaság-, társadalom-, ideológia-történeti kutatások — helyzetének és feladatainak felmérését is. Ennek a programnak a keretében bízta meg Mályusz Elemér bizottsági tagot, hogy Szücs Jenő és Ruzsás Lajos tudományos munkatársakkal együtt mérjék fel a várostörténeti kutatás helyzetét és feladatait. Ilyen előzmények után készült el rövidesen, az összes hasonló felmérések közül elsőnek ez a referátum, amely most, megfogalmazása után mintegy majdnem három évvel később került megvitatásra.

Indokolt kérdés, hogy nem járt-e el felette az idő? A válasz önmagától adódik, ha kibontjuk e kérdésben rejlő lényegét: bekövetkezett-e az elmúlt évek alatt számottevő változás a hazai várostörténeti kutatás helyzetében. A körülmények némileg megmagyarázzák az elaborátum felépítésében és kidolgozásában mutatkozó egyenetlenségeket, főleg pedig azt a tényt, hogy hiányzik belőle az utóbbi évek eredményeinek számbavétele. Ezek feltétlenül említést érdemlők — azóta megindult igen szerény keretek között az ár- és bértörténet kutatása, jelentkezett néhány igen tehetséges fiatal a várostörténeti kutatás nagy szakmai felkészültséget kívánó és áldozatos munkájára, s születtek új tudományos eredmények is. De nem kétséges az sem, hogy a Történelmi Társulat várostörténeti konferenciáin kitűzött elméleti, módszertani feladatok tovább is várják a megvalósítást, s a legutóbbi ilyen konferencia (1964) még mindig a tennivalók, a növekvő tennivalók sürgető megkezdésére kellett hogy figyelmeztesse a törtéénsszeket. Minden nagy erőfeszítés ellenére a magyarországi várostörténeti kutatás még ma sincs azon a szinten, amelyet

az 1959-ben a középkori kézművesség és városi élet tárgyköréből Lengyelországban rendezett nemzetközi konferenciáról beszámolva Székely György fölvázolt. Sőt a XII. Nemzetközi Történészkongresszus várostörténeti szekciójának tárgyalásaiából további tanulságok vonhatók le.

Még inkább reálisra teszi várostörténetírásunk helyzetéről kialakított képet mindaz, ami történettudományunk más ágazataiban történt ez alatt az időszak alatt. Ezek olyan számottevőek és közismertek, hogy itt csupán utalásokkal is beérhetjük. Az agrártörténet, a parasztság történetének feltárásában elért eredmények — túlzás nélkül mondhatjuk — nemzetközi érdeklődést és elismerést vívtak ki. Beérték azoknak a nagy erőfeszítéseknek az első gyümölcsei is, amelyek célul tűzték ki, hogy Magyarország történetét ne provinciális elszigeteltségben vizsgálják, hanem egyetemes összefüggéseiben, ne nacionalista elfogultsággal, hanem az általános haladás távlatában. Végül társadalmi fejlődésünk, s a marxista történettudomány új lendülete, a nemzetközi vitaszellem növekedése minden eddiginél magasabb igényeket állít történettudományunk egésze elé.

Ha mindezekhez hozzávesszük, hogy az Akadémia 1965. évi tennivalóinak programját többek között egyes tudományágak helyzetének egzakt felmérésében s az egyes tudományterületek együttműködésének hathatós fokozásában, az elvi-elméleti-módszertani kérdések előtérbe állításának szükségében szabta meg a társadalomtudományok területén, akkor túlzás nélkül állíthatjuk, hogy az elaborátum kérdésfeltevési és tájékoztatási szempontjainak aktualitása az itt említett tényezők kölcsönhatásának következtében elevenebb talán, mint rögzítésének pillanatában volt.

Mindezeket mérlegelve úgy látom, hogy az előterjesztés alkalmas tárgyalási alap, főleg a tekintetben, hogy több-kevesebb részletességgel, de igényes és mélyreható elemzéssel felveti a várostörténeti kutatás alapvető módszertani, szervezeti, tárgyi kérdéseit.

A historiográfiai áttekintés a feladat természetéből következően szűkreszabott. Néhánykiegészítőszempont felvétele azonban még így is szükségesnek látszik.

Az előterjesztés körütekintően vizsgálja, de sajnos nagyon szűkreszabott keretek között, csupán vázlatosan a várostörténeti diszciplína kialakulási folyamatát. Mivel a továbbiakban — kijelölve a várostörténet helyét a gazdaság- és társadalomtörténetben, a társadalmi szempontok következetes érvényesítésére törekszenek a szerzők, úgy gondolom, a társadalomtörténeti tényezők az említettnél nagyobb figyelmet érdemelnek e szakágazat kialakulási folyamatában is.

Már a helytörténeti áttekintésben is megfigyelhető a polgár érdeklődése saját múltja iránt. Nem egyszer ezen az alapon fordul szembe a nemesi történet-szemlélettel, noha sok esetben átveszi, sőt másolja azt a képet, vagy annak elemeit, amit a nemesség a maga történetéről alkotott.

Amint azonban a polgári fejlődés az élet és a gondolkodás különböző területein — filozófia, politika, gazdaság — fölébe kerekedik a feudalizmusnak, a polgárságnak a maga múltját kereső érdeklődése erőteljesen a városok történetére koncentrálik. Közismert, hogy Thierry a feudalizmusban folyó osztályharc tényét kutatva Franciaország történetében, a városi kommunák harcait állította figyelmé középpontjába. A múlt századi polgári történet-szemlélet haladó irányzatainak mechanikus felfogása a polgárság feudalizmuskori szerepéről volt talán az elsődleges oka, hogy minden eredménye ellenére a XIX. században anyaggyűjteményeknél és ma már használhatatlan elméleti meg-

állapításoknál egyébre nem jutott. Erre a mechanikus szemléletre jó példa az angol pozitívista történészek állásfoglalása, akik az agrárviszonyok kizárólagos rovására részesítették előnyben az ipart és kereskedelmet: a falu a nyugalom, a tespedés, a város a fejlődés, előrehaladás tűzhelye — állapították meg.

A társadalmi érdeklődés Magyarországon is kitapintható, noha nálunk a XIX. században, mint a referátum megállapította, igen silány, egyenetlen, kusza és főleg korszerűtlen nagyrészt mindaz, ami napvilágot látott.

A polgári történetírás hajnalán városaink történetére először mindjárt a szintézisalkotás igényével és gyakorlati eligazítás reményében tekintett. Amikor a reformkorban a politikában napirendre került a polgári előrehaladás, főleg a polgári átalakulás kérdése, majd városaink szavazati joga — egyszerűbben megszorozódik a városok történetével, az ipar, kereskedelem történetével foglalkozó cikkek, tanulmányok száma. Az Akadémia pályakérdésnek teszi fel: „Milyen befolyásuk volt városainknak nemzetünk kifejlődésére és csinosulására.” S ha a javaslattevőkről nem is emlékezhetünk itt meg, feltétlenül említést érdemel, hogy a pályadíjnyertes Horváth Mihály munkája mellett más dicséretes művek is elkészültek. Szemléletükre jellemző, hogy pl. megállapítják: „A városok elejétől fogva leghibizosabb mérlegei voltak valamely ország műveltségének (fejlettségi fokának)”, továbbá: „Igy a városok vitték azt végbe, mit királyok, papok és nemesek létrehozni sem nem tudtak, sem nem akartak.” Számolnak már ekkor pl. a városok hatásával környékükre, vagy ismerik a társadalmi jelenségekben a statisztikai vizsgálatokat elsőnek szorgalmazó Quetelet munkáját, ami az egyre kizárólagosabban érvényesülő politikatörténeti szempontok mellett igen figyelmet érdemlő jelenség.

Vannak tehát a hazai várostörténetnek is haladó, előremutató hagyományai, melyeket meglehetősen vastag réteggel fedett el a később elhatalmasodó, a magyar történetet csak a függetlenségi harcok vagy a Habsburg-udvar romantikus fényében látó szemlélet.

Fel kellene egyszer tární ezeket a most még csak szakaszaiban ismert szálakat. Még inkább figyelmet érdemelne a XX. századi várostörténet. Nemcsak a konkrét munkákat kellene számba venni, hanem a kezdeményezéseket, a befulladás vagy befullasztott törekvéseket is, a másik oldalon pedig feltárni azt, hogy a polgári történettudománynak hazánk történetéről kialakított koncepciójában milyen és mennyi helyet szánt mindannak a tényezőnek, amit a városfejlődés körébe foglalhat. Ilyen igényes felmérésnél, amire nem minden 5, de 10 évben sem kerül sor, számba kellene venni a tudományág útját egyenetlőket teljességükben.

A várostörténeti érdeklődés mögött mint mindig, ma is megtalálható a társadalmi indíték. Hogy ez az érdeklődés ma mennyire élő, azt a helytörténeti kutatások szakadatlan kezdeményezései vagy a Történelmi Társulat várostörténeti konferenciáin kibontakozó viták mutatták. Hazánk ma többek között a városiasodás minden előbbinél dinamikusabb korszakát éli, s a társadalom- és gazdaságtörténettel szoros összefüggésben levő várostörténet, a munka, a mindennapi termelőmunka, a néptömegek története is.

Az elaborátum fejtegetései alapján nyilvánvaló, de már a vitában is hallottunk róla, hogy városaink kialakulására, történetére vonatkozóan több elvi kérdés ma még nincs megnyugtatóan kifejtve. Ezek végleges tisztázása sürgető feladat kell hogy legyen még akkor is, ha tudjuk, hogy a dolog természetéből következően ez következetes, módszeres munkát, a szakértő vélemények kicserélésére állandó fórumnak megteremtését követeli meg. Jelen

ülésünk célja csupán ezeknek az elvi kérdéseknek fölvázolása lehet. Közülük egyik, talán legsürgetőbbben választ kívánó a komplexen értelmezett várostörténet időbeli körvonalainak kérdése. Nem tartanám szerencsés megoldásnak a várostörténet pusztán feudális keretek közé szorítását, noha beható és mély összefüggéseiben további elemzést kívánó munka után dönthető csak el, hogy az új és legújabb korban miként értelmezhető és ragadható meg a város funkciója, az a többlet, amit a társadalmi és gazdaságtörténeti folyamatokban, ezekkel összefüggésben a város funkciója jelent.

Az elaborátum egyik legelőremutatóbb része az a javaslat, amit a várostörténetírás helyzetének javítására, az e téren mutatkozó lemaradások felszámolására tesz. Az élet minden területén beigazolódott, hogy az elmaradásokat csak minőségi ugrással lehet behozni. Tékozlása lenne az energiáknak, ha most gyorsított ütemben kívánnánk végigjárni azt az utat, amelynek kétségtelen, hogy nem állunk az élén, de még a derekán sem a várostörténetírás terén. Nemcsak határtalan anyagi áldozatokat és a jelenleginél többszörösen nagyobb forráspublikálási lehetőségeket kívánna ez, hanem kutatói kapacitásunkat régen meghaladottnak tekintett feladatokkal terhelné. Ez pedig egyáltalán nem gazdaságos s ezért nem is célravezető. De az is bizonyos, hogy akik a maguk erejében bízva vágnak neki ennek a területnek, egyedül és elszigetelten azokra ma is ugyanaz a sors vár, mint ama Czeh Jánosra, aki közel 150 évvel ezelőtt egyedül vállalkozva a magyar várostörténet megírására, nem hagyott mást hátra, mint hatalmas, felmérhetetlen sokaságú, de használhatatlan adatgyűjteményének torzóját.

Ma már, úgy gondolom, a marxista történettudomány és Akadémiánk rendelkezik mindazokkal az elméleti és szervezeti tényezőkkel, amelyek lehetővé teszik, hogy ezt a minőségi változást vagyis hogy várostörténetírásunk, jónéhány szocialista ország példáját is követve ebben, mai, korszerű színvonalon induljon az utóbbi évek helyes kezdeményezéseit folytató virágzásnak. Vannak e téren rejtett tartalékok is (a rokontudományok eredményei, sok helyi kezdeményezés). Legnagyobb szükség az erők koncentrálására lenne. Erre legalkalmasabbnak az elaborátumban javasolt, a Történettudományi Bizottság keretében működő Várostörténeti albizottság mutatkozik, amely munkaprogramjába venné az itt felmerült elvi kérdések további vitára tűzését, megvizsgálná a Várostörténeti Szemle megindításának reális lehetőségeit, és kellő mérlegelés után realizálná a terveket.

BEREND T. IVÁN

Tisztelt Bizottság! Az igen értékes anyag egyetlen fejezetéhez, a tőkés időszakra vonatkozó utolsó fejezethez szeretnék hozzászólni. Úgy érzem, hogy ez a fejezet — Ruzsás Lajos munkája — különösen súlyos és nehéz problémák megoldására volt hivatott. Hiszen ha a középkori, pontosabban: a kapitalizmus előtti várostörténet műfajproblémái nagyon sok tekintetben — minden problematikusság ellenére — alapjában egyértelműnek és tisztázottnak tekinthetők, a kapitalizmus kori várostörténet ügye, úgy érzem, korántsem áll ilyen jól.

Ruzsás Lajos előterjesztésében igen nagy anyagra hivatkozva megpróbált tájékoztatni, rendet teremteni és kísérletet tett a feladatok megjelölésére. Mindaz, amit leírt, egészében és részleteiben nagyon jó, feltétlenül orientál és a célokat is helyesen tűzi ki. Ennek ellenére nem tud elosztatni bizonyos aggályokat. Ebben a fejezetben éppen azt az alapkérdést látom még

továbbvitatandónak, amelyre Várkonyi Ágnes a legutóbb célzott, hogy vajon a tőkés időszakbeli várostörténet milyen sajátos problémákat vet fel, és vajon a tőkés korszakra vonatkozóan egyáltalában a megelőző időszak várostörténetének automatikus folytatásáról beszélhetünk-e? Ezért szerintem mindenekelőtt azt a kérdést kellene felvetni, van-e, létezik-e ilyen műfaj a várostörténet kapitalizmusbeli korszakára?

Hogy ezt a kérdést fel kell tennünk, azt alátámasztja mindenekelőtt az a gyakorlati helyzet, hogy ha hazai irodalmunkat nézzük, akkor úgyszólván teljesen fehér lapot látunk. A tőkés időszakbeli várostörténet terén a magyar történetírás alig mutat fel az eddigiekben elfogadhatót. Ha a külföldi kutatásokat tekintjük, akkor igen ellentmondásos a helyzet. Ezen a téren sokat is, keveset is produkált a külföldi történetírás. Sokat olyan értelemben, hogy nagyon sok munka született — könyv, monográfia vagy cikk, tanulmány — a várostörténet tárgyköréből általában, azonban kevésre lehet azt mondani, hogy a várostörténettel kapcsolatos műfaji követelményeknek alapján eleget tett volna. Értve ezalatt az előterjesztésben elvileg megfogalmazott követelményt, amellyel teljesen egyetértek, hogy ugyanis a várostörténet esetében komplex kutatófeladatról van szó. A külföldön megjelent munkák többsége azonban nem komplex kutatási igénnyel lép fel, hanem a részletekre vonatkozó kutatási eredményeket foglalja össze. A tőkés időszak városi közlekedésének, városépítésének egy-egy részkérdésével foglalkoznak vagy általában a modern városfejlődésnek néhány speciális problémáját vizsgálják. Mindez feltétlenül a várostörténethez tartozik, de nem hiszem, hogy ezek alapján azt mondhatnánk, hogy az újkori várostörténet mint műfaj, igazán kialakult lenne.

Van ezek mellett természetesen sok helytörténeti munka is, amely bizonyos értelemben ugyancsak nem tekinthető műfajilag igazán várostörténetnek.

Nagyon szembetűnő ugyanakkor, hogy az összefoglaló gazdaságtörténeti munkák a modern, kapitalizmuskori városfejlődéssel ritkán foglalkoznak. Olyan munkák, amelyek egy-egy ország vagy Európa gazdasági fejlődésének összefoglalására vállalkoznak és külön fejezetekben tárgyalják a közlekedés, az ipar, a mezőgazdaság stb. helyzetét, általában nem szánnak fejezetet a városfejlődés modern szakaszára. Szembetűnő ez például a XIX. századdal foglalkozó munkák nagy részénél. Tehát a gyakorlat azt mutatja, hogy a sok-sok részletmunka ellenére is a modern idősakra vonatkozólag átfogó várostörténeti műfaj kialakulásáról alig beszélhetünk. Már ebből a gyakorlatból sem lenne nehéz messzemenő következtetéseket levonni. Azonban néhány általános és elméleti megfontolás alapján még inkább figyelmet érdemel az a tapasztalat, amit a kutatás hiánya mutat, vagyis hogy a kapitalizmuskori várostörténet kialakulatlan műfaj. Sőt azt a kérdést is megfogalmazhatjuk: létezik-e ilyen egyáltalán?

Elsősorban arra gondolok, hogy a városoknak bizonyos zártsága, amely a feudalizmus időszakában sem abszolút, a tőkés idősakra megszűnik. Abban a gazdasági rendszerben, amelyet a kapitalizmus jelent, egészen másképpen alakul a városok helye a nemzetek gazdaságában, mint korábban. A városfejlődést meghatározó folyamatok lényegében országos gazdasági folyamatok, amelyek többé alig ragadhatók meg városkeretekben. Bizonyos értelemben a városkeret esetlegessé válik, véletlenszerűvé lesz. Néhány példa talán illusztrálhatja, hogy mennyire nem lehet a korábbi korszakok kutatási módját folytatni ebben az időszakban. Megítélésem szerint nem vizsgálhatjuk például többé a városi ipar fejlődését önállóan, hiszen ha ezt tennénk, akkor leg-

feljebb az általános országos iparfejlődés telepítési problémáinak vizsgálatához jutnánk. Tehát a tőkés időszakban máshogyan jelenik meg az iparfejlődés, mint a feudalizmus korszakában. A feudalizmusban a zárt városi elkülönültség körülményei között, a városi iparnak külön helyzete van az ország gazdaságában. A kapitalista időszakban viszont az egész városi iparprobléma lényegében ipartelepítési kérdésként jelenik meg előttünk. A városok élelmiszerral, közszükségleti cikkekkel való ellátása a középkorban rendkívül fontos várostörténeti probléma, de a kapitalizmus korszakában legfeljebb az országos termelési, forgalmi, külkereskedelmi fejlődés egyik és nem is elsőrendű mozzanataként jelentkezik.

Szembetűnő a városi megközelítés lehetetlensége gazdaságpolitikai vonatkozásban is. A városi gazdaságpolitika, a korábbi évszázadokban rendkívül fontos a városfejlődés vizsgálatának lényeges, külön kutatását igénylő kérdése. A tőkés időszakban viszont ugyanez nagyon járulékos tényezővé válik az országos gazdaságpolitika — a vámintézkedések, az ipari szubvenciók, különösen a még modernebb időszak állami irányítási, beavatkozási — rendszerének kiépüléséhez képest.

A város tehát önállóan, sok vonatkozásban alig közelíthető meg. Még társadalomtörténeti szempontból is hasonló a helyzet. A városok társadalmát vizsgálva ugyanis, ekkor tulajdonképpen nem annyira a városi társadalom egésze áll előttünk, hanem az osztálykategóriák. Elsősorban a proletariátust, a tőkésoosztályt, a kispolgárságot kell elemeznünk. Tehát a város társadalmának az a kasztszerű elzárttsága, amely korábban fennállt, most beleolvad az országos társadalmi folyamatok egészébe, s a városi társadalom egésze is az osztályviszonyok általános vizsgálata alapján közelíthető meg elsősorban.

Sok-sok példát lehetne még felsorakoztatni, amelyek méginkább indokoltá teszik az aggályokat. Csak azt említem meg, hogy mennyire esetlegessé válik a városmegközelítés a modern bankrendszer kiépülése tekintetében. Igaza van Ruzsás Lajosnak, amikor arra utal, hogy a várostörténet keretében a városok pénzügyei, bankjai fejlődését is vizsgálni kell. Ez kétségtelenül városi folyamat, de ugyanakkor városi folyamatként tulajdonképpen nem közelíthető meg és nem érthető meg. Így nem berlini kérdés a Deutsche Bank, nem drezdai kérdés a Dresdner Bank, nem pesti kérdés a Hitelbank problémaköre. Tanácsolanná válunk, ha a modern tőkés gazdaságnak olyan jelenségeit akarjuk feltárni vagy megmagyarázni várostörténeti keretek között, mint a monopolszervezetek, trösztök, kartellek stb. Mindez különösképpen akkor mutatja élesen a problémákat, ha nem helytörténetet írunk, ha nem egy-egy helység történetében vizsgáljuk az ottani monopóliumok, bankok gazdasági vagy társadalmi problémáit, hanem ha komplex értelemben közelítünk a várostörténethez. Abban az összetett értelemben, amelyben közelítenünk kell és amely mellett az elaborátum — helyesen — igen határozottan lándzsát tör. Vagyis hogy a városoknak az egész nemzetgazdaságban játszott szerepéből indul ki, abból az alapvető gazdasági-társadalmi szerepkörből, amelyet mint város és nem mint esetleges közigazgatási egység betölt az ország életében.

Amikor a kapitalizmuskori várostörténet problémájáról tárgyalunk, ezek az aggályok és kérdőjelek elfojthatatlanok bennem. Nem azt jelenti azonban ez, hogy a várostörténet műfaját egyértelműen kétségesnek tekintem vagy egyértelműen nem tartom elfogadhatónak a tőkés idősakra. Sőt az aggályokkal egy időben sok olyan ellenérvet is fel tudok sorakoztatni, amelyek a modernkori városfejlődés vizsgálatának igényét és a várostörténet műfaját

nagyon is alátámasztják. Ezzel kapcsolatban inkább csak a bennem élő ellentmondásokat tudom elmondani, de talán a kapitalizmuskori várostörténet jelenlegi helyzetét illetőleg ez sem teljesen haszontalan.

Milyen mozzanatokban látom tehát — most az ellenkező oldalt hangsúlyozva — a műfaj jogosságát? A fő érvet a kapitalizmuskori várostörténet mellett maga a kapitalizmus korszakában és főként a XIX. században lezajló városfejlődési forradalom nyújtja. Nem túlzás így nevezni azokat a gazdasági-társadalmi folyamatokat, amelyek a XIX. században Európa-szerte lejátszódtak. Elég emlékeztetni néhány ismert tényre, amely a városok XIX. századi robbanásszerű forradalmi fejlődésére utal. Berlin lakossága 1800-ban 177 ezer főt tett ki, 1900-ban két milliót. Párizs lakossága 1784-ben 660 ezer volt, 1856-ban 1,2 millió, 1891-ben 2,4 millió. London lakossága 1850—1910 között megnégyszereződve 7,5 millióra emelkedik. Olyaneurópai nagyvárosok fejlődését vizsgálva, mint München, azt látjuk, hogy a XIX. századi lakosság a 11-szeresére nőtt. Ugyanakkor Glasgowé 9-szeresége, Liwerpoolé 8-szorosára ugrott, Buda és Pest, illetve Budapest adatait tekintve is rendkívül szembetűnő az emelkedés: 1850-hez képest 1910-ben 178 000 főről 881 000 főre növekedett a lakosság száma. Hasonló folyamat játszódott le a XIX. század végén a tőkés viszonyok fejlődésében viszonylag elmaradt más kelet-európai országokban is. Ismeretes, hogy Oroszországban a 60-as évek közepe és a 90-es évek közepe között a nagyvárosok lakossága megháromszorozódott, a nagyvárosok száma 13-ról 44-re ugrott, tehát rendkívül gyors volt az előrehaladás. A lakosság száma természetesen csak mint legáltalánosabb mutató szerepelhet, de ez is utal azokra a folyamatokra, amelyek a modern világvárosok, metropolisok kiépüléseként jelentkeznek. Ez a XIX. század gazdasági-társadalmi fejlődésének egyik legfontosabb mozzanata.

Mivel ilyen fontos, a gazdasági-társadalmi fejlődésben kirobbanóan új és szembetűnő mozzanatról van szó, nem kétséges, hogy ezt a folyamatot érdemes és kell önállóan is vizsgálni. Nemcsak az ipari forradalom problémáját, a gazdaság különböző területein bekövetkezett fejlődést, a mezőgazdaság tőkés átalakulásának, a technika gyors fejlődésének kérdéseit kell vizsgálni és ennek függvényeként a városfejlődést is szemmel tartani, hanem feltétlenül indokolt a városfejlődés külön, komplex vizsgálata is. Itt ugyanis nyilvánvalóan olyan folyamatok találkoznak, amelyeket külön-külön vizsgálunk, de amelyeknek egységes tárgyalására a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti vizsgálódásokban eddig nem nagyon volt kísérlet. Ha semmi másra nem, elég utalnunk arra a két nagyon lényeges XIX. századi folyamatra, amely az ipari forradalom kibontakozásában és a hallatlan ütemű népességnövekedésben jelentkezik. Anglia lakossága 1750-től 1890-ig 6 millióról 18 millióra növekszik, és ha nem is ilyen mértékben, de hasonló tendenciák majd minden országban láthatók. A két folyamatnak — az ipari forradalomnak és az ugrásszerű népességgyarapodásnak — ez az egyidejű lejátszódása a városok gyors növekedését eredményezi. A nagy lendület következtében természetesen megváltoznak az addigi városterületek, keretek. Óriási városépítkezés indul meg. Milliós tömegek elszállításáról kell gondoskodni, ami a városi közlekedés kiépítését teszi szükségessé. A közművesítéstől a szociális ellátáson keresztül az egészségügyig sajátos új területek nyílnak meg, amelyek a várostörténet gyűjtőnév alatt foglalhatók csak össze. Ugyanakkor az egész folyamat, amely a gazdasági fejlődésből adódik, visszahat a gazdasági fejlődésre. Ez különösen fontos tényező a várostörténetnek az egész nemzetgazdaságban betöltött

helyét illető vizsgálatban. Vagyis a város a XIX. században konjunktúrát teremtő erő, hiszen a hallatlan városépítkezés maga is egyik alkotóeleme a században lezajló gazdasági fellendülésnek.

Ezeket a folyamatokat tehát feltétlenül indokolt egységben vizsgálnunk. A korábbiakban arra utaltam, hogy társadalomtörténeti szempontból nem lehet városi megközelítéssel vizsgálni a városok társadalmát. Most viszont a másik oldalt is hangsúlyozhatom. Annak ellenére ugyanis, hogy a kapitalizmuskori társadalmi fejlődést nem lehet megközelíteni városi oldalról, indokolt lehet a városok külön egységként való vizsgálata a társadalmi fejlődés szempontjából is. Éppen azért, mivel a városok jelentőségének megnövekedése a városok társadalmi és politikai szerepét is teljesen új megvilágításba helyezi, nagyon lényeges egy-egy város, különösen főváros vagy csúcsjelentőségű egyéb városok társadalmának összetétele, sajátossága. Ezt egészen más vonatkozású társadalomtörténeti kutatások is bizonyítják. Például a fasizmus problémakörével kapcsolatban folytatott kutatások és az ezzel összefüggésben az elmúlt években olvasható cikkek is alátámasztják ezt.

Ha a városok forradalmasodását és ennek minden gazdasági-társadalmi folyamatát egységben akarjuk vizsgálni, ez rendkívül nagy nehézséget állít elé, különösen mivel az eddigi kutatási eredmények csak gyenge kiindulópontot nyújtanak. Éppen ezért a jelen helyzetben úgy érzem, hogy kikristályosodott elvek leszögezése még korai lenne. A modernkori várostörténet értelmezése bizonyos vonatkozásban egyelőre elvi kérdés. Gyakorlatilag minden, ami a várostörténet tárgykörében születik, előrelépést jelent, és minden nagyon fontos, legyen az pl. részletkérdések megközelítő feltárása a városépítkezés vagy a közlekedés síkján. Az elvek tisztázása azonban igen fontos a kapitalizmus korszakbeli várostörténet kutatása szempontjából. Nehogy olyan programot tűzzünk magunk elé, amely a most következő években vagy évtizedekben a részletek feltárását állítja az előtérbe azt a látszatot keltve ezzel, hogy a mostani történészgenerációknak a jelenlegi helyzetben nem is lehet más feladatuk, mint hogy csupán megközelítsék a modernkori várostörténet problémakörét és nem léphetnek fel ma még az általánosítás, az összegezés igényével. Azt hiszem, éppen a várostörténet komplexitása teszi különösen fontosá, hogy elkerüljük ezt a ma egyébként más témaköröknél is jelentkező történetírói magatartást vagy hibát. Azt, hogy az apró részletek feltárása felé fordulva a későbbi időszakokra hagyjuk az általánosítást. Párhuzamos kutatásokra lenne szükség a kapitalizmuskori várostörténetben is. Minden részletkutatás jó és hasznos, amely a témába vág, de a jelen fokon sem mellőzhetjük azokat az általánosító törekvésű, általános folyamatok és tendenciák kutatására irányuló munkálatokat, amelyek Magyarország XIX–XX. századi városfejlődése általános vonásait próbálják tisztázni és feltárni.

Befejezésül: ha ennyire bizonytalan az, amit a tőkés időszak várostörténetére mondhatunk, akkor különösen nagy gonddal kell a szocialista korszak várostörténetének problémája elé néznünk. Az előterjesztésben erről most nem volt szó, és természetesen első lépésként nem is lehetett, de számolni kell azzal a munkával, amely tulajdonképpen nemcsak a jövőben nyer majd nagyobb lendületet, de valójában máris folyik. Több egyetemi doktori disszertáció, sőt tudomásom szerint kandidátusi disszertáció témája a felszabadulás óta eltelt évtizedek várostörténete. Nyilvánvalóan itt is igen komoly elvi problémák megvitatására lesz majd szükség. Tisztáznunk kell, vajon

másként jelentkezik-e a várostörténet a szocialista, mint a tőkés időszakban, vagy általános modernkori várostörténettel állunk-e szemben. Tehát egy sor olyan elvi kérdés felvetése áll még előttünk, amelyeknek megválaszolása komoly feladat. Egyelőre azonban csak a kérdésmegfogalmazás igényét lehet bejelenteni. A választ ezekre a kérdésekre nyilvánvalóan később tudjuk megadni. Az albizottságra vonatkozó javaslatot messzemenőleg támogatom.

MAKKAI LÁSZLÓ

Nagyon indokolt és helyes, hogy Mályusz Elemér hangsúlyozta a Történelmi Társulatnak azt a jelentős tevékenységét, amellyel a várostörténet kérdését felszínen tartotta. Valóban, a Történelmi Társulat elvitathatatlan nagy érdeme, hogy az elmúlt esztendőben a várostörténetnek programjaiban számottevő helyet adott, biztosítva ezzel e fontos témakör folyamatosságát tudományos életünkben.

Helyesen utalt Mályusz Elemér a szombathelyi konferenciára is. Szeretném a figyelmet felhívni arra, hogy a Szombathelyen lezajlott vitának a várostörténeti kutatás általános kérdéseinek szempontjából valamivel nagyobb a jelentősége, mint általában az azelőtti konferenciáknak. Szombathelyen nyilvánult meg először szenvedélyes érdeklődés a várostörténet kérdései iránt olyan — talán azt sem lehet mondani, hogy rokon — nagyon távoli rokon tudományágak részéről is, mint a városépítészet stb.

Mint ahogy éveken keresztül szerencsém volt — és ezért hálás vagyok az Építészeti Egyetemnek — fiatal mérnökökkel foglalkoznom, akik a városépítészeti szakmára készülnek, azt a tapasztalatot szereztem, hogy mai városi kérdéseink, urbanizálódási problémáink rendkívül mélyen gyökereznek történeti kérdésekben. Ezeken a vitákon alapvetően fontos történeti kérdések vetődnek fel olyan konkrét formákban, mint a várostestek megkímélése, a történeti értékek meghagyása az új várostest egészében stb. A fiatal építészmérnökök ószintén érdeklődnek afelől, hogyan jutottunk ide, mivel bizonyos kérdések, amelyeket más városokban sokkal korábban megoldottak, nálunk most váltak hallatlanul aktuálissá.

Ez a kérdés, hogy miért lett ennyire aktuális a várostörténet iránti érdeklődés, kapcsolatban van azzal, amit Berend T. Iván vetett fel. Valóban nagyon nehéz probléma ezt elvileg megközelíteni. Helyes, hogy ez további tisztázást igényel. Ha egészében igaz is, hogy nincs automatikus folytatás a feudális város és a kapitalista, még kevésbé a szocialista város között, az is kétségtelen, hogy nincs szakadék sem. Kétségtelen, hogy a feudáliskori város egyes tényezőinek a továbbélése a magyar történelemben jóval hosszadalmasabb folyamat, mint pl. Angliában. Következéseivel még ma is számolni kell. Nem kell egyéb példát felhoznom, mint a kisipart. Emellett azonban rendkívül fontos mélyrehatóan megvizsgálni a kérdés lényegét, azt, hogy egyáltalában van-e olyan értelemben várostörténet, mint amilyen értelemben a feudáliskori várostörténettel foglalkozunk. Azt hiszem, ilyen értelemben nincs. Ugyanakkor azonban — amint Berend T. Iván maga is dialektikusan elemezve a kérdést, megállapította — igenis, rendkívül sok valóban városi probléma van. Magam a kérdés további bonyolultságát jelezve csupán a falu — város kettősség tényére utalok. Ennek a feudalizmuskori jelenségnek sokkal élesebb továbbélése, tragikus továbbélése a kapitalizmusban és különösen

Magyarország történetében olyan kérdés, amely többek között gyümölcsöző területe lesz a további vitatkozásnak.

Véleményem szerint indokolt, hogy Szücs Jenő tanulmánya a várostudomány kérdésében óvatosan foglal állást. Egyetértek azzal, hogy a várostudomány nehéz kérdés. Várostudomány van, de hogy a várostudomány megfelelően tisztázta-e azokat a szempontokat, amelyeknek tisztázása a feladata, az Berend T. Iván hozzászólása értelmében valóban kérdésessé válik előttünk. További tisztázásra vár, hogy ma a várostudomány településföldrajzi kérdés-e vagy azon túlmenően sokkal mélyebb gazdasági és társadalmi kérdés-e. A várostudomány kérdését tehát aktuális vitakérdésként kell fenntartanunk körülbelül azoknak a szempontoknak az alapján, amelyeket Berend T. Iván kifejtett. Ha gyakorlatilag levonjuk a konklúziót, elsősorban egyet kell értenünk a tanulmánynak azzal a tételével — főleg saját ökonomiánk jó kezeléséből kifolyólag is —, hogy helyesebb, ha a jelenlegi konstrukcióhoz tartjuk magunkat. Emellett azonban nagyon erőteljesen együtt kell működni minden, várossal foglalkozó rokon- és távolabbi rokonszakkal. Elég hivatkoznom a nemrégiben és korábban megjelent könyvekre, Major Jenő tanulmányára, sőt egész sor földrajzi, településtörténeti és más munkára, amelyek mélyen belevágnak a várostörténeti kérdésekbe, nem beszélve régészeink közelálló szakmai munkájáról. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire gyümölcsözőnek ígérkezik a szorosabb együttműködés ezekkel a rokon szakmákkal, mennyi előny származik kölcsönösen a kérdések közös megvitatásából. Mindenesetre azonban mégis az első és döntő feladat saját belső diszciplínánk megerősítése, formai kereteinek megteremtése és az elvi kérdéseknek tisztázása.

A második kérdést, Székely Györgyhez csatlakozva teszem fel. Székely György a város társadalmi problémáit és egyáltalán a várostörténeti kérdéseket elemelve, hangsúlyozza az olyan, a marxista szemléletben alapvető szempontokat, mint pl. a munkamegosztás kérdése. Ezt magam is nagyon fontos ténynek tartom. Véleményem szerint nem lehet eléggé hangsúlyozni, mennyire a figyelem középpontjába kell állítani. Annál is inkább, mert nemcsak Magyarországon, hanem nyugodtan mondható, általános nemzetközi, sőt világviszonylatban is, meglehetősen hiányosságok tapasztalhatók e kérdéskörbe vágó területen. Nevezetesen, hogy éppen a kisipar és a kézműipar története felderítetlen terület. Ez konkrétan azt jelenti, hogy pl. a franciák és a németek alig dolgoznak rajta. Teljes egészében kizárólag az úgynevezett korai kapitalizmus kérdéseire, a bankokra és hasonlókra irányult a figyelem. Ez különben egészen természetes is. Nekünk az egyik legfontosabb problémánk ezeknek a kérdéseknek a beható tanulmányozása. Helyes tehát, hogy az előterjesztés mélyen elemzi a városi iparágak kifejlődésének problematikáját. Annál inkább hangsúlyozni szeretném ezt, mert a magyar technikatörténet kérdéseiben sem fogunk tudni boldogulni és előremenni a városi iparágak történetének a tanulmányozása nélkül. Azt viszont nem látom túlságosan meggyőzőnek, ahogyan az előterjesztés az agrárvonatkozásokat háttérbe szorítja. Ezt azokkal az elvekkel kellene kiegészíteni, amit Székely György hangsúlyozott, bár úgy látom, hogy az anyag bizonyos részeiben eleve benne foglaltatik, csak további kifejtésre vár az agrár- és várostörténet tanulmányozásának dialektikus összefüggése.

A historiográfia kérdését Székely György és Várkonyi Ágnes is felvetették. Teljes mértékben egyetértek azzal, hogy nagyon sokkal többet

szerettünk volna hallani arról, hogy részben mi történt a magyar történetírás késői, polgári korszakában, de ugyanakkor arról is, hogy mi történt annak marxista korszakában. Székely György neveket is említett, úgyhogy mintegy ezáltal érzem magam feljogosultnak, hogy mint személyi kérdésben is talán azt mondjam, hogy mégis csak szívesebben látnánk, ha ezt a kérdést sokkal bővebb keretben tárgyalnánk. Nem hiszem, hogy ez a tanulmány megadná a lehetőséget arra, hogy felmérhessük a historiográfiai problémákat mert ez további elmélyült munkát kívánna. Véleményem szerint a tanulmányban felvetett vagy feltett kérdéseket Székely György, Berend T. Iván és mások hozzászólásai máris jelentősen továbbvitték, kiegészítették vagy világosabban kifejtették gondolatait, ezek nélkül a tanulmány már nem is volna egész. Különösen Székely György hozzászólása jelölte meg nagyon jól és konkrétan azokat a problémákat és elvi pontokat, ahol feltétlenül tovább kellene menni. Ezeknek az érvényesítése elsőrangú feladataink közé tartozik. Nagymértékben egyet-értek tehát a vita közrebocsátásának tervével és javaslom a bizottság megalakítását.

MÓD ALADÁR

Teljesen jogos az igény, hogy a várostörténet ne maradjon a középkori várostörténetnél vagy legalábbis súlypontja ne maradjon ott. A várostörténeti kutatómunkát véleményem szerint is tovább kell fejleszteni. Nem félténém ettől a mi központi történeti problémáinknak kidolgozását sem, mert azt gondolom, hogy vannak jelentős tartalékok is. Ha az ember első hallásra elgondolkozik a dolgon, látja, hogy a várostörténetnek jelentős támasza lehet az az érdeklődés, amely tudomásom szerint az egyes városokban is helyileg mint helytörténeti kutatási ambíció és törekvés megvan. Helyenként talán túlzott mértékben is megvan ez a lokális igény és tendencia. A túlzásokat természetesen bírálni kell, de helyes az a törekvés, hogy városaink történetével behatóbban foglalkozzunk. Véleményem szerint az ilyen igényt támogatni kell. Ez nem feltétlenül áll szemben a mi központi célkitűzéseinkkel, hanem támogathatja azt. Ennek érdekében törekedni kell arra, hogy a várostörténet — nemcsak középkori, hanem a kapitalizmus-kori és a jelenkori történet is — nemcsak gazdaságtörténet, hanem politikai történet is legyen. Egy összefoglaló történeti kép megalkotásának elengedhetetlen feltétele a várostörténettel való beható foglalkozás is. Nem látom elsődleges szükségletnek a külön folyóirat megindítását, viszont véleményem szerint helyes és sürgető feladat a várostörténet témájába vágó disszertációk kiadása. Ily módon lehetőség nyílik egyes történeti kérdések konkrétabb megközelítésére. Mivel az egész kérdés körébe rengeteg elvi és gyakorlati probléma tartozik, feltétlenül szükség van egy központi fórumra. Ezért, noha albizottság elég van, az eredményes munka szempontjából javaslom a várostörténeti albizottság kiküldését.

PAULINYI OSZKÁR

A vitaindító munkálatot a magamrészéről csak a legteljesebb elismeréssel tudom regisztrálni, olvasása sok tanulsággal szolgált számomra. Széles tekintésű horizont, sokoldalú tájékozottság és konkrét tudás, az operatív feladatok körvonalazásában intuitív, erős történeti érzékről tanúskodó invenció jellemzi. Méltó párja az 1940-es és az 1920-as évek azonos tendenciájú megnyilatkozásainak, azzal az öröndetes különbséggel, hogy amazoknál kedvezőbb csillagzat alatt jött létre. Két elődje egyéni spontán megnyilatkozás volt, amely kívülről igyekezett volna a magyar történettudomány szervezeti gócaiban akkor regnáló személyiségek felelősségérzetét cselekvésre serkenteni. A kezünkben levő munkálat ezzel szemben marxista történettudományunk legtekintélyesebb testületének, az Akadémia Történeti Bizottságának a hivatalos felszólítására készült, azzal a rendeltetéssel, hogy szélesebb körű megvitatásban tájolója legyen e magas szintű testület operatív döntéseket érlelő elhatározásainak. A kezdeményezés ez alkalommal a legilletékesebb fórumé, és ez jogosulttá teszi a bizakodásunkat, hogy a munkálat sorsa nem lesz elődeié, nem marad pusztában elhangzó szó.

A munkálat facitja: létesítsessék a Történeti Bizottság égisze és felügyelete alatt egy külön várostörténeti bizottság, amelynek mint operatív szervnek az lenne a rendeltetése, hogy a magyar várostörténet felvirágoztatása, az egy-egy ponton bontakozó öröndetes kezdeteknek egységes fronttá szélesítése érdekében elvi szinten kidolgozza várostörténeti kutatásainknak általános tervezetét, azt a forrástani adottságokkal, a káderviszonyokkal számotvető operatív elemekre bontsa és állandó együttműködő érintkezésben a rokon tudományágakkal azok megvalósító munkábavételét a számbajövő intézetek, illetőleg intézmények közt koordinálja. Lebonyolító tevékenységéhez tartoznék persze az is, hogy gondjának tekintené az egy-egy átfogóbb munkálat, főként az előkészítő munkálatok anyagi eszközeinek a szorgalmazását. Nemkülönben törődnie kellene a publikációs lehetőségek megteremtésével is. Ha ma a várostörténet művelője nekifog a munkának, nemcsak ott kell kezdenie, ahol lemaradtunk ezelőtt 80 esztendővel, hanem igyekeznie kell, neki kell feszülnie, hogy ezt a hiátust, ezt a lemaradást behozhassa. Ez rengeteg anyagmozgatással, újszerű módszerek keresésével jár. Csak a magam tapasztalatára utalok, a tömeges adatszolgáltatásra, a statisztikai értékű anyagnak a feldolgozására. Ebben a feldolgozásban az összesűrűsödő eredmény pár sorban közölhető, viszont az előkészítés rengeteg tanulságul szolgál úgy, hogy ezeknek az alapozó munkálatoknak a publikálásáról nem lehet lemondani. Hogy azután ez laza sorozat vagy folyóirat lesz-e, ez további döntés dolga, de szeretném leszögezni, hogy a publikációs lehetőségek ma nem kielégítőek, és ezek tágitásával törődni kell.

A javaslatot a várostörténeti kutatásunk múltbeli elmaradottságáról adott helyzetkép a marxista történettudományban bontakozó öröndetes előrehaladás ellenére is a legteljesebb mértékben indokolja. A szükségleteknek, a hiány felszámolásának a tizenkettedik óráját kell emlegetnünk. Nemcsak azért, mert múltbeli elmaradásunkhoz képest még mindig kevés az előrehaladás, hanem még inkább azért, mert ez a kevés is tovább tűrpül, ha ahhoz a jelentőséghez mérjük, amit a marxista történetfeldolgozás tulajdonít a város gazdaságitársadalmi képletének, illetőleg a város és a falu ellentmondások egységének. Ennek imperativusa alól egyáltalában nem mentesít hazai urba-

nitásunk sekélyebb volta. Ez ellentmondásos egységen belül a negatív mozzanat is fejlődéstörténeti tényező.

Magunk részéről a 4. fejezetben körvonalazott operatív feladatokkal kapcsolatban térnénk ki egy-két — véleményünk szerint — figyelmet érdemlő mozzanatra. Teljes egészében osztjuk a munkálatnak azt a megállapítását, hogy a várostörténet problematikájában nem azonosítható a helytörténettel. Ugyanakkor azonban leszögezzük, hogy komoly tudományos színvonalú helytörténet és hasonló igényű várostörténet között távolról sem akkora az eltérés, hogy azok módszerben, problémafelvetésben, sőt, akár az ábrázolás módjában is kölcsönösen ne hatnának megtermékenyítő módon egymásra, mi több, nem egy vonatkozásban még fedhetik is egymást. A kettő szoros genetikai kapcsolata is történeti valóság. A szoros értelemben vett „hely”-lyel mint meghatározott településsel a környező vidéket is egy kalap alá véve, azt mintegy provinciává, tájegységgé tágítva megállapíthatjuk, hogy a helytörténet volt a várostörténet melegágya. Az volt kezdeteiben és megmaradt még ma is egyik fő tápláló ágának. Szükséges erre rámutatnunk, mert várostörténetünk múltbeli elmaradottsága szorosan összefügg a helytörténeti kutatás lekicsinylésével. És ez a lekicsinylés megvan még ma is. Gondoljunk csak azokra a véleményekre, amelyek még a közelmúltban is a helytörténetet a dilettantizmus vadászterületének nyilatkoztatták ki. Egyszerűen lemondtak arról, hogy azt komoly marxista tartalommal telítsék meg, hogy marxista szemléletű problémaállítással a tudományos módszer és a magasabb szintű ábrázolás igényét támasszák vele szemben. Mindezt annak jegyében mondom el, hogy vidéki vonatkozásban még mindig messzemenően számot kell vetni a munkálatnak azzal a paradox megállapításával, hogy a „várostörténetről” mit sem tudva indulnak neki vagy legalábbis tervezgetik várostörténeti monográfiák megírását. A komplex formában jelentkező fogyatékoságokat kiküszöbölendő vagy művelődéspolitikai feladattá tesszük a komoly tudományos színvonalú helytörténeti kutatás intézményes kiépítését és gyámolítását, vagy pedig történeti kutatóintézetek hálózatát építjük ki országosan. A dunántúli kutatóintézet mintájára további műhelyeket építve ki az egyetemi városokban, legalább: Debrecenben, Szegeden. Tisztában vagyok az ilyen hálózat kiépítésének anyagi nehézségeivel, de volna egy áthidaló megoldás: várostörténeti előadások beiktatása az egyetemi tanmenetbe, ha másképpen nem, akkor külső előadók felkérésével.

A munkálatról szól a XVI—XVII. századi várostörténetünk nagy fehér foltjáról. Idevágó konkrét kutatások Sopron és Debrecen kivételével csak azokban a városokban képzelhetők el, amelyek túlvan esnek a mai országhatárokon. Hogy a Garam-vidéki bányavárosok mintájára ilyen monográfiák megírását kutatóintézeteink tervébe iktassák, erre káderhiány folytán nem sok a kilátásunk. Viszont tág lehetősége lenne már most is a számbajövő legfontosabb kútforrásanyag (jegyzőkönyvek, adólajstromok, telekkönyvek, városi számadások) rendszeres filmrevételének a pozsonyi kutatócsoport keretében. Csak az kellene hozzá, hogy intézetünk munkatársainak tervfeladatul írjuk elő a számbavevő munkálatok elvégzését és a kellő filmelési igénylési jegyzékek összeállítását. Már egy-két város jegyzőkönyveinek csak 50—60 évnnyi sorozata is sokat mondana a város belső életének arisztokratikus jellegéről, illetőleg a hagyományos kereteket feszegető osztályellentétekről. Az ilyen kollektív munkák jó eszközei lehetnének az individualizmussal szemben a tövleges közösségtudat kialakításának. Az idősebbek és a kezdők együttes kiküldetésével bő alkalmat nyújtanánk a beiskolázó tapasztalatcserének is.

Összegezve véleményemet: a javasolt magas szintű operatív bizottság megalakítása is csak egy lépés lenne az egymást követő sok közül. De az első és döntő lépés a helyes úton. A munkálat megjelentetésére vonatkozó javaslatot a legmelegebben pártolom. Ami Székely elvtársnak a historiográfia kibővítésére vonatkozó javaslatát illeti, rám ellenkezőleg a munkálat névtelen jellege tett igen nagy benyomást, hogy nem a személyeket nézte, hanem a dolgokat. Véleményem szerint helyesebb, ha a historiográfiai áttekintés a dologi keretekben marad, és eltekint személyi vonatkozásoktól. Amivel hozzájárultunk, az benne van, amit pedig hiányol velünk szemben, az is benne van. Felvetődött elméleti kérdések megvitatása — úgy gondolom — nem ennek a vitaülésnek a feladata. Elsősorban a termelő folyamat társadalmi megosztásának kettősségét és a két vonal keresztező hatását, amelynek tisztázatlanságára a munkálat is utal, tekintem ilyennek. Mivel Székely javaslatában ugyancsak hangsúlyozza ezek erőteljesebb kidomborításának szükségességét, úgy vélem, hogy ez a kérdés lehetne a Városhistória bizottság első vitaülése egyikének tárgya.

TARJÁNYI SÁNDOR

A „hogyan tovább” kérdéséhez hozzászólva talán nem helytelen aláhúznom annak jelentőségét, hogy a városhistóriával szemben nagyfokú a társadalmi igény. Bennünket, a Budapesti Történeti Múzeumot számtalan olyan kérdéssel keresnek fel, amelyek elsősorban városhistóriai kérdések. Példának lehetne felhozni a vidéket is, ahol a városhistória sok esetben dilettantizmusba torkollik, de alátámasztja azokat a társadalmi igényeket, amelyek a helyi szervek, a tanácsok, pártszervezetek részéről jelentkeznek.

Mai megbeszélésünk a városhistóriai kutatások fellendítésének érdekében folyó munka egyik állomása. Ezen a téren Budapest Főváros Tanácsa elég jelentőset lépett előre, hiszen lényegében Budapest Főváros Tanácsa kezdte újra az ilyen jellegű munkát. 1953-tól kezdve 1,5 millió forintot bocsátott a Tanács e munkálatok rendelkezésére, 1962-ben pedig határozatot hozott Budapest történetének monografikus feldolgozásáról. E feldolgozás első két kötete kéziratban készen van, elértünk addig, hogy a kutatás mai állása szerint megfelelő szintézist készíthetünk. A monografikus feldolgozás több mint százezer adatlap felvétele alapján nagyarányú megalapozó kutatómunka során készül. Az olyan munkálatok, amelyeket az elaborátum említ, egyelőre kisebb keretek között, de ma is folynak. Mindez azt mutatja, hogy az ország-szerte jelentkező társadalmi igény elsősorban a Fővárosi Tanács részéről, Budapesten is megvan.

Az elaborátum behatóan foglalkozik azzal, hogy a továbbiakban milyen feladatok állanak előttünk. Úgy látom: egyrészt összefoglaló munkák készítéséről van szó, másrészt bizonyos fokig adatfeltáró munka folytatására van szükség. Ha nem is teljesen a régi formában, de feltétlenül kívánatos a részletkérdések tanulmányok keretében való feltárása és elemzése. A Budapesti Történeti Múzeumban 6—7 tudományos kutató munkaidejének jó részét vagy majdnem az egészét a városhistóriai kutatás tölti ki. Nyilván nem lehetünk elégedettek ezekkel a munkákkal, de mindenesetre jelentős kezdeményező lépések már történtek.

Meggyőződésem szerint az elaborátum nagyjából-egészéből reális képet nyújt a városhistóriai kutatások helyzetéről és feladatairól. Én is és intézmé-

nyünk is, feltétlenül szükségesnek látja, hogy legyen a várostörténeti kutatásnak egy olyan fóruma, amely összefogja a munkát. Erre a legalkalmasabb a várostörténeti albizottság lenne. Úgy gondoljuk, hogy első lépésként az albizottságnak két feladatot kellene elvégeznie. A várostörténeti munkálatok összefogását, ami egyúttal azt is jelentené, hogy kiemelné abból a színvonalból, amelyben jelenleg van.

Az oklevéltári és egyéb forráskiadványokra vonatkozó munkák további folytatásának szükségességét az elaborátum erőteljesen hangsúlyozza. Valóban az összes városokra vonatkozó különböző jellegű oklevélanyagnak és egyéb anyagnak a felkutatása, illetve kicéduláztatása a várostörténeti kutatás szempontjából döntő jelentőségű lehet. Ezt a munkát Budapestre vonatkozólag már előkészítettük, de nyilván ez is kiegészítésre szorul. Egyetértek tehát mindazzal messzemenően, amit az elaborátum a végrehajtandó feladatokkal kapcsolatban e tekintetben megjelöl. A kapitalizmuskori várostörténet elvi kérdései nyilvánvalóan további tisztázásra várnak. Viszont helyes lenne olyan részkérdések feltárását és tisztázását mielőbb elvégezni, mint például a városi társadalmak szerkezete, gazdasági kapcsolatai, bizonyos várostípusok, az autonómiák kialakulásában, továbbfejlődésében mutatkozó törvényszerű mozzanatok problematikája, továbbá hogyan érvényesül mindez az országos politikával szemben, azzal együtt, vagy mennyiben egészíti ki azt. A közigazgatás fejlődése a kapitalizmus korában szintén vizsgálandó feladat lenne, ami részben jogtörténeti munkát is jelent, de nagyban-egészben várostörténeti jellegű. A képviselőtestületeknek, a törvényhatósági bizottságoknak, a különböző autonómiáknak kialakulása, összetétele — olyan problémák, amelyek minden várostörténeti kutatásnak részét képezhetik. Belátható időn belül okvetlenül fel kell merülniök ezeknek a problémáknak mint várostörténeti kérdéseknek, és megoldást kell kapniok. A Várostoprténeti Szemle kérdése összefüggésben van a bizottság összefogó és koordináló szerepével. Szükségesnek tartom, hogy a Szemle megindításának lehetőségei megvizsgáltassanak, mert az segíti majd a várostörténeti kutatómunkát, s publikációs lehetőséget is teremti.

PAMLÉNYI ERVIN

Úgy látom, hogy nagyon sok jó helytörténeti munka jelenik meg, ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a helytörténet a dilettánsok vadászterülete. Éppen ezért a várostörténeti albizottság egyik fontos feladata lenne bizonyos centralizáció megvalósítása. Segítséget nyújtana ezzel a tudományos szakkérdésekben tájékozatlan városi tanácsoknak, abban hogy mindenféle, felesleges, érdemtelen és eleve semmi tudományos eredménnyel nem bízható munkát ne támogassanak sokszor nagy anyagi áldozatokkal. Ehelyett messzemenően kellene segíteni a városokat abban, hogy jó várostörténeteket adjanak ki. A Bizottság tanácsadó feladatkört láthatna el abban a vonatkozásban, hogy milyen várostörténeti munkák készüljenek. Fórum lehetne annak eldöntésében is, hogy a monografikus feldolgozásra vállalkozó rendelkezik-e az ilyen munkához szükséges megfelelő tudományos képzettséggel és képességgel. A Bizottság ilyen jellegű tanácsadó tevékenysége elejét vehetné annak, hogy a jövőben olyan felháborító jelenségek előfordulhassanak, mint amelyekkel a helytörténeti irodalomban még ma is, sajnos, találkozunk.

SZ. J. utólagos válasza

Ha ezúttal arra szorítkozom, hogy mindössze az elaborátum egyes részleteit érintő — főként kritikai jellegű — megjegyzésekre reflektálok, azt abban a reményben teszem, hogy a várostörténet elvi-módszertani kérdéseiről és gyakorlati teendőiről a megalakuló várostörténeti bizottságban, a Város-történeti Szemlében vagy egyéb fórumokon, talán nem is oly távoli jövőben a további termékeny eszmecserének amúgy is tág tere nyílik. Azokról a problémákról és tennivalókról is, melyeket az elaborátum körvonalaz, de ezen a helyen egyelőre alig vagy egyáltalán nem kerültek szóba, azokról is, melyek az elaborátumból kimaradtak, vagy nem valami ideális proporcionálásban kerültek szóba.

Egy tudományág helyzetét és feladatait felmérni mindig nehéz, felelősségteljes, s — hogy úgy mondjam — kockázatos feladat; a hiányérzet és az elégedetlenség legerősebben a szerzőben jelentkezik. Jómagam egyébként illetékesnek sem érzem magam erre a feladatra; a munkában való részvételem nem az illetékesség belső meggyőződéséből fakadt, hanem megbízatás folyománya, melynek képességeimhez képest igyekeztem eleget tenni. A megbízás nem a várostörténet múltjának, jelenének és jövőbeli perspektívájának átfogó értékelésére, kimerítő elemzésére, mintegy historiográfiai és elméleti számvetésre szőtt, hanem merőben gyakorlati teendőt tűzött háromtagú albizottságunk számára. Nem fölösleges talán emlékeztetbe idézni a kiindulópontot, a vitára bocsátott elaborátum „historikumát”, mert úgy érzem, mintha a vita során elhangzott néhány hozzászólás nem az eredeti „műfaji” keretekhez igazította volna a kíváncsiak mércéjét.

1963-ban az MTA Történettudományi Bizottsága öt munkabizottságot jelölt ki, hogy az 1918 előtti magyar történelem bizonyos „kiemelt témáinak” távlati tervére vonatkozóan javaslatot, az akkori előterjesztés kifejezését idézve: „*tervreferátumot*” készítsen. Ezek közül csupán az egyik — sorrendben a második — volt a várostörténet kérdéseire delegált munkabizottság. A célt az említett előterjesztés és megbízás röviden és félreérthetetlenül fogalmazta meg. Eszerint a feladat: „szakembereknek a felkérése . . . akik a fenti (öt pontban felsorolt) témák kutatásának *jelenlegi állását* s a *további munkálatok módszertani és tartalmi elveit* összefoglalják.” A *jelenről* és a *jövő* feladatainak összefoglalásáról volt tehát szó, és pedig meghatározott *gyakorlati célkitűzés*, azaz a távlati terv szempontjaihoz és kereteihez mérten, nem pedig egy tudományág helyzetének minden lényeges mozzanattal számotvető felméréséről, főként pedig szó sem volt historiográfiai áttekintés követelményéről, nem szólva olyan igényekről — irányzatok, szerzők, művek értékeléséről —, amelyeket több hozzászóló (Székely Gy., R. Várkonyi Á., Makkai L.) kér most számon a munkán. Ilyen számvetés természetesen nagyon hasznos lenne, az idő is megérett rá, csak hogy nem egy „tervreferátum”, hanem egy sokkal nagyobb lélegzetű, terjedelmileg bővebb, jegyzetapparátust is megengedő tanulmány műfaji keretei közt, ahol a múlt boncolása nem jár azzal a veszéllyel, hogy elvonja a figyelmet a tulajdonképpeni — sőt ezúttal egyetlen — célról: a jelen pillanatban, a közeljövő perspektívájából legfontosabbnak látszó módszertani problémákról és gyakorlati teendőkről.

Ha a referátumban ennek ellenére mégis helyt kapott egy rövid historiográfiai kitekintés, azt egyedül és kizárólag az arányérzék diktálta: nem lehet valaminek a jövőjéről szólni anélkül, hogy legalább a múlt fő kontúrjait fel ne

idézzük, abból a szempontból legalább, hogy mely tendenciák folytatóinak és továbbfejlesztőinek valljuk magunkat, s viszont melyeket tagadunk meg. Azonban — hogy a témához illő analógiával éljek — ha egy városépítész és városrendező szakember, a városi tanács elé terjesztve a városrendezéssel kapcsolatos elképzeléseit, mielőtt a vázlatokat és terveket bemutatná, minden bizonnyal szót is ejt az elmúlt évszázad helyesnek vagy károsnak tartott városrendezési gyakorlatairól, e kitekintésében valószínűleg csak a városkép jelenlegi összehatásában nyomot hagyó fő vonásokat foglalja össze, anélkül, hogy célra-vezetőnek tartaná egyes építészeti stílusok, irányzatok részletezését, egyes épületek városképi elemzését. Ez építészeti szakfolyóiratba kívánczoló elemzést igényel. Éppígy kívánatos lenne egyszer a várostörténet történetének megírása. A szóbanforgó elaborátumnak azonban nem ez volt a feladata, készítőit nem ezzel bízták meg, következésképpen tudatosan a „személytelen-ség” elvét követtük, mégpedig a kiküldött többi munkabizottság tagjaival való elvi megállapodás alapján. Minthogy azonban azóta harmadfél év eltelt, és — tudomásommal — a többi négy referátum nem készült el, e várostörténeti elaborátum kiesett összefüggéseiből, elhomályosult az a tény, hogy itt konkrétan a történetírás távlati tervét szolgáló tervreferátumok *egyikéről* van szó, s egyedül maradván — kissé talán meg is öregedve — már-már objektíve olyan látszathat került, mintha íróinak egyéni iniciatívájából született volna meg, akik célul azt tűzték volna ki, hogy egy tudomány szak múltját és jövőjét, egész problematikáját a maga teljes súlyában mérlegre tegyék.

Ismételten hangsúlyozom tehát, az előttünk fekvő szöveg: tervreferátum, az 1963-mas alapokon, nem több. Historiográfiai kitekintése, vázlata többszöri húzás, rövidítés után született meg, s nem egyéb, mint előszó, bevezetés-féle. Mivel pedig magam is éreztem, hogy azt az olvasót, akinek érdeklődését netalán e nyúlfarknyi tájékoztatás kelti fel a részletek iránt, tovább kell irányítanom, az első fejezet végéhez és a másodikhoz illesztett jegyzettel véltem további adatokhoz, bővebb szempontokhoz és bibliográfiai támpontokhoz irányítani. A jegyzetben megadott művekben — többek közt saját korábbi munkámban — mindazoknak a történészeknek (s rajtuk kívül még másoknak) a neve, sőt tudománytörténeti méltatása megtalálható, akiket most a hozzászólások aposztrofáltak, és pedig pontosan abban az értékben, ahogy a hozzászólók látják jelentőségüket. Kovács Ferenc — s a szövegben később Györffy István — néven nevezését egyszerűen az magyarázza, hogy ama néhány tudós közül, akik munkásságához, eredményeihez, módszerbeli úttöréséhez a marxista kutatás közvetlenül kapcsolódhat, az ő életművük már lezárult, míg a következő generáció úttörői a várostörténet terén — Léderer Emma, Mályusz Elemér, Paulinyi Oszkár (sajnos Pleidell Ambrus már nem) — szerencsére köztünk dolgoznak. S akkor már a „félmúlt”, az elmúlt két évtized is követel: miféle elvi alapon említünk egyes műveket, neveket a polgári korszakból, ha nem tesszük ugyanezt a meginduló marxista várostörténet művelőivel, aminek szintén van már „története”? S akkor hol szabjunk határt a felsorolásnak? Könnyű belátni, hogy az elaborátum teherbírása avagy — ismét hangsúlyozom — „műfaja” erre nem volt, nem lehetett alkalmas. A kérdés egyetemes történeti aspektusa pedig sokkalta bonyolultabb ahhoz, hogy az adott keretek közt akár a főtendenciák vázolása lehetséges vagy szükséges lenne. Székely Gy. szóvá teszi, hogy csak a század első évtizedeiből említek neveket. Én azonban azon a helyen nem az egyetemes várostörténetet fogom marokra, hanem egy részletvonatkozásban mindössze utalok az „európai gazdaság-

történet fellendülésének” időszakára, tehát éppen a századforduló idejére és az azt követő időszakra, s pusztán illusztrációképpen említek néhány — mellesleg szólva nemcsak német, hanem francia, belga — nevet, szembeállítva azokat a „modern polgári tudománnyal” is.

Ezek szerint tehát az a kérdés marad: megállják-e a helyüket azok a fő vonalak és általános megállapítások, melyek a referátum historiográfiai visszapillantásában olvashatók? Elhangzott olyan vélemény, hogy a kép egy fokkal sötétebb a valóságosnál, ezzel szemben a korszak illetékes tanúja, Paulinyi O. e sötét árnyalást teljesen reálisnak és indokoltnak tartja. Ehhez az elmondottakhoz képest ezúttal csak annyit tennék hozzá: ha valóban — alkalmas helyen — nemcsak az évszázados múltú nyugat-európai várostörténetírás eredményeivel, de ha csak a jóval fiatalabb, marxista szovjet, lengyel vagy cseh várostörténet eredményeivel, akárcsak kvantitatíve (kiadványok, periodikák száma) vetnénk össze a mi helyzetünket (ahogy ez igény formájában felmerült), akkor, gondolom, az önbírálat még egy árnyalattal indokoltabbnak tűnne. A hiányok fel- és elismerése és tudatosítása egészséges körülmények között nem pesszimizmust, hanem józan önismeretet és a feladatok világos kitzűzését kell hogy eredményezze. Az elaborátum erre tett kísérletet, erre helyezte a súlyt, s valószínűleg tökéletlenül oldotta meg. Éppen ezért vártuk mi — a munkabizottság tagjai — nagy várakozással az elaborátum lényegéhez, a fogalmi-módszertani kérdésekhez és a teendők felvázolásához a kiegészítéseket. Amit e téren kaptunk — úgy hiszem, nemcsak a magam nevében mondom —, nagy köszönettel vesszük, főként Székely Gy., Berend L., Paulinyi O. megjegyzéseit több elvi és gyakorlati vonatkozásban, s külön öröm számunkra Tarjányi S. állásfoglalása, aki a Budapesti Történeti Múzeum további támogatásáról biztosított; amivel minden további nélkül egyetérték, szükségtelennek vélem itt felsorolni. S ha éppen ezekben a vonatkozásokban talán több konkrét állásfoglalást és reflexiót vártunk a vitától, gondolom, nem kell csüggednünk, számos alkalom lesz még, hogy a problémákra visszatérjünk.

A „várostudomány” kérdésében Székely Gy. más véleményen van, álláspontját azonban nem fejtette ki olyan részletességgel, hogy érveivel vitatkozni tudnék, így kénytelen vagyok egyelőre megmaradni annál a felfogásomnál (amihez Makkai L. is csatlakozik), hogy pontosan nem definiált s a konkrét történeti kutatás vetületében egyelőre létjogosultságát be sem bizonyított elméleti keret helyett maradjunk azon a biztosabbnak tűnő talajon hogy a városok történetével, a konkrét kutatással a történettudományok (mndenekelőtt a gazdaság- és társadalomtörténet) foglalkozzanak. Az urbanisztikának mint a jelenkori városiasodás problémáival foglalkozó tudománynak létjogosultságát egyébként pillanatig sem vonom kétségbe. Valóban a referátum egyik gyengéjére tapint rá Székely Gy., amikor az agrárfejlődésnek a várostörténettel való szerves kapcsolatát emeli ki, s a mezővárosi problematikát hiányolja. Bár a szöveg mind a város funkcionális szemlélete követelményének hangsúlyozása, mind a regionális kutatás igénylése kapcsán valójában erről beszél, indokolt lett volna valahol részletesebben és árnyaltabban kifejteni e kérdéskört, s külön szólni a mezőváros specifikus képletéről, ahol „agrártörténet” és „várostörténet” szétbonthatatlan egységet alkot. Szerencsére a kutatás éppen ezen a téren a felszabadulás óta mérföldes lépést haladt előre — újabb eredmények születtek a referátum megírása óta is —, ami azt mutatja, hogy a marxista szemlélethől szükségképpen fakad e téren az összefüggések felismerése. Nem egészen értem viszont azt a megfogalmazást — a munkameg-

osztás fontosságára utalva —, hogy „a problematikát talán érdemes volna a marxizmus sajátos elméleti igényeivel is gazdagítani”, amihez Makkai L. is csatlakozik, szerinte Székely Gy. „a várostörténeti kérdéseket *speciálisan marxista* szempontokra alapozza”. E megállapítások, különösen az általam kiemelt helyek azt a benyomást keltik, mintha a referátum a marxizmus sajátos igényeit és speciális szempontjait nem érvényesítené, azokat tehát utólag kellene pótlólag a szövegbe iktatni. Magam úgy gondoltam, hogy fejtegetéseimben mindvégig éppen a marxizmus igényeit szolgáltatom meg — ha ennek a határfokát nem is annak az arányában képelem meggyőzőnek, mennél sűrűbben írom le a „marxizmus” szót —, s éppen a referátumban vezérmotívumként érvényesíteni próbált gondolat: város és vidék, város és falu, városok és körzetek, régiók szerves egységben való szemléletének hangsúlyozása (ennek elvismódszertani és gyakorlati teendőikben megformulázott vetületeivel együtt) egyébre sem törekszik, mint a munkamegosztás problémájának központba állítására.

Berend T. I. számos tanulságos gondolatot felvető hozzászólásában önmaga cáfolta meg saját kétélyeit arra nézve, hogy lehet-e, szükséges-e a kapitalizmus korában várostörténettel foglalkozni. Számos megszívlelendő szempontja aláhúzza azt a követelményt, hogy az új- és legújabbkori várostörténetnek ki kell alakítani a maga specifikus módszereit, s így értékesen járul hozzá az utóbbi időkben — legutóbb a szombathelyi konferencián — e tárgykörrel folytatott eszmecseréhez. Ha a hely és idő megengedné, hogy vitatkozzak vele, akkor csak két — e helyen pusztán távirati stílusban jelzett — ponton tenném. Egyrészt: szemléleti aspektusa kissé egyoldalúan gazdaságtörténeti, holott az újkori várostörténet a szociális struktúra, a társadalomtörténet, az általános politikai és művelődéstörténet terén is mindeddig alig ismert fontos csomópontjait hivatott kibogozni az utolsó száz év történetének. Másrészt nincs olyan kínai fal a feudalizmus és kapitalizmus kora közt a módszertani követelmények terén, mint hozzászólásából kitűnik. A „zárt városgazdaság” képlete csak a századforduló teóriáiban, nem a középkor gazdasági struktúrájában volt meg; valójában a középkori város kutatójának is széles, és pedig nem pusztán az államkeretekkel határolt összefüggésekre és kölcsönhatásokra kell figyelemmel lennie, mert azok objektíve hatottak a látszólag zárt és jogilag autonóm kereteken belül. A kései feudalizmus korában pedig, amikor az államhatalom egyre erőteljesebben korlátozza, bontja le a városok középkori autonómiáját (Angliában és Franciaországban — korábbi tendenciák folytatásaképpen — már a XVI–XVII., a német territóriumokon és a mi esetünkben a XVII. század óta), már kifejezetten a Berend T. I. által fejtegetett problémák egyik-másikával kell számolni.

Mínthogy a referátum azzal a céllal készült, hogy vitaalap legyen (s a mai megbeszélés a vita első fázisaként tekinthető), nem látom szükségét bármiféle „lezárásnak” vagy összefoglalásnak. Az eredeti szöveg a mai kiegészítésekkel és kritikai megjegyzésekkel bővülve képezheti a további vita kiindulópontját.

AZ AKADÉMIAI TÖRTÉNÉSZKÉPZÉS ÉS TUDOMÁNYOS MINŐSÍTÉS IDŐSZERŰ KÉRDÉSEI

TÓTH EDE

A tudományos minősítés új rendje több mint két éve érvényben van. Időszzerű az új rendszer gyakorlati tapasztalatait összegezni és a továbbfejlesztés szempontjából értékelni.

Mint a Tudományos Minősítő Bizottság Történettudományi Szakbizottságának titkára, szeretnék tapasztalataimról a nyilvánosság előtt számot adni, abban a reményben, hogy ezzel hasznos tájékoztatást nyújtok a minősítés jelenlegi történész feladatairól, a minősítésben közreműködő szervek és szakértők funkciójáról, a rendelet és végrehajtási utasítás vitatott pontjainak értelmezéséről. Olyan kérdéseket igyekszem megvilágítani, amelyek mind az aspiránsoknak, aspiránsvezetőknek, mind a disszertációk értékelésében közreműködő opponenseknek, bírálóbizottsági tagoknak, feladatuk megoldása közben felmerülő kérdésekben bizonyos támpontot nyújthatnak. Úgy vélem a történész tapasztalatok összegezésére irányuló jelen kísérlet, más szakbizottságoknak is nyújthat hasznos tapasztalatokat.

Először is a tudományos minősítés szervezetében bekövetkezett változások a minősítés eredményességét befolyásoló következményeiről szeretnék számot adni.

Az érvényben levő rendelet megjelenésekor sokan vitatták a tudományos minősítés szervezeti különválasztását az Akadémia tudományos osztályaitól. Ellene is, mellette is számos érvet lehet felsorakoztatni. Abból a szempontból kétségtelen a különválasztás előnye, hogy ezzel a minősítés, jelentőségéhez mérten, a külön bizottságok által, gondosabb és alaposabb kezelést nyert, korábban viszont az osztályok egyéb ügyei között csupán az egyik volt. A különválás azonban nehezebbé is tette a tudományos minősítés tervezési feladatainak összehangolását az akadémiai osztályok és a Tudományos és Felsőoktatási Tanács tudományfejlesztési céljaival. E tervezési feladatok megoldása egyben feltételezi — amint a gyakorlati tapasztalatok is bizonyítják —, az akadémiai osztályok és a szakbizottságok szerves együttműködését.

A tudományos minősítés eredetileg a marxista történészhiány gyorsütemű pótlását szolgálta. A szakemberellátottság mai helyzetét a rendelkezésre

álló kutatói, levéltárosi, egyetemi oktatói és múzeológusi, könyvtárosi állásokhoz (státusokhoz) viszonyítva — figyelembe véve a szolid fejlesztési terveket is —, a viszonylagos telítettség jellemzi. A kutatóintézetek és egyetemek, főiskolák ma már kellő számú, megfelelő felkészültségű és szakmai gyakorlattal rendelkező személyzettel működnek. A marxista történettudomány az összes történettudományát és korszakot felölelő, viszonylag nagy létszámú kutató közreműködésével fejlődő tudomány lett, amelyen belül jelentősen előrehaladt a korszakokon belüli tudományágazati szakosodás is. Ennek megfelelően úgyszólván teljesen önálló tudományágak virágoztak fel, külön kutatóintézetekkel, folyóiratokkal. Nem kisebb fejlődés figyelhető meg vidéken is. Ennek eredményeként örömdetesesen növekszik a tudományos fokozatért pályázók száma is. Míg a korábbi években, a fejlődés alacsonyabb fokán az aspirantúra volt a kandidátusi fokozat elnyerésének fő formája, újabban gyakoribb, a munkahelyi igényeket jobban kielégítő, ugyanakkor kevésbé költséges, aspirantúrán kívüli szabad felkészülési forma: az arra alkalmas munkahelyeken dolgozó kutatók, oktatók az intézmény tudományos tervfeladatainak keretében elért tudományos eredményeit ismeri el a Tudományos Minősítő Bizottság. Ennek előnye abban is mutatkozik, hogy a munkahelyeken, az intézmények távlati fejlesztési terveinek megfelelő konkrét igények megoldására készíthetik fel a kutatókat.

Továbbra is fennmaradt a levelező aspirantúra forma is, amelynek keretében a TMB csupán aspiránsvezetőt biztosít, munkahely és munkakör változás nélkül.

A viszonyok változásához alkalmazkodik a felvételi vizsga is. A történeész szakbizottság a felvételi vizsgákon az egyetemi szigorlati jellegű vizsgáztatáson túllépve, elsősorban a jelentkezők tudományos kutató munkára való felkészültségét ellenőrzi. Már a felvételi vizsgán fokozott jelentőséget nyer a pályázók előzetes tudományos teljesítménye. A pályázó által választott kutatási területtel összefüggésben merül fel az általános ismeretek és a speciális történetírói szakismeretek viszonya. Az aspiránsfelvételnél számolnunk kell a tudományos munkamegosztás mai fokán természetes állapottal, hogy a történettudomány nem minden kutatója lehet szükségszerűen és egy személyben valamely speciális kérdés szakértője is, ugyanakkor szintetizáló jellegű feladatok megoldója is. Az aspiránsi feladatok időbeni megoldása szempontjából nem általában a szintetizáló hajlam, nem is a bármily alapos általános lexikális tudás az elsődleges, hanem az, hogy a pályázó mennyire mélyült el szakterületének és választott témájának anyagába. Előzetes feldolgozási kísérletei alapján, milyen fokú, a témával összefüggő szemléleti érettsége figyelembe véve forrásismeretét, a témájához kapcsolódó irodalom feldolgozását, a rokon és segédtudományi ismereteket. Az aspirantúra feladatok megoldása szempontjából igen jelentős a vonatkozó szakirodalom kritikai szemléletének és a választott szakterület probléma-látásának fejlettsége. Fenti

képességek nélkül a rendelkezésre álló idő alatt szinte lehetetlen az új, fokozott követelményeknek eleget tenni.

Sokan úgy vélik, nincs különbség a kandidátusi és bölcsészdoktori követelmények között és a rendeletnek az a kitétele, hogy a bölcsészdoktori cím nem tudományos fokozat, igazságtalan. Véleményem szerint a bölcsészdoktori cím és az akadémiai kandidátusi fokozat ilyen hiúsági reputációs indítékú szembeállítás, a tudományos utánpótlás problémáival szembeni alapvető értetlenség tükröz. Nyilvánvaló, hogy a bölcsészdoktori cím és az akadémiai fokozat jogi megkülönböztetése indokolt. A bölcsészdoktori cím felújítása kétségtelenül hasznos volt, mint szakmai továbbképzési formáé, amely nem az egyetemi ismeretek általános vonatkozásainak bővítését tételezi fel csupán, hanem azok alkalmazását is, a kutatásban. Sokan elfeledkeznek ezzel összefüggésben arról, hogy a bölcsészdoktori cím még nem jelent a tudomány iránt elkötelezettséget. A bölcsészdoktori cím megszerzése igen fontos eszköze az egyetemet végzett középiskolai tanárok és más szakemberek tudományos kutatás iránt fogékony része továbbfejlődésének. Akikben ez az érdeklődés nemes szenvedéllyé válik és rendszeres kutatómunkával párosul, tudományos munkásságuk elismerésének további lehetőségét az akadémiai tudományos minősítés biztosítja.

A történettudományi szakbizottság az aspiránsképzés tartalmi korszerűsítését is fontos feladatának tekinti. A rendelet a képzési idő meghosszabbítása nélkül igen jelentősen fokozta a követelményeket, ezért az utóbbi években különösen fontossá vált az aspiránsok munkájának tervszerűsége. A felvett aspiránsoknak el kell készíteniök az aspirantúra egész idejére szóló munkatervüket, amelyet a szakbizottság ellenőriz és hagy jóvá. Az aspiráns munkatervük szakbizottsági jóváhagyásával rögzítődnek az aspiráns feladatai. A szakmai vizsga tárgya, irodalma, a kutatási feladatok, a disszertáció tematikája, a nyelvvizsga és filozófiai vizsga feladatai is. Bár kétségtelen, hogy az aspirantúra elején a felvett aspiránsoktól rendkívüli fáradtságot és gondos utánajarást igényel a több éves terv elkészítése, a tapasztalat szerint a belefektetett munka bőven megtérül. A világosan és helyesen körülhatárolt célkitűzésekre építő tervszerű munka teszi lehetővé a megszorított feladatok elvégzését.

A kandidátusi szakmai vizsga korábbi értelmezése, az egyetemi szigorlati követelményeket jóval meghaladó, a korszakra vonatkozó szinte minden jelentősebb feldolgozás ismeretét feltételezte. E mellett a széles áttekintést nyújtó stúdium mellett azonban nem kapott kellő súlyt a speciális kutatói felkészültség ellenőrzése. A szakbizottság ezeket a követelményeket annyiban módosította, hogy az általános ismereteket, valamint a speciális kutatói felkészültséget a jelölt egyéniségének és választott, illetőleg számára kijelölt kutatási terület mélységének, jellegének, szerkezetének és természetének megfelelően próbálja megállapítani, illetőleg a vizsgákon számonkérni. A személyre

és kutatási feladatra szabott szakmai vizsgakövetelmény megállapítása a szakbizottság részéről körültekintő munkát igényel. Számításba kell venni pl. azt is, hogy a lexikális adathalmaz emlékezetben tartása, amennyiben a jelölt kutatási területével és szorosabb témájával összefüggésben nincs, a disszertáció eredményes elkészítését hátráltató erőfeszítést is jelent, sőt gyakran terhes és felesleges ballasztként jelentkezik. A szakmai vizsga a többi, szintén fokozott követelményeket támasztó kiegészítő vizsgával együtt, a jelöltek igen kemény próbára teszi és a tapasztalat szerint a jelöltek csak kis része képes azokat a munkatervben megállapított időben maradéktalanul teljesíteni.

Szükségesnek látszik tehát a kandidátusi szakmai vizsga fentebb említett követelményeinek új, a rendelet szellemének megfelelő értelmezése. A rendelet ugyanis hangsúlyozza, hogy a vizsgázóknak a saját kutatási területének irodalmáról és problematikájáról, forrástudományi ismereteiről kell számot adnia. A vizsga lényege a rendelet szerint tehát nem az általános köz-történeti irodalom feldolgozásának adatszerű, tételes ellenőrzése, hanem a jelölt tudományos felkészültségének, mesterségbeli tudásának, szemléleti érettségének ellenőrzése. Ennek megfelelően a vizsgabizottságokat a téma szerint illetékes specialistákból kell kijelölni. A kandidátusi szakvizsgát a szakbizottság által jóváhagyott munkaterv feladatainak és célkitűzéseinek figyelembevételével kell lefolytatni. Ebből következően szükséges lenne az ideológiai (filozófiai) vizsga tárgyát is, az aspiráns témájával összefüggő, legfontosabb ideológiai-metodikai kérdések körében, annak konkrét elmélyítésének, illetőleg tanulmányozásának ellenőrzésében megjelölni, annak érdekében, hogy a marxizmus—leninizmus elvi és szemléleti, valamint metodikai problémáit, a jelölt ne csupán általánosságban, hanem szűken vett kutatási területén, építő módon tanulmányozza és az értekezésben testet ölthessen annak egysége a szakismeretekkel.

Az új aspirantúra rendelet öröndetesen tovább fejlesztette a disszertációval szembeni általános tartalmi és formai követelményeket. A stílus és kifejtés, a korrekt és korszerű bizonyító eljárás, a disszertációban körülhatárolt célkitűzés megoldásához szükséges irodalom és forrásanyag feldolgozásának igényét. A legfontosabb követelmény azonban, az új tudományos eredmény, amelynek értelmezése a szakbizottság gyakorlatában a legtöbb vitára ad alkalmat, hiszen az új tudományos eredmény megítélésének értékrendszere sok vonatkozásban tisztázatlan és nehéz időtálló alapelveket kialakítani. A vonatkozó rendelet az új fogalmát az összes tudományra vonatkozóan általánosságban írja körül. A történettudomány új eredményeinek meghatározását ennek alapján próbálja a szakbizottság értelmezni. A rendelet egyik alapelve, hogy az új tudományos eredményt mindig viszonylagos és konkrét eredményként kell kezelni, a témával összefüggő korábbi tudományos eredményekkel kell összemérni.

Az összehasonlítás talán elvi szempontból legkönnyebb, de legtöbb munkát igénylő része a tanulmányba fektetett munka mennyiségének becslése: valóban kimerítette-e a tárgyára vonatkozóan rendelkezésre álló forrásokat, valóban tárt-e fel újabbakat. Az anyagfeltáró munka mennyisége és milyensége azonban a tanulmányban rendszerint közvetett módon jut kifejezésre. Hiszen az anyagfeltárás csupán feltétele a tanulmány eredményes elkészítésének. Az anyagfeltárástól a tanulmány végleges formába öntéséig azonban még igen bonyolult, sokoldalú és nem könnyebb feladatokat kell megoldani, amelyek végül is eldöntik, hogy a feltárt anyagot a szerző megfelelő módon képes-e hasznosítani. Az opponenseknek tehát, ha a tanulmányt az elkészítés szakszerűsége szempontjából mérlegelik, úgyszólván teljes egészében vissza kell vezetni a tanulmány szövegéből az elvégzett munkafolyamatot az anyagfeltárásig, hogy meg tudják ítélni: a tanulmány eredményei vagy fogyatékosai miből erednek. A leggondosabb forráskritikai eljárás is azonban csak eszköze valamilyen történetírói célnak, amelyet a történész anyagára építve meg akar valósítani.

A történettudományi kutatás, hasonlóan más tudományos kutatásokhoz, nem nélkülözheti a cél helyes kijelölését. A történész sem bízhatja magát a forrásokból véletlenszerűen feltároló történeti problémákra, amelyek mintegy spontán módon adódnak. Ugyanakkor a történeti kutatás nem is tűzhet ki helyes célokat a történettudomány eredményeinek és legalább a feltárt források ismerete nélkül. Az értekezéseknek igen pontosan meg kell határozniuk azt a feladatot, amelyet meg kívánnak oldani, összefüggésben az előző történetírói eredményekkel, a rendelkezésre álló forrásokkal.

A történetírói célok helyes kitűzése csak akkor lehetséges, ha a történetíró a pozitív eredményeken túlmenően nem csupán ismeri, hanem egyben képes is felismerni a korábbi történetírói társadalomszemlélet eredményeit és homályos foltjait, tévedéseit, kutatás közben kidolgozza témája megközelítésének új, a korábbit továbbfejlesztő szemléletét. Lehetséges természetesen az is, hogy meglevő szemléleti eredményt alkalmaz új kutatási terület problémájának megoldására.

A történettudományi kutatás eredményességének nem lényegtelen problémája a helyes kutatási módszerek megválasztása is. Az aspirantúra idejének kihasználása szempontjából nem lényegtelen az új technikai eljárásoknak megfelelő kutatási módszerek kidolgozása, amelyekkel eddig a történészek úgyszólván alig próbálkoztak, pedig bizonyos kutatási területek szinte kínálják a lehetőséget. A disszertációkban azonban a történetiszemlélettel összefüggő módszertani kérdések az elsőrangúak és ellenőrizhetők. Végző fokon a történetíró kutatói és írói módszereit, szemlélete határozza meg és alakítja ki. A módszer, szemléletet befolyásoló szerepe, csak látszólagos és ritkán uralkodóvá váló jelenség. Ilyen esetben is, lényegében, bizonyos szemlélet, meghatározó szerepe az uralkodó. A történetiszemlélet és történetírói módszerek tanulmányozását

megnehezíti, hogy azokat történetírói munkák és történészek személyes tapasztalataiból kell minden történésznek összegyűjteni, hiszen, sajnálatos módon, ilyen vonatkozású történeti irodalom úgyszólván nincs.

A történetszemlélettel összefüggésben merül fel a disszertációk marxista—leninista szemléletének, vagy más szóval eszmeiségének kérdése. A marxizmus—leninizmus mint társadalomtudomány, a történettudomány fejlődését illetően, sajátos szerepet tölt be. Míg a történettudomány mint egzakt, feltáró jellegű társadalomtudomány, a többi társadalomtudománnyal együtt, maga is hozzájárul a társadalmi törvények és törvényszerűségek feltárásához, természetük, mibenlétük megvilágításához, a marxizmus—leninizmus társadalomtudományi vonatkozásban a filozófiai síkú, azaz legáltalánosabb társadalmi törvények és törvényszerűségek tanulmányozásával és azok meghatározásával, leírásával, sőt azon túlmenően, és e törvényszerűségek birtokában egyben a társadalom megváltoztatására ösztönző tudomány. A marxizmus—leninizmus és a történettudomány általánosságokban eléggé részletesen megfogalmazott és a szakirodalomban sokhelyütt kifejtett összefüggése és kölcsönhatása azonban, gyakorlatilag, a konkrét történettudományi kutatásokban, korántsem valamilyen könnyen, sematikusan alkalmazható receptek szerint megy végbe. Magának a történettudományi tanulmányoknak is lehet, a mai társadalmi mozgástörvények megvilágítását, feltárását elősegítő szerepe. Sőt, felfogásunk szerint a múlt és jelen kérdéseinek vizsgálatát nem választja el egymástól merev határvonal. Nem csupán a jelenkori történeti kutatásokra gondolunk, hanem azokra a kutatásokra is, amelyek a régebbi múlt törvényszerűségeinek, történeti viszonyainak feltárásával segíti megérteni az emberi társadalom mibenlétét, természetét, az emberi humanizmus, az ember emberségének problémáit. A történetíró műve tudatformáló értékeit nem minden esetben tudja előre felmérni. Hiszen ez nem csupán a mű tárgyától, szemléletétől, aktualitásától függ, legalább is attól az aktualitásától, amely szerző fejében kialakult, hanem a szerzőtől és műtől független társadalmi tényezőktől is. Ennek következtében valamely történetírói mű társadalmi hasznosságát rendkívül nehéz felbecsülni. A társadalmi hasznosság tekintetében különbséget kell tennünk, a disszertációk közvetlen tudományos hasznossága és a szélesebb értelemben vett társadalmi hasznossága között. Míg az előbbit az opponensek rendszerint megközelítő pontossággal érzékelhetik, az utóbbit nem, hiszen azt csak hosszabb idő után, amikor a mű már nyilvánosságra került és ténylegesen kifejtheti hatását, volnánk képesek tudományos eszközökkel felmérni. Az utóbbira vonatkozóan tehát az opponensek ítéletében számolnunk kell szubjektív becslési hibatényezőkkel. Gyakran nem könnyű a mű szocializmus építésében betöltendő előremutató szerepét megítélni, hiszen ez gyakran közvetett módon jelentkezik.

A történetírói munkák marxista—leninista szemléletével kapcsolatban a szakbizottság hangsúlyozni kívánja a marxista—leninista eszmék és törvé-

nyek, törvényszerűségek állandóságának és fejlődésének, változásának sajátos ellentmondását. Ez a történetíró számára, a tanulmány témájával összefüggésben, annyit jelent, számot kell vetnie a kérdésre vonatkozó eredményekkel, módszerekkel, amennyiben a marxizmus—leninizmus módszerével a kérdést tanulmányozták, vagy a kutatási témával kapcsolatban felmerülő elméleti problémák analóg eseteit, a marxizmus—leninizmus szellemében író szerzők más vonatkozásban már kifejtették. Kétségtelen, hogy vannak a marxizmus—leninizmus által feltárt, állandó jellegű, egész társadalmi formációk tartamára érvényes törvények, de vannak az egyes formációk fejlődésszakaszain belül változó, átalakuló, érvényüket veszítő törvényszerűségek is. Vannak csak statikus bemutatásban érvényes törvények, amelyek a társadalom fejlődésének dinamikus bemutatása kapcsán merevségükből feloldódnak.

A történésznek és természetesen a disszertációt íróknak is, számot kell vetni a marxizmus—leninizmus mint eszme, mint társadalomszemlélet önnön, belső, a jelenkori történet új és gyors fejlődési szakaszaiban felmerülő társadalmi problémák és megváltozott társadalmi viszonyok hatására végbemenő fejlődésével is. Éppen ezért, egykor fontos taktikai, vagy stratégiai vonatkozású kérdések kerülnek le a társadalmi-politikai érdeklődés porondjáról, míg mások előtérbe kerülnek. Számos összetett kérdéskomplexus egészen más hangsúlyt és megvilágítást nyert. A társadalomtudományok új eredményei is változásokat eredményeznek a marxizmus—leninizmus eszmeiségének tartalmában is.

E változások rendszerint és túlnyomórészt a marxizmus—leninizmus helyes és korábban kialakított tételeinek finomítása, új értelmezése, tartalmi bővítése formájában jelentkeznek a társadalomtudományok, vagy a tudományok összességének új eredményei nyomán. Mindezekkel a tényezőkkel a disszertáció írójának saját témájára vonatkozóan alkotó módon kell számot vetnie, figyelembe véve azt is, hogy a téma kifejtése közben megformált szemléletével, állásfoglalásával egyben (hazai és külföldi) polgári nézetek ellen is küzd. A szakbizottság a szerzők ilyen vonatkozású eredményeivel szemben a téma hivatott szakembereinek híralátát vonultatja fel és a nyilvános vitán az új felfogás, nézetek ütköztetése, illetőleg sikeres megvédése alapján igyekszik a pártosság korszerű, előítéletektől mentes, de ugyanakkor a tudományos eredményekre épülő józan mértékével mérlegelni az új megállapítások értékét, elvetni, vagy elismerni azokat.

Az eszmei, szemléleti, elméleti eredményeket, megállapításokat gyakran azért sem könnyű elbírálni, mert bár a marxista történetírás Magyarországon is igen sokoldalú és úgyszólván a magyar nép történetének egészét átfogó újjáértékelő eredményeket mutathat fel, mégis a felszabadulás óta eltelt évek nem lehettek elegendők, még azoknak az utaknak a feltérképezésére sem, amelyet az alapvetően más funkciójú és szemléletű polgári történettudomány már megvilágított. Még hosszú ideig lesz lehetőség csupán Magyarországon

történetét kutatva, a marxista—leninista szemléletű történetíróknak szűz talajon járni, ismeretlen területeket feltárni.

További problémaként merül fel az is, hogy az eddig elért marxista történetírói, társadalomtudományi eredményeket sem lehet véglegesnek és „öröknek” tekinteni, hanem gyakran a már eddigi nézeteket és álláspontokat kell felülvizsgálnunk, az újabb kutatások eredményeinek tükrében. Ilyenkor egyrészt a kutató bátorságára és tudományos alaposságára van szükség, másrészt a bírálók és a disszertációk elbírálásában részt vevő egyéb szervek, elsősorban a szakbizottság új eredményeket elismerő és támogató nem kis felelősségvállalására.

Ha figyelembe vesszük a realitásokat, a magyar történészeknek elsősorban a Magyarországon fellelhető források feldolgozására van lehetőségük. Ezek azonban korántsem csupán periferikus lehetőséget nyújtó forrásanyagok, hanem nemzetközi viszonylatban is jelentősek, és feltehetően több generáció számára nyújtanak munkalehetőséget. Ha a kandidátusi disszertációk szempontjából elsősorban ezek jönnek számításba, ez nem jelenti azt, hogy egyetemes történeti témák feldolgozására nincsen mód és lehetőség. Mindkét vonatkozásban szinte felmérhetetlen a lehetőség, természetesen csak akkor, ha a feltárt forrásokon túlmenően korszerű marxista—leninista alapokon álló, modern szemléletű, olvasmányos stílusú feldolgozások születnek. Ez nem kis igény és nem kis feladatot ró a magyar tudósképzésre is, hiszen az aspirantúra kereitei között, de egyébként is a legszigorúbb követelményeket igényli a nyelvismeret terén.

A történettudomány új eredményeinek értékelése a tudományos minősítés gyakorlatában, nem kis mértékben függ a történész kritikai irodalom általános fejlettségétől és fejlődésútjától. A minősítési munka érdemi értékelő részét végző szakemberek ítélete, saját egyéni meglátásaikon túlmenően, nem kis mértékben attól a közszellemtől függ, amelyet a társadalom összfejlődésének alapvető hatótényezői alakítanak ki, a szellemi és tudományos élet közvetítésével és a történészek közötti szakmai kölcsönhatás révén, a történészek körében általános érvényű, a bírálat pillanatában. Rendkívül nehéz a korban élve, egy-egy bírálat egyéni jegyeit különválasztani a kor általános szemléletének jegyeitől. Bizonyos szerencsés történelmi pillanatokban azonban, mint például jelenleg hazánkban, a szocializmus építésének forradalmi tartalmú és időmértékű átalakulási processzusa közben, ezt kézzelfoghatóan érzékelhetjük, akár csak egy évtized távlatából is. A történészek, a történész közvélemény kritikai szemléletének, történetírói szemléletének és ízlésének változása a szakbizottságtól független tényező. A szakbizottság ilyen vonatkozásban, tekintettel arra, hogy a minősítési munkákba a történészek igen széles körét vonja be, és addig amíg valóban a történészek széles körének közreműködését veszi igénybe, úgyszólván teljesen az általános történész közszellem tendenciáinak veti alá a tudományos utánpótlás kapcsán felmerülő, tudományos

kérdések elbírálását. Nyilvánvaló, hogy a szakbizottság felelőssége ebből a szempontból is rendkívüli, hiszen csupán a bíráló szakemberek kijelölési jogával élve, bizonyos történetírói elképzeléseknek, irányzatoknak szabad utat nyithat, míg más törekvéseket és elképzeléseket korlátozhat. Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg a történettudomány marxista kritikájának mint irodalmi műfajnak az alapvető elméleti problémáiról, de egyáltalán a marxista történet szemléletnek, történetírói módszertannak alapvető kérdéseiről a szakmai munka gyakorlatában is messzemenő segítséget nyújtó irodalommal nem rendelkezünk, a történettudományi kritika fejlődése ösztönösen, a közvélemény formálása esetlegesen megy végbe.

A történettudomány új eredményeinek helyes megítélése szempontjából, talán még ma sem érdektelen utalni arra a korábban általános szemléletre, amely a népi demokratikus rendszer marxista történettudományának megteremtése éveiben általánosan elfogadott és kötelező szemlélet volt. Ez a szemlélet a fasizmus elleni harcban született marxista társadalomszemlélet Magyarország történetére alkalmazott koncepcióján alapult. Ezt a fasizmus elleni harc fő célkitűzései szempontjából és annak szolgálatában kialakított és lényegében a polgári demokratikus történelmi mozzanatok kimunkálására koncentrált felfogást használták fel a marxista történettudomány kibontakoztatására.

A magyar történetírók az elmúlt másfél évtizedben ezt a munkát, ha nem is az eredeti terveknek megfelelő mennyiségű és minőségű művek megjelenésével, de sikeresnek tekinthető mértékben megoldották. A felszabadulás előtti marxista társadalompolitikai publicisztika eredményeinek iránytű szerepe azonban a történettudományi kutatásokban az utóbbi években egyre inkább elhomályosodik annál inkább, minél nagyobb mértékben jut el a marxista történeti kutatás új, a felszabadulás előtti társadalompolitikai publicisztikában nem, érintett területekre. A szocializmus építésének viszonyai között az általános kulturális fejlődés eredményeképpen ma már a régi módszerű és szemléletű publicisztikai vizsgálatok és tanulmányok nem elégítik ki a nagyközönség igényeit sem. Még inkább megnövekedtek a tudományos igényű tanulmányokkal szembeni követelmények. Másrészt a jelenlegi nemzetközi helyzet, a szocializmus építésének ma már megvalósuló viszonyai között azokat a kérdéseket, amelyeket a magyar marxista publicisztika a fasizmus elleni harc időszakában is tárgyalt, ma más erőviszonyok között sokkal bonyolultabban kell megoldani. Ehhez a történettudomány kérdéseinek marxista előirodalma ma is rendkívüli segítséget nyújthat. Talán épp a mai, a két világháború időszakát minden eddiginél alaposabban megvilágító forrásfeltáró publikációk hívják fel erre a figyelmet. Egyben azonban az új korszak új problémái szempontjából bizonyos mértékig el is avultak, és egy múlt kor történelmi ereklényévé, a marxista történetírás-történet haladó hagyományaivá válnak.

Mindebből az is következik, hogy napjaink történeti kutatásának fejlődése szempontjából nem csupán az anyagfeltárási tevékenység megsokszorozódása érdemel figyelmet, hanem egyben azok a részeredmények is, amelyeknek lassú felhalmozódása révén ismét el-eljutunk egy-egy nagy történelmi kérdéskomplexumra vonatkozó ismereteink szintetikus összefüggéseinek pontosabbá tételéhez, sokszor átértékeléséhez is. Ezeknek az eredményeknek a haszna szinte felmérhetetlen a tudományos minősítés munkájának eredményesebbé tétele szempontjából. Hiszen végtére is a történettudományt nem foghatjuk fel csupán filológiai tevékenységként, a társadalmi jelenségek mozgásának rekonstruálója és a mozgástörvények és törvényszerűségek megfogalmazójaként, a történettudománynak mint társadalomtudománynak egyben igényt kell tartani a társadalmi tudatformáló szerepére is. A társadalmi tudatformálás szempontjából pedig felmerül újra és újra tökéletesebb megfogalmazásban annak az útnak a bemutatása, amelyet az emberiség bejárt, abból a szempontból, hogy a marxista történészek, mint tudatformáló erő, műveikkel az emberiség fejlődését, esetünkben természetesen elsősorban a magyar társadalom fejlődését, milyen irányban akarják befolyásolni. A kérdésre természetesen a történelmi tapasztalatok alapján nem kétséges és rendkívül egyszerűnek tűnt és tűnik a válasz. Viszont épp a mi szocializmust építő társadalmunk fejlődésútja és problémái bizonyítják, ezekre a kérdésekre sem a jelenkori társadalomtudomány, sem a történelmi jellegű társadalomtudomány megvilágításában korántsem egyszerű a válasz, és minden a szocializmus építése közben tegnapi elképzeléseink megvalósítása során felmerülő mai problémák, korábban már feltártak hitt és ismertnek vélt kérdések újabb és új oldalról történő megvilágítását tűzik napirendre. Természetesen figyelembe véve a rendkívül sokágú és szerteágazó problematikát, nem kis felelősség a tudományos kutatási területeket kijelölni, kiválasztani.

A magyar történeti vonatkozású témák és a marxista—leninista szemlélet érvényesülése összefüggésében szükségesnek látszik felvetni egy sajátos problémát is, amely a magyar nép történetének az összeurópai, vagy még inkább a világtörténetet illetően periferikus jellegéből következik. A vonatkozó utasítás az új tudományos eredmény fogalmának körülhatárolásakor kizáró jellegű megállapítást is tesz. Eszerint nem tekinthető új eredménynek valamely ismert tudományos eredményhalmaz pusztá rendszerezése. Az új tudományos eredmény fogalmához ebben az értelemben a marxizmus—leninizmus alkalmazását illetően a magyar nép története, az emberiség, illetőleg az emberi fejlődés fő útját, fő típusát reprezentáló népek, nemzetek történetéhez viszonyítva, egy átmeneti és ezen belül is specifikus fejlődéstípus egyik esete. A magyar történészek egyik feladata lényegében annak bizonyítása, hogy a magyar nép fejlődésének törvényszerűségei, lényegüket tekintve azonosak az emberiség általános fejlődési törvényszerűségeivel, az egyetemes törvényszerűségekkel, illetőleg ezen általános törvényszerűségek konkrét kelet-európai,

délkelet-európai megjelenési formájának egyik sajátos esete. Másrészt a magyar történeti kutatás elsőrendű feladata ezeknek az általános törvényszerűségeknek a magyar társadalom fejlődésében való érvényesülését megmutatni, feltárni. Filozófiai síkon tehát nem másról van szó, mint a marxizmus—leninizmus által feltárt általános törvényszerűségek érvényesülésének egy specifikus területen történő megállapításáról, illetőleg ezeken továbblépve, a helyi sajátosságok feltárásáról ezekkel összefüggésben. Itt kell megemlíteni ismét annak jelentőségét, hogy a magyar történetírás az e téren felmutatott eredményeivel hozzájárulhat más, a magyar nép történetével rokon, vagy ehhez hasonló történeti fejlődést járt népek történeti kérdéseinek közvetett, sőt számos vonatkozásban közvetlen megvilágításához. Ilyen vonatkozásban is lényeges azonban a valóságos új eredmény pontos filológiai, elméleti és anyagfeltáró jellegű és vonatkozású értékelése. Mindenesetre ma már semmi esetre sem fogadhatók el azok a kutatási eredmények tudományos minősítésre alkalmas művek-ként, amelyek az új tudományos eredményt nem vagy csupán egyoldalúan, bizonyos részterületen mutatnak fel. Ez annyit jelent, hogy önmagában sem az új anyagfeltárás, sem az újszerű folyamatrekonstrukció leírása, sem az ezeket nélkülöző hipotetikus jellegű elméleti következtetések, önmagukban nem fogadhatók el új tudományos eredménynek. Szükséges ehhez ugyanakkor hozzátenni azt is, hogy figyelembe véve a kutatási cél sokféleségét, a hármasságában egységet alkotó történettudományi új eredménnyel szemben támasztott fenti követelmény, az egyes tanulmányokban a téma szerinti konkrétságban megjelenő arányait illetően, esetenkénti elbírálására van szükség, a kérdés lényegi tartalmának alárendelten.

A szakbizottság bizonyos mértékben elősegítheti a marxizmus—leninizmus szemléletének és módszereinek kiterjesztését eddig elhanyagolt, vagy egyáltalán nem kutatott tudományterületekre is, hiszen a felszabadulás óta a marxista történettudomány korántsem tudott még egyenlő mértékben előrehaladni a kutatás minden területén. A történetírás társadalmi tudatformáló szerepe különös jelentőségű a disszertációk vonatkozásában is, hiszen az aspiránsokból a jövő tudósai lesznek. Ennek egy nem lebecsülendő eszköze a tanulmánynak tartalmi-formai csiszoltsága. A történetírás egyben szépírói jellegű igényt is támaszt, ha olvasókra is számot kíván tartani. A forma, a stílus nem kismértékben járul hozzá a mű eszmei nevelő hatásának érvényesüléséhez, hiszen a mű szerkezeti-tartalmi, műfaji stilisztikai harmóniája és egysége a bizalom érzetét kelti az olvasóban, érzelmileg is befolyásoló hatást fejthet ki.

Mindezekkel szorosan összefügg az új és eszmeiség viszonya, ellentmondása és egységének problémája is. Látszólag és elméletileg az új tudományos eredmény a marxizmus—leninizmussal, a marxista—leninista eszmeiséggel egyet jelent, azzal nem állhat ellentétben. Gyakorlatilag azonban a marxizmus—leninizmus eszméit, a marxista—leninista eszmeiséget minden időben adott élő emberek, az adott korszak marxista—leninista szemléletének szintjén

képviselik, s ebben a vonatkozásban a marxista—leninista eszmeiség is állandóan változó tartalmú. Valójában tehát a marxista történettudománynak is — a polgári történettudományhoz viszonyítva természetesen minőségileg magasabb szinten, eltérő körülmények között, de meg kell küzdenie az új tudományos eredmények és az eszmeiség egységéért. Az elmúlt években, sőt napjainkban is, gyakran találkozunk az új eredmények és az eszmeiség ellentétének jelentkezésével. A kérdést helytelen lenne leegyszerűsíteni azzal, hogy ilyen esetben kizárólagosan csak az az eset fordulhat elő, hogy a marxista eszmeiséggel szemben, valamilyen helytelen felfogás, kutatási eredmény jelentkezik. A történettudományi szakbizottság funkciójánál fogva nem csupán a történettudományi eredményeket, hanem magát az eszmeiséget is, azaz a marxista—leninista társadalomszemléletet is állandóan változó, fejlődő, kiteljesedő, tehát történelmi fogalomként kell kezelje. A tudományos eredmények elbírálásakor is csak akkor juthatunk helyes eredményre, ha az összevetés során, magát az eszmeiség fogalmát sem valamilyen állandó és „örök igazság” (tartalmú) fogalomként fogjuk fel, amely egyébként is ellentmondásban állna, összeegyeztethetetlen lenne a marxizmus—leninizmus lényegével. A szakbizottságnak tehát a maga területén és a rendelkezésre álló eszközzeivel lehetőleg elő kell segítenie a marxista eszmeiség tartalmának állandó felülvizsgálatát, s annak korszerűsítését, az új tudományos eredmények fényében.

Napjainkban a magyar történettudományban az eszmeiség tartalmának modern és aktuális értelmezése úgyszólván teljesen elhanyagolt és csupán egyes részterületeken figyelhető meg jelentősebb előrehaladás. Tagadhatatlan, hogy az eszmeiségnek mint komplex fogalmi körnek modern értelmezésével igen lényeges területen a magyar történettudomány adósa, azok után, hogy az elmúlt évtizedben, a magyar történelem számos fontos kérdéséről viszonylag részletesen kidolgozott álláspontot, mint elavultat, a történetírói közvélemény elvetette. Az eszmeiség problémakörének és tartalmának az 50-es években elfogadott felfogása korszerűtlenné vált igen lényeges pontokon. A marxista történettudomány irányítása, a marxista tudománypolitika, nem mondhat le a marxista eszmeiség aktuális problémáinak kiműveléséről, sőt folyamatos, állandó jellegű megújulásáról a különböző tudományterületeken, mint a tudatformálás fontos eszközéről. Az eszmeiség korszerű értelmezése nem kis mértékben feltétele az új érvényesülésének a társadalomtudományokban.

Az új tudományos eredmény és az eszmei felfogás közötti ellentmondás végül is a tudományosan bizonyított új eredmény javára dől el. A tudomány és az eszmeiség összefüggésében — és ezt Marx és Lenin munkásságában sohasem tévesztette szem elől —, a tudományos igazság, a tudományos felismerés, a tudományos eredmény tapasztalati bizonyítékainak helytállósága győzi le végső fokon a dolgok tegnapról mára időszzerűtlenné váló értelmezését, amely a tudomány új eredményeivel gazdagodva megújul. A tudomány és eszmeiség összefüggésében tehát a marxizmus—leninizmus és az egzakt tudományok,

a történettudomány és a marxista rokontudományok (filozófia, tudományos szocializmus stb.) kölcsönhatásáról kell beszélnünk, abban az értelemben, hogy a filozófia társadalmi mozgástörvényeinek érvénye kiterjed ugyan, de nem korlátozódik a történelemtudományra. A történettudomány ugyanakkor, mint a tudományok összességének része, nélkülözhetetlen eleme, feltétele a tudományos fejlődést előmozdító kölcsönhatásnak.

A történettudományi szakbizottság tehát, ha a marxista eszmeiség soha el nem évülő tartalmi lényegének érvényesítését kívánja szolgálni, nem zárkozhat el adott esetben az elől sem, hogy a történelmi kutatás számos vonatkozásban a marxizmus—leninizmus korábbi tételeit elvetve, ténylegesen annak fejlődését szolgálja. Más esetekben viszont, a vélt új tarthatatlansága, épp a tények és az eszmeiség meglevő tételeinek próbáján válik nyilvánvalóvá, amelyek maguk is tudományos tapasztalaton alapulnak.

A jelenlegi szakbizottság a követelmények fokozásának elvi alapjára helyezkedett. Az új követelményeket azonban csak azokkal szemben érvényesítette, akiknek objektíve módjuk volt ezek figyelembevételével felkészülni, azaz visszamenőleges hatályú követelmény támasztást igazságtalannak tartott. Abból indult ki, hogy azoktól az aspiránsoktól, akik az előző rendszer szerint készültek fel az aspirantúrára, nem kérhetjük számon az utólag kialakított új követelményeket. Jellemző a tudomány gyors fejlődésére, hogy nem egy esetben a három évvel korábban kialakított célkitűzések és megszabott feladatok, a hároméves időszak végén, tehát azok teljesítésekor már sok vonatkozásban gyakran elavultnak bizonyulnak. A fokozatosság elvének érvényesülése bizonyos szempontból talán lassítja az aspiránsképzés jelenlegi gyakorlatát módosító, javító elgondolásaink megvalósítását, de egyben talán véd is az elhamarkodott intézkedésektől, mindenesetre az aspiránsok számára nyugodt munkafeltételeket biztosít és megóvja őket a kellemetlen pszichikai zavaró hatásoktól. A disszertációk elbírálásával kapcsolatban is hangsúlyoznunk kell, hogy tulajdonképpen az új szakbizottság által menetközben kialakított fokozódó követelmények, igazában majd az eljövendő években érvényesülnek, azoknál, akik számára mi jelöljük ki az elvégzendő feladatokat, az új jogszabályok szabta követelmények szerint. A szakbizottság a követelményi rendszert nem törekszik szabályokba merevíteni, ehelyett minden konkrét esetben, az adott pillanatban lehetséges legjobb megoldást igyekszik kialakítani.

A szakbizottság, amint fentebb erről már szó volt, fontosnak tartja a nyilvános vitákat, bár óvakodik azok tudományos kérdéseket eldöntő szerepének túlbecsülésétől is. Szem előtt tartja azt is, hogy érdemi vita csak akkor lehetséges, ha annak szubjektív és objektív feltételei a nyilvános vita pillanatában az adott kérdésben adottak, ha a felmerülő vitakérdéseket gondos előzetes felkészülés előzi meg, a tudományos eredmények gondos kimunkálása a levéltárak, könyvtárak nyugodt és zárt világának munkaasztalainál. A nyilvános vita egyben az eredmények ismertetésének és népszerűsítésének eszköze

is, az új és régi küzdelmének nyilvános fóruma. A mai tudományos közvélemény a kandidátusi és doktori disszertációk vitatásától gyakran tartózkodik. Nem egyszer előfordul, hogy azok a jelenlevők sem szólalnak fel, akik más helyt a jelölt egyes megállapításait nyilvános fórumon vitatták. Ennek valószínűleg egyik oka, a helytelenül értelmezett szakmai szolidaritás, emberiesség, a disszertáció mögött álló, több éves munkabefektetés megbecsülésével kapcsolatos ünnepélyesség, de nyilván hozzájárul ehhez talán a kellemetlen előző tapasztalatokra alapított aggály, hogy a jóhiszeműen vitatott, vagy szóvátett hiányosságot mások a disszertáció egész érdemi megítélésére terjesztik ki. A szakbizottság türelmével és tárgyilagos ítéleteivel igyekszik a nyilvános viták nyugodt légkörének kialakítását elősegíteni. Arra törekszik, hogy a disszertációk egyes, vagy néhány nem lényegtelen tételének, vagy eredményének vitatásától az elutasítás aggálya ne riassza vissza az avatott bírálókat, egyben igényli a történész közvélemény aktív közreműködését abban, hogy érdemtelenül tudományos fokozatot senki ne nyerhessen.

Kétségtelenül felvethető az elfogadott és elutasított disszertációk elbírálásával kapcsolatban a követelmények érvényesítésének nem egyenletes volta. Nyilván vannak utólag is vitatható esetek. A disszertációk elbírálásának sorát tekintve, mégis arra a megállapításra jutunk, hogy a történettudományi szakbizottság által irányított minősítési eljárás sorozatban a követelményeket, mind szakmai, mind eszmei téren sikerült fokozatosan szigorítani. Ennek mértéke összhangban állott az önálló, levelező és szervezett aspiránsképzés, valamint az aspirantúrán kívüli jelentkezők — rendszerint tudományos intézetekben és egyetemeken dolgozó kutatók — tartalmasabbá és elmélyültebbé váló, tudományos tevékenységének fokozódása mértékével. Ma már elmondhatjuk, hogy az új követelményét a pályázók témájukra vonatkozóan sokrétűen értelmezik és dolgozatukat ilyen szellemben igyekeznek elkészíteni. A disszertációk nyilvános vitáinak kiegyensúlyozottsága, a nem leegyszerűsítő módon szembenálló vitázó felek gyakorisága, nem negatívum, hanem a kandidátusi disszertációk átlagszintjének erőteljes javulásáról, a vitában résztvevők felelősségérzetének fokozódásáról is vall.

A szakbizottság működése során felvetette a történettudomány új eredményeinek korszakonkénti, speciális vonatkozásait is, hiszen a gyakorlati munkában az új tudományos eredmény és a marxista—leninista eszmeiség viszonya először is szakágazati vonatkozásban merül fel. Olyan esetben, amikor a polgári örökséggel szemben, a marxista felfogás és módszer kidolgozatlan, sőt talán a marxista kutatás a korábbiakban egyáltalán nem kutatott kérdést dolgoz fel, a kutatás eredményét még inkább meg kell becsülnünk. Szerénytelenség nélkül állapíthatjuk meg, hogy a magyar marxista történetírás a felszabadulás óta hatalmas új területeket vonat be a kutatásba és számos területen több eredményt ért el, mint a polgári történettudomány egy évszázada. Most, amikor a marxizmus alkotó továbbfejlesztésével tudomány-

politikánk akceptálja a természeti és társadalomtudományok további, a fejlődés követelte differenciációjának tényeit, amikor a társadalomtudományok történettudománnyal rokon ágainak soha nem látott reneszánszát éljük, a történettudományi szakbizottságnak mint tudománypolitikai szervnek, elébe kell mennie a történettudomány életigenelte új ágazatai, kutatási területei segítésének azzal is, hogy a minősítés eszközeivel szakembereket irányít ezekre a területekre.

A szakbizottság a történettudomány eddig kevésbé művelt területeinek, szakágainak művelésével kapcsolatos előítéletek ellen is küzd, óvakodik a tudománypolitikai szempontok merev értelmezésétől, amennyiben lényegesnek minősülő új területek gátját kell elhárítani. Segíteni igyekszik a marxizmus—leninizmus alkotó eszméinek érvényesülését a történettudomány minden területén.

Ma már az új tudományos eredmény fogalmának eszmei (társadalom-szemléleti) vonatkozásai szempontjából igen fontos annak elvi elemzése, hogy milyen összefüggés van a történetírás társadalmi feladatai: a napi és távlati politikai feladatok és a tudomány belső igényei által felvetett történetírói feladatok között. Ezért a szakbizottságban is, a vitákon is, biztosítani kell mind az aktuálpolitikai, mind a nagytávú politikai koncepciók szerinti történetírói elképzelések szabad kifejtését, amennyiben ezek tudományosan megalapozottak, őszinték és becsületesek és a szocialista társadalmi rendszerrel szemben nem ellenséges tendenciájúak. A szakbizottság állásfoglalásaiban a történeti szakirodalom új eredményei megbecsülését juttatja érvényre, egy a napi politikai feladatoknak direkt módon alá nem rendelt, a marxista történettudomány eszmeiségét, a tudományos kérdések konkrétságában és specifikus vonatkozásaiban értelmező szemlélet kialakításával.

A történettudományi új fogalommal kapcsolatban merül fel a történettudomány lényegének problémája. A történettudomány elsődleges funkciójának a történeti folyamatok, események rekonstruálása, a történelemformáló ember és a vele összefüggő tényezők valóságáé, mozgásban, fejlődésükben való bemutatása tűnik. A történettudomány e primer rekonstruálási eredményei a tudományos szocializmus és a filozófia számára az elvonakoztatás általánosabb fokának feltételeit látszik megteremteni. Ha az egyes tudományterületeket elméletileg és az osztályozás-szerű elkülönítés érdekében fogalmilag is megkülönböztetjük, a fentiek reálisnak tűnnek. A gyakorlatban azonban a tudományokat és a kutatási területeket, módszereket és kérdéseket nem választja el egymástól ilyen merev határvonal, sőt napjainkban nem egyszer épp ezeken a határterületeken figyelhetünk meg más-más tudományág felőli megközelítésben váratlan tudományos eredményeket.

Mindezeket figyelembe véve, a disszertációk értékelése szempontjából leglényegesebb kérdést, az új tudományos eredmény kritériumait — ha egyáltalán lehetséges ennek összefoglalása — a következőkben látnám:

A történettudomány, mint a társadalomtudományok egyike, az emberiség történetének gazdasági, politikai és kulturális vetületeit, hatótényezőit, mozgástörvényeit, ezen belül a tömegek és kiemelkedő vezetők cselekvését, a társadalmi osztályok mozgástörvényeit, ellentéteit és ellentmondásos kölcsönhatását vizsgálja, a társadalmi fejlődésben játszott szerepük szempontjából. A történetírás ábrázolásmódja, a műfaji sajátosságok sokféleségétől eltekintve, a történeti anyag konkrétságára épül, de igénybe veszi a rokon tudományok összes számbajöhető eszközeit és elemzési módszereit is. Munkamenete: a konkrét történeti összefüggések, cselekvések, viszonyok stb. rekonstrukciója alapján, a konkrét időbeli és térbeli történeti viszonyokból adódó primér következtetések megállapítása olyan fokig, amely tanulságaként, analóg esetekből kiinduló lehetőséget kínálnak a további elvonatkoztató általánosításra. Ennek megfelelően a történettudomány eredményei nem korlátozódnak csupán a társadalmi mozgástörvények definiálására a maguk egyediségében, hanem e mozgástörvények definiálásának bizonyítását, rekonstruálását adják, továbbá tudományos módszerek révén hitelesen feltárják az összefüggéseket és összefüggésrendszereket.

Az eszmeiség, mint filozófiai követelmény, a történettudományban nem a társadalomtudományi általánosított tételeknek illusztratív bizonyítóanyaggal történő alátámasztását jelenti, hanem azt, hogy a filozófiai szinten általánosított törvényszerűségek inspirálólag hatnak a történeti folyamatok vizsgálatának célkitűzésekor a történetírói feladatok helyes kijelölésére és bizonyos összefüggések általánosított törvényszerűségei érvényének, vagy érvénytelenségének újabb területekre történő kiterjesztésére. Mivel a történeti kutatás feladata éppen bizonyos folyamatok általános érvényűségének feltárása és megállapítása, nem mondhat le a részletvizsgálatokon keresztül elérhető teljességről. Ezen belül a részletvizsgálatok eredményét — még akkor is, ha végső fokon és lényegileg már ismert törvényszerűségek bizonyítékait tárja fel csupán — új eredménynek kell tekintenünk, amely egy nagyobb általánosításra alkalmas minőségi eredményfelhalmozás része. Pl. a parasztság történetének számos alapvető kérdését csak úgyszólván falvankénti, vármegyénkenti, hosszú évekre terjedő részletkutatások láncolatával tudjuk végül is olyan mértékben feltárni, hogy a mai, sok vonatkozásban hipotetikus agrártörténeti koncepciókat megalapozott szintézissel lehesen felváltani. Új eredménynek minősülhetnek pl. azok a kutatások is, amelyek a politikai történet sajátos szakaszait, vagy osztályok, politikai pártok mozgástörvényeit, vagy más történelmi erőtenyezőket mutatnak be, amennyiben a folyamatok rekonstruálása a bizonyítási eljárás próbáját kiállják, habár végeredményben más országok viszonylatában működő hasonló erőtenyező mozgó törvényszerűségeitől eltérő sajátosságokat nem mutatnak ki, esetleg csupán másutt már ismert azonos tulajdonságokat sikerül megállapítani. Ezek az eredmények vitathatatlan társadalompolitikai funkciót töltenek be a polgári történet-

írással vagy annak bizonyos irányzataival szemben is, amely a magyar társadalom fejlődésének összefüggését az egyetemes emberi fejlődéssel tagadták.

A történetírói ábrázolás eszmeisége a dialektikus és történelmi materializmus szemléletmódjának és ábrázolási eszközeinek érvényesítésében jut kifejezésre mégpedig olyan mértékben, amilyen mértékben ezt a rendelkezésre álló források lehetővé teszik. A történetírásnak nincs lehetősége, önkényes történeti-társadalmi fejlődéstörvények konstruálására anélkül, hogy a marxista eszmeiség követelményét meg ne sértené, és a történetírás műfaji és területi tartományaiból ki ne lépne.

A történettudomány számos egzakt területe nem, vagy csak részben igényli a marxista dialektikus történelmi materialista metodika legfejlettebb eljárásainak alkalmazását. Számos vonatkozásban a történettudományi vizsgálatok szempontjából nélkülözhetetlenek a jellegüket tekintve formális logikai módszerekkel megoldható elemzések, amelyek a vizsgált kérdések természetéből adódóan kielégítőek, sőt kizárólagosan célravezetőek. Az ilyen tudományos eredményeket, amennyiben azok a történettudomány más összefüggéseiben hasznosíthatók, vagy önnön társadalmi hasznosságuk kimutatható, nem lehet pozitivistá, vagy polgári kutatásoknak tekinteni, pusztán alkalmazott módszerük miatt, hanem olyan egzakt részletkutatásoknak minősülnek, amelyeket valamely történeti folyamat elemzésének részeként, tudományos eredménynek kell elismernünk. Ezt azért is lényeges hangsúlyozni, mert ezeket az egzakt tudományos részeredményeket, bármily tiszteletre méltó mennyiségű tényanyag feldolgozására épülnek is, meg kell különböztetnünk a minősítésre alkalmas tudományos teljesítménytől, amelynek a marxista szemlélet és metodika érettségéről kell tanúskodnia.

Az akadémiai tudományos minősítés történészeket érintő számos problémájáról természetesen a cikk keretében nem volt lehetőség véleményemet részletesen kifejteni. A fentebb kifejtett gondolatokat sem tekintem másnak, mint a történeti szakbizottságban végzett munka közben felmerült és nagyrészt megoldásra váró problémák egy csoportjának, amelyek megoldásán, továbbfejlesztésén, minden szakmáját szerető történésznek mint a minősítési munkálatok aktív résztvevőjének, közös erőfeszítéssel kell munkálkodnia. A tudományos minősítés színvonala, a minősítési eljárás igazságossága, eszmeiségének tartalma nem választható el a magyarországi történész társadalom közgondolkodásától, közmoráljának állapotától, etikai és esztétikai igényességének fokától, és nem utolsósorban marxista—leninista világnézetének általános fejlettségétől. Soraimmal is szolgálni szeretném azt a nélkülözhetetlen célkitűzést, hogy a tudományos minősítés a történésztársadalom közügyévé váljon.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA RÉGÉSZETI KUTATÓ CSOPORTJÁNAK MUNKÁJÁRÓL*

(1958—1965)

Az MTA Régészeti Kutató Csoportja 1958. július 1-én a 13/1958 sz. MTA elnöki utasítás alapján alakult meg. Létesítésének célját az elnöki utasítás a következőkben jelölte meg:

a) módszertanilag példamutató kutatások végzése a modern technikai eljárások fokozatos bevezetése útján és a feltárt leleteknek a történelmi materializmus módszerével való feldolgozása;

b) a magyar régészeti kutatás országos méretekben való koordinálásának és irányításának fokozatos megszervezése;

c) a Régészeti Intézet létesítésének előkészítése.

A jelen beszámolóban az a) pontban kitűzött cél megvalósítása érdekében eddig végzett munkáról, elsősorban a Csoport tudományos kutatásairól kívánunk beszámolni.¹ A másik két pontot illetően a következő rövid tájékoztatást adjuk:

A magyar régészeti kutatás országos méretekben való koordinálásának és irányításának feladatát a Tudományos és Felsőoktatási Tanács a 71. sz. kutatási főfeladat gondozásával megbízott koordináló bizottságra ruházta.² A koordináló bizottság munkájában az összes régészeti intézmények mellett fokozottan támaszkodott az MTA Régészeti Bizottságára és az MTA Régészeti Kutató Csoportjára. A Kutató Csoport a befejeződött 5 éves tervidőszakban a régészeti távlati terv témacsoportjainak koordináló intézménye volt, és mint ilyen igyekezett elvégezni az elnöki utasításban reábizott feladatot.³ Elsősorban a Magyar Régészeti Topográfia és az egyetemes régészeti kutatások terén

* Az MTA Régészeti Kutató Csoportja munkatársainak közreműködésével összeállította Castiglione László.

¹ A bibliográfia Torma István munkája.

² Vö. Bibliográfia. 7. sz.

³ A Kutató Csoport vezető munkatársai részt vettek a régészettudománnyal kapcsolatos országos tudománypolitikai és tudományszervezési munkában, mint az MTA II. Osztálya vezetőségének, a Koordináló Bizottságnak, a TMB Szakbizottságnak, a Régészeti Bizottságnak és más akadémiai bizottságoknak stb. tagjai. A Kutató Csoport gondozza az Akadémia régészeti vonatkozású külföldi kapcsolatait. Rendezésében zajlott le az 1963. évi Szlav Régészeti Szeminárium. Sok időt szentel az akadémiai egyezmények alapján és más módon hazánkba látogató külföldi régészek programjának lebonyolítására.

sikerült a koordináló tevékenység révén — alább ismertetendő — jelentősebb eredményeket elérni. A magyar föld régészetének összefoglalását nyújtó régészeti kézikönyv munkálatai⁴ a Kutató Csoport vonatkozásában a következő 5 éves tervidőszakban kerülnek előtérbe.

A Régészeti Intézet létesítésének előkészítését a Kutató Csoport elvégezte. Személyi állománya a tudományos kutatók és eredményeik tekintetében felöleli a magyar régészet csaknem valamennyi korszakát és ágát,⁵ technikai apparátusa magában tartalmazza a régészettudomány korszerű műveléséhez szükséges segéderőket és felszerelést. A Kutató Csoport megfelelő épületben nyert elhelyezést. Jelenlegi állománya (a dunakanyari munkálatokra alkalmazott munkaerőkkel együtt 60 fő körül), felszereltsége és munkaképessége túlnő a kutató csoport szinten. További fejlesztése már azt a célt szolgálja, hogy a megteremtett kereteket mennyiségileg és minőségileg megerősítve olyan kutatói gárdát és apparátust hozzon létre, amely az intézetelőtt állónagy feladatoknak a jelenleginél jobb, gyorsabb és akadálytalanabb elvégzését biztosítja. Így az Akadémia olyan Régészeti Intézettel fog rendelkezni, amely minden tekintetben egy sorban áll majd a többi szocialista ország korábban alapított akadémiai régészeti intézeteivel.

A Kutató Csoport jelenlegi szervezeti felépítése részben az alapvető intézeti funkciók, részben pedig a nagyszabású közös feladatok megvalósításához szükséges kereteket foglalja magában. A régészeti munka bázisát a fő korszakok (őskor, klasszikus ókor, rómaikor, népvándorláskor és középkor) kutatóit tömörítő részlegek képezik. Ezek a részlegek egyelőre még nem rendelkeznek megfelelő számú kutatóval és tagjaik kivétel nélkül a Kutató Csoport más részlegeinek és gyakorlati feladatainak elvégzésével és irányításával is meg vannak terhelve. Jelentékeny szervező munkát igénylő két témánknak, a régészeti topográfia és archivum állandó, valamint a dunakanyari leletmentés időszakai feladatának megoldása szükségessé tette külön topográfiai és dunakanyari részlegek felállítását. Ezekben a részlegekben tudományos munkatársaink legnagyobb része állandó munkát végez. Tekintetbe véve azt is, hogy ezek a munkatársak többnyire még más részlegek és műhelyek irányítását is végzik, megállapítható, hogy igénybevételük sokirányú és nagyobb annál, ami az elmélyült kutatómunka szempontjából kívánatos lenne. A tudományos munkatársak túlzott igénybevétele szervezési és gyakorlati feladatokra a régészettudomány munkájának jellegéből következik, amely a kutatás minden fázisában sokféle és komplex módon alkalmazandó technikai, valamint szervezeti alátámasztást

⁴ A Magyar Régészeti Kézikönyv (szerkesztő: Gerevich László) I. kötete: *Vértes László*, Az őskor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. — A korábban megjelent kötet (Gyakorlati régészet. Tankönyvkiadó, Budapest 1954) az új sorozatban eltérő formátuma és részbeni elavulása miatt nem kapott helyet, később amúgyis új kiadásra lesz szükség.

⁵ A tudományos segédmunkatársakat nem számítva, a Kutató Csoportban 9 kutató dolgozik, ebből 2 a tudományok doktora, 5 pedig kandidátus.

igényel. A kutatás végső célját képező történeti vizsgálatra fordítható idő növelését csak a fejlesztés révén végrehajtható átszervezéssel érhetjük el. Ennek az lenne a célja, hogy a természettudományi, technikai, dokumentációs, szervezési és más gyakorlati feladatok irányítását megfelelő szakemberek vegyék át, a régészkatatók pedig elsősorban a közvetlen régészeti feladatokra és történeti feldolgozásra összpontosíthassák erejüket.

A fent említett régészeti részlegek munkáját segítő két legfontosabb részleg a Természettudományi és a Műszaki Részleg. Mellettük még számos részleg, műhely és munkakör (adattár, fotoműhely, restaurátorműhely, leletraktár, könyvtár, anyagraktár, asztalosműhely, gazdasági hivatal stb.) segíti a kutatómunkát.

A fentebb röviden ismertetett szervezet és állomány a jelenlegi állapotnak felel meg. Ennek a jelentékeny és a Kutató Csoport fokán túlnövő apparátusnak a kiépítése a Kutató Csoport alapítása óta eltelt években az MTA II. Osztályának messzemenő támogatásával és megértésével történt meg. A mögöttünk álló években erőnket és időnket nem csekély mértékben lekötötte az elnöki utasítás harmadik pontjának végrehajtása. A kezdeti években, midőn a Csoport a jelenleginél sokszorta kisebb személyi állománnyal és anyagi eszközökkel rendelkezett, épülete nem volt és ideiglenes helyiségei még az adott állomány szükség-elhelyezésére sem voltak elegendők, a munkafeltételek összehasonlíthatatlanul rosszabbak voltak, mint az 1964. évvel kezdődő jelenlegi időszakban. Ez az állapot egy olyan komplex és gyakorlati módszerekkel dolgozó tudománynál, mint a régészet, sokkal jobban fékezi a munkát, mint azoknál a történelmi-társadalmi tudományoknál, amelyek kisebb technikai apparátust igényelnek. Ezt a körülményt feltétlenül szem előtt kell tartani akkor, midőn a Kutató Csoport eddig végzett munkáját és nem csekély eredményeit a szóbanforgó egész időszakra nézve összefoglalóan értékeljük.

A Kutató Csoport legnagyobb szabású és országos keretű témája a *Magyar Régészeti Topográfia*. A magyar régészet által feltárt leletanyag a Felszabadulás, és különösen az MTA újjászervezése óta a nagyarányú tervásatások és egységesen irányított leletmentő ásatások révén rendkívül megnövekedett. Egyre sürgetőbbé vált a történeti szempontból jelentős magyarországi leleteknek összességükben való rendszerezése. Nem elszigetelt magyarországi problémáról van szó, hiszen a régészet egyetemes fejlődése az utóbbi évtizedekben egyre több ország archeológiáját készítette olyan nagyarányú leletrendszerezések és kiadványsorozatok megindítására, amelyek a hovatovább áttekinthetetlené váló muzeális és irodalmi anyag rendezését és hozzáférhetőségét vannak hivatva megoldani.⁶ Bár a leletek rendszerezett közzétételének tudománytörténeti

⁶ A hasonló jellegű munkákból csupán néhányat jelölünk meg. *M. E. Mariën: Inventaria Archaeologica. Corpus des ensembles archéologiques*. Ennek keretében pl.: Pologne. Fascicule VII. PL 37—40: *W. Smigielski-D. Durczewski*, Fin de l'âge du bronze et période de Halstatt. Lodz—Warszawa 1961. Az *Inventaria* magyar sorozatának megjelent kötete: bibliográfia 23. sz. — *Der obergermanisch—raetische Limes des Römerreich*. Berlin 1894. — *Katalog der Prähistorischen Staatssammlung München* 1964. (Az anyagot a topográfiai rendszerben

előzményei hazánkban mintegy 100 esztendőre nyúlnak vissza,⁷ anyagi és szervezeti feltételek hiányában a kezdeményezések nem találtak folytatásra. A Régészeti Kutató Csoport célul tűzte ki e feladat megoldását. A munka a múzeumok és az egyetemi régészeti intézetek kutatóival szoros együttműködésben 1961-ben indult meg.

A Magyar Régészeti Topográfia célja a teljes magyarországi leletanyag-nak a lelőhely alapján történő rendszerezése.⁸ Irányítjuk, szervezzük a lelet-anyagra és annak értékelésére vonatkozó adatok gyűjtését, rendszerzését és közzétételét. E munka révén alakul ki a Kutató Csoportban a magyar régészeti emlékek archivuma, másrészt e munkálatok képezik alapját a topográfiai köteteknek, a megyei topográfiáknak, amelyek összességékképpen jön létre az országos topográfia.

Anyaggyűjtésünk három csoportra oszlik: tárgyi anyaggyűjtés, irodalmi anyaggyűjtés és terepbejárások.

Tárgyi anyaggyűjtésünk kiterjed a magyar múzeumokban levő minden, hazánkban előkerült régészeti tárgyra, amely az őskortól a török korig terjedő időből származik. A tárgyi anyaggyűjtés sorrendje a topográfiai kötetek megjelenési sorrendjének felel meg. Eddig 80%-ban elvégeztük Veszprém m. anyagának gyűjtését és megkezdtük az anyaggyűjtést Csongrád, Győr-Sopron és Komárom megyékben. A fényképes kartonokat kronológiai sorrendbe rendezzük, míg a fényképnélküli másodkartonokat topográfiai rendszerbe soroljuk. Eddig 64 000 karton készült el.

Az irodalmi anyaggyűjtés tágabb területre terjed ki, mint a tárgyi anyaggyűjtés, és magába foglalja mindazt, ami közvetlenebb régészeti és történeti kapcsolatban van a magyarországi leletanyaggal.

Az irodalmi anyaggyűjtés kiterjed: 1) folyóiratok, sorozatok, helyi lapok, topográfiai vonatkozású monográfiák és egyes oklevéltárak feldolgozására.

teszi közzé.) — Der römische Limes in Österreich. Wien. — Österreichische Kunsttopographie. Wien 1907. Fundberichte aus Österreich. Wien. — Archeologija SzSzSzR. Szv. Arheologiceszkij isztocnyikov. Moszkva A — E. 1/1961. — Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde im Gebiet der Deutschen Demokratischen Republik. Schwerin 1958. — Archäologische Funde und Denkmäler des Rheinlandes. Köln 1960. Die vor- und frühgeschichtlichen Denkmäler und Funde in Schleswig-Holstein-Neumünster. I—VIII. Bd. Archaeologia Geographica. Hamburg 1950. — *M. Garasanin—D. Garasanin*: Arheoloska nalazista Srbii. Beograd 1951. Archaeologische Karte von Jugoslawien. Belgrad. *A. Downson*: Map of Southern Britain in the Iron Age. Chessington 1962.

⁷ *Rómer F.*: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlat. Győr 1860. — *Rómer F.*: Magyar Régészeti Krónika. AK IV—VIII. 1864—1868. — *Rómer F.*: Résultats généraux du mouvement archéologique en Hongrie avant la VIIème session du congrès international d'anthropologie et d'archéologie préhistoriques à Budapest, 1876. = Compte-Rendu Bp. 1878. — *Wosinszky M.*: Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig. I—II. Budapest 1896. — *Milleker B.*: Délmagyarország régiségleletei a honfoglalás előtti időkből. I—III. Temesvár 1897—1906. — *Kuzsinszky B.*: A Balaton környékének archaeológiája. 1920. — *Zoltai L.*: Települések, egyházak és egyháztalan falvak Debrecen város mai határa és külső birtokai területén a XI—XV.-ik századokban. Debrecen 1925. — *Banner J.*: A Magyar Régészeti Kataszteri Intézet szervezéséről. Dolg VIII. 1932. — *A. Graf*: Übersicht der antiken Geographie von Pannonien. 1936. Diss Pann I. 5. — *Roska M.*: Erdély régészeti repertóriuma. I. Őskor. Kolozsvár 1942.

⁸ A munka módszeréről és szempontjairól lásd: bibliografia 14. és 90. sz.

2) Múzeumok, intézmények adattári-irattári anyagára, a lelőhelyek és a leletanyag szempontjából. 3) Nyomtatásban meg nem jelent kéziratok és 4) régi térképek adatainak feldolgozására. Topográfiai inventárunkban jelenleg mintegy 124 000 irodalmi kartont őrzünk. Az összegyűjtött adatokat nemcsak rendezzük, hanem a topográfiai feldolgozás során szakmailag ellenőrizzük és a modern kutatás igényeinek megfelelően javítjuk és kiegészítjük.

A topográfiai terepbejárások célja kettős. Egyrészt az irodalmi, adattári anyagban és leltárkönyvekben már szereplő lelőhelyeknek a terepen való azonosítása és nagyméretarányú térképen egységes jelkulcs szerint való rögzítése, másrészt új lelőhelyek felkutatása. A terepbejárások nagy része a tárgyi anyaggyűjtéshez hasonlóan közvetlenül igazodik a topográfiai kiadvány tervüteméhez, tehát eddig elsősorban Veszprém megyét jártuk be. Emellett, a tőlünk kapott szempontok szerint számos egyetemi hallgató is végzett terepbejárást más megyékben. Ezt az anyagot a topográfia későbbi köteteinél fogjuk hasznosítani. A terepbejárások már eddig is számos, jelentős új szakmai eredményt hoztak és több esetben döntően megváltoztatták a néhány régészeti kultúra elterjedéséről korábban ismert képet.

Legutoljára említjük a Régészeti Topográfia legfontosabb módszertani jelentőségét, ami abban áll, hogy az összes lelőhely áttekintésének alapján az ásások helyét a legteljesebb célszerűséggel választhatjuk ki, és a munkát a helyi történeti problematika alapján tervezhetjük meg. Csak ez a megfelelően előkészített teljes anyaggyűjtés ad módot helyes végkövetkeztetések levonására, sokoldalú marxista szintézis megteremtésére.

Az eddig végzett munka eredményeként eddig két topográfiai kötet kéziratát nyújtottuk be az Akadémiai Kiadónak. E kötetek a Kutató Csoport kiadványsorozatában, a Régészeti Tanulmányokban jelennek meg, amelynek főszerkesztője a Kutató Csoport igazgatója. Az első kötet Veszprém megye keszthelyi és tapolcai járásának régészeti topográfiáját tartalmazza.⁹ A második kötet a megye veszprémi járását tárgyalja.¹⁰

Az ősrégészet területén a Kutató Csoport kutatásai az őskor mind a hat korszakára kiterjedtek, a kutatói gárda összetétele és a kutatási feladatok eltérő volta miatt természetesen nem egyenlő intenzitással. Az egyes témák jellege és az előzetesen már elért eredmények eltérő arányban szabták meg az anyaggyűjtő, ásató és feldolgozó feladatokat.

A paleolitikummal kapcsolatban a dunakanyari munkálatok adtak alkalmat egy későgravetti telep feltárására Szob—Ipolyparton és a Duna jobbpartján, Süttő—Hosszúvölgyben új őskori lelőhely felfedezésére.¹¹

⁹ Szerkesztő: Sági Károly (Keszthely), szerzők: Bakay Kornél (RKCS), Kalicz Nándor (RKCS), Sági Károly.

¹⁰ Szerkesztő: Éri István (Veszprém), szerzők: Éri István (Veszprém), Kelemen Márta, Német Péter (Veszprém), Torma István (RKCS).

¹¹ Lásd a dunakanyari munkák ismertetésénél: 64. j.

A *neolitikum* kutatásának kitűzött témái a korszak korai periódusához tartozó alföldi vonaldíszes kerámia és a későneolitikum voltak. Az eddig feltárt vonatkozó magyarországi leletanyag teljes felgyűjtése után kronológiai, származási, elterjedési, településtörténeti, gazdálkodási stb. kérdések kutatása érdekében folytatott 20 feltárás közül a tiszavasvári, aszódi, bodrogsadányi és őszentiváni ásatás jelentősége emelkedik ki.¹² Ez a terepmunka jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a magyarországi neolitikum áttekintő összefoglalása, egyes problémáinak kidolgozása és a későneolitikus kultúráknak a rézkor kialakulásában játszott szerepének meghatározása megvalósulhatott. Ugyanakkor alapul szolgál olyan folyamatban lévő munkákhoz, mint az alföldi vonaldíszes kerámia és a későneolitikus kultúrák összefoglaló feldolgozása.¹³

Leginkább előrehaladt a kutatás a *rézkor* problémakörében. A korszak kialakulásának, korai, középső és késői periódusának kérdéseivel foglalkozó monográfiák és tanulmányok rögzítik a rézkor rendszerezése, a kultúrák szinkronizálása, időrendjük, származásuk, kapcsolataik, életmódjuk stb. kutatása terén elért eredményeket. A már megjelent két monográfián, két tanulmányon és egy kisebb cikkben kívül kiadásra váró kéziratok¹⁴ és új ásatások eredményei járulnak hozzá a korszak ismeretének elmélyítéséhez. A 16 lelőhelyen végzett ásatás elsősorban a kevésbé ismert dunántúli régió középső- és késő-rézkorának behatóbb megismeréséhez nyújtott értékes forrásanyagot.¹⁵

A *bronzkor* kutatásának keretében a korai periódus északkelet-magyarországi területe került feldolgozásra,¹⁶ elkészült egy későbronzkori raktárleletet közreadó kézirat¹⁷ és megjelent egy tanulmány. A 21 bronzkori lelőhelyen végzett ásatás jelentősen gyarapította a korszak forrásanyagát. Kiemelkednek közülük a geleji, a letkési és a mezőcsáti temetők, valamint a tiszaluci telep.¹⁸

A *vaskor* kutatásában a korai szakasz állt az előtérben.¹⁹ Megjelent a nesz-

¹² Bodrogsadány—Templomdomb és Akasztószér (B. Kutzián I.), Keszthely—Sömögye és Legelődülő (Patek E.), Ószentiván I—II. és VIII. lelőhelyek (B. Kutzián I.), Tarnabod, Tarnazsadány, Tiszavasvári—Keresztfal, Keszthely—Fenékpuszta, Hévízgyörök—Kaparóházi dűlő, Aszód—Papírföldek (Kalicz N.) és 7 lelőhely a dunakanyari ásatásoknál, v. ö. 65. j.

¹³ Bognár—Kutzián I.: Contribution to the Chronology of the Lengyel Culture. Annales Musei Nationalis Praha. U. a., Eine Übersicht des Neolithikums in Ungarn. Arch. Austr., U. a., A neolithikus szilmei Csoport. Kalicz N.—Makkay J.: Az alföldi vonaldíszes kerámia. U. a., A vonaldíszes kerámia problémái az Alföldön. Acta Ant. et Arch. Szeged. Kalicz N., Az újkőkor és rézkor művészete. Corvina.

¹⁴ I. Bognár—Kutzián, The Early Copper Age of Eastern Hungary. Arch. Hung.

¹⁵ Letenye, Keszthely—Fenékpuszta (Kalicz N.), Mezőcsát—Höröcsögös,—Oroszdomb,—Akasztóhalom (Patek E.), Ószentiván (B. Kutzián I.) és 10 dunakanyari lelőhely, amelyek közül kiemelkedik a pilismarót—basaharci Badeni kultúrába tartozó sírok jelentősége, v. ö. 66. j.

¹⁶ Kalicz N., Die Frühbronzezeit Nord-Ostungarns. (Arch. Hung.)

¹⁷ Torma I., Románi későbronzkori raktárlelet. Veszprémi Múzeumi Füzetek.

¹⁸ Bodrogsadány—Templomdomb, Ószentiván (B. Kutzián I.), Bag—Gépállomás,—Peresdomb, Balatongyörök, Tiszaluc, Domony, Gelej—Pincehádi telep, Rétközberencs—Paromdomb, Tarnaméra (Kalicz N.), Maklár (Szabó I.) és 7 dunakanyari lelőhely, v. ö. 67—70. j.

¹⁹ A 10 koravaskori ásatás közül hatot a dunakanyari munkálatok keretében végeztünk.

mélyi ásatás publikációja. A *korai vaskor* kezdetén álló dunántúli urnasíros kultúra monografikus feldolgozása kiadásra vár.²⁰ A korai vaskoron kívül a rézkort és a bronzkort is érintő mezőcsáti ásatások, továbbá Kelet-Magyarország későbronz- és koravaskorának feldolgozása folyamatban van.²¹ Ehhez nyújt nélkülözhetetlen forrásanyagot a már említett két lelőhelyen kívül az alsóberecki és a geleji ásatás.²² Ide kapcsolódik a békásmegyeri temető kivételes értékű leleteinek folyamatban levő feldolgozása, kultikus leletanyagának vallástörténeti értékelése.

Időrendben a koravaskorhoz kapcsolódik a sajátos problematikájú *szkíta* kultúra. Az utóbbi évek kutatásainak homlokterében e kultúra magyarországi megjelenésének időpontja, a Szovjetunió déli területeivel való közvetlen kapcsolatai, továbbá déli és délnyugati kapcsolatainak jellege, a népesség rétegződése és etnikuma állott. Az eredményeket, a problémák nagy részének megoldását, más részének új megvilágítását két cikk és egy nagylélegzetű tanulmány, továbbá a tápiószzelei temető kiadásra váró publikációja²³ foglalja magában. Három lelőhelyen folytatott ásatás hozott felszínre szkítakori leleteket.²⁴

A *késővaskori* La Tène kultúra forrásanyagát elsősorban a dunakanyari ásatások gyarapították, amelyek közül kiemelkedik a feltárás alatt álló pilismarót—basaharci temető.²⁵ Figyelemreméltó adatokat szolgáltatott a késő La Tène korra vonatkozóan az óhuta—nagysánci ásatás is.

A Kutató Csoport megkezdte az *őskori földvárak* felkutatását és rendszeres feltárását. Az öt alkalommal végzett ásatások eredményeként három földvár a bronz- és vaskor közötti átmeneti időre volt keltezhető, a negyediknél a sánc átvágása egyelőre csak feltételezhetővé tette, hogy az a későbronzkorban épült.²⁶

Magyarország *római korának* kutatása terén elsőnek két olyan munkáról kell említést tenni, amelyeket a Kutató Csoport nemzetközi együttműködés keretében végez, illetve szervez. Az egyik a *Corpus Inscriptionum Latinarum* III. kötete új kiadásának előkészítése. Feladatunk a Magyarország területéhez tartozó pannóniai feliratok összegyűjtése és feldolgozása.²⁷ A CIL munkája már több éve folyik, az anyag összegyűjtése vidéken — néhány egyedi darabtól eltekintve — befejeződött. Több megyére vonatkozólag az irodalmi adatok összegyűjtése is megtörtént. Jelenleg folyik a Magyar Nemzeti Múzeum anya-

²⁰ Patek E., Az urnasíros kultúra a Dunántúlon. Arch. Hung.

²¹ Patek E., Kelet-Magyarország későbronzkora és koravaskora. Bökönyi—Nemeskéri—Kalicz—Patek, Mezőcsát. Nagy L., Őskori tűzikutyák és holdidolok Magyarországon. Ásatások: Aggtelek, Alsóberecki, Mezőcsát—Hörsöngös, (Patek E.), Gelej—Pincehát (Kalicz N.).

²² A Dunakanyar 6 lelőhelyén végzett ásatásokat v. ö. 71. j.

²³ M. Párducz, Magyarország szkítakora (akadémiai doktori értekezés), U. a., Tápiószzelei szkítakori temető. Act. Arch. Hung.

²⁴ Mezőcsát (Patek E.), Szilvásvár (Párducz M.), Zalkod (Salamon Á.).

²⁵ Fettich N.: A pilismarót—basaharci La Tène temető.

²⁶ Felsőtárkány—Várhegy, Óhuta—Nagysánc (Párducz M.), Szilvásvár—Török-sánc (Patek E.) és a dunakanyari munkák keretében Dunaalmás, v. ö. 69. j.

²⁷ A feladat elvégzésére munkaközösség alakult, vezetője Barkóczi László.

gának, valamint az aquincumi és Budapest környéki feliratoknak az összegyűjtése. A CIL munkaközösség bekapcsolódott a római mérföldkövek corpusának előkészítésébe is.²⁸ A másik nemzetközi keretben folyó munka a *Tabula Imperii Romani*, „Aquincum L 34” lapjának elkészítése.²⁹ A TIR munkálatai a Kutató Csoport támogatásával folynak, a kézirat befejezése 1966-ra várható. A Kutató Csoport munkatársai³⁰ mind a két témához anyaggyűjtő és feldolgozó munkát végeztek Baranya, Veszprém, Komárom, Győr és Sopron megyékben.

A Kutató Csoport munkatársai fontos feladatuknak tekintik Pannónia történetének összefoglaló feldolgozását. Ennek a törekvésnek kiemelkedő eredménye a *Pannonia* cikk a Pauly-Wissowa Realencyclopädieben,³¹ valamint a *Pannonia* című egyetemi tankönyv.³² A tartomány történetének további elmélyítéséhez alapvető volt a pannóniai lakosság névanyagának analízise, amely a foglalás időszakától Marcus Aureliusig és Marcus Aureliustól Diocletianusig két részletben került kidolgozásra.³³

A római kor problematikájából a Kutató Csoport két kérdést, a későrómai korszakot, valamint a tartományon kívüli lakosság történetét állította előtérbe.

Későrómai kutatások folytak Pécsen és környékén,³⁴ Tokodon³⁵ és Brigetióban. Pécsen a későrómai temető folyamatos feltárása indult meg, de sor került emellett topográfiai célú ásatásokra is.³⁶ Tokodon az egyik legjobban fennmaradt későrómai tábor feltárása kezdődött el. Brigetióban leletmentések során későrómai sírok kerültek feltárásra. Ezeknek az ásatásoknak folyamathan levő feldolgozása,³⁷ valamint a fenékpusztai régebbi ásatások publikációjának előkészítése³⁸ nemcsak új adatokkal szolgál a későrómai Pannónia történetéhez, hanem újabb támpontokat nyújt a rómaiakori lakosság továbbélésének kérdéséhez.

²⁸ A mérföldkö-corpus szerkesztője G. Walser berni egyetemi tanár.

²⁹ A munkaközösség vezetője egyben az L 34-es lap szerkesztője Soproni Sándor, a Magyar Nemzeti Múzeum tudományos munkatársa.

³⁰ Barkóczi László, Fülep Ferenc, Mócsy András.

³¹ Mócsy A., Pannónia. PWRE Supp. IX. 1962.

³² V. ö. bibliográfia 47. sz.

³³ Barkóczi L., v. ö. bibliográfia 45. sz. Mócsy András, Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Budapest 1959. Ehhez a témakörhöz kapcsolódik még Mócsy A., Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Moesia Superior. Acta Arch. Hung. 9. 1959. 407—412.

³⁴ Fülep Ferenc kutatásai 1959—1962-ben. Fülep F., Neuere Ausgrabungen in der Cella Trichora von Pécs. Acta Arch. Hung. 1959. U. a., Újabb kutatások a pécsi későrómai temetőben. Arch. Ért. 1962. 23—46. U. a., A pécsi régészeti kutatások legújabb eredményei. Magyar Tud. 1962. 2.

³⁵ Mócsy András ásatása 1960-ban. A feltárások 1961 kivételével minden esztendőben folytak. V. ö. Mócsy A., Die Forschungen in der römischen Siedlung von Tokod. Archeologicky Rozhledy 1952. 2.

³⁶ Fülep F., Frühromische Gräber in Vasas. Acta Arch. Hung. 9. 1959. 371—394. U. a., Pécs rómaiakori emlékei. Pécs 1963.

³⁷ A kutatási eredmények egyrésze megjelent, v. ö. bibliográfia 44. kk. sz.

³⁸ Barkóczi László megkezdte az eddigi fenékpusztai ásatások feldolgozását Sági Károlyal (Keszthely) együtt.

A *barbaricum* történeti és népi viszonyainak vizsgálatát a szarmaták területének északi és észak-keleti peremvidékén végeztük. E területek etnikai és kulturális viszonyai egészében véve ismeretlenek voltak előttünk. Az utolsó 10 esztendő munkálatai kezdik oszlatni ezt a homályt, amely a fenti kérdések tekintetében uralkodott. Észak-Magyarország császárkori lakossága történetének kutatása az arkai, garadnai, gibárti, zalkodi és szilvásvárad³⁹ telepek feltárásának megkezdésével indult el. Terepbejárásokat végeztünk Nógrád megyében, a sajóvölgyi, hernádvölgyi és bodrogi közti császárkori telepeken. A kutatások közreadása folyamatban van.⁴⁰ Jelentős az a munka, amelyet a Kutató Csoport az ú.n. „Ördögárok”, vagy „Csörszárok” kérdés megoldására megkezdett. Első lépésként az árokrendszerre vonatkozó teljes kartográfiai és irodalmi anyagot gyűjtöttük össze és adtuk ki.⁴¹ Ez a felmérés az árkok kora és rendeltetése kérdésében nem hozhatott végleges eredményeket (szarmatakori, vagy későbbi határvonal?), de a további kutatás számára jó kiindulópontot teremtett.

A dunakanyari munkák keretében 1959—60-ban a római limes Brigetiótól Pilismarótig terjedő szakaszán folytak ásátások, többek között Brigetióban,⁴² Almásfüzitőn⁴³ és Pilismaróton.⁴⁴

A népvándorlás korának kutatásában előtérben állt a *hun birodalom* etnikai összetételének vizsgálata. A kérdés előbbrevitelét lehetővé tette a Csongrád-laktanyai temető eddig feltárt sírjainak (138 sír) ismertetése. Megállapítható volt, hogy a hun birodalom lakosságának túlnyomó részét hazánkban a helyi szarmata lakosság adta. Jelentősnek tűnik a kaukázusi eredetű szarmata-őslelőzetű népesség aránya. Meghatározható volt ezen kívül a hunkori köznép régészeti hagyatékának jellegzetes tárgytípus anyaga. Figyelemre méltónak tűnik az az eredmény is, amelyet a torzított koponyájú csontvázakat tartalmazó síregyüttesek vizsgálatával lehetett elérni.⁴⁵

Átlátva a telepkutatások jelentőségét megkezdtük az *avar telephelyek* felkutatását. Először a régészeti irodalmi adatokat vizsgáltuk ebből a szempontból. Majd ahol az adatok és a közben folyamatosan végzett terepbejárások telepet sejtettek, próbaásatásokat végeztünk. Az eddig elért eredmények igen biztatóak,⁴⁶ s remélni lehet, hogy már a közel jövőben jó lelőhelyen eredményes feltárásokat végezhetünk. A Keszthely—Halászcserénál megkezdett feltárás

³⁹ Salamon Ágnes ásatai: 1960 Arka, Garadna, 1961 Gibárti, 1962 Szilvásvárad, 1965 Zalkod.

⁴⁰ Salamon Á., Az észak-magyarországi barbaricum kutatásának néhány kérdése (Előadás Kecskeméten 1963).

⁴¹ V. ö. bibliográfia 55—56. sz.

⁴² Barkóczi L., ásata 1959-ben.

⁴³ Fülöp F. ásata 1959—60-ban.

⁴⁴ Soproni S. ásata 1959-ben.

⁴⁵ V. ö. bibl. 60—61. sz. Ásatások hunkori lelőhelyeken: Csongrád-Berzsenyi utca 1959, Csongrád-Laktanya 1960 (Párducz M.) Szekszárd—Palánk 1960 és Mőzs 1962 (Salamon Á.).

⁴⁶ Erdélyi J. négy lelőhelyen végzett próbaásatást: Tépe, Oros, Gergelyugornya, Karos. Az ásatakon résztvevő Szimonova Eugénia is.

során házakat, szemetgödröket bontottak ki.⁴⁷ A Balaton környékének kora-középkori történetéhez szolgáltatnak adatokat a Keszthely környéki nemrég felfedezett települések. Ugyanehhez az időszakhoz kapcsolódik a nyevolinói VI–VII. századi protozürjén temető publikációja.⁴⁸ Fontos avar temetőt tártunk fel a dunakanyari munkák keretében Basaharcon.

A magyar őstörténet kutatására a Kutató Csoport munkatársának szovjet aspirantúra-évei nyújtottak lehetőséget. Figyelemre méltók a lebediai őshaza, a magyar–kazár, és a magyar–baskír kapcsolatok kérdésére vonatkozó vizsgálatai. A magyar honfoglaláskori tarsolylemezek eddig legkeletibb példányát Veszelovoról ismertette.⁴⁹

A honfoglalást követő korszakot illetően a magyarországi X–XI. századi kétélű kardok vizsgálata⁵⁰ mellett jelentősnek mondható a székesfehérvári fejedelmi székhely kialakulásának idejére vonatkozó kutatás. A város környéki X–XI. századi temetők leletei a történeti forrásokkal összhangban a város alapításának idejét a X. század végére teszik.

Az *Árpádkor* emléanyagának vizsgálatát építészeti és építőművészeti szempontból egy eddig elhanyagolt területen kezdtük meg, az Alföld XI–XIV. századi emlékeinek rendszeres gyűjtésével.⁵¹

A magyar középkor későbbi szakaszára vonatkozó kutatásaink három fő kérdéscsoporthoz kapcsolódtak. Ezek: 1) a magyar középkori feudális központok története, művészete, anyagi kultúrája; 2) a középkori várostörténet; 3) a középkori kézműves mesterségek és termékeik vizsgálata. Az első kérdésben alapvető kutatást jelent — nemcsak magyar, de közép-európai szempontból is — a budai középkori királyi palota feldolgozása. Az 1948-ban megkezdett nagyarányú ásatásokat három alkalommal sikerült helyrajzi szempontból fontos területekkel kiegészíteni.⁵² Részletes hazai és külföldi anyaggyűjtéssel, a nagyszámú irodalmi forrásanyag elemzésével elkészült az ásatás feldolgozása is egy nagy monográfiában.⁵³ A témához kapcsolódik az Óbudai királynői vár rövid összefoglaló bemutatása műemléki topográfia keretében.⁵⁴ A kutatás eredményei tisztázzák a budai vár és város megalapításának, majd a királyi palota felépülésének komplikált helyrajzi és kronológiai kérdéseit, az első várfalak helyzetét, a királyi palota fokozatosan kiépülő, egyre bonyolultabb alaprajzi rendszerét, védőövének alakulását. Történeti, régészeti, stílustani elemzé-

⁴⁷ Bakay K. ásatása.

⁴⁸ Erdélyi I. — Ojtozi E. A nyevolinói temető. Arch. Hung.

⁴⁹ Erdélyi István kandidátusi disszertációja és a bibliográfiában szereplő munkái: 65. kk. sz.

⁵⁰ Bakay K. Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. I. Acta Arch. Hung.

⁵¹ Török L. munkája.

⁵² 1959–60, 1964 — Gerevich László ásatása.

⁵³ Gerevich L., A Budai Vár feltárása. Ak. Kiadó. Műszaki dokumentációját készítette, szerkesztette: Seitl Kornél.

⁵⁴ V. ö. bibl. 80. sz.

sek során sikerült bemutatni a palota gótikus és reneszánsz periódusainak építészettörténeti fejezeteit, kapcsolódását a külföldi királyi építkezések és az olasz reneszánsz fejedelmeinek mestereihez. Igen fontos feladat, hogy a napfényre hozott új leletek művészettörténeti vonatkozásai is ki legyenek dolgozva. A középkori és reneszánsz leletek a művészettörténet és iparművészettörténet számára is új anyagot adtak. Feldolgozásuk a magyar művészet ismeretét mélyítette el és műhelyek, valamint új mesterek megállapítását tette lehetővé.⁵⁵ A hazai emléktárház megoldásához szükséges olaszországi tanulmányút során sikerült néhány fontos magyarországi emlék (Mátyás és Beatrix dombormű) mesterének meghatározása, magyar tárgyú (kalandozó magyar) ábrázolás azonosítása.⁵⁶

A vidéki központok kutatására három alkalommal jelentős méretű ásatást folytattunk a kőszegi középkori várban.⁵⁷ Ennek során sikerült tisztázni az időnként királyi kézben levő határvár fő építési korszakait, kialakulásának eddig ismeretlen rendszerét.

A második kérdéscsoport középkori várostörténetünk régebben elhanyagolt és ezért különösen sürgős témáit öleli fel. Történeti, építéstörténeti és főleg művészeti vonatkozásait a középkori Buda és Pest viszonylatában vizsgáltuk. A készülő Budapest Története összefoglaló kötetes számára a művészeti fejezetek kézírata elkészült.⁵⁸ Ehhez a kérdéshez tartoznak a Sopronban megindított tervszerű ásatások is. Itt hét alkalommal eddig öt helyen végzett a Kutató Csoport az Országos Műemléki Felügyelőséggel közös ásatást.⁵⁹ A feltárások, valamint a részben már régen kiadott, de ilyen viszonylatban kellően ki nem értékelt levéltári adatok felhasználása új szempontból világítja meg a római kontinuitás sokat vitatott kérdését is. Sikerült tisztázni a város védelmi rendszerének, a városfalaknak több periódusát a római kortól egészen a XVII. századig. Az első eredmények ásatási beszámolója már megjelent. Ugyanilyen várostopográfiai jellegű kérdések kapcsán kezdtük meg az ásatásokat Kőszegen is.⁶⁰ Úgy a budai, mint a kőszegi és soproni kutatások a tisztán tudományos feladatok mellett közvetlen gyakorlati eredményeket is hoztak. Mindegyik esetben elősegítettük, sőt több vonatkozásban nélkülözhetetlen adatokkal támogattuk a műemlékvédelmi-városépítészeti munkákat. Az általunk nyújtott részletes dokumentációs és rajzi rekonstrukciós adatok felhasználásával készül a helyreállítás. Kőszegen már elkészült, Budán és Sopronban pedig a következő években befejeződnek a restaurálási munkák. A Kutató Csoport tevékenységével alapvető elvi és módszertani kérdésekben adott segítséget a műemlékvédelem számára.

⁵⁵ V. ö. bibl. 77 k. sz.

⁵⁶ V. ö. bibl. 81–82. sz.

⁵⁷ Holl I. ásatása 1960–62-ben.

⁵⁸ Gerevich L. munkája.

⁵⁹ Holl I. ásatása 1959, 1961–65. A Történelmi Társulat 1964. évi szombathelyi konferenciáján tartott korreferátumában Holl I. a kutatás módszertanával foglalkozott.

⁶⁰ Holl I. ásatása 1962, 1964.

A harmadik kérdés csoportba a középkori kézművesség vizsgálata tartozik, különös tekintettel művelődéstörténeti és régészeti jelentőségére. Éppen az utóbbi gyakorlati szempont kívánta meg az egyes mesterségek közül a fazekasság kiválasztását.

Termékeik részletes vizsgálata elsősorban a XIII—XV. századra irányult, két elkészült tanulmány a jelentős mennyiségű és — a díszkerámia és a kályhacsempék vonatkozásában — művészeti szempontból is jelentős budai anyagot mutatja be.⁶¹ A feldolgozás során a közép-európai fazekasság eddig ismeretlen széles körű kapcsolatait deríthettük fel. Egy kisebb monográfiában egy XIII—XIV. sz.-i budai háztartás gazdag és sokrétű tárgyi anyagát (kerámia, üveg, fém, fa) dolgoztuk fel.⁶² Itt lehetőség nyílt a komplex módszer alkalmazására is: állattani, növénytani és metallográfiai vizsgálatok egészítik ki a régészeti adatokat. Tudománytörténeti szempontból fontos volt a további kutatási feladatok kitűzése, más tudománnyal való együttműködés lehetőségeinek vizsgálata.⁶³

A magyarországi régészet valamennyi korszakát érintő feladatot kapott a Kutató Csoport, midőn vállalta a *dunai vízierőmű építésével kapcsolatos nagyszabású leletmentés* elvégzését és megszervezését. Az elárasztásra kijelölt területen 1959—60. és 1964—65. években dolgoztunk, de a munka a következő években is folytatásra vár.

A Duna völgyének az osztrák határtól Visegrádig terjedő ártéri területén kívül az Ipoly torkolatvidéke kb. Letkésig volt az eddigi munkálatok színhelye. A leletmentési munka során a lelőhelyek közül a legjelentékenyebbeket kell kiválasztanunk előzetes kutatás alapján. Minden régészeti korszak jelentősebbnek ígérkező lelőhelyén ásatásokat kell végeznünk. Néha arra is törekedni kell, hogy egy-egy fontos lelőhelyet teljesen feltárjunk. Az eddig végzett kutatások jelentős része nemcsak a hazai, de a nemzetközi tudomány szempontjából is fontos eredményekkel járt. Korszakok szerint csoportosítva a munkák az alábbi lelőhelyeken folytak:

Őskőkori településnyomait találtuk Süttő—Hosszúvölgyben. Késő gravetti korú telep elég gazdag eszközkészletét tártuk fel a szob—ipolyparti lelőhelyen. Ez utóbbi helyen a munkát a teljes kiásásig folytattuk.⁶⁴

Jelentős az *újkőkori* lelőhelyek száma. Teljes feltárást sehol sem végeztünk, de a nyert anyag így is igen jelentős. Lelőhelyeink a zselizi kultúrához tartoznak.⁶⁵ A későrézkori péceli kultúra emlékei is sok helyen kerültek nap-

⁶¹ V. ö. bibl. 88. sz. és *Holl I.* Középkori kályhacsempék Magyarországon. II. rész. Bud. Rég. XXII.

⁶² *Holl I.*, Buda Dísz-téri kút középkori leletanyaga. Stud. Arch. IV.

⁶³ V. ö. bibl. 87. sz.

⁶⁴ *Gábori M.* ásatása.

⁶⁵ Pilismarót—Szobi rév és Neszmély—Tekerespatak (*Makkay J.*); Helemba sziget (*Trogmayer O.*), Neszmély—Felsősziget (*Patek E.*—*Körök J.*), Almásfüzitő—Foktorok (*Lengyel I.*), Letkés—Kertészföldek (*Papp L.*).

világra, főként telep, de több helyen temető sírjait tártuk fel. A lelőhelyek a kultúra elterjedésének új jelentős állomásai.⁶⁶

A korabronzkori zóki kultúrát is két lelőhely képviseli,⁶⁷ de jó *korabronz-kori* leleteket nyújtott a Nyergesújfalu mellett tisztázott teleprész, ahol hat ház alapjait tártuk fel.⁶⁸ Jelentősek a *bronzkor későbbi szakasza*hoz tartozó lelőhelyek is.⁶⁹ A legjelentősebb *későbronzkori* lelőhelyünk a Letkés vízállás-mérő állomás mellett részben feltárt halomsíros kultúrához tartozó temető.⁷⁰

Ugyancsak jelentősek a korai *vaskorba* sorozható lelőhelyeink, amelyeknek leletei a hazai őstörténet egyik legtöbbet vitatott korszakának kérdéseit segítik eldönteni. Az ide sorolható lelőhelyek száma igen tekintélyes.⁷¹ Nem hiányoztak a *késő vaskor (kelta kor)* leletei sem. Nagyobb részük a korszak végéről származik.⁷² Basaharcon késő La Tène temetőt (111 sír) és későkelta-császárkori telep egy részét sikerült feltárni.⁷³

A *provinciális római* kutatás is fontos leletanyaggal és ásatási megfigyelésekkel gazdagodott. Az eredményes kutatások egyrészt a Duna vonalát kísérő légiós táborok, másrészt a limes táborok közötti burgusok, őrállomások feltárására irányultak. Almásfüzitőn táborban végeztünk kutatást és ugyanitt a limesút nyomait is meglettük. Szőnyben a katonai tábor ásatásakor a porta decumana, valamint fazekas és kenyérsütő kemencék kerültek felszínre. Négy őrállomás helyét találtuk meg és tártuk fel.⁷⁴

A *népvándorlás korát* a Basaharcon feltárt későavar temető (214 sír) képviseli. Jelentőségét a megjelent publikáció kellően megvilágítja.⁷⁵

A *magyar államalapítás korából* fontos X. századi köznépi temető teljes feltárása indult meg Szob—Kiserdőn.⁷⁶

A Dunakanyar területén jelentős *árpádkori és középkori* lelőhelyeket, templomokat, falusi településeket, temetőket találtunk és tártunk fel. A lelet-

⁶⁶ Neszmély—Tekerespatak, Pilismarót—Szobi rév (Makkay J.), Dömös—Kövespatak, Pilismarót—Malompatak (Kőszegi F.), Esztergom—Szentgyörgymező (Bóna I.), Tát, Süttő-vasúti őrház (Kalicz N.), Neszmély—Felsősziget (Patek E.—Korek J.), Pilismarót—Basaharc (Fettich N.).

⁶⁷ Süttő-vasúti őrház (Kalicz N.), Almásfüzitő—Foktorok (Lengyel I.).

⁶⁸ Kalicz N. ásatása.

⁶⁹ Dömös—Tófenék (J. Sellye I.), Süttő—Hosszúvölgy (Mozsolics A.). Dunaalmás mellett valószínűleg a későbronzkorba sorolható erődített telep sáncát vágtuk át (Kralovszky A.).

⁷⁰ Nagy L. és Papp L. ásatása.

⁷¹ Dömös—Kövespatak (Kőszegi F.), Helemba-sziget (Trogmayer O.), Neszmély—Felsősziget (Patek E.—Korek J.), Tát (Kalicz N.), Almásfüzitő—Foktorok (Lengyel I.), Pilismarót Szobi rév (Papp L.).

⁷² Esztergom—Sánc utca és Szentgyörgymező (Bóna I.), Süttő-vasúti őrház (Kalicz N.), Letkés—Kertészföldek (Papp L.).

⁷³ V. ö. 25. j.

⁷⁴ V. ö. 42., 43., 44. j. Az őrállomások Dömös—Kövespatak, Pilismarót—Malompatak (Soproni S.), Dömös—Tófenék (J. Sellye I.), Neszmély—Tekerespatak (Póczy K.).

⁷⁵ Fettich N., Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc. Stud. Arch. III. Budapest 1965.

⁷⁶ Bakay K. ásatása.

anyag feldolgozása fontos adatokat szolgáltat e terület, sőt hazánk e korbeli helytörténetéhez.⁷⁷

A dunakanyari ásatások előkészítéseként az egész terület rendszeres terepbejárását el kellett végezni. A lelőhelyek felderítése végett a területileg illetékes múzeumok raktári anyagát számba vettük, sőt azok archivális felvételét is megkezdtük. Az esztergomi múzeum kb. 3000 tárgyát fényképeztük le és elkészítettük kartonjaikat is.

A magyar föld régészetének művelése mellett, ha annál kisebb keretekben is, de fontos feladatunknak tartjuk az *egyetemes régészeti kutatásokat*, a Magyarországon kívüli kultúrák, problémák, lelőhelyek és leletek vizsgálatát. Ezek a kutatások részben közvetlenül kapcsolódnak a hazai ásatások által felvetett kérdésekhez, részben pedig közvetve, a nemzetközi régészeti tevékenységbe való bekapcsolódás útján járulnak hozzá a magyar régészet eredményeinek növeléséhez, látókörének szélesítéséhez. Az egyetemes régészeti tevékenységbe való ilyen közvetlen bekapcsolódásnak Magyarországon értékes hagyományai vannak, de a Kutató Csoport eddigi rövid működése során is hozzá tudott tenni ezekhez egy eddig kihasználatlanul maradt lehetőséget a külföldön végzett ásatások megindításával.

A *klasszika archeológia* területén kutatásaink kétirányúak voltak. A *görög és a római művészet* kérdései közül a hellénisztikus és a római művészet egyes részlet-problémái kerültek feldolgozásra, elsősorban a görög—római és az egyiptomi művészet érintkezésének tipikus, de mindeddig kellően ki nem munkált jelenségei.⁷⁸ Összefoglaló tudományos-ismeretterjesztő munkák jelentek meg a görög és a római művészetről.⁷⁹

Egyre nagyobb hangsúlyt kaptak kutatásainkban az *ókori vallástörténet* problémái. Tanulmányok jelentek meg és készültek el az összehasonlító vallástörténet,⁸⁰ a szinkretizmus, a pannóniai kultikus ikonográfia köréből. A legfontosabb — nemzetközi elismerésre talált — eredmények a görög és az

⁷⁷ Visegrádon XIV—XV. sz.-i temető és XVI. sz.-i telep (*Szőke M.*), Dömös—Kövespatakon IX—X. sz.-i település (*Soproni S.*), Búbánatvölgye X—XI. sz.-i temető (*Kralovánszky A.*), Helemba szigeten XIII—XIV. sz.-i templom és temető, a templom mellett az esztergomi érsek háza (*Méri I.*), Esztergom—Alsószigeten koraközépkori kolostor és temetője (*Bertalan V.-né*), Esztergom-Sánc utcában árpádkori tűzhelyek, Szentgyörgymezőn korárpádkori falu (*Bóna I.*), Esztergom—Szentkirályon XIII. sz.-i település és XVI. sz.-i temető (*Bálint A.*), Neszmély—Tekeresen XI. sz.-i sír (*Póczy K.*), Neszmély—Felsőszigeten XV—XVI. sz.-i település (*Patek E.—Körök J.*), Bácsán X—XI. sz.-i temető (*Nováki Gy.*), Letkés—Kertészföldéken későárpádkori lakóházak (*Papp L.*).

⁷⁸ V. ö. bibl. 91, 95, 103. sz. *Castiglione L.* a Párisban tartott VIII. Nemzetközi Klasszika Archeológiai Kongresszuson elhangzott és a kongresszus aktáiban megjelent előadása a hellénisztikus művészet pannóniai hatásának kérdését tárgyalta. A görög—egyiptomi művészetről. v. ö. bibl. 98., 101. sz.

⁷⁹ V. ö. bibl. 94, 96, 100. sz. Ehhez kapcsolódik az eddig csak részben megjelent *Művészeti Lexikon* számos cikke a hellénisztikus és római művészet köréből (*Castiglione L.*), v. ö. bibl. 105. sz.

⁸⁰ V. ö. bibl. 102. sz. és *Castiglione L.*, *Die Diskobolia — ein Agrarritus?* (előadás az 1965-ös budapesti Klasszika Filológiai Kongresszuson), valamint a készülő *Vestigia c. monográfia*.

egyiptomi vallás érintkezésének,⁸¹ főként a görög–római Egyiptom vallás-történetének kutatásából születtek.⁸²

Jelentős eredménye volt a Kutató Csoport munkájának az 1964. évi *nubiai ásatás*, melyet az MTA megbízásából az UNESCO szervezésében folyó nemzetközi régészeti kampány keretében végeztünk el. A Kutató Csoport igen rövid idő alatt készítette elő és szervezte meg az expedíció munkáját, amelybe tagjain kívül más tudományos intézetek munkatársait is bekapcsolta.⁸³ A vállalkozás sikere a magyar régészet nemzetközi kapcsolatainak jelentékeny kiszélesítését hozta magával,⁸⁴ példát adott arra, hogy lehetséges eredményes magyar ásató munkát végezni a Mediterráneum területén is. Az ásatás, amely az első magyar feltárás volt a klasszikus kultúrák körzetében, egy nubiai keresztény-kori város teljes vizsgálatára irányult, röviddel annak végleges elárasztása előtt. Eredményeként gazdag forrásanyag birtokába jutottunk s így a korszak történetét, főként népességének életmódját, gazdasági és kulturális viszonyait, új ismeretekkel tudjuk kiegészíteni.⁸⁵

Külföldi kutatásaink második területe *Mongólia* volt. A Mongol és a Magyar Tudományos Akadémiák közötti együttműködés keretében nyílt mód 1961 és 1964 között négy ízben régészeti expedícióra és ásatásokra.⁸⁶

1961-ben a Noin-ula-i hiung-nu temető egyik halomsír csoportjának két kurgánját tártuk fel, kora az i. sz. I. század. 1962-ben az Orchon és Szelenga folyók közötti területen négy lelőhelyen folyt ásatás (Batuldzit, Amarbajaszgalant, Ugtal-Cajdam, Husin godzgor). A sírok keltezése i. e. X–V. századok között ingadozik. 1963-ban a Hüni folyó völgyében, magyarországi korai avar leletekkel rokon anyagot tartalmazó köves kurgánt tártunk fel, amely a VII. századból származik. Egy másik lelőhelyen egy újabb hiung-nu temetőt vizsgáltunk meg, a Hüni partján. A lapos kőhalmos sírok közül csak egyet sikerült ebben az évben feltárni. Kora az i. sz. I. század. 1964-ben ugyanennek a temetőnek II–IV. sírjait tártuk fel. A pamíri expedíció (1956) alkalmával egy érdekes, kharosti típusú feliratos emléket sikerült lemásolni, amely jó adatokat tartalmazott Észak-India és Közép-Ázsia ősi kapcsolatai szempontjából.⁸⁷

⁸¹ V. ö. bibl. 92, 95, 104. sz. és Castiglione L., Herodotos II. 91 (a K. Michalowski professzor tiszteletére készülő kötet számára).

⁸² A megjelent tanulmányok mellett (bibl. 93, 98, 99. sz.) meg kell említeni Castiglione László kandidátusi disszertációját: A hellenisztikus Sarapis-kultusz és ábrázolás kialakulása. 1960.

⁸³ Az expedíció vezetője Castiglione László, a Kutató Csoport igazgatóhelyettese volt, tagjai: Barkóczi László, (RKCS), Hajnóczy Gyula (Műszaki Egyetem), Kákonyi László (ELTE), Salamon Ágnes (RKCS), Varga Edit (Szépművészeti Múzeum).

⁸⁴ A munka elismerésre talált az EAK régészeti hatóságainál, az UNESCO megfelelő szerveinél és a Nubiában dolgozó más nemzetek szakembereinél. Gyakorlati feltételeinek megteremtésében fontos tényező volt a kairói Csehszlovák Egyiptológiai Intézet segítsége, amelynek révén kölcsön kaphattuk az intézet nubiai hajóját.

⁸⁵ V. ö. bibl. 106, 132. sz.

⁸⁶ A munka felelőse és elvégzője Erdélyi István volt. Lásd a bibliográfiában szereplő, számos idevágó beszámolót és publikációt. Az 1962. évi expedícióban Ferenczy László, a Kelet-ázsiai Művészeti Múzeum munkatársa is részt vett.

⁸⁷ V. ö. bibl. 112. sz. A rendkívüli jelentőségű feliratot Harmatta János fejtette meg: Ant. Tan. XI. 1964. 116–122.

A mongóliai kutatások nemcsak új tudományos eredményeket hoztak, hanem a núbiai munkához hasonlóan, fontos kezdeményezést jelentenek a magyar régészet nemzetközi kapcsolatainak és kutatási körének kiterjesztése terén is.

A fent ismertetett széleskörű kutatási tevékenység és annak számottevő eredményei nem jöhettek volna létre, ha a Kutató Csoport az alapítását követő években nem törekedett volna olyan *komplex technikai apparátus* kiépítésére, amely nélkül korszerű régészeti munkát végezni nem lehet. Ezt megelőzően a magyar régészet fejlődését hátrányosan érintette az a körülmény, hogy a szükséges természettudományos és technikai apparátus fejlődése elmaradt a nemzetközi színvonaltól és nem tartott lépést a kutatások rohamos kiszélesedésével. A Kutató Csoport ezért az elnöki utasítás *a)* pontjának értelmében arra törekszik, hogy ezt az apparátust a saját keretében, de egyben az egész magyar régészet érdekében és hasznára minden eszközzel gyarapítsa.

Legelőször és a legeredményesebben a *műszaki részleget* sikerült kialakítani. Feladata a régészeti munkák valamennyi műszaki igényének kielégítése és alátámasztása a terepen való ásatási felmérésektől, rajzolástól kezdve, a térképezési, műszaki rajzolási, építészeti felvételezési és rekonstrukciós munkákon át a tudományos igényű geodéziai, építészeti, topográfiai feladatok elvégzéséig terjed.

A műszaki munkákat a budai Várpalota területén végzett régészeti feltárások műszaki-dokumentációs feldolgozásával kezdtük meg. Munkánk során együttműködtünk a volt kir. palota helyreállítását tervező intézményekkel. A Várpalota műszaki munkájához a továbbiakban a Kutató Csoport két központi feladatának, a régészeti topográfiának és a dunakanyari leletmentéseknek műszaki feldolgozása csatlakozott. Emellett természetesen állandóan foglalkozunk ásatásaink műszaki ellátásával.

A topográfia terepbejárásai alkalmával megállapított lelőhelyek rögzítéséhez kidolgoztuk a legalkalmasabb helymeghatározási eljárásokat és jelkölcsrendszert. Felmértük Veszprém megye három járásának (keszthelyi, tapolcai, veszprémi) földvárait és egyéb régészeti objektumait.

Az elmúlt 5 esztendőben 75 ásatási területen közel 3000 munkanapot töltöttünk terepen. Terepmunkánk eredményeként a feltárásokról 1080 db ásatási részlet- ill. összesített rajzot készítettünk — ezek nagyrésze az ásatási naplók, jelentések mellékleteként készült. Publikációkhoz 870 rajzot készítettünk, rajztárunk pedig 2950 rajzzal gyarapodott.

A műszaki feladatoktól elválaszthatatlan tudományos munka a palotai feltárások felméréseivel, építészeti leletanyagának rekonstrukciójával kezdődött meg. Igyekezetünk arra irányult, hogy valamennyi részlettörredék elnyerje értelmezését. Munkánk eredményei egyrészt a feltárások publikációit, másrészt a feltárt épületmaradványok romkonzerválását, helyreállítását, esetenként rekonstrukcióját támasztották alá. A műszaki részleg emellett állandó feladatának

tekintette a régészeti munka műszaki vonatkozásainak elméleti és gyakorlati oktatását is.

Meg kell jegyeznünk, hogy a műszaki munka szép eredményei ellenére még nem rendelkezünk olyan nélkülözhetetlen eszközökkel és munkakörökkel, mint pl. a modern régészetben már évtizedek óta hézagpótlónak bizonyult légi-felvételzés és a részben ezzel kapcsolatos fotogrammetriai eljárások. Ezeket a közeljövőben kell bevezetnünk munkánkba.

A műszaki apparátus kiépítésénél jóval nehezebb feladatot jelent a *természettudományi vizsgálatokhoz* szükséges korszerű feltételek megteremtése. A modern régészeti kutatás — különösen az anyagi életfeltételek vizsgálatát súlypontnak tekintő történelmi materializmus szempontjából — nem nélkülözheti a feltárt és a vizsgálat alá vett régészeti objektumok sokoldalú természetudományos analízisét. Ebben az antropológiai, biológiai, botanikai, zoológiai vizsgálatok ugyanúgy helyet kérnek, mint a kémiai és fizikai analízis. A természetudományos apparátus kiépítését lépcsőről lépésre végezzük, jelenleg már rendelkezünk az alapvető munkákra alkalmas kis laboratóriummal és kémiai, antropológiai és biológiai vizsgálatokat végző munkatársakkal. Természettudományos vizsgálatainkat azonban — amelyeket a Kutató Csoport megalakulása óta folyamatosan végeztünk — jórészt külső szakértők és munkahelyek igénybe vételével tudtuk csak megoldani.

Eddigi kutatásaink zöme a legnagyobb mennyiségű régészeti anyagra, a kerámiára irányult.⁸⁸ Technológiai szempontból vizsgáltuk és összegyűjtöttük az agyagművesség ősi termelőeszközeinek még felkutatható maradványait: a régi típusú fazekaskemencéket, a kézi őrlőköveket és a fazekaskorongokat. Foglalkoztunk a fekete kerámiák technológiájával. Elkülönítettük és reprodukáltuk a redukált tűzben égetett ú. n. „füstölt” kerámiát. A fekete kerámia alapanyagának kutatása közben sikerült egy olyan csoportot elhatárolni, amelynek alapanyagában szerves anyag adja a fekete színt. Az e csoportba tartozó koravaskori mezőcsáti sírkerámia alapanyaga vért tartalmaz. A kerámiai festékanyagok és mázak kutatása során a fekete ásványi festékek és a középkori kályhacsempék mázbevonatának megismerésére törekedtünk.⁸⁹

Az elmúlt évben megindult antropológiai kutatás a Kutató Csoport által végzett ásatások anyagának feldolgozását tűzte maga elé és ehhez kapcsolódva, rendszeresen végeztük e temetők antropológiai anyagának serológiai és kémiai vizsgálatait.⁹⁰

A Kutató Csoport fontos feladatának tekinti a régészettudomány elméleti és módszertani kérdéseinek felvetését, megvitatását és kidolgozását. Az elméleti tevékenység keretében 1962-ben megalakítottuk az *Elméleti és Módszertani*

⁸⁸ V. ö. bibl. 119—126. sz.

⁸⁹ A megjelent cikkeken kívül Duma Gy., Mázas kerámiák felületi elváltozásainak vizsgálata és az elszínező réteg eltávolítása (Arch. Ért. 1966).

⁹⁰ Lengyel I., Rögzítőszeres hatása ásatag csontok kémiai összetételére (Arch. Ért. 1966.).

*Munkaközösséget.*⁹¹ A munkaközösség feladata, hogy a Kutató Csoport tudományos munkatársai és a minden esetben meghívott más intézményekben dolgozó régészszakutatók elé terjesszen egy-egy fontos kérdést a régészeti kutatás elméleti alapjainak és problémáinak, módszertanának és eljárásainak köréből. A felkért előadó téziseit írásban előre adjuk ki a vita részvevőinek. Az eddigi viták⁹² tapasztalatai azt mutatták, hogy a magyar régészetnek első ilyen jellegű állandó fórumára szükség van és munkáját a régészek körében élénk érdeklődés kíséri. A Kutató Csoport munkatársai emellett élénk részt vesznek a régészeti kutatás kritikájában is, részben opponensi és lektori tevékenységükkel, részben pedig a megjelent munkák bírálatával. Ezen a téren még sok a teendőnk, de úgy látjuk, hogy a többi régészeti intézmény kutatóival válllvetve végzett elméleti és kritikai tevékenységünk máris hozzájárult a magyar régészet színvonalának emeléséhez.

Befejezésül emlékeztetünk arra a tényre, hogy a Régészeti Kutató Csoport azt a többletet, amit megalakításával a Magyar Tudományos Akadémia a magyar régészetnek biztosított, nemcsak kutató munkája révén, hanem a többi régészeti intézménynek nyújtott közvetlen gyakorlati segítség formájában is igyekezett kamatoztatni. A Kutató Csoport ásatásai során feltárt leletanyagot a feldolgozás után restaurálva, konzerválva, fényképezve és leltározva juttatja el a megfelelő múzeumokba és ezzel jelentős mértékben gyarapítja a magyar múzeumok hiteles régészeti anyagát. A Kutató Csoport munkatársai rendszeresen végeztek tervükön felül leletmentő ásatásokat és ezzel segítették a leletmentés országos teendőinek elvégzését. Középponti témáink kidolgozásába úgyszólván kivétel nélkül bekapcsoljuk a múzeumokban és az egyetemeken dolgozó kollegáinkat. Különösen szép példája ennek az együttműködésnek a Magyar Régészeti Topográfia, amelynek révén a vidéki múzeumok régészeti anyaga fokozatosan teljesen revideálásra, fényképezésre és archiválásra kerül és amelynek során a vidéki múzeumok és a Kutató Csoport régészei a legszorosabb együttműködést alakítják ki. Az általunk nyújtott jelentős anyagi és szervezeti segítség a múzeumok gyűjteményeinek tudományos értékét és feldolgozottságát is növeli.⁹³ A dunakanyari munkát is a többi intézmények

⁹¹ V. ö. bibl. 6. sz.

⁹² Munkaközösségi viták: 1962. Mócsy András: A magyar régészet helyzete. 1963. Castiglione László: Az archeológia fogalma és helyzete a tudományok rendszerében. Duma György: A kerámiákkal kapcsolatos anyagvizsgálatok alapvető kérdései. Makray János: A régészet új vizsgálati módszerei és hazai alkalmazási lehetőségei. Szilágyi János György: Régészet és művészettörténet. Nemeskéri János—Lengyel Imre: Újabb megfontolások és vizsgálati módszerek alkalmazása a történeti antropológiában. — 1964. Erdélyi István: A régészeti módszerek alapvető kérdései a szovjet régészet tükrében. Hajnal Lászlóné: Textilanalitikai vizsgálatok az archeológia szolgálatában. Gazdapusztai Gyula: A nagy halomsírok feltárásának néhány módszertani kérdése. — 1965. Nagy László: A koravaskori hitvilág emlékei Békásmegyerről I. rész. U. Vanyek Márta: Spektrálanalitikai vizsgálatok alkalmazása a régészetben. (Korreferens: Erdélyi István: A spektrálanalitikai vizsgálatok eredményeinek alkalmazása a Pilismarót—Basaharci avar temető feldolgozásában.)

⁹³ A topográfiai munka során a Kutató Csoport a Veszprémi Múzeum 8000 régészeti tárgyát leltározta be.

kutatóival együttműködve végezzük. Munkalehetőséget és szakmai gyakorlatot biztosítottunk a budapesti Tudományegyetem régészhallgatóinak a topográfiai és az ásatási munkába való bekapcsolásuk révén — 16 egyetemi hallgató szakdolgozatának elkészítéséhez nyújtottunk tudományos, anyagi és technikai támogatást. Tudományos munkatársaink közül többen tevékenyen közreműködtek a régészet egyetemi oktatásában, múzeumi kiállítások rendezésében és más múzeumi feladatok megoldásában. Sok más intézményben dolgozó régész-kutató munkáját támogattuk műszaki és más technikai feladatok elvégzésével. Mindez annak bizonyossága, hogy az MTA a Régészeti Kutató Csoport révén az egész magyar régészetnek nyújt a korábbinál összehasonlíthatatlanul jobb és több lehetőséget. A Kutató Csoport mindent meg fog tenni a jövőben is, hogy ezt a lehetőséget a rábízott feladatok megoldásával régészettudományunk fejlődésének érdekében minél jobban használja fel.

A KUTATÓ CSOPORT IRODALMI MUNKÁSSÁGA

Az alábbi bibliográfia a Kutató Csoport munkatársainak megjelent munkáit tartalmazza. Nem szerepelnek a bibliográfiában azoknak a munkatársaknak a publikációi, akik másodállásban dolgoztak és időközben kiváltak a Kutató Csoportból. A kéziratban elkészült, de még meg nem jelent munkákat a szöveghez csatlakozó jegyzetekben soroltuk fel.

INTÉZETI KIADVÁNYOK

- 1a. *Szőke Béla*: A honfoglaló- és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei. RégTan 1. 1962. 120 p.
- 1b. *Fehér Géza—Éry Kinga—Kralovánszky Alán*: A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei. RégTan 2. 1962. 100 p.
2. *Gábori Miklós*: A késői paleolitikum Magyarországon. RégTan 3. 1964. 85 p.
3. *Párducz Mihály*: Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn. StudArch I. 1963. 82 p.
4. *Kalicz Nándor*: Die Pécel (Badener) Kultur und Anatolien. StudArch II. 1963. 101 p.
5. *Fettich Nándor*: Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót — Basaharc. StudArch III. 1965. 123 p.

ELMÉLET, MÓDSZERTAN ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNET; ISMERTETÉSEK

6. *Castiglione László*: A magyar régészettudomány időszerű elméleti és módszertani problémái. MTA Régészeti Kutató Csoport Elméleti és Módszertani Munkaközössége. 1962—1963. MTA Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei XIII. 1963. 375—387.
7. *Castiglione L.*: A koordináló munka tapasztalatai a néprajz-, művészettörténet- és régészettudomány területén. MagyTud LXX. 1963. 454—457.
8. *Castiglione L.*: Folia Archaeologica XIII. 1961. (Recenzió). ArchÉrt 90. 1963. 130—132.
9. *Castiglione L.*: Folia Archaeologica XIV. 1962. (Recenzió). ArchÉrt 91. 1964. 127—129.
10. *Castiglione L.*: Folia Archaeologica XV. 1963. (Recenzió). ArchÉrt 91. 1964. 269—270.
11. *Erdélyi István*: Sashegyi Sándor 1900—1958. Nekrológ. ArchÉrt. 87. 1960. 255—256.
12. *Gerevich László*: A régészettudomány helyzetéről. MTA K II. 10. 1961. 208—211.
13. *Gerevich L.*: Archeology. Science in Hungary. 1965. 272—286.
14. *Patek Erzsébet*: A készülő magyar régészeti topográfia. MagyTud 59. 1962. 432—433.
15. *Salamon Ágnes*: A szegedi új régészeti kiállítás. ArchÉrt 88. 1961. 131—132.

ŐSKOR

16. *Kalicz N.*: Régi ásatások új eredményei. DissArch II. 1961. 57—60.
17. *Kalicz N.*: A baktalórántházi sírlelet. Jösa A.MÉ 2. 1961. 7—17.

18. Kalicz N.: Kisvárda és környékének története az őskorban. A kisvárdai vár története. Bp. 1961. 61—78.
19. Kalicz N.: Dombay János: Die Siedlung und das Gräberfeld von Zengővárkony. ArchHung XXXVII. 1960. (Recenzió). ArchÉrt 88. 1961. 302—303.
20. Kalicz N.: Foltiny I.: Velemszentvid, ein urzeitliches Kulturzentrum, Wien 1955. (Recenzió). ArchÉrt 88. 1961. 305—307.
21. Kalicz N.: A Nemzeti Múzeum új régészeti kiállítása. Őskor. ArchÉrt 89. 1962. 241—244.
22. Kalicz N.: Északkelet-Magyarország korabronzkora. Tézisek. DissArch IV. 1962.
23. Kalicz N.: Grabfunde der Pécelér Kultur aus der Donau-Theiß-Gegend. Inv. Arch. Ungarn, Kupferzeit. Bonn 1962. 04—07.
24. Kalicz N.: Megjegyzések Budapest őskorának feldolgozásához. AntTan X. 1963. 78—81.
25. Kalicz N.: Régészeti kutatások Aszód környékén. Petőfi Múz. Rég. Fü. I. 1963. Aszód. 5—14.
26. Kalicz N.: Kutzián B. Ida: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. (Recenzió). ArchÉrt 92. 1965.: 99—103. — MagyTud 72. 1965. 686—688.
27. Kalicz N.: Siedlungsgeschichtliche Probleme der Körös- und Theiß-Kultur. ActaUniv Szeged. Acta AntArch VIII. 1965. 27—40.
- 27bis Kalicz N.: Orosháza és környéke az őskorban. Orosháza tört. Orosháza 1965. 93—102.
28. B. Kutzián Ida: Zur Problematik der ungarischen Kupferzeit. L'Europe à la fin de l'âge de la pierre. Prága 1959/1961/ 222—232.
29. Banner J.—B. Kutzián Ida: Az Union Internationale des Sciences Préhistoriques megbízásából 1959. okt. 5—12. között Libicén és Brnóban rendezett Symposion és a hozzácsatlakozó nitrai konferencia. ArchÉrt 87. 1960. 66—67.
30. Banner János—B. Kutzián I.: Angaben zur kupferzeitlichen Chronologie des Karpathenbeckens. Varsó, Swiatowit 23. 1960. 341—361.
31. Banner J.—B. Kutzián I.: Beiträge zur Chronologie der Kupferzeit des Karpathenbeckens. ActaArchHung 13. 1961. 1—32.
32. Banner J.—B. Kutzián I.: Angaben zu der Chronologie zu der Kupferzeit in Ungarn. Bericht über den V. Internationalen Kongreß für Vor- und Frühgeschichte, Hamburg 1958. Hamburg 1961. 49—53.
33. B. Kutzián I.: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. Acta Arch. Hung. XLII. 1963. 594 p.
34. Patek Erzsébet: Die Siedlung und das Gräberfeld von Neszmély. Arch. Hung. 13. 1961. XLII. 33—97.
35. Párducz M.: Sur la destination des divers objets de la trouvaille de l'époque scythie d'Aszód. FolArch XI. 1959. 37—38.
36. Párducz M.: F. Fischer: Der spätlattenezeitliche Depot-Fund von Kappel (Kreis Saulgau). Stuttgart 1959. (Recenzió). ArchÉrt 87. 1960. 254—255.
37. Párducz M.: Ősrégészeti konferencia Nyitrán. ArchÉrt 86. 1959. 91.
38. Párducz M.: Scythian mirrors in the Carpathian Basin. Varsó, Swiatowit 23. 1960. 523—544.
39. Párducz M.: Dakische Funde in Jánosszállás. Autoreferat. Bibl. Class. Orientalis Berlin 6. 1961. 302—306.
40. Párducz M.: Graves from the Scythian Age at Ártánd (Count. Hajdu-Bihar). ActaArchHung 17. 1965. 137—232.
41. Párducz M.: Western relations of the Scythian Age Culture of the Great Hungarian Plain. ActaAnt XIII. 1965. 273—301.
42. Párducz M.: Hallstattzeitliche Phalern im Museum von Aiud. Apulum V. 1965. 105—113.
43. Salamon Á.: LaTène-kori leletek Arkáról. FolArch 15. 1963. 13—19.

RÓMAIKOR. A) PANNÓNIA

44. Barkóczi László: Brigetioi aranylelet. NumKözl LXII—LXIII. 1963—64. 3—8.
45. Barkóczi L.: The population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. ActaArchHung 16. 1964. 257—356.
46. Barkóczi L.: New data on the History of Late Roman Brigetie. ActaAnt. 13. 1965. 213—257.
47. Barkóczi L.—Mócsy A.: Pannónia. Egyetemi Tankönyv. Tankönyvkiadó 1964. 150 p.
48. Castiglione L.: A soproni Silvanus-oltár hátoldalának ábrázolásához. AntTan IX. 1962. 134—135.
49. Castiglione L.: L'influence orientale dans la plastique de terre cuite de Pannonie. Le rayonnement des civilisations grecques et romaines sur les cultures périphériques Huitième Congrès International d'Archéologie Classique. Paris 1963. Paris 1965. 361—364. Pl. 78—80.

B) BARBARICUM

50. *Korek József—Párducz M.*: Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. *ActaArch. Hung.* 10. 1959. 159—194.
51. *Párducz M.*: Megjegyzések a hódmezővásárhely—kakasszéki szarmata lelet értékeléséhez. *ArchÉrt* 87. 1960. 51.
52. *Párducz M.*: Koraszarmata sírok Csanytelken. *FolArch. XII.* 1960. 71—74.
53. *Salamon A.*: Sarmatische Funde in Ócsa. *FolArch XI.* 1959. 75—89.
54. *Salamon A.*: Funde von N-O-Ungarn aus der Römerzeit. *FolArch XII.* 1960. 145—159.

NÉPVÁNDORLÁSKOR

55. *Balás Vilmos*: Az Alföldi hosszanti földsáncok 1—2. *RégFüz Ser. II.* 9. 1961. 146. p.
56. *Balás V.*: Die Erdwälle der Ungarischen Tiefebene. *ActaArchHung* 15. 1963. 309—336.
57. *Erdélyi I.*: Új magyarországi rovásfelirat. *ArchÉrt* 88. 1961. 279—280.
58. *Erdélyi I.*: Überreste aus der Awarenzeit. *Ung. Rundschau.* 1965. 7. 17—19.
59. *Erdélyi I.*: Resultats des recherches archeologiques relatives aux Arouvilles des cavaliers nomades orientaux en Hongrie (1953—1964) *Acta Orient. Hung. XVIII.* 1965. 373—378.
60. *Párducz M.*: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn. *Acta-ArchHung* 11. 1959. 309—398.
61. *Párducz M.*: Hunkori halmok Vaskút határában. Barrows from the Hunnperiod in the vicinity of Vaskút. *FolArch. XI.* 1959. 95—104.
62. *Salamon A.*: Ein völkerwanderungszeitlicher Beschlag aus Környe. *FolArch XIV.* 1962. 57—65.

MAGYAR ŐSTÖRTÉNET — HONFOGLALÁSKOR

63. *Bakay Kornél*: Régészeti tanulmányok a magyar államalapítás kérdéséhez. *Dunántúli Dolg.* 1. 1965.
64. *Bakay K.*: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung II. Gräberfelder der Umgebung von Székesfehérvár. *AlbaRegia V.* 1965.
65. *Erdélyi I.*: A honfoglaló magyarság régészeti emlékéanyaga keleteurópai kapcsolata néhány kérdéséről. *ArchÉrt* 87. 1960. 169—176.
66. *Erdélyi I.*: Újabb adatok a tarsolylemezek köre stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában. *ArchÉrt.* 88. 1961. 95—100.
67. *Erdélyi I.—Bartha Antal*: Népvándorlaskori régészetünk néhány elvi és módszertani kérdéséhez. (László Gyula: A honfoglaló magyar nép élete c. művének bírálata.) *ArchÉrt.* 88. 1961. 68—76.
68. *Erdélyi I.*: Bolsaja Vengrija. *ActaArchHung* 13. 1961. 307—320.
69. *Erdélyi I.*: László Gyula: Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. (Recenzió) *MTAK II* 12. 1962. 143—147.
70. *Erdélyi I.*: Les relations hungaro-khazares. *Studia et Acta Orientalis IV.* 1962. Bucuresti. 39—44.
71. *Erdélyi I.*: Gy. Török: Die Bewohner von Halimba—Cseres. *ArchHung XXXIX.* (Recenzió) *MTAK II.* 13. 1963. 77—80.
72. *Erdélyi I.—Ojtozi Eszter*: Nyevolinszkij mogilnyik lomovatovszkoj kulturi. *Congr. Intern. Fenno-ugristarum.* Bp. 1963. 428—431.
73. *Erdélyi I.*: A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből. *NyelvtudKözl.* LXVI. 1964. 204—206.
74. *Erdélyi I.*: A bodrogszerdahelyi honfoglalaskori temető. *Jósa A. MÉ* 4. IV. 1965. 17—30.
75. *Erdélyi I.*: Újabb régészeti kutatások a komi ASZSZK területén. *ArchÉrt* 92. 1965. 218—219.
76. *Erdélyi I.—Kádár Zoltán—Ojtozi Eszter*: A kazárok történetének első összefoglalása. *M. I. Artamonov: Isztorija hazar.* Moszkva 1962. (Recenzió). *ArchÉrt* 92. 1965. 85—90.

KÖZÉPKOR

77. *Gerevich L.*: Johannes Fiorentinus und die pannonische Renaissance. *Acta Hist Art.* 1959. 309—338.
78. *Gerevich L.*: A magyarországi gótika. — A magyarországi művészet története. I. k. 1961. 131—258.
79. *Gerevich L.*: Bemerkungen über die pannonische Renaissance. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa. Bd. II. Berlin 1962. 14—18.

80. Gerevich L.: Az óbudai királynői vár maradványai a Kálvin közben. Bp. Műemlékei II. 1962. 372—382.
81. Gerevich L.: The Horseman of Aquileia. ActaArchHung. 17. 1965. 439—451.
82. Gerevich L.: A Mátyás és Beatrix márványdomborművek mestere. SzépművMűzKözl. 27. 1965. 15—32.
83. Gerevich L.: L'evoluzione dell'arte rinascimentale in Ungheria. Ungheria d'Oggi. No. I. 1965. 86—96.
84. Holl Imre: Jelentés a nyéki kastélyépületek területén 1956-ban végzett hitelesítő ásatásról. BudRég XIX. 1959. 287—291.
85. Holl I.: Nyék középkori templomának romjai és XV. század végi vadászkastély és nyaraló maradványai a Vöröshadsereg útján. Bp. Műeml. II. 1962. 264—269.
86. Holl Imre—Nováki Gyula—Sz. Póczy Klára: Városháza maradványok a soproni Fabricius-ház alatt. ArchÉrt. 89. 1962. 47—67.
87. Holl I.: A magyar középkori kerámia kutatásának problémái. Műveltség és Hagyomány V. 1963.
88. Holl I.: Középkori cserépedények a budai várpalotából. XIII—XV. sz. BudRég XX. 1963. 335—395.
89. Holl I.: Wagner, E.—Drubná, Z.—Durdik, J.: Tracht, Wehr und Waffen des späten Mittelalters. Praha 1960. (Recenzió) ArchÉrt 90. 1963. 322—323.
90. Holl I.: A magyar régészeti topográfia középkori részének feldolgozási szempontjai. ArchÉrt 1965. 71—72.

EGYETEMES RÉGÉSZET. KLASSZIKUS ÓKOR

91. Castiglione L.: Erós Enagónios. Bull. du Musée Nat. Hong. des Beaux-Arts. No. 13. 1958. 7—20.
92. Castiglione L.: V. von Gonzenbach: Untersuchungen zu den Knabenweißen im Isiskult der römischen Kaiserzeit. Bonn 1957. (Recenzió) AntTan VI. 1959. 147—151.
93. Castiglione L.: Die Rolle des Kyathos im ägyptischen Kult. ActaAntHung 8. 1960. 387—404.
94. Castiglione L.: Görög művészet. Képzőműv. Alap 1961. 263 p.
95. Castiglione L.: Un taureau Apis gréco-égyptien du VIème siècle avant n. e. Bull. du Musée Nat. Hong. des Beaux-Arts. No 18. 1961. 21—29., 112—117. Görög—egyiptomi Apisbika az i. e. VI. századból.
96. Castiglione L.: A római köztársaságkor művészete. Művészettörténet 11. Gondolat-Képzőm. Alap. 1961. 51 p. 41 t.
97. Castiglione László—Szilágyi János György: Szépművészeti Múzeum. Görög—római kiállítás. 1961. 10 p.
98. Castiglione L.: Dualité du style dans l'art sépulcral égyptien à l'époque romaine. ActaAntHung 9. 1961. 209—230.
99. Castiglione L.: Zur Frage der Sarapis-Kline. ActaAntHung 9. 1961. 287—303.
100. Castiglione L.: A római császárságkor művészete. Művészettörténet 12—13. 1962. Gondolat-Képz. Alap 92 p. 80 t.
101. Castiglione L.: Représentation de double style dans l'art sépulcral égyptien de l'époque romaine. Trudy dvadcaty pjatogo mezdunarodnogo kongressza vosztokevodov. Moskva 9—16 avgusztá 1960. Tom. I. Moskva 1962. 167—168. Rezümé.
102. Castiglione L.: A korai szinkretizmus kérdéséhez. M. W. Stoop: Floral Figurines from South Italy. Assen 1960. AntTan 9. 1962. 125—127.
103. Castiglione L.: Quelques têtes de terre cuite hellénistiques. Bull. du Mus. Hong. des Beaux-Arts. No. 22. 1963. 9—23, 131—138.
104. Castiglione L.: D. Müller: Aegypten und die griechischen Isis-Aretologien. Berlin 1961. Orientalische Literaturzeitung 58. 1963. 130—136. (Recenzió) AntTan 10. 1963. 70—73. „A görög—egyiptomi szinkretizmus kérdéséhez”.
105. Castiglione L.: 46 görög és római tárgyú cikk. Művészeti Lexikon I. 1965.
106. Castiglione L.: Abdallah Nirqi 1964. Az MTA núbiai expedíciójának ásatása. MagyTud 7—8. 1965. 467—488.

KÖZÉPÁZSIAI—MONGÓLIAI KUTATÁSOK

107. Erdélyi I.: Zadnyeprovskij, J. Drevnyejsie zemlegruelcseszkije kulturni Fergani. MIA 118. (Recenzió) ArchÉrt 88. 1961. 87—88.

108. Erdélyi I.: Zadnyeprovskij, J., Arheologiceszkije pamjatnyiki juzsnih rajonov osszkoj oblasztyi. Frunze 1960. 173. p. (Recenzió). ArchÉrt 88. 1961. 307—308.
109. Erdélyi I.: Jelentés a magyar—mongol régészeti expedíció 1961. évi munkálatairól. ArchÉrt 89. 1962. 93—100.
110. Erdélyi I.: Raszkopi v Noin-Ule. ActaArchHung 14. 1962. 231—247.
111. Erdélyi I.—Ferenczy László: Jelentés a magyar—mongol expedíció 1962. évi eredményeiről. ArchÉrt 90. 1963. 120—126.
112. Erdélyi I.: Egy rejtélyes felirat a Nyugati-Pamírról. AntTan 10. 1963. 58—59.
113. Erdélyi I.: Rugyenko, Sz. I.: Kultura hunnov i noin-ulinszkije kurgáni. Moszkva—Lenin-grad 1962. 124. p. (Recenzió). ArchÉrt 90. 1963. 319—321.
114. Erdélyi I.: A mongol—magyar régészeti expedíció 1961—63. évi eredményei. MagyTud 60. 1963. 647—651.
115. Erdélyi István—D. Navaan: Az 1963. évi mongol—magyar régészeti expedíció eredményei. ArchÉrt 92. 1965. 73—85.

NÉPRAJZ

116. Erdélyi I.: Az 1956. évi pamiri régészeti expedíció néprajzi jegyzetei. Ethn 73. 1962. 103—126.
117. Erdélyi I.: R. Haradze: Grúzinszkaja bolsaja szemja I—II. (Recenzió). Ethn 74. 1963. 3.
118. Erdélyi I.: Látogatás egy mongol kovácsmesternél. Ethn. 76. 1965.

TERMÉSZETTUDOMÁNYI VIZSGÁLATOK

119. Duma György: Régi fazekasok természetes fekete kerámiai festéke a „borostyán”. Épany 11. 1959. 463—465.
120. Duma Gy.: Termésköből épült régi típusú fazekaskemence. Épany 13. 1961. 225—230.
121. Duma Gy.: Újabb vizsgálatok a kerámiai anyagokban történő szénkiválással kapcsolatban. Épany 13. 1961. 442—453.
122. Duma Gy.: Szénbeépüléssel készült mázatlan fekete kerámiák színének alakulása. Épany 14. 1962. 463—470.
123. Duma Gy.: Kerámiai anyagban történő szénkiválás és szénbeépülés elméleti alapjai I—II. Bány. Kut. Int. Közl. 1962. 205—215., 347—358.
124. Duma Gy.: Der Brand von unglasierten schwarzen Tonwaren in Töpferöfen. ActaEthnHung 12. 1963. 367—405.
125. Duma Gy.: Mázas kerámiák felületi elváltozásának vizsgálata és a felületi szennyezőrétegek eltávolítása. ArchÉrt 92. 1965. 221—227.
126. Duma Gy.: Ósi épületszerkezet, az edényboltozat továbbélése a magyarországi fazekaskemencéknél. Épany 17. 1965. 37—46.

ISMERETTERJESZTÉS

127. Castiglione L.: Pompeji utolsó napjai. Élet és Tud. XVII. 1962. 263—367.
128. Castiglione L.: A Fájum eltemetett városai. Élet és Tud. XVII. 1962. 593—595.
129. Castiglione L.: Nagyvárosi élet a régi Rómában. Élet és Tud. XVII. 1962. 1422—1426.
130. Castiglione L.: Tömegszórakozás a régi Rómában. Élet és Tud. XVIII. 1963. 494—498.
131. Castiglione L.: A sperlongai lelet. Élet és Tud. XIX. 1964. 1888—1892.
132. Castiglione L.: Abdallah Nirqi. Magyar ásatás Núbiában. Élet és Tud. XX. 1965. 10—16.
133. Erdélyi I.: Régészeti kutatóúton Baskíriában. Pestm. Hírlap. III. 1959. jan/ 31.
134. Erdélyi I.: Julián barát nyomában. Csongrádm. Hírlap III. 1959. febr. 8.
135. Erdélyi I.: Sírrablók nyomában Budakalászon. Pestm. Hírlap. III. 1959. dec. 25.
136. Erdélyi I.: Pomáz középkori emlékei. Dunakanyar-Pilisvidék I. 1960. 9 p. (rota)
137. Erdélyi I.: A Holdvilágárok. Pestm. Hírlap IV. 1960. júl. 2.
138. Erdélyi I.: Timur Lenk sírjától Batu Kán szállásáig. Pestm. Hírlap V. 1961. júl. 8.
139. Erdélyi I.: Mongol íjászok, lovasok, birkózó sasok. Fiúk Évkönyve 1965. 138—142.
140. Kalicz N.: Anatóliában 9000 éves a földművelés. Élet és Tud. XVIII. 1963. 1168—1172., 1231—1236.

JELENTÉS A VÉRTESSZÖLLŐSI ŐSTELEP ÚJABB ÁSATÁSAIRÓL

VÉRTESSZÖLLŐSI

Az MTA II. Osztálya Közleményeinek XIII. kötetében (1964) 421—428. old., beszámoltunk a vértesszöllősi őstelep első ásatásainak eredményeiről. Az addigi vizsgálatok megállapították, hogy felsőbihari korú (a nyugat-európai megnevezés szerint: Mindel I/II-interstadiális), tehát kb. 450 000 éves őstelepet tártunk fel itt, amelynek kezdetleges kőeszközei leginkább a kelet-afrikai Olduvai-szakadék alsó rétegének kavics-iparával hasonlíthatók össze. A telepen talált állatesontmaradványokból Kretzoi M. gazdag és korhatározó faunalistát állított össze. A kutatás kiterjedt az édesvízi mészkőbe zárt csigákra, amelyeket Krolopp E., a növénymaradványokra, amelyeket Skoflek I., az ősföldrajzi viszonyokra, amelyeket Pécsi M., a kitöltéstani körülményekre, amelyeket Moldvai D., és az antropológiai anyagra, amelyet Thoma A. tanulmányozott. Saját leletanyagának bizonyítéka szerint valamennyi tudományág képviselője alátámasztotta a fenti kor meghatározást.

Az első ásatás eredményeit szerző Kretzoi M. paleontológussal együtt több hazai és külföldi lapban közölte. A nemzetközi szaktudomány figyelmét ezek a publikációk olyan mértékben keltették fel, hogy a vértesszöllősi kőbánya rövidesen szinte tudományos zarándokhellyé vált. Közel száz külföldi szakember látogatta meg eddig egyénileg és csoportosan az ásatásokat, és ennél is többen a Magyar Nemzeti Múzeum régészeti kiállításán bemutatott leleteket, köztük a telep egyik gazdag 1×2 m-es felületét, amelyet egy darabban szállítottak a kiállítási terembe.

A nagy érdeklődés és megbecsülés oka, hogy a paleontológiai lelőhelyként már több évtizede ismert vértesszöllősi kőbányában feltárt őstelep sok szempontból egyedül álló, amelynek mását eddig még sehol nem találták.

Az ember őstörténetének legalsó szintjét az *Archanthropus* (előember) kora képviseli. Régészetileg ahhoz a kultúrához kapcsolódik, amit több-kevesebb joggal kavicsiparnak (*pebble-industry*) neveznek, s amelyet Európában eddig csak meghatározhatatlan korú szórványleletek képviseltek. E régészeti ipar vezéreszközei a hasítókövek és hasogatók, nemzetközileg elfogadott angol megjelölésük szerint: *chopper*-ek és *chopping-tool*-ok.

Európán kívül ennek a régészeti iparnak legrepresentánsabb lelőhelye a már említett Olduvai-Gorge, de megtalálták még néhány dél-afrikai és észak-afrikai lelőhelyen is. Kínában a híres Csoukoutien régészeti leletei képviselik, Indiában a főként szórványként jelentkező Sohan-kultúra. Közel áll hozzá néhány jávai, burmai és thaiföldi lelet. Leszármazottai közé lehet sorolni a fiatalabb, dél-angliai clactoni ipart.

E lelőhelyek közül a tűzhasználat nyomait Vértesszőllősen és Csoukoutienben; települési felszínt Vértesszőllősen és Olduvaiban lehetett megfigyelni — bár ez utóbbi helyen nem annyira települést, mint inkább olyan területet tártak fel, ahol az előemberek zsákmányállataikat feldarabolták. E korból és kultúrából a régészeti leletekkel együtt embermaradványokat Csoukoutienben, Olduvaiban és a dél-afrikai Sterkfonteinben találtak.

Kitűnik ebből a rövid felsorolásból is, miért fordult a nemzetközi szaktudomány érdeklődése oly hirtelen lelőhelyünk és régészeti leleteink: a *Budaipar* eszközei felé.

*

Az első ásatás és a róla szóló jelentések óta elég lényegesen megváltoztak ismereteink e lelőhelyről. A változások nem érintették a lelet korát, ember-tani és régészeti besorolását, sőt, alátámasztották a már közölt első megállapításokat. Kitűnt azonban az újabb ásatások megfigyeléseinek eredményeképpen, hogy Vértesszőllősen négy, határozottan elkülönülő települési szint van egymás alatt. A két alsó mésztufában, a két felső löszben, ill. egy a mésztufarétegek feletti löszréteg alján és felszínén helyezkedik el. A mésztufarétegek állatvilága melegkedvelő, a löszrétegé hideg-tűrő rágesálók maradványait is tartalmazza. Örvedetesen szaporodott az eddig csak szegényesen jelentkező második és negyedik kultúrréteg régészeti leletanyaga. A négy kultúrréteg keletkezése között legalább 50—60 000 év telt el (a Mindel I/II-interstadiális-tól a Mindel II-stadiálisig). E rétegek eszköz-anyagának tipológiai és statisztikai feldolgozása lehetőséget nyújt majd e jelentős időtávon belül a Budaipar fejlődésének tanulmányozására.

Új eredményeink közé sorolhatjuk bőséges földtani és településtani megfigyeléseinket. A nagyobb területet felölelő 1965. évi ásatásunkon ugyanis behatóbban vizsgálhattuk annak a hajdani természetes mésztufa-medencének szerkezetét, amelybe az előember betelepedett. Sikerült kimutatni annak az idős jégkori terrasznak kavicsrétegét és rétegtanát is, amelyet az édesvízi mészkő lerakódások alatt már eleve feltételeztünk. Most a Vízgazdálkodási Kutató Intézet szívességéből elvégzett fúrás, amelyet a lelőhely mellett, a mészkőbánya fejtőgödrének egyik alacsonyan fekvő pontján mélyítettünk, tisztázta a mészkőképződmény fekvőjének földtani viszonyait.

Ásatási eredményeinket megkoronázták az előkerült antropológiai leletek. Még az elmúlt tél folyamán az 1964-es ásatásból behozott anyagmin-

tából, amelyet laboratóriumban iszapoltunk és válogattunk — hogy a kormeghatározás miatt fontos apró rágesááló-fogak is birtokunkba kerüljenek —, egy gyerek alsó állkapcsából származó 3 fog, ill. töredék került elő. 1965. augusztus 21-én, 13 óra 30 perckor pedig az *L* ásatási szelvény β négyszögében egy emberi

A vértesszöllősi őstelep alsó kultúrrétege a feltárt eszközökkel, a zsákmányállatok feltört csontjaival és a telepet körülvevő édesvízi mészkösziklával. Foto: Karáth József

koponya tarkó körüli töredékét találtuk. Mindkét leletet Thoma A. antropológus kezébe adtuk feldolgozásra. Az ő előzetes véleménye szerint a csontok a *Archanthropus* maradványai; a korábban *Pithecanthropus-Sinanthropus*-ként megjelölt alakkörtől nem állanak túlságosan távol.

Európában ebből a korbóleddig egyetlen emberi állkapcsot találtak, az Heidelberg melletti Mauer kavicsbányájában, 1907-ben. Az állkapcsot nem kísérték régészeti leletek. Bár korát a szakemberek egyöntetűen a középső-pleisztocénre helyezik, értékelésében bizonytalanok, ellentmondó jellegei miatt.

Hasonló korú embermaradványok régészeti leletek kíséretében Csoukou-tienben, Olduvaiban, Sterkfonteinben és az észak-afrikai Ternifine-ben kerültek elő. Ez utóbbi mellett azonban nem kavicseszközöket, hanem fejlett szakóccákat találtak.

Embermaradványokat, régészeti leleteket, állatcsontokat, tűznyomokat és települési felszínt együttesen eddig csak Vértesszöllősen találtak.

Csoukoutient a kínaiak szinte nemzeti zarándokhelyé avatták. A Serengeti-sztyepp melletti Olduvai nem tud olyan távol feküdni Európától és Amerikától, hogy ne keressék fel évente az érdeklődő szakemberek és laikusok százai. Franciaországban, Lengyelországban vagy Amerikában sokkal kisebb jelentőségű lelőhelyek megóvására, fenntartására jelentős fáradságot és költséget fordítanak. Vértesszőlősen az ásatás idején, néha mozogni is alig tudunk az érdeklődőktől, és e sorok írójának kellett vállalnia a kínos szerepet, hogy nyugalmat követelő munkánk érdekében elhárítsa a nemkívánatos, de bőven jelentkező látogatókat.

Eredményes ásatásunknak talán legfontosabb következménye, hogy mind kormányzatunk, mind az MTA és a Műv. Min. vezetői felfigyeltek munkánkra, átértékelik és értékelik a lelőhely nemzetközi fontosságát és megfelelő összeget biztosítottak arra, hogy országunk kulturális színvonalához méltóan megvédjük és a helyszínen (a nemzetközi autóúttól alig 1 km távolságra) bemutathatóvá tegyük az emberiségnek ezt az egyedülálló kultúrkincsét.

AZ ELSŐ NEMZETKÖZI SZLÁV RÉGÉSZETI KONGRESSZUS

ERDÉLYI ISTVÁN

Az 1963. októberében Budapesten megtartott Nemzetközi Szláv Régészeti Szeminárium¹ elnökségének határozata értelmében 1965. szeptember 14–18. között Varsóban került megrendezésre az első Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus. Ez a nagyjelentőségű tudományos rendezvény első ízben adott alkalmat a szlávság régészeti emlékanyagával foglalkozó kutatóknak, hogy ilyen nagyszabású kongresszus keretében mutathassák be eredményeiket és nemzetközi vita keretében, széleskörű tanácskozásokon értékelhessék azokat. A budapesti szeminárium, valamint az azt megelőzően lezajlott krakkói, moszkvai szemináriumok, megfelelő előkészítést biztosítottak a kongresszus lebonyolításához. A kongresszuson 18 országból közel 500 vendég vett részt, ami igen nagy feladatot rótt a szervezőkre. A legnagyobb létszámú küldöttséggel a Szovjetunió és Csehszlovákia tudományos intézményei képviseltették magukat. A résztvevők szinte kivétel nélkül az európai országokból érkeztek. Hazánk hivatalos küldöttsége részben a Lengyel Tudományos Akadémia vendégeként, részben pedig a Magyar Tudományos Akadémia és a Művelődésügyi Minisztérium költségén vett részt a kongresszuson, emellett néhányan magánúton érkeztek Varsóba. Az akadémiai delegációt Gerevich László, a Régészeti Kutató Csoport igazgatója vezette. A kongresszuson résztvett magyar szakemberek összes létszáma nyolc volt.

A megnyitó plenáris ülésen Borisz *Rybakov* akadémikus (Moszkva), a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Régészeti Intézete igazgatójának, a kongresszus elnökének megnyitó szavai után hangzott el a bevezető előadás, melyet Whitold *Hensel* akadémiai levelező tag, a Lengyel Tudományos Akadémia Anyagi Kultúra Története Intézetének igazgatója tartott.

W. Hensel hangsúlyozta annak a felemelő élménynek fontosságát, hogy a kongresszus ülését Varsóban, a békeharc és a népek közti barátság szimbó-

¹ A lengyel reflexió *W. Hensel* tollából jelent meg: IV. Miedzynarodowe sympozjum archeologii slowianskiej w Budapeszcie. *SlavAnt* 11. 1964. 425–430. Magyar részről a beszámolót *Györffy György* írta: A IV. Nemzetközi szláv régészeti szeminárium. *AE* 1964. 2. 238–241.

Itt hívjuk még fel a figyelmet egy kevésbé ismert szovjet beszámolóra *L. Pobol* összeállításában: IV. Мижнародная рабочая нарада па славянскай археалогіі ў Будапешце. *Весті АН БССР*. 1964. 1. 137–138.

lumává magasodott városban tartja, abban a palotában, melynek építtetője St. Staszić, oly sokat tett a szláv régiségek kutatása ügyéért. Részletesen áttekintve a régi szláv történet kutatását és a szláv államokban dolgozó kutatók munkásságát, rámutatott a kongresszus tudományos vitáinak fő problematikájára: a szláv eredetkérdés és őshazakutatás (a Dnyeper és az Odera között), a korai szláv emléktanyag kutatása (V—VII. sz. i. u.), a szlávok és a népvándorláskorban velük együtt élt népek viszonya (hunok, avarok, germánok, kazárok), a lengyel államiság kezdetei. Kiemelte az utóbbi években oly nagy sikereket elért technikatörténeti kutatásokat is szláv vonatkozásban (fémművesség, építészet stb.). A kongresszus munkáját párhuzamosan hat szekcióban végezte. Az előadások időtartama 35—40 percben, a referátumoké pedig 15 percben volt maximálva. Az elhangzott előadások és referátumok anyagát önálló kötetben fogják megjelentetni. Téziseik már a kongresszus első napján sokszorosított formában szétosztásra kerültek a résztvevők között. Emellett a szovjet delegáció nyomtatott brosúra formájában hozta el és terjesztette téziseit. A keletnémet küldöttség szép ajándékkal kedveskedett a kongresszus érdeklődő szakembereinek, önálló kötetben adva ki az utóbbi húsz esztendő kelet-németországi szláv kutatásainak summáját, térképekkel, fényképekkel és rekonstrukciós rajzokkal illusztrálva. A kötet a vonatkozó keletnémet irodalom válogatott bibliográfiáját is tartalmazza.²

Az első *szekció* témája a szláv etnogenezis volt. Embertani és nyelvészeti előadások mellett több régészeti előadás és referátum hangzott el, a bronzkortól a keltakorig terjedő időszakra vonatkozólag. Az előadók és a hozzászólók főleg a lengyel szakemberek soraiból kerültek ki. A távollevő *Ju. Kuharenko* (Moszkva) előadását (kivételképpen) felolvasták. Ennek a szekciónak munkájában magyar szakemberek nem vettek részt.

Az egyik legnagyobb vitát *A. Gardawski* (Lublin) előadása váltotta ki, melynek témája a bronzkortól a népvándorláskorig terjedő időszak népi kontinuitása volt, az Odera—Visztula medencéjében. Szemben a tipológiai módszer csalóka eredményeivel, *A. Gardawski* komplex módszert javasol (bevonva az etnológia, nyelvészet és technológia anyagát). A szláv őshazát a közép- és késői bronzkorban (*Reinecke és Müller-Karpe* kronológiáját véve alapul, *Holste* kiegészítéseivel) az északi tengerpart, a Poleszje, Fehér-Oroszország, délen pedig a trák törzsek területe, mint határok közé helyezi. Hordozóit a trzinieci kultúrában látja.

A második *szekció* témája a korai szláv és vele egyidejű kultúrák körével állt kapcsolatban. Mivel Magyarországon a VII. sz. előtti anyagot nem ismerjük, szakembereink ennek a szekciónak munkájában sem vettek részt.

² Összeállította *J. Hermann*. Kultur und Kunst der Slawen in Deutschland von 7. bis 13. Jahrhundert. Eme kiadványok tükrében igen sajnálatos, hogy a már két éve lezajlott budapesti szláv régészeti szeminárium anyaga a Kongresszusig nem látott napvilágot.

A harmadik szekció témája a szláv államok kialakulása volt. Az első előadást *B. Rybakov* akadémikus tartotta meg „Ljubecs és Vityicsev városok, „Belső-Oroszország kapui” címmel. Az előadásban nemcsak a legújabb feltárási eredmények (1962-ig) teljes interpretációját kaptuk meg, hanem a Kijevi Oroszország hatalmi magjának körvonalazását is. A régészeti feltárások eredményei egybevágóak a történeti forrásokkal (Constantinos Porphyrogenetos). Ezt a hatalmi magot fogta körül a „Külső Oroszország”, mely adminisztratív már nem volt szorosan alárendelve a Kijevi Fejedelemségnek.

Az előadáshoz hozzászólt *Szolovjov* professzor (Genf), aki kifejezte örömét az általa is többször interpretált történeti források és a régészeti feltárások adatainak egyeztetése felett. *Bartha Antal* (Budapest) hozzászólásában többek között kifogást emelt a mintegy a „Belső Oroszországot” őrző várak (őrhelyek) *gorod* elnevezése, mint tudományos szóhasználat ellen. Véleménye szerint ezeket inkább a *grad* szóval kellene jellemezni. *B. Rybakov* válaszában kitért arra is, hogy a *gorod* terminust ő általános értelemben használta, nem jelentenek ezek a várak egyben városokat is, bár egyesek helyén később alakultak ki városok. Véleményünk szerint a *grad* terminus sem helyes, mivel azt a feudális urak székhelyeinek jelölésére tartja fent a kutatás. Erről részletesen beszélt *V. Dovzsenok* a negyedik szekcióban.

A harmadik szekció referátumai között több olyan hangzott el, mely nagyobb érdeklődésre tarthat számot magyar részről is, ezért róluk részletesebben is meg kell emlékeznünk.

Ebben a szekcióban tartotta meg *Erdélyi István* is referátumát a magyarországi avarkori települések (VII–IX. sz.) kutatásáról, melyben az irodalmi és szörványanyagok, terepbejárások, valamint a helynévkutatás adatai mellett az újabb vizsgálati ásatások (Tépe, Karos stb.) eredményeiről is beszámolt. Vázolta a kutatás mai állását, melyről ebben a vonatkozásban csak 1961 óta lehet beszélni és kitért a további tervekre és lehetőségekre is, elsősorban a Dunától keletre eső területeken.

A. Točík (Nitra) is olyan témát érintett beszámolójában, mely igen fontos számunkra a későavar emléktanyag értékelése szempontjából: „A közép-dunavidéki, nagymorva-kor előtti kutatások állása” címmel. Bemutatta néhány újabban feltárt késői avar jellegű temető leletanyagát is, melyet úgy értelmezett mint a kialakuló Nagymorva Birodalom szférájába tartozó proto-feudális druzsina tagjait is magában foglaló (részben határőr) nemzetségek temetőit, akik lényegében már elszlávosodtak, vagy éppen szláv eredetűek. Beszélt az ún. prágai típusú edények és az ún. dunai típusú kerámia egyidejű létezésének bizonyításáról, ami ha véglegesen bebizonyosodik, akkor időrendileg alaposan leszállítja az utóbbiak megjelenésének alsó határát. Így eltűnőnek a települések kronológiájában mutatkozó hiátusok.

A beszámoló feletti vitában *Erdélyi István* és *Kučera* (Pozsony) vettek részt. *Erdélyi* felvetette a későavarkori temetők embertani anyagának kérdé-

sét is (melyet egyébként a mongolid komponensek gyenge volta miatt nem lehet már eleve nem avar eredetűnek tartani). A későavarkori temetők interpretálása terén még igen sok a magyar kutatás tennivalója. A. Točík válaszában az avarok, mint etnikum, teljes eltűnését hangsúlyozta, a magyar honfoglalás előtti évszázadban.

E. Dąbrowska (Krakkó) referátuma szintén tartalmazott a hazai kutatás szempontjából érdekes adatokat. Dél-Lengyelország és a Nagymorva Birodalom kapcsolatait elemezve, egy egész sor olyan települést sorolt fel Krakkó vidékéről és a Dunajec völgyéből, melyeken több magyar jellegű fémtárgyat találtak. A beszámoló feletti vitában *P. Ratkoš* (Pozsony) kételyeit fejezte ki ezek magyar eredete felett.

V. Aulich (Lvov) „A Zimno falu melletti VI–VII. századi szláv földvár (Nyugat-Volhínia)” c. referátumában a magyar kutatások számára igen érdekes momentumra hívta fel a figyelmet, mely szerint igen sok, eddig importnak tartott (bizánci, vagy bizánci-gyarmatvárosi) bronzlelet helyben készült. Ezt a földvárban talált ötvöseszközleletek is bizonyítják. Egyébként ez az egyetlen földvár Nyugat-Volhíniában, sőt egész Ukrajna területén, melyet a VI–VII. századból ismerünk.

B. Krüger (Berlin) referátumában a Dessau-Mosigkau melletti VII. századi szláv település újabb feltárási eredményeit ismertette. A C¹⁴-el keltezett településnek eddig már öt, gyűrűalakban elhelyezkedő házcsoportját sikerült feltárnia, összesen 44 házat. A kerámiát javarészt az ún. prágai típus képviseli. Az előadó utalt arra a frankellenes avar hadjáratra, amely a VI. század második felében az Elbáig eljutott.

Z. Vinski (Jugoszlávia) újabb horvátországi temetőfeltárások fegyveranyagát mutatta be. Feltételezi, hogy a tausirozott „frank” sarkantyúk helyi, tehát horvátországi műhelyekben is készültek a VIII–IX. században. A sarkantyús sírleleteket bizánci aranyérmék keltezik.

Három elmaradt beszámoló helyett a szervezők új témákat iktattak be, így többek között *Zs. Vizsarova* (Szófia) referátumát, a bulgáriai szláv településekről. A beszámolóból az is kiderült, hogy megtalálták az első korai bolgár jurtatelepülés maradványait.

A. Szmilenko (Lvov) beszámolója a perescsepinaí kincslelet (VII. sz.) és még öt hasonló jellegű és korú lelet, új koncepciójú értelmezését kísérelte meg, mely szerint ezek közül legalább négy, bizonyíthatóan sírlelet volt. Ez számunkra is igen lényeges a hazai hasonló leletek (pl. Tépe) interpretálása szempontjából. A sírokban eltemetett hadvezéreket a kazárok ellen harcoló bolgár, vagy szláv etnikumhoz próbálta kapcsolni.

Hozzászólásában Erdélyi István felhívta az előadó figyelmét a magyarországi VI. századi hamvasztásos leletekre, melyek sok tekintetben azonos vonásokkal bírnak mint egyes, A. Szmilenko által felsorolt gazdag leletek.

A. Diaconu (Bukarest) referátumában a csernyjahovói kultúra erdélyi emlékeivel foglalkozott. Véleménye szerint ez az új etnikumot rejtő kultúra inkább Erdély keleti és délkeleti részein lépett fel, míg nyugaton a dák törzsek helyükön maradtak.

J. Nestor (Bukarest) referátuma az erdélyi szláv emlékekkel foglalkozott (Noglak stb.), ismertetve Székely Zoltán újabb, ez i. u. VII. sz.-ra keltezhető telepásatásait, valamint felvetett több módszertani elvet is.

V. Prochazka (Csehszlovákia) jogtörténész a szláv államfejlődést vázolta, három szláv nyelven is előadott referátumában. Samo állama, valamint a Nagymorva Birodalom jellegét protofeudálisnak tartja. Ezeket megelőzően kiemelte a területi szervezés előtérbe kerülését, mint a protofeudális államok kialakulásának előzményét. Foglalkozott egyes ismert méltóságnevek jelentőségével is (pl. vozsgy = választott főnök).

A negyedik szekció témája a szláv falvak és városok kialakulása a korai középkorban, volt. Ebben szintén hangzott el magyar beszámoló, melyet Cs. Sós Ágnes tartott meg „A dunántúli szlávok IX. századi anyagi kultúrájának kérdése” címmel. Kifejtette, hogy a Dunántúl három nagyhatalom peremvidéke volt a IX. században. A déli szláv elemek mellett, nyugati szláv kultúrelemeket is találunk, ehhez járulnak a helyi avar és a továbbélő romanizált őslakosság emlékei. Mindez egyáltalán nem ad egységes képet. A Točik hozzászólásában rámutatott, hogy az észak-dunántúli és nagymorvabirodalmi leletek között vannak hasonlóságok és ezért ő ezt akérdést részben másképp látja. Ez a terület azonban, amint Cs. Sós Ágnes válaszában kifejtette, nincs még kellően kutatva a szláv régiségek szempontjából.

A szekció első előadását V. Dovzsenok tartotta (Kijev), aki a régi orosz falvak kutatásának egyes kérdéseiről beszélt. Az eddig feltárt kb. harminc település, falu és földvár alapján először foglalkozott azok típusaival, terminológiájával és egybevetve az írásos források adataival, belső topográfiájukkal. Megállapította, hogy a régi orosz falvak őstípusa az erődítetlen, nyíltszíni település volt, melyet jól ismerünk az egész szláv földön, a feudális korszakot megelőző időszakból. A Kijevi Oroszország korszakában a falvak (szeliscse) is a kis erődített települések a jellemzőek. V. Dovzsenok nemcsak a településtípusok, hanem a bennük különböző feudális kötöttségben élt emberek elnevezésével is foglalkozott, méghozzá olyan összefüggésben, hogy településtípusonként kik is lehettek azok lakói. A feudális urak székhelyeinek neve a -grád végződéssel van megkülönböztetve. Sajnos maguknak a házaiknak típusait régészeti emlékek alapján nem ismerjük.

A feudális periódusból, a régi Oroszország korai időszakából eddig csak egyetlen egy feltárt erődített település anyagára vagyunk utalva, ez a Rajki-i gorogyiscse. Sőt, amint az előadást követő vitában felszólalt M. Karger (Leningrád) megjegyezte, a külső, vagyis a sáncon kívüli falu itt sem lett feltárva még.

Ennek a szekciónak a korai városfejlődés kutatása tekintetében érdekes referátuma volt *A. Gieysztor* professzoré (Varsó), aki többek között rámutatott arra, hogy a korai lengyel városok, melyeket régészek vizsgáltak, nem mindig felelnek meg a város kritériumainak, hanem csak inkább oppidumok még. Megjegyezte azt is, hogy a civitas típusú városi települések németek áttelepülésével vannak kapcsolatban.

Ennek a szekciónak a magyar kutatások szempontjából igen érdekes referátuma volt *H. Mitscha-Märheimé* is (Bécs), melynek címe: „Újabb kutatások az ausztriai korai szláv településeken”. A rohrendorfi és staatsdorfi VII. századi sírletekben Nyugat-Ukrajna felől jött szlávok emlékeit látja.

Az *ötödik szekció* numizmatikai kérdésekkel foglalkozott. Ebben a szekcióban magyar részről *László Gyula* tartott beszámolót a magyar pénzverés kezdeteiről.³ Véleménye szerint már Géza fejedelem veretett pénzt, aki szintén viselte a Stephanus rex nevet és címet. Tehát első pénzeink nem I. István királytól származnának. A magyar kutatás álláspontját ezzel szemben Huszár Lajos már írásban is kifejtette⁴, véleménye szerint a fő nehézség kronológiai szempontból jelentkezik: Észak-Európában csak a XI. századi depotletekben találjuk meg ezeket a denárokat. Sajnálatos, hogy nem érkezett meg a kongresszusra *V. Hatz* (Hamburg), aki, amint tézisei alapján tudjuk, egy gotlandi éremlelet kapcsán feltételezi, hogy az első magyar pénzeket Pozsonyban verték. Ezt egy dénáron levő RESLAVA CIV (= Breslava civitas) felirat alapján véli bizonyítotttnak. Azonban a helyzet az, hogy ezeket a jóminőségű denárokat északon utánozták.

A szekció fő problematikája módszertani kérdésekben konkludált. Milyen mértékben és eredménnyel alkalmazható a numizmatikában a matematikai—statisztikai módszer? Ennek a módszernek az alkalmazása mellett tört lándzsát két olyan vezető szakember is, mint *R. Kiersnowski* (Varsó) és *E. Nochejlová-Prátová* (Prága).

A szekció résztvevői az egyik napon megtekintették a Régészeti Múzeum éremtárát is.

A szekció munkatervében jelzett több érdekes szovjet numizmatikai előadás és beszámoló, a delegátusok távolléte miatt elmaradt. A többi előadások a lehető legváltozatosabb tematikai képet mutatták, a kelta pénzveréstől az oktatási kérdésekig sok mindenről esett szó, de komoly vita csak a már érintett módszertani kérdésekben alakult ki.

Végül a *hatodik szekció* a szláv régészeti emlékek kutatásának módszereiről tanácskozott. Az igen változatos programból több szovjet és egy olasz előadás elmaradt. Az előadásokat és beszámolókat szinte kivétel nélkül lengyel kutatók tartották. Szó esett tudománytörténeti keretekbe ágyazott általános módszertani kérdések mellett paleobotanikai, embertani és felmérési mód-

³ Die Anfänge der ungarischen Münzprägung. Budapest 1962.

⁴ Numizmatikai Közlöny 62/63. 1963/64. 101.

szerekről is. Magyar kutatók ebbe nem tudtak bekapcsolódni, mert a magyar résztvevők viszonylag szűkkörű összetétele erre nem adott módot.

A kongresszus első napján nyílt meg az Állami Régészeti Múzeumban a szlávok régészeti emlékanyagát szemléltető nemzetközi kiállítás. Ezen a kis magyar tárló szerény darabjai (köztük későavarkori és honfoglaló magyar emlékek is), jól tükrözték az itthoni szláv régészeti kutatások igen alacsony volumenét. A kiállítási anyagot a Magyar Nemzeti Múzeum képviselőjében Török Gyula kísérte el Varsóba.

A lezajlott varsói kongresszus eredményei, termékeny vitái és eszmecseréi biztató alapot nyújtanak a további régészeti munkában. A következő kongresszus időszakáig *W. Hensel* mint ügyvezető elnök működik tovább. A kongresszus tiszteletbeli elnökévé *B. Rybakovot* választotta meg. A legközelebbi kongresszus megszervezését *K. H. Otto* professzor (Berlin) vállalta el, amelyet 1970-ben tartanak meg Berlinben.

AZ 1964. ÉVI MONGOL—MAGYAR RÉGÉSZETI EXPEDÍCIÓ EREDMÉNYEI

ERDÉLYI ISTVÁN—D. NAVAAN

1964-ben negyedszer került sor szélesebbkörű mongol—magyar régészeti expedícióra, de ez a közös munka, csakúgy mint az előző években, tanulmányút keretében vált lehetővé.¹ Közel egyhetes ulánbátori tartózkodás után, mialatt az előkészületek, a gépkocsi felszerelése stb. folytak, szeptember 2-án indulunk útnak. Végcélunk Cecerleg aymak, Erdenemandal szumunjában fekvő, 1963-ban általunk felfedezett temető helyének elérése és a feltárás folytatása volt. Mongol részről ismét D. Navaan régész, a Mongol Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete Régészeti Osztályának főmunkatársa vett részt a munkában. Munkásként három embert, köztük két pedagógiai főiskolai hallgatót vittünk magunkkal a mongol fővároshól. Azért, hogy elérjük a Hangáj hegység területén, a Hünij folyó völgyében fekvő lelőhelyet, nagy kerülőt kellett tennünk a megáradt Tola folyó miatt. Utunk Karakorumon át vezetett északi irányba. (L. a mellékelt térképen, 1. kép.) Végül többszöri súlyos kocsi-defekt után, szeptember 11-én érkeztünk csak meg az ásatás színhelyére, melynek neve Najmaa tolgoj. A feltárásokra így mindössze kilenc nap állt rendelkezésünkre. Ezalatt újabb három sírt tártunk fel a temető nyugati, illetve keleti szélén (2. kép). A temető összesen 18 vagy 19 sírből áll, melyeket a felszínen kövekkel kirakott foltok jeleznek. Eredetileg ezek igen alacsony halomsírok lehettek, de a sírrablók mindegyiket megásták és a halmot tönkretették.

Az expedíciók által feltárt sírok száma így most már négyre emelkedett. Az alábbiakban részletesebben leírjuk a feltárások eredményeit, de ezt megelőzően szükségesnek tartjuk röviden vázolni azt a problematikát, melynek értelmében expedíciónk terve elkészült.

Az északi hunok, az ázsiai hun (hiung-nu) törzsszövetség egy része, egészen i. u. 155-ig ellenállt mind a kínai, mindpedig a szien-pi nyomásnak, amíg aztán az utóbbiak vezére Tansihaj, egy erős sereg élén döntő csapást nem mért rájuk. Öt évre rá a hunok már megjelentek a Volgánál is (Dionysios

¹ A megelőző közös expedícióról készült részletes beszámolót l. az Arch. Ért. 1965. 1. számában: Az 1963. évi mongol—magyar régészeti expedíció eredményei. 73—85.

A Najmaa tolgoj-i temető látképe

Periegetes adata), de Európába való betörésükig, tehát közel kétszáz esztendeig nem tudunk róluk jóformán semmit.² Ez alatt mehetett végbe keveredésük török és ugor eredetű etnikumokkal. A régészeti feltárások és összehasonlító vizsgálatok célja a hun anyagi kultúrában végbement változások, átalakulások, az embertani kép módosulásában lezajlott folyamatok felderítése, illetve az embertan tekintetében a vizsgálati anyag feltárása. Ezért kezdtünk ásatásokat eredetük, „őshazájuk” területén, a mai Mongol Népköztársaságban.

A II. sír, a tavalyi I. sír mellett, attól kissé DK-i irányban feküdt. A sír helyét a felszínen ovális kőkör jelezte. A középső, kőmentes rész már a felszínen jelezte a sírablók behatolását. A 3×5 m-es szelvényünkben, a kövek alatt először birkacsontok mutatkoztak. 150 cm mélyen élesen előtűnt a sírgödör hosszúkás foltja, valamint a sírablók aknája. Igen sok faszéndarabka volt a földben. 175 cm mélységtől lefelé bukkantak elő az emberi csontok. Összesen négy egyént temettek egyidőben a sírba, az egyik közülük kétségtelenül gyermek volt. A sír szélessége 275 cm volt. A felnőtt csontvázak tájolása DDK lehetett. A mellékleteik között két nagy, korongon készült, díszített oldalú agyagedény, négy db. vasnyílhegy, keskeny (hun típusú) az íj farészének erősítésére szolgáló íjcsontok, tegezmaradvány, érdemel említést. Az edényeken egy-egy, úrtartalomra, vagy tulajdonosra utaló jel látható, melyet a kiégetés előtt írtak az agyagfelületbe. Alakjuk kínai írásjegyekre emlékeztet. (3. kép)

A III. sírt, az előző mellett, a lankás domboldalon tártuk fel, 4×3 m-es szelvénnel. Tetején a kövek szintén ovális elrendezésben feküdtek, ami a

² Гумилев, Л. Н., Некоторые вопросы истории хуннов. ВДИ. 1960. 4. 124.

sírrablók beavatkozására utal. A szétdobált halom magassága 30 cm volt. A második ásónyom alatt, késmelléklete tanúsága szerint, múlt századi bele-

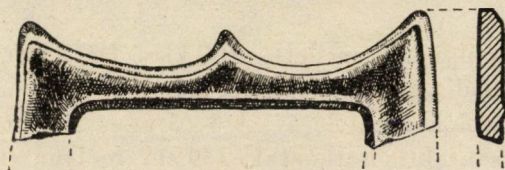
A II. sírból származó agyagedényeken levő jelek

temetkezést találtunk. A koponyaalkata kínai emberre utal. (A temető neve *Najmaa* szintén kínait jelent mongolul.)

Az ásatást az erős havazás egy teljes napra megszakította, így a feltárást csak 18-án délután tudtuk folytatni.

A sír 340 cm mélyen ért véget. Benne egy csontváz feküdt, fejjel D-nek. Mellékletei: bronzból öntött üst füle (4. kép.) (Magyarországról is ismert hun üstök prototípusa), az üstöt ugyanis a sírrablók elvitték; keskeny íjsontok, két nagy szürke agyagedény és egy kisebb füstösfalú, durvább agyagedény, valamint igen sok kis vastárgy, rozsdás állapotban.

A IV. sírt a temető átelles szélén tártuk fel. (A Tal bulagín davaani sódú patak felé eső részen.) A gyűrű alakban fekvő kövekkel határolt felszint 3×3 m-es felülettel vettük munkába. Ebben a sírban nem voltak faszénszemcsék, csak a kirablási akna táján néhány. 170 cm mélyen találtuk meg a koponya első töredékeit, marhacsont darabok között. A sírban juhcsontok is voltak. Ezek mind az ételmelléklet maradványai. A sír mélysége 240 cm volt,

Bronzezüst füle a III. sírból.

szélessége a D-i végénél 120 cm. Alja vékony deszkákkal volt befedve. A halotat nyírfakéregbe burkolva temették el. Mellékletei szegényesek: vaskés és vascsat.

Ezzel az ásatással, amely sajnos csak igen rövid ideig tarthatott, sikerült még hét egyén csontmaradványait feltárni. Ez újabb fontos adatot szolgáltat Belső-Ázsia populációjának népvándorláskori összetétele felderítéséhez. Különösen érdekes problémát jelent az embertani anyagon megfigyelhető europid jelleg. Ennek eredetét talán a szogdok felé vagy pedig a hunkor előtti lakosság körében kell keresnünk.

A három sír mellékletei részben a volgavidéki, magyarországi és bajkálontúli leletekkel mutatnak szoros rokonságot. Jól elhelyezhetők az i. sz. I. sz.

eddig ismert leletei közé, és nem mondanak ellent az I. sír keltezésének sem (I. u. I. sz. első fele).

A temető teljes feltárását a tudományos érdek, az eurázsiai vonatkozású problémák tisztázására való törekvés követeli meg. Mindent meg kellene tenni, hogy ez a kulcsfontosságú temető teljes feltárást nyerjen. A Mongol Tudományos Akadémia örömmel állna rá a további együttműködésre.

A III. sír bronzüstjének párhuzama a budapesti Hopp Ferenc Keletázsiai Művészeti Múzeumból

Az északi hun temető közelében, attól 1,5 km-re északra, még egy, melléklet nélküli, 80 cm mélyen fekvő sírt tártunk fel. A Baján nevű hegy oldalán, két réteg kő alatt feküdt a váz. Északi tájolása alapján bronzkorinak sejtjük. Az erős csontozatú férfi koponyáját már nem sikerült megtalálnunk, mivel azt a sírrablók elvitték. Egyedülálló sír lehetett, mivel a közelében több, sírra utaló jel nem mutatkozott.

Szeptember 22-én Cecerleg aymakközpont érintésével visszaindultunk a fővárosba, ahová 24-én érkeztünk meg. Útközben folytattuk az útbaeső bronz- és türk kori emlékek szemlélését és 1963-ban megkezdett térképezését.

A feltárt koponyákat és a II. sír egyik vázának törött és összeforrott láb-szárát ideiglenesen Budapestre küldettük. Feldolgozásuk folyamatban van, Tóth Tibor, Regöly-Mérei Gyula és Lengyel Imre végzik. Az expedíció teljes anyaga mongol—magyar régészeti tanulmánykötetben kerül kiadásra, az *Acta Archaeologica* egyik fasciculusaként, a megelőző közös expedíciók eredményeinek összefoglalásával együtt.

BESZÁMOLÓ EGY TANULMÁNYÚTRÓL

BRÓDY ANDRÁS

A Ford Alapítvány ösztöndíjával 1964 szeptemberétől kezdve tíz hónapot töltöttem tanulmányúton az Amerikai Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában. Utam célja egyes matematikai-közgazdasági tervezési modellek, különösen az úgynevezett „Input-Output” módszer tanulmányozása volt.

Bevezetésül talán nem lesz hiábavaló néhány szót szólni e sajátos területről, valamint néhány hazai eredményünkről, annál is inkább mert e kutatási irányzat, mint általában a matematikai közgazdaságtan művelése is, viszonylag újkeletű Magyarországon, csak az utóbbi években kezdett igazán kibontakozni, és eredményei semmiképpen sem ismeretesebb szélesebb szakközönség előtt.

A társadalom gazdasági tevékenységének összefoglalása, szemléletes ábrázolása és tudományos elemzése régi törekvése az emberiségnek. Ahhoz azonban, hogy a társadalom e roppant belső anyagcseréjének, az egyes részek bonyolult és egymástól kölcsönösen függő termelési kapcsolatainak a gyakorlat (tehát a tervezés) szempontjából is kielégítő tudományos megismeréséig és tükrözéséig eljuthassunk, igen sok tudományos részterület kifejlődésére, majd összehangolt munkájára volt szükség. Különösen négy terület fontos itt: az elméleti közgazdaságtan, a matematika, a gazdaságstatisztika és az elektronikus számológépek technikája.

Az alapvető kérdésfeltevés kétségtelenül közgazdasági eredetű, és a francia fiziokraták, jelesen Quesnay, már eljutottak addig, hogy a társadalom egy évi termelésének összefolyamatát az úgynevezett „Gazdasági táblázat”-ban elméletileg bemutassák: hogyan termelik és osztják el az évi terméket a mezőgazdaság és a kézműipar. A társadalmi munkamegosztás további jelentős fejlődése lehetővé tette e táblázatok további tagolását és behatóbb minőségi elemzését. Ezt a munkát Marx végezte el — és itt ne csak híres kétszektoros újratermelési sémáira gondoljunk. Mind az Értéktöbblet-elméletek című művében, mind más hátrahagyott kézírataiban Marx több ízben foglalkozik öt és többszektoros, lényegében termelési áganként tagolt táblázatokkal.

Marxszal és a klasszikus közgazdaságtannal a szükséges fogalmi fegyverzet teljes egészében kialakult. Az „Input-Output” módszer, vagy ahogy

hazánkban nevezik az „Ágazati kapcsolatok mérlege” nem igényel más vagy több közgazdasági absztrakciót és fogalmi apparátust, mint amennyi a Tőke három kötetében, Marx értékelméletében és újratermelési elméletében már rendelkezésre állt. Sőt, tulajdonképpen úgy állunk, hogy távolról sem merítettük ki a rendelkezésre álló fogalmi keretet: igen sok marxi gondolat vár még adekvát matematikai megfogalmazásra. Matematikai modellünk, ahogy most ismerjük és használjuk, még csak a legáltalánosabb, a ricardo-i közgazdaságtanból is majdnem hiánytalanul levezethető proposíciókon nyugszik.

Nyugati közgazdászok szívesebben tekintik Walras-t a nagy előfutárnak. Kétségtelen, hogy a Walras által felállított egyenletrendszerek közt van olyan, amely hasonlít a modell centrális egyenletrendszeréhez. Ez a sajátosság — hogy ugyanis a termelési összefolyamat e matematikai modellje interpretálható a marxi értékelmélet alapján is és a polgári közgazdaságtan árelmélete alapján is — azt hiszem igen szerencsésnek mondható és módot ad az eddig szokásosnál termékenyebb vitára polgári és marxista közgazdászok közt. Nem vitás azonban, hogy a modell egyik legáltalánosabb matematikai megformulázása, a megfelelő matematikai eszközök (a lineáris algebra, mátrixszámítás) megválasztása és néhány fő kérdés tekintetében a matematikai probléma megoldása a magyar származású Neumann János érdeme. Az ő eredményei mellett eltörpül mind Walras gyermekes módszere, aki egyenleteinek megszámlolásával akarta bizonyítani azok megoldhatóságát, mind azok a próbálkozások, amelyek a századfordulón az orosz Dmitriev névéhez fűződnek.¹

Ez a közgazdaságilag és matematikailag csiszolt elméleti módszer hihetetlenül nagy követelményeket támaszt mind a gazdaságstatisztikával, mind a számítástechnikával szemben. A gazdaságstatisztika terén a Szovjetunió Statisztikai Hivatala, névszerint Popov volt az úttörő. Az 1923–24. gazdasági évre — először a világon — összeállították a társadalmi termelés ugynevezett sakktáblamérlegét. Az ilyenfajta statisztikai táblázat, amely a sakktábla rendszerére emlékeztet, tartalmazza az oldalrovatokban megjelölt termelési ágak („szektorok”) által előállított termékek elosztását a fejrovatban azonos sorrendben felsorolt ugyanazon termelési ágak közt. Tehát például a széntermelés sorának és az elektromos energiatermelés oszlopának találkozásánál álló sakktáblakockában a villamosenergia termeléséhez felhasznált szén értékét tüntetjük fel. Mivel minden ágazat termékeinek előállításához a többi ágazat termékeit használja fel, ezért a táblázatot oszlopirányban olvasva megkapjuk a kérdéses termelési ág felhasználásainak, ráfordításainak struktúráját. Egészében a sakktábla-mérleg nem más, mint az évi társadalmi termék áramlásának, a társadalom belső anyagcseréjének pontos számbavétele.

¹ Neumann János bizvást határkőnek nevezhető tanulmánya 1936-ban jelent meg. Magyar fordítását lásd Válogatott Előadások és tanulmányok c. kötetében. (Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.) A centrális egyenletrendszer elméleti megoldhatóságát, azaz a megoldás egzisztenciáját csak az ötvenes években sikerült matematikailag és közgazdaságilag kifogástalanul bizonyítani. Ekkor természetesen már néhány gyakorlati megoldás ismert volt.

Kétségtelen, hogy a táblázat már önmagában véve is igen hasznos, sok mindent elárul a gazdaság tényleges belső kapcsolatairól — nem beszélve arról, hogy a táblázat statisztikai összeállítása éppen nagy követelményei és zártsága miatt kikényszeríti a statisztikai beszámolórendszer állandó javítását, kiegészítését, szabatosabbá tételét, végül pedig — a kétoldalú, oszlop és sorirányú ellenőrzés révén — feltárja a statisztikai jelentésekben még megbúvó hibákat és tisztázatlanságokat is. Azonban a táblázat igazi hasznosságát csak a további matematikai számítási lehetőségek hontják ki. Ezek a számítások lényegében azon az egyszerű és rövid időszakra tekintve helytálló feltételezésen alapulnak, hogy egy-egy szektor felhasználásai, ráfordításai nagyjából arányosak az illető szektor termelésével. Így a táblázatból — a felhasználásokat a termeléshez viszonyítva — együtthatókat, koefficienseket nyerhetünk. Ezek a koefficiensek lényegében megfelelnek a tervezés gyakorlatából ismeretes „fajlagos anyagfelhasználás” vagy normák kategóriájának. Az iménti példával élve a széntermelés sorában és a villamosenergiatermelés oszlopának találkozásánál álló együttható most megadja azt, hogy 1 forint értékű villamosenergia termeléséhez hány fillér értékű szenet használtunk fel. A technika változatlansága esetén ez a felhasználási hányad csak kevésbé változik hónapról hónapra vagy évről évre. (Hosszabb időszakra, éppen a technika fejlődése következtében, már nem dolgozhatunk változatlan együtthatókkal, azonban kétségtelenül megtervezhetjük a változás irányát, sőt több-kevesebb biztonsággal e változás nagyságát is.)

Ezeknek az együtthatóknak a segítségével mármost eredeti, mondjuk 100 szektoros táblázatunkat átalakíthatjuk egy 100 ismeretlenes lineáris egyenletrendszerre, azaz száz egyszerű egyenletté, amelyekből az ismeretlenek meghatározhatók. Aszerint, hogy mit tekintünk ismeretlennek a számítás szempontjából, a legváltozatosabb közgazdasági problémákra kaphatunk választ: pl. mekkorának kell lennie a termelésnek, hogy bizonyos jól meghatározott életszívnak megfelelő fogyasztást biztosítson; vagy mennyi importtermék és hazai munka fekszik az ország által exportált termékekben; mennyi munka-órába (vagy munkabérbe) kerül az országnak egy bizonyos külföldi deviza (dollár, vagy rubel stb.) megszerzése; hogyan érintené a forgalmi adó kulcsának megváltoztatása az egyes termékek árát; vagy milyenek volnának egy olyan árrendszer arányai, amely azonos átlagos nyereséget biztosítana minden egyes termelési ágban a befektetett termelési eszközök után stb., stb.

Bármilyen egyszerű is azonban elméletileg az ilyen egyenletrendszerek megoldása, rendkívül fáradságossá válik a gyakorlatban, egyszerűen számítástechnikailag, az elvégzendő elemi műveletek nagy száma miatt. Az egyenletrendszer megoldásához szükséges műveletek száma durván az ismeretlenek számának köbével arányosan növekszik. Ezért 10–20 ismeretlennél többet tartalmazó ilyen egyenletrendszer egy megoldását kiszámítani kézi vagy félig automatizált számítással, majdnem reménytelen feladat, márcsak az ilyen

számolással együttjáró elkerülhetetlen hibahalmazódás miatt is. Márpedig a gazdasági élet mély ábrázolására nem egyszer többszáz szektorból álló táblázatokat készítenek, s egy-egy táblázat kapcsán a megoldandó elemzési kérdések dandárja merül fel. Korszerű elektronikus számítógépek nélkül tehát igen keveset lehet tenni.

Meg kell azonban említeni, hogy a tervgazdaság gyakorlata kialakított egy praktikus módszert, ha nem is a probléma általános megoldására, de mégis az egyik fő kérdés: egy adott terv egyensúlyának kialakítására. Ez a módszer lényegében nem más, mint a megoldás fokozatos, találgatások és helyesbítések segítségével történő megközelítése. E „háziipari” módszer, mely sokban hasonlít a geodéták korai egyenletmegoldási technikájához, persze igen időtrábló. Gyakorlása azonban az elektronikus számítógépek megjelenése előtt kényszerűség volt. Még ma, a megfelelő eszközök birtokában is meg kell vallani, hogy e kézi közelítésnek van egy-két olyan — közgazdasági — előnye, amelyet gépi úton utánozni még nem tudunk. Arról van szó ugyanis, hogy a közelítések kapcsán a számításokat végző szakemberek figyelembe tudják venni a ráfordítási együttthatók esetleg szükséges megváltoztatását is. Tudják, hogy például az olajtermelés visszaesése esetén melyik ágazat tud jobban takarékoskodni a tüzelőanyaggal stb., azaz figyelembe tudnak venni olyan, a mindennapi életből ismeretes problémákat is, amelyek iránt az elektronikus számítógép természetesen teljesen érzéketlen.

E négy szakterület együttes eredményeit elsőízben egy orosz származású amerikai közgazdász, Leontief foglalta össze könyvében, amely az amerikai gazdaság struktúráját írja le.¹ Bármilyen legyen is véleményünk Leontief tudományos eredetiségéről (és sokan bírálták elődeinek agyonhallgatásáért), annyi kétségtelen, hogy ő fogta először egybe, kovácsolta használható, praktikus egésszé a külön-külön már létrejött eredményeket. Tanulmányutam jelentős részét az ő intézetében töltöttem, amely a Harvard Egyetem mellett működik, és szívesen emlékezem vissza az intézet barátságos, a tudományos kutatást még nézetkülönbségek esetén is mindenben elősegítő légkörére.

Magyarországon meglehetősen késéssel indult meg a kutatás e téren, és csak 1957-ben jelentek meg az első ismertető tanulmányok az Input-Output módszerről. E lemaradásban jelentős szerepe volt annak az irányzatnak, amely a matematikai közgazdaságtudományban pusztán burzsoá áltudományt látott. A késői kezdet ellenére azonban lemaradásunkat nem egy tekintetben behoztuk, sőt egyes területeken határozottan prioritásunk van.

Így elsőnek, és mindmáig egyedül alkalmazzuk e módszert segédeszközként a gazdasági tervek tényleges összeállításakor, azaz az Országos Tervhivatalban, mind az éves, mind pedig az ötéves tervek terén. Amerikában még csak most indult meg a komolyabb kutatómunka perspektivikus mérlegek elké-

¹ The structure of the American Economy. 1919–1939. Oxford Univ. Press 1949.

szítésére (ezideig csak egyes tényidőszakok mérlegeit állították össze, a háború után 1947-re és 1958-ra). A magyar tervhivatal munkájában e módszer kezdetben mint a tervek összeállítása utáni pótlólagos tervelemzés eszköze honosodott meg. Olyan számításokat lehetett vele eszközölni, olyan a tervben meglevő, de nem ismert összefüggésekre lehetett ráirányítani a figyelmet, amelyek azelőtt — a számítások nagy munkaigénye miatt — szükségképpen rejtve kellett hogy maradjanak. Jelentős szerepük volt e tervmérlegeknek a kész tervben még megmaradt aránytalanságok, következtelenségek feltárásában is. A legutóbbi időben azonban e módszer még fontosabb szerepet kapott, és többé nem a hagyományos módszerekkel végzett tervezés után kullog, hanem azzal egyidőben egymást kölcsönösen segítve és alakítva halad. Láthatóan jelentős szerepet fog betölteni a közeljövőben éppen a tervezés kezdeti fázisaiban, ahol éppen a számításmód gyorsasága révén lehetővé teszi több tervváltozat kialakítását és elemzését, majd az elfogadott változat döntő arányainak előzetes rögzítését — sok fölösleges munkát takarítva meg a tervezés ágazati szakembereinek.

Ugyancsak elsőnek, és mindmáig egyedülállóan használtuk fel e módszert az árrendszerrel, árszabályozással kapcsolatos számításokra.¹

Igen jelentős az a gyakorlati munka is, amelyet a Magyar Nemzeti Bank készít elő. Arról van ugyanis szó, hogy az MNB monopóliuma miatt a termékáramlást követő pénzforgalom szükségképpen feljegyzésre kerül a bank számláin. Ezért a bankműveletek gépesített központi (elektronikus) feldolgozása lehetővé fogja tenni a fenti saktábla-mérlegekhez hasonlóan berendezhető pénzforgalmi mérlegek elkészítését — akár havonta vagy hetente is. Nem kétséges, hogy milyen hatalmas eszköz lesz ez a társadalmi anyagszere állandó szemmel tartására, a fennakadások, torlódások, a tervezettől való eltérések korai jelzésére és orvoslására.

Végül bizonyos kapcsolatban áll e területtel Kornai János nemzetközileg is jól ismert munkássága, amely nemcsak ellentmondásmentes, konzisztens tervek, hanem optimális, vagy legalábbis „jobb” tervek kialakítására törekszik a matematikai programozás eszközeivel. E munkaterület azonban fontossága alapján külön önálló ismertetést érdemelne meg e folyóirat hasábjain.

Viszonylag jól állunk a gazdaságstatisztikai munka terén is. Itt csak Hollandia múl minket felül, ha nem is elkészült mérlegeinek precizitásával, de mégis azzal, hogy több mint tíz éve minden évre elkészítette összehasonlítható rendszerben mérlegét. Központi Statisztikai Hivatalunk 1957 óta két évenként tudott csak mérlegeket publikálni, azonban e mérlegek kitűnnek azzal, hogy két oldalról (tehát az önköltségstatisztika és az értékesítési statisztika adataiból) a kettős könyvelési módszer alapos ellenőrzésével készülnek, míg a legtöbb

¹ Lásd részletesebben Ganczer Sándor: Árszámítások modern matematikai módszerekkel. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1965.

országban örülnek annak, ha egyáltalán valamelyik oldalról sikerül — sok becsléssel és nem mindenkor eredeti adatfelvételen nyugvó — mérlegeket összeállítani.

Vannak eredményeink a problémakör matematikai vonatkozásaiban is — azonban kétségtelenül még mindig rendkívül el vagyunk maradva a lyukkártyafeldolgozás és az elektronikus számológépek terén. Talán a legmélyebb benyomást az gyakorolta rám egész tanulmányutam alatt, hogy milyen kiváló adatfeldolgozási és számítástechnikai eszközök állnak az amerikai közigazgatás rendelkezésére kutatásaik során. És itt nem egyszerűen a számítások kényelméről vagy az adatok hozzáférhetőségéről van szó. A különbség minőségi: a kutatási hipotézisek olyan gyors ellenőrzése, olyan bonyolult számítási munkák gyors elvégzése vált lehetővé, amiről mi itthon még jóideig nem is álmodhatunk. Az intézet, amelyben dolgoztam, lyukkártyákon őrzi nemcsak az amerikai táblázatok teljes anyagát, hanem jónéhány más tőkés ország mérlegrendszerét is. Azok a műveletek, amelyek nálunk nem egyszer hónapokat vesznek igénybe — mint például a táblázatok átszámítása változatlan árakra, vagy egy részletesebb táblázat összevonása kevesebb szektort tartalmazó és így jobban áttekinthető táblázattá — ott valóban órák alatt elvégezhetők. A Massachusetts Institute of Technology számológépe — amely távirányítás révén a Harvard Egyetem közgazdasági kutatóinak is rendelkezésére áll — nem is lyukkártyákon, hanem „memóriájában”, azaz tizedmásodpercek alatt hozzáférhető mágnesszalagokon tárol egy sor fontos statisztikai adatot, mint például a legújabb népszámlálás táblázatait, az ipari census egyes adatsorait, a háztartások fogyasztási adatait. Ezek tehát bármikor mintegy gombnyomásra bevonhatók a kutatók számításába. De nemcsak a kutatók számára áll rendelkezésre a gép, hanem az egyetemi hallgatók számára is. Így a végzős hallgatók diplomamunkája során a számítások elvégzése lényegében nem időtráblóbb feladat, mint mondjuk a szöveg lediktálása. A számítás elvégzése tényleg hasonlít külsőleg az írógéphez diktáláshoz. Egy közepes nagyságú szobában, ahol 6–7 nagy „írógép” áll az asztalokon (ezek a M.I.T. számológépének távirányító és adatbetápláló állomásai) diákok ülnek, általában kettesével. Az egyik jegyzeteiből diktálja az adatokat és a gép formanyelvére már lefordított műveleti utasításokat, a másik — persze nem a gépirás szokásos sebességével, hanem lassan és igen-igen gondosan — leüti a megfelelő billentyűket az „írógépén”. Az „írógép” valóban le is írja a beléhelyezett papírra mindazt, amit leütöttek rajta — de ugyanakkor továbbítja a számológéppontnak. A hozzáférhetőség mellett azonban legalább oly döntő az, hogy a számítási eredményekre nem kell soká várakozni. A M.I.T. gépe „on line” dolgozik, azaz az adatok betáplálásakor azonnal megindul a számítás és az eredmények úgyszólván másodpercek alatt rendelkezésre állanak ismét az „írógép” papírájára kiírva. Még a Harvard szakaszosan táplált kisebb teljesítményű gépén is általában 1–2 óra alatt lefut az elkészített program — tehát általában még ugyanazon napszakban

rendelkezésre áll a számítás tisztán kiírt, tetszés szerinti táblázatos alakra hozott, akár könyvben is reprodukálható eredménye.

Természetesen magam is éltem a lehetőségekkel és az Intézet által rendelkezésre bocsátott statisztikai táblázatok alapján megpróbálkoztam egy — egyébként nem túlságosan bonyolult, de eddig még nem végzett — számítással. A számítás problematikája, amely Neumann egy tételén és némiképp leegyszerűsített modelljén alapult, lényegében a következő: ha adva van egy zárt gazdaságban (és Amerika lényegében ilyen „zárt” gazdaságnak fogható fel, mert a külkereskedelem nagysága elhanyagolható az ország belső forgalmához képest) az egyes termelési ágak technológiája (tehát minden egyes termelési ág önköltségstruktúrája, a fent említett koefficiensek képében) akkor elméletileg meghatározható, hogy milyen ütemben képes ez a gazdaság fejlődni, és melyek az egyes termelési ágak közti azon arányok, amelyek ezt a lehető leggyorsabb fejlődést biztosítják. Matematikailag szólva egy matrix sajátvektorait és sajátértékeit kell meghatározni (nem mind, csak a legnagyobbakat). Jól ismeretes az irodalomból néhány erre szolgáló eljárás, és ezek egyikét nehézség nélkül lehetett programozni. Természetesen meg kellett tanulnom a gép programozását, azaz irányítását, azonban az erre szolgáló utasításrendszer néhány hetes munkával elsajátítható. A számológéppont munkatársai általában minden hónapban indítanak egy-egy előadásorozatot, amelyen a gép programozásának alapelemei elsajátíthatók. Megfelelő gyakorlási időt is biztosítanak a gépen a tanfolyamok hallgatóinak. Némi nehézséget okozott a gép csökönyössége, amellyel mindig csak pontosan az utasítás szerint volt hajlandó dolgozni. Néha ugyanis elég nehéz megtalálni a betáplált utasításokat hordozó lyukkártyákon azt a kis hibát vagy félreütést, amely miatt a gép teljesen érthetetlen adathalmazsal válaszol a józan kérdésre. Hiba pedig mindig akad. Végül is az alapadatok és az utasításrendszer teljes kijavítása után (ez a munka persze néha heteket is igénybevehet egy-egy fogósabb számítás programozásánál) a gép a szükséges néhány százezer vagy millió műveletet néhány perc alatt elvégzi. Saját számítási eredményeim igen biztatóak voltak, és azt mutatják, hogy bármilyen absztraktnak és elvontnak tűnt is Neumann matematikai tétele, nagyon is hasznosíthatónak látszik a gyakorlati tervezési munkában. Munkámban igen sok támogatást kaptam az Intézet vezetőjétől és munkatársaitól, különösen Anne Cartertől, aki az adatok terén, és Clopper Almontól, aki a számítási program kérdésében segítettek ki az ilyen számításoknál lépten-nyomon jelentkező kátyúkból.

Az Intézetnek egyébként mintegy 20 állandó és általában minden félévben 2—3 látogató munkatársa van. Ha mostani működésük fő irányát kellene meghatároznom, azt lehetne mondani, hogy első ízben az amerikai Input-Output történetében, tervezéssel foglalkoznak. Ezt nem nevezik tervezésnek, hanem csak előrejelzésnek. Az Egyesült Államok termelési struktúráját és színvonalát kívánják meghatározni 1970-re. Nyíltan vagy burkoltan azonban

ott lappang a tanulmányok, számítások, az egész munka mélyén, hogy nem azt kívánják meghatározni, milyen lesz a helyzet 1970-ben, hanem azt, hogy milyen lehetne. Itt részben gondolnak arra is, hogy maga a nyilvánosságra hozandó előrejelzés befolyásolja az üzletembereket. Ha tudniillik a számítások megmutatják, hogy lehetséges évi 4—6 százalékos növekedést biztosító egyensúlyi helyzet, akkor az üzletemberek hajlamosak lesznek ennek a fejlődési ütemnek megfelelően beruházni, és ezzel a beruházással azután meg is teremtik az alapját a megfelelő növekedésnek. A jelenlegi növekedési ütem ennél valamivel alacsonyabb, évi 2—4% körüli.

A kutatás több irányba folyik. Leontief egy úgynevezett dinamikus modell számításain dolgozik. A dinamikus modell abban tér el a fent már ismertetett általános modelltől, hogy nemcsak a folyó termékáramlatokat, hanem az egyszeri befektetéseket, a beruházásokat is figyelembe veszi. Leontief modellje elméletileg készen áll, azonban bizonyos számítási nehézségek mutatkoznak.

Érdekes módon nagyon hasonló számítási nehézségekkel találkoztam egy másik dinamikus modell esetében is. Ezt a másik, valamivel bonyolultabb modellt Stone professzor vezetésével állították össze az angliai Cambridge-ben. A cambridge-i kutatógárda sokkal kisebb, és számítógép-ellátottsága is jelentősen rosszabb, mint amerikai testvérintézeté. (Annak ellenére, hogy az angliai intézet is erősen támaszkodik anyagiakban a Ford Alapítványra, mégsem alakult ki észrevehető együttműködés a két intézet közt — pedig sokat tudnának egymásnak segíteni.) A számítási problémák megnyilvánulása és gyökere teljesen azonosnak tűnik: a számítási eredmények néhány adata csökönyszerűen értelmetlenül nagy vagy értelmetlenül alacsony értéket vesz fel, sőt az ismételt, kissé módosított számításokban ismét ugyanazokon a helyeken nagy eltérések észlelhetők. Az eredmények egy része tehát bizonytalan, fluktuáló. Matematikailag a diagnózis elég világos: vannak olyan egyenletrendszerek, amelyek ugyan elméletileg megoldhatók, azonban az eredmény nem stabil, azaz a kiindulóadatok mégoly kis változására is a megoldás heves ingadozásokkal felel. Az ilyen egyenletrendszereket „ill conditioned”, „rosszul kondicionált” egyenletrendszereknek nevezik. Közgazdaságilag a probléma nem olyan világos, és elég sokat vitatkoznak rajta. Azt hiszem azonban lényegében a következőkről van szó: az említett dinamikus modellek a tőkés gazdaságot tükrözik, és tükrözik ezzel együtt a gazdaságnak a kisiklásra, egyensúlyhiányra való hajlandóságát is, anélkül azonban, hogy tükröznék azokat az erőket, amelyek a tőkés gazdaságban (mégpedig úgylátszik egyre nagyobb sikerrel) az egyensúly növekvő hiánya ellen hatnak. Miután az ilyen hatóerők általában egyszeri állami szükségrendszabályok képében jelentkeznek (kamat és adópolitika, inflációs vagy deflációs állami költségvetés stb.) vagy ezek hiányában a válság teremt rendet, ezeket nem is illesztették bele a modellben ábrázolt összefüggések közé. A számítási problémák, a „rosszul kondicionált”

egyenletrendszerek bizonytalanságai nem a modell elméleti hibái miatt jelentkeznek, hanem éppen azért, mert a modell helyesen tükrözi a valóság egy részét és megmutatja, hogy válság vagy központi beavatkozás nélkül, önmagára hagyva az újratermelés egyre távolabb kerül egyensúlyi helyzetétől.

Lényegében jobb számítási eredményeket kapott a Harvard egyetemen Clopper Almon, aki modelljét más úton építette fel, és jelentős szerepet biztosított benne az eddigi fejlődés extrapolálásának, termelési és fogyasztási függvényeknek, amelyek így bizonyos stabilitást kölcsönöznek az egész rendszer működésének. Eredményei reálisaknak látszanak, bár érzésem szerint némiképp túlbecsüli az amerikai gazdasági élet expanziós lehetőségeit. Ebben valószínűleg az is szerepet játszik, hogy a betáplált kiindulóadatokban dominálnak az utóbbi évek adatai, amikor is a növekedés valóban átlagon felüli volt — egyszerűen azért, mert az adatok az 1958-as év recesszióját követő megélénkülés időszakára esnek.

Talán a legközelebb áll mégis hozzánk Anne Carter kutatása, aki ágazatonként specializált, a szakemberek szélesebb körét bevonó kutatómunkával, a technikai fejlődés fő irányzatainak és terjedési lehetőségeinek számbavételével igyekszik az 1970. évi tervezett termékáramlásokat megállapítani. Munkája, metodikáját tekintve, sokban hasonlít a szocialista országok tervhivatalában dolgozó távlati tervosztályok munkájához, persze nélkülözve az igazán széleskörű és tapasztalt apparátust.

Viszonylag érdekes munka folyik a regionális tervezés terén is. Itt arról van szó, hogy az Egyesült Államok területét gazdasági körzetekre bontva igyekezzenek megállapítani azt, hogy az egyik körzetből a másikba folyó termékáramlások milyen törvényszerűségeket követnek. Ez a kérdés, különösen Amerikában, ahol az egyes körzetek közt nemcsak a gazdasági struktúra tekintetében, de a népsűrűség, életszínvonal, kulturális színvonal tekintetében is megdöbbentő különbségekkel találkozunk, hallatlan fontosságú, és egy átgondoltabb belső gazdaságpolitika alapjául szolgálhatna. Sajnos kevés jel mutat arra, hogy az amerikai kongresszus csak tizedannyi időt is fordít saját országa elmaradt területeire, mint amennyit az ázsiai, afrikai vagy latinamerikai országokkal törődik — egyébként e téren sem mindig pozitív hatással. Mindezt e kutatások nem folynak különös intenzitással. A kutatások fő gátja elsősorban az adathiány, mert amilyen elsőrendű színvonalú a gazdaságstatisztika az Egyesült Államok egészét tekintve, olyan sok kívánnivalót hagy maga után, ha területi tagoltságban próbáljuk vizsgálni. Itt talán megemlíthető Miernyk professzor kutatása, a coloradói egyetemen. Miernyk professzor a Coloradó folyó medencéjének területi Input-Output táblázatahoz szükséges adatokat gyűjti évek óta szívós igyekezettel. (E folyómedence Amerika egyik eléggé elmaradott gazdasági körzete.) Munkájában erősen támaszkodik az egyetemi hallgatókra, igen sok kiszállással, reprezentatív felvétellel, eredeti statisztikai adatgyűjtéssel foglalkoztatja őket. Nagyon meg-

szívlelendő oktatási módszer ez, mert jó keretet, célt, összefogó erőt biztosít az egyébként unalmas és lélekölő „üzemi gyakorlatoknak”, nem beszélve arról, hogy a kapott végeredmény igazán nagy jelentőségű és jól hasznosítható tudományos szempontból is.

Összefoglalóan meg kell azonban állapítani, hogy az Input-Output elméletével és gyakorlatával összefüggő kutatásoknak meglehetősen árt az a sajátos tudományszervezési és finanszírozási módszer, amely az Egyesült Államokban elterjedt. Igaz, hallatlan összegeket áldoznak tudományos kutatásra általában, és időnként rendkívül nagy támogatásban részesült e szakterület is. Például az 1947. évi mérleg összeállítására több mint 600 ezer dollárba került. Azonban távlati tudományos terv hiányában ezek az összegek és alapok általában rövidebb időszakra szólnak és meglehetősen ingadozásoknak vannak alávetve. Ezt az ingadozást, bizonytalanságot a terv hiánya mellett még növeli, hogy a tudományra fordított eszközök igen sokfajta forrásból erednek (alapítványok, állami támogatás, gazdag emberek adományai stb.) és semmiféle központi szerv nem létezik összehangolásukra. Angliában már jóval átgondoltabb és centralizáltabb az egyetemek és a kutatóintézetek finanszírozása. Általában mármost semmilyen tudományos területnek nem tesz jót, ha kutatógárdája fluktuál és jövőjét illetően bizonytalan. (Nem arról van szó, hogy mint közgazdász tudós bizonytalan — a képzett közgazdászok iránti általános egyetemi és tudományos intézeti kereslet jóval felülmúlja a kínálatot —, hanem arról van szó, hogy Amerikában a kutatási terület bizonytalan. A kutató nem tudja, hogy nem jár-e jobban, már esetleg a jövő évre vonatkozóan is, ha kutatási területét, egyetemét vagy intézetét megváltoztatja. A belső munkaerő-vándorlás általában nagy Amerikában, de hát tudományos területen ez különösen kártékony). A republikánusok uralma idején például, amikor újabb Input-Output adatgyűjtést nem végeztek, az eredeti tudományos munkatársak nagy része szétszéledt, és az 1958-as mérleg megszerkesztéséhez lényegében teljesen új gárdát kellett megszervezni. Talán a mérlegek készítése tekintetében bizonyos mértékig nyugvópontra jutott a kérdés azzal, hogy a Department of Commerce mint folyamatos és nem egyszeri munkát iktatta programjába. Kérdéses azonban, hogy ha nem demokraták a hangadók, akik sokkalta liberálisabbak kultúrpolitikájukban általában, és a gazdasági tervezés eszméikre iránt különösen, nem fogja-e a Department of Commerce ismét törölni ezt a programot? Leontiefet ugyanis már az ötvenes években megvádolták azzal a szélsőjobboldalról, hogy kutatása „negatív szociális értékű”, mivel azt egy „totalitárius állam” — értsd tervgazdaságot folytató állam — a termelés irányításában hasznosíthatja.

Meglehetősen érdeklődéssel és figyelemmel hallgatták mindenütt a magyar kutatásokról szóló beszámolómat. Ebben az elért eredmények mellett annak is szerepe van sajnos, hogy a magyar közgazdászok alig publikálnak nyugati nyelveken, és ezért csak igen keveset tudnak külföldön munkásságunkról,

eredményeinkről. A magyar közgazdaságtan eredményeit ismertető idegen nyelvű folyóíratra tehát rendkívül nagy szükség van. Valamivel jobban ismerik eredményeinket Angliában, jelesen Cambridge-ben, de itt is inkább személyes kapcsolatok révén, mintsem publikációkból. Tulajdonképpen sok kutatás még Magyarországon sem kerül nyilvánosságra, és csak egy ilyen idegen nyelvű folyóirat számára íródna meg. Az eredmények, bármily fontosak legyenek is, általában csak egy szűkebb és egymással belföldön amúgy is kapcsolatban álló kör számára érthetőek és érdekesek. Mindig elfeledkezünk azonban arról, hogy kutatásainknak „piaca” volna nemcsak Nyugaton, hanem a szomszéd népi demokráciákban is, szóval mindenütt, ahol egy vagy más formában próbálkoznak a gazdasági tervezés matematikai segédeszközeinek kifejlesztésével.

A fokozottabb publikációk mellett azt hiszem — mind a külföldi tanulmányút tapasztalatai, mind az újabb magyar eredmények alapján —, hogy ismét aktuális lenne egy nemzetközi konferencia megrendezése Magyarországon. 1961-ban a Tudományos Akadémia és a Statisztikai Hivatal együttes védnöksége alatt megrendezett konferencia sikeresnek bizonyult (bár akkor még jelentősebb eredményeink alig voltak és a nyugati résztvevők száma is igen csekély volt). A konferencia anyagából készült kötet — bármennyire későn készült is el, és bármennyire gyatra volt is az angol fordítás szövege — mégis megérdemelt figyelmet aratott külföldön. Egy 1967-ben vagy 1968-ban megrendezhető konferencián jelentős nemzetközi részvételre lehetne számítani, és minden bizonnyal meg lehetne hozzá szerezni az ENSZ és a Ford Alapítvány támogatását is.

Sok egyetemen és intézetben jártam mindkét országban. Mégis nehéz volna általános képet alkotni a közgazdaságtudomány helyzetéről, az oktatás és alkalmazás színvonaláról, hiszen még több volt azoknak az egyetemeknek és intézeteknek a száma, ahová nem kerülhettem el, vagy amelyekről egyáltalán nem szereztem tudomást. Mégis, ha szabad benyomásaimat összefoglalni, elég általánosnak látszanak a következő jellegzetességek, mindkét ország tekintetében:

Az egyetemi oktatók színvonala csak az egész kitűnő egyetemeken kielégítő. Itt azonban — legtöbbször világhírnévnek örvendő tudósokra — olyan mennyiségű keserű „favágó” munkát sóznak (mint például elsőéves nem közgazdásznak készülő hallgatók oktatása az alapelemekre, alsóéves hallgatók tanulásának személyes ellenőrzése heti beszámoltatásokkal stb.), hogy semmi képp sem tekinthetők jól és hatékonyan foglalkoztatottaknak. A professzor és diák viszonya nem az európai körülményeknek felel meg, igen sok eleme a középkori feudális család sarjadéka és alkalmazott házitanítója közti viszonyra utal vissza. A diák igen kis tanulási terheléssel, rengeteg szabadidővel él. Sem az előadáslátogatása (heti 6—7 tanfolyam), sem vizsgakötelezettsége (amely a mi vizsgáink számának felét sem teszi ki) nem mondható kielégítőnek vagy hatékonynak. Az átlageredmény ezért elég rossz, azt hiszem nem tévedek

sokat, ha az átlagos közgazdász képzettségét az egyetem elvégzése után a mi másodéves hallgatóink színvonalára helyezem. Persze a kitűnőek, a szorgalmasok számára ez az egyetemi rendszer a mienkénél sokkalta nagyobb lehetőséget biztosít. Óriási lehetősége van azonkívül azoknak, akik továbbra is az egyetemeken maradnak és — többnyire az igen nagyszámú ösztöndíj és alapítvány támogatásával — kutatni kezdenek. Ezeknek a lehetőségeknek a mi szerény eszközű aspiráns-képzésünk nyomába sem ér — ami az anyagi alapokat, a kutatási felszerelést, a kutató számára rendelkezésre álló könyvtárakat, tapasztalt kutatókat és tudósokat illeti.

Ennek ellenére sem mondható, hogy a közgazdaságtudomány (néhány sajátos, általában az üzleti életben is jól felhasználható területétől eltekintve) különösen virágzana. Ez természetesen szorosan összefügg a kapitalizmus társadalmi rendszerével, ahol a lényeges gazdasági döntések a közgazdászok hozzájárulása, sőt legtöbbször tudta nélkül történnek meg. (Valamelyes javulás ugyan volt e tekintetben Kennedy Amerikájában és a munkáspárti Angliában — de ezek inkább csak átmeneti jelenségek.) Erős meggyőződése, hogy a tervgazdálkodás adta lehetőségek a következő évtizedekben annyira kibontakoztatják a szocialista országok közgazdasági kutatásait, hogy az angolszász iskola még sok részletkérdésben fennálló felsőbbségét számukra is kétségtelenül elvitathatjuk. Különösen nagy feladat hárul itt Magyarországra a matematikai közgazdaságtan terén. A magyar matematikai kutatások és matematikusok már a századforduló óta világhírnévre tettek szert, külföldre szakadt közgazdászaink is igen jól állják meg helyüket. A magyar matematikai közgazdaságtan — késői születése percétől kezdve — érzékenyen és gyorsan reagál a világ összes tudományos eredményeire. (A magyar kutató — külföldi kollégáitól eltérően — korán hozzászokik ahhoz, hogy több idegen nyelven olvasson.) Ugyanakkor a tervgazdaság napi gyakorlata egy kis és így eléggé áttekinthető országban (ez sajnos gazdaságilag hátrány — de a tudomány számára sajátos előnyöket jelent) megteremti mindazokat a lehetőségeket, amelyeket valóraváltani — generációnk feladata.

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI
GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

SZERKESZTI
MÁTRAI LÁSZLÓ

XV. KÖTET

3. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1966

II. OSZT. KÖZL.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

FARKAS MÁRTON

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzésére vagy továbbítására nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp., V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I. Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Üri utca 51—53.

TARTALOMJEGYZÉK

Szabó Pál Zoltán (<i>Babics András</i>)	1
A magyarországi várostörténeti kutatások helyzete és feladatai (<i>Ruzsás Lajos és Szücs Jenő</i> előterjesztése és annak vitája az MTA Történettudományi Bizottságának ülésén).....	5
<i>Tóth Ede</i> : Az akadémiai történészképzés és tudományos minősítés időszerű kérdései	69
Az MTA Régészeti Kutató Csoportjának munkájáról (<i>Castiglione László</i>)	87
<i>Vértes László</i> : Jelentés a vértesszöllősi ásatásokról	111
<i>Erdélyi István</i> : Az I. Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus	115
<i>Erdélyi István</i> : A mongol—magyar régészeti expedíció eredményei	123
<i>Bródy András</i> : Beszámoló egy tanulmányútról	129

Megjelent 1966. V. 5.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYA VEZETŐSÉGÉNEK BESZÁMOLÓJA KIBŐVÍTETT OSZTÁLYÜLÉSEN

(1966. május 3.)

Mátrai László akadémikus osztálytitkár üdvözölte Tamás Lajos akadémikust, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának osztálytitkárát, Friss István akadémikust a Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának osztálytitkárát, Molnár János művelődésügyi miniszterhelyettest, az Osztály tagjait és a meghívott vendégeket, majd ismertette az Osztályvezetőség beszámolóját.

Tisztelt Osztályülés!

Az idei beszámolóunk formabontó lesz a tekintetben, hogy elég lényegesen eltér a szokott formától, amelyet az jellemzett, hogy lehetőség szerint minél részletesebb tájékoztatást nyújtott az elmúlt évben végzett munkáról. Élve egyrészt a mellékletek adta mennyiségi könnyítési lehetőségekkel, másrészt azonban ülésünk érdeklődésének koncentrációja céljából is, elsősorban arról kívánunk beszámolni, hogy a hozzánk tartozó tudományágak alkotó munkájának irányításában milyen módszerekkel, minő eredményeket értünk el, illetőleg kell elérnünk a közvetlen jövőben.

1. Az Osztály átszervezésének tapasztalatai

A tavalyi közgyűlés óta eltelt időszakban kezdte meg Osztályunk az új, megváltozott szervezeti keretek közötti működését. Az Akadémia múlt évi közgyűlése a régi II. Osztály javaslata alapján két új akadémiai osztályt hozott létre, és ennek eredményeképpen a korábban Osztályunkhoz tartozó tudományágak száma kilencről ötre, intézményeink száma nyolcra négyre csökkent. Az átszervezést — nem szólva most az átszervezés döntő tudományelméleti és tudománytörténeti megindokoltságáról — az tette szükségessé, hogy az Osztályhoz tartozó tudományágak nagy száma és heterogeneitása akadályozta az irányítás tervszerűségének növelését, a tudományágak sajátosságait kellően figyelembevevő, a fejlődésük belső igényeihez szorosabban alkalmazkodó szervező és irányító munka arányos fejlődését.

A közgyűlési határozat óta egy év telt el, a jelenlegi osztálykeretek gyakorlati kialakítása óta pedig csak valamivel több mint egy félév. Ez az időszak igen rövid volt és az ezalatt szerzett tapasztalatok nem elégségesek annak megvizsgálásához, hogy az átszervezés mennyit hozott meg a kívánt és várt eredményekből a tudományos munka irányításának terén, és még keve-

sebb a tapasztalatunk annak megállapításához, hogy az átszervezés milyen befolyást gyakorolt a társadalomtudományok összességének fejlődésére.

Ha nem is lehet még ezekre a kérdésekre végleges választ adnunk, az elmúlt évi munkában szaporodtak azok a jelenségek, amelyek a döntés helyességét, a tudományirányítás fejlődését, illetőleg fejlesztésének lehetőségeit mutatják; jelentkeznek átmenetileg olyan negatív vonások is, amelyekre fel kell figyelniünk, megszüntetésükre törekedniünk kell, nehogy csökkentsék az átszervezés folytán kialakult kedvező lehetőségeinket. Az átszervezés egyik pozitív következménye, hogy az Osztály homogénabbá vált, egyöntetűbben kidomborodik a filozófiai és történettudományi jellege. Ez a körülmény kedvezően segíti az I. Osztállyal való kapcsolataink kiépítését és fejlesztését.

Az Osztály elvi irányítása alá tartozó tudományterület csökkenése lehetővé tette, hogy részletesebben foglalkozzunk olyan tudományágak, illetve tudományterületek fejlesztésének kérdésével, amelyekkel korábban kevésbé, illetőleg eredményesen nem tudtunk foglalkozni (pedagógia, művészettörténet, valláskritika, vallásszociológia). Általában megállapíthatjuk, hogy az átszervezés után létrejött annak lehetősége, hogy egy-egy tudományág fontos rész-kérdéseivel, vagy tudományos életünk egyik-másik részproblémájával behatóbban, mélyebb elemzés alapján, rendszeresebben foglalkozhassék az Osztályvezetőség.

Bár az Osztályhoz tartozó tudományágak száma csökkent, a tudományos élettel összefüggő tudományszervező, tudománypolitikai tevékenység sokfélesége megmaradt; ugyanakkor az Osztály tagjainak nem csupán a száma csökkent, de több igen aktív tudományszervező, a tudományos igazgatásban nagy tapasztalatokkal rendelkező tudós került át más osztály kereteibe. Emiatt több teher nehezedik a viszonylag kislétszámú Osztály aktív tagjaira. A tudományszervezésben, a tudományos igazgatásban, gazdálkodásban átmenetileg nehézséget okoz az a körülmény, hogyha arányosan is, de jelentősen csökkent az Osztály utazási, könyvkiadási, gazdasági stb. kerete. Így e keretek átcsoportosítása, egy-egy tudományág vagy intézet átmenetileg viszonylag nagyobb segítséget igénylő problémáinak megoldásához a szükséges anyagi koncentráció nehezebben megvalósítható, mint korábban.

Igaz, hogy a nagyobb Osztály nem csupán gazdaságilag, szervezési kérdésekben volt rugalmasabb, hanem több szakma képviselőivel tudománypolitikai kérdésekben is könnyebben lehetett döntő többséget kialakítani; jelenleg viszont döntéseinkben elsősorban a szakma immanens, belső szükségletei alapján kell döntenünk, és ez lehet nehézség, de semmiképpen sem hátrány. Az átszervezésnek negatív következménye lehet a gazdasági és jogi tudományoktól való túlságos elszakadás. Hogy milyen módszerekkel építsünk ki rendszeres kapcsolatot és hozzunk létre eredményes kellő együttműködést a többi társadalomtudományi osztállyal, arra beszámolóinkban később visszatérünk.

2. A társadalomtudományok országos irányításából az Osztályra háruló feladatok

A múlt évi közgyűlés újból hangsúlyozta, hogy a társadalomtudományok fejlesztéséért Akadémiánk az országos felelősség. Ez év februárjában az Elnökség foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy az Akadémia miképp töltheti be ezt a szerepet és megvizsgálta, hogy milyen változtatásokra van szükség az irányítás, szervezés eddig alkalmazott módszerein.

Az Akadémia, vagyis az illetékes osztály e felelősségből adódó feladatokat csak akkor tudja ellátni, ha kellő áttekintést szerez a hozzátartozó tudományágak egészének állásáról, a nem-akadémiai intézmények tudományos munkájának fő vonásairól és koordináló, irányító súllyal állást foglal az adott tudományág egészének fejlődése és az egyes intézmények tudományos produktivitása tekintetében.

Hogyan, milyen módon folytathatja az Osztály ezt az elvi irányító, koordináló tevékenységet?

a) E felelősségteljes munkában egyik igen fontos eszköze lehet az Akadémiának időnként egy-egy tudományág helyzetének felmérése, elemzése abból a célból, hogy meghatározza a fő kutatási irányokat, feladatokat, fejlesztési tennivalókat, kiindulva társadalmi fejlődésünk és az adott tudományág belső fejlődésének igényeiből. Egy-egy ilyen felmérés magában foglalhatja a tudományág legfontosabb módszertani, elméleti problémáit, a tudományág káderek helyzetét, nemzetközi kapcsolatait stb.

Ilyen jellegű felmérést, elemzést már korábban is végzett Osztályunk és jelenleg is folyamatban van két tudományág, a filozófia és a történettudomány helyzetének felmérése.

Mint ismeretes, a múlt évi akadémiai közgyűlés kötelességévé tette az osztályoknak, hogy (a legfontosabb tudományágak helyzetének felmérésével kezdve) alkossanak képet és határozzák meg a legfontosabb tudománypolitikai és tudományszervezési feladatokat egy-egy tudományágra vonatkozóan. Az Osztályvezetőség a Filozófiai Bizottságtól ez év májusának végéig, a Történettudományi Bizottságtól október végéig kérte az Elnökség által meghatározott szempontok szerint e tudományágak helyzetéről szóló jelentés elkészítését.

b) Az a módszer sem ismeretlen az Osztályvezetőség és egyes bizottságaink gyakorlatában — ami egyébként igen hatékony lehet —, hogy előtanulmányok alapján a tudományág egy-egy részterületének helyzetét, ennek fejlesztésével kapcsolatos elméleti, szervezési feladatokat igyekszik meghatározni, mint ahogy például legutóbb a Történettudományi Bizottság tette a város-történeti kutatás helyzetével, illetőleg ahogyan az Osztályvezetőség kialakította álláspontját a valláskritikai, vallásszociológiai kutatások továbbfejlesztésével kapcsolatban.

c) Az országban folyó kutatások jelentős részének áttekintését, véleményezését, koordinálását teszi lehetővé a kutatási tervek, a végzett kutatómunkáról szóló jelentések megvizsgálása, áttekintése. Az elmúlt évek gyakorlatában az Osztálynak és a bizottságoknak ilyen irányú tevékenysége az akadémiai intézetekben és az Akadémia által anyagilag támogatott tanszékeken, illetőleg egyéb intézményekben az Akadémia által támogatott témákra szűkölt. Eltekintve attól a kezdeményezéstől, ami egy évvel ezelőtt történt, amikor is a Művelődésügyi Minisztérium felkérte az Akadémiát az egyetemi tanszékeken folyó kutatásokról szóló beszámoló jelentések véleményezésére — tulajdonképpen hiányoztak a szervezeti feltételek ahhoz, hogy a folyó kutatásokat tematikailag az akadémiai bizottságok áttekinthessék. Ezen a helyzeten lényegesen változtatott a közelmúltban kiadott elnöki és miniszteri közös tervezési utasítás, amely úgy intézkedik, hogy a tanszékek hároméves kutatási tervei is az egyetemek előterjesztése alapján az akadémiai intézetek kutatási terveivel együtt a bizottságok elé kerülnek véleményezésre. Ez az intézkedés megteremti annak lehetőségét, hogy — természetesen egy-egy tudományág kutatóhelyeinek sajátosságaitól függően — a kutatási tervek jelentős, vagy nagyobbik részét a bizottság áttekintse. E kedvező intézkedés után is azonban megoldatlan marad szervezeten belül az egyetemeken kívüli kutatóhelyeken, illetőleg más intézményekben folyó kutatások áttekintése. Pl. a múzeumok (és itt nemcsak az országos múzeumokra gondolunk), levéltárak, könyvtárak, illetőleg más főhatóság alá tartozó kutatóhelyek (Hadtörténelmi Intézet stb.).

Ebben a vonatkozásban részben az érintett társadalomtudományi osztályokkal együttesen, elsősorban a Művelődésügyi Minisztériummal, de más kutatóhelyeket irányító főhatósággal folytatandó tárgyalások útján kell megtalálnunk a megfelelő szervezeti megoldást.

Bár a beszámoltatási rendszer módosítása még nem történt meg, remélhető, hogy a tervezéshez hasonlóan itt is mód nyílik arra, hogy az országban végzett kutatások jelentősebb részét a beszámolók véleményezése alapján bizottságaink át tudják tekinteni.

d) Egy-egy tudományág, de egész tudományos életünk fejlődése szempontjából egyik legdöntőbb feladata az Akadémiának, és egyben elvi irányító tevékenységének hatékony eszköze, hogy az adott tudományágnak vagy egy-egy részterületének legfontosabb elméleti, módszertani kérdéseit napirendre tűzze, kidolgozza és megvitassa tagjai, intézményei, folyóiratai, bizottságai, társaságai útján. Ezen a téren az utóbbi években fejlődés mutatkozott, erre a múlt évi, sőt az azt megelőző évi osztályvezetőségi beszámolóban részletesebben is utaltunk. Azonban összességében sem lehetünk megelégedve ezzel a fejlődéssel, nem beszélve azokról a lényeges különbségekről, amelyek egyes tudományágaink között e tekintetben fennállanak.

e) Országos elvi irányító szerepet tölthetnek be — és általában be is töltötték — azok a tudományos tanácskozások, amelyeket a tudományos ered-

mények bemutatására, egy-egy fontos témakör eredményeinek értékelésére és a további feladatok kitűzésére, (legtöbbször összekapcsolva nemzetközi tapasztalatokkal) bizottságaink, illetőleg társaságaink közreműködésével az Osztály szervezett. E vonatkozásban az Osztály és bizottságai tevékenységét abban az irányban lenne kívánatos kiterjeszteni, hogy a más szervek által rendezett tudományos tanácskozások tervét összehangoljuk saját rendezvényeinkkel, azaz elvi, tartalmi kérdésekben az előkészítés során, illetőleg az eredmények értékelésében segítséget nyújtsunk.

f) A tudományos tevékenység egyik fontos részét képezi a könyv- és folyóiratkiadás. Az utóbbi években néhány kísérlettől eltekintve e vonatkozásban az Osztály és bizottságaink figyelme is elsősorban az akadémiai kiadványokra, illetőleg kiadási kérdésekre összpontosult, holott úgy véljük országos méretekben is szükség lenne időnként egy-egy tudományág könyv- és más publikációs lehetőségeinek áttekintésére, illetőleg a publikációk tartalmi értékelésére s ennek alapján olyan javaslatok kidolgozására, amelyek segíthetnék a kiadók, illetőleg a kiadókat irányító illetékes állami szervek munkáját. Figyelemre méltó a Filozófiai Bizottság és a Művészettörténeti Bizottság azon kezdeményezése, hogy az érdekelt könyvkiadók részvételével tárgyalásokat folytattak a filozófiai, illetőleg a művészettörténeti kiadványok megjelentetéséről a kellő koordináció céljából.

g) Tudományos életünknek szerves része a nemzetközi kapcsolatok fenn-tartása és irányító, szervező tevékenységünknek egyik fontos területe a nemzetközi kapcsolatok ápolása. Az Osztály és Bizottságaink eddig is gondot fordítottak arra, hogy a nemzetközi szervezetek ülésein, nemzetközi kongresszusokon, tudományos tanácskozásokon megfelelő szintű delegációk képviseljenek egy-egy tudományágat. Bizottságaink eddig is betöltötték a tudományos tanácskozásokon való részvétel tartalmi előkészítésével, a magyar szakemberek részvételének értékelésével országos irányító feladatukat. E vonatkozásban ugyanakkor ma még hiányzik az áttekintés, hogy a különböző kutatóhelyek, intézetek szakemberei milyen formában és milyen tartalommal tartanak szervezett kapcsolatot külföldi partnerintézetekkel, kutatókkal. Indokolt lenne időnként azt is megvizsgálni, hogyan alakul egy-egy tudományágon belül az Akadémia és más szervek tanulmányút- és ösztöndíjkereteinek felhasználása. Az országosan rendelkezésre álló külföldi utazási lehetőségek tervszerűbb felhasználását, a ma még sok esetben megnyilvánuló öletszerűség csökkentését egy-egy ilyen elemzés nagyban elősegíthetné.

h) Bizottságainknak és az Osztálynak egy-egy tudományág fejlesztéséért való felelősségéből fakad az a feladata is, hogy időnként megvizsgálja a tudományág káderhelyzetét, a tudományos minősítés tapasztalatait és javaslataival, észrevételeivel segítse az illetékes szervek kádernevelő munkáját.

i) Fontos szerepet töltenek be tudományos életünkben a tudományos társaságok. E társaságok munkájának tartalmi kérdéseivel való foglalkozás,

ha nem is rendszeresen, beletartozott bizottságaink és az Osztályvezetőség munkájába. Társulataink tevékenységéből örvendetes példákat tudunk említeni arra, hogy a szakma képviselőinek széles körét, sőt a rokonszakmák képviselőit is mozgósítani tudják a tudományág egy-egy fontos, időszerű problémájának vagy témakörének kutatására. (Pl. a Magyar Történelmi Társulat kecskeméti vándorgyűlése.) Ez is mutatja, hogy az Osztályvezetőség ilyen jellegű feladatok megoldásában az eddigieknél nagyobb mértékben támaszkodhat társaságaink munkájára.

A fenti felsorolás korántsem teljes, de ennyiből is látszik, hogy a tudományos munkának, tudományos életünknek milyen sok területe van, amelynek elvi irányításával, befolyásolásával az Osztály intézményein, szervein keresztül feladatát betöltheti. E feladatok ellátásában az Osztálynak legfőbb segítői a tudományágak bizottságai. Visszatekintve az elmúlt évekre, bizottságaink munkájában egyre inkább tapasztalható volt az a törekvés, hogy ilyen jellegű feladatainknak is eleget tegyenek. E vonatkozásban van is fejlődés. Azt azonban még nem mondhatjuk, hogy ezen feladatok ellátása akár az Osztály-, akár bizottságaink munkájának ma már magától értetődő szerves része volna — noha elvileg (nem ilyen határozott formában) eddig is az Osztály feladatkörébe tartozott, — mint pl. az akadémiai könyvkiadással, a támogatott kutatások tervezésével, értékelésével, az intézetek munkájával kapcsolatos, ugyancsak „országos” irányító, szervező tevékenység. Az Osztály munkájának középpontjában éveken keresztül elsősorban saját intézeteinek irányításával, illetőleg a szorosan vett akadémiai feladatok végzésével kapcsolatos tevékenység állt és — az okokat most nem elemelve — háttérbe szorultak az elvi, irányító, a társadalomtudományok egészére kiterjedő feladatok. Anélkül, hogy a közvetlen tudományirányítási és igazgatási feladatokat elhanyagolnánk, az Akadémiának ezen másik funkcióját is a magunk területén jobban be kell töltenünk a jövőben. Világosan kell látnunk, hogy eszmei, tartalmi befolyásoló, irányító tevékenységünk módszerei nem lehetnek adminisztratív, igazgatási módszerek. Ez a tevékenység vélemények formálásában, elvi álláspontok megfogalmazásában, javaslatok kidolgozásában ölt elsősorban testet.

A feladatok ilyenén felvázolása után fel kell tennünk a kérdést, hogy megvannak-e a feltételek megoldásukhoz, illetőleg: mit kell tennünk annak érdekében, hogy Osztályunknak, bizottságainknak tudományirányító munkája az eddiginél eredményesebb, mélyebb legyen?

A feltételek — úgy véljük — lényegükben megvannak. Bizottságainkat szakmai összetételük, eddigi gyakorlatuk, tapasztalatuk képessé teszi arra, hogy bár véleményük, állásfoglalásuk nem „hivatalból” kötelező, tevékenységük alaposságával, objektív, magas eszmei igényű értékelő és irányt mutató munkájukkal mégis a szakma elismert vezető fórumaivá váljanak.

E tevékenység kibontakozásának egyik fontos feltétele az, hogy az Akadémiának a Művelődésügyi Minisztériummal és más főhatóságokkal, irányító

szervekkel való kapcsolata rendszeres és jó legyen. Az utóbbi évben több konkrét kérdésben kialakult ilyen jó együttműködés az Osztály és a Művelődésügyi Minisztérium egyes főosztályai között. Az Osztályvezetőség is törekedett arra, hogy a Minisztérium illetékes képviselőit bevonja már azon kérdések tárgyalásába, amelyek megoldásában fontos a Minisztérium és az Akadémia egyetértése. A tervezési rendszer módosításáról szólva utaltunk arra, hogy e vonatkozásban szervezett formában is megteremtődtek az együttműködés feltételei, legalábbis a tanszékek vonatkozásában a kutatási tervek véleményezése terén, de utaltunk arra is, hogy a tanszékeken kívül folyó kutatások tervezésének hasonló figyelemmel kísérése ma még nincs megoldva és e kérdésben még további tárgyalások szükségesek a Művelődésügyi Minisztériummal. Úgy látjuk, hogy az e vonatkozásban legfontosabb főhatósággal a szorosabb együttműködésnek feltételei megvannak, a Művelődésügyi Minisztérium illetékes miniszterhelyettesével, főosztályvezetőjével kapcsolataink nagyobb nehézség nélkül rendszeresebbé tehetők. De túl a minisztériummal való kapcsolatok konkrét javulásán és további javításán, más tudományszervezési lépések is szükségesek az áttekintő és irányító munka elmélyítéséhez, elsősorban a koordináló bizottságok státusának, funkciójának, munkamódszereinek tisztázása terén; erre a súlyos kérdésre e helyről is felhívjuk Akadémiánk Szervezéstudományi Bizottságának és illetékes vezető szerveinek figyelmét.

A felvázolt feladatok által megkívánt sokirányú tevékenység nagy terheket ró bizottságainkra. Ez indokolja, hogy bizottságaink munkamódszerén bizonyos mértékig változtassunk. Mentésitenünk kell bizottságainkat az operatív, a részletkérdések megválaszolásának időtrábló munkája alól és általánosan követnünk kell azt a gyakorlatot, amit több bizottságunk már folytat, hogy ti. az ilyen jellegű munkát, illetőleg a bizottság elé kerülő jelentősebb problémák előkészítését az ún. intézőbizottságok végzik, gondosan ügyelve természetesen arra, hogy ez az ésszerű munkamegosztás ne sértse meg a bizottsági demokratizmus formáit. Fokozni kell a bizottságok munkájának rendszerességét, tervszerűségét. Természetes, hogy a felsorolt feladatokat a bizottságoknak nem egyszerre és nem minden évben ismétlődően kell megoldaniuk. Növelné munkájuk tervszerűségét, ha bizottságaink több évre szólóan határoznák meg azokat a témákat, amelyek elvi irányító hatáskörükből rájuk hárulnak. Ezzel biztosítani lehetne, hogy a legfontosabb feladatok elvégzése nem maradna el a bizottság éves munkája során. Kellő ütemezéssel ily módon elő lehet segíteni a napirendre tűzött kérdések alapos, részletes megvizsgálását, ugyanakkor a több évre szóló bizottsági terv vagy program módot nyújtana, alapot szolgáltatna az Osztály jobb irányító tevékenységéhez is.

A feltételek közül utoljára említjük ugyan, de az egész feladat ellátása szempontjából alapvetően fontos, hogy továbbfejlesszük az Osztály, illetőleg az Osztályvezetőség aktivitását a bizottságok irányításában. Szükségesnek érezzük, hogy bizottságaink képviselőivel az Osztály megtárgyalja a bizottsá-

gok munkaprogramját, időnként beszámoltassa a bizottságokat egész tevékenységükről, vagy tevékenységük egy-egy fontosabb részéről.

Tisztában vagyunk azzal, hogy a fent körvonalazott célok máról-holnapra nem valósíthatók meg. Nagyon sok függ attól, hogy bizottságaink tagjai, vezetői, Osztályunk tagjai milyen lendülettel, kezdeményezőkésséggel vesznek részt ebben a munkában. Eddigi tapasztalataink reményt nyújtanak arra, hogy a feladatok világos meghatározásával, a tennivalók reális körvonalazásával Osztályunk előre tud lépni ezen az úton, mely közelebb visz Osztály és bizottság vitathatatlanul közös céljához, az illető szaktudomány hazai fejlesztéséhez.

3. A társadalomtudományi osztályok együttműködésének kérdései

Beszámolónk első részében utaltunk az átszervezés után előállt azon körülményre, hogy a „leváló” társadalomtudományokkal az egy osztálykeretben való együttműködés lehetősége megszűnt. A teljesség kedvéért azt is hozzá kell tennünk, hogy a nagyobb osztály sokféleségének pozitív vonásai elsősorban abban mutatkoztak, hogy a felmerült kérdések eldöntésénél szélesebb terület tapasztalataira támaszkodhattunk és a nagyobb intézkedési keret rugalmasabb lehetőséget adott a szakmák fontosabb részproblémáinak gyors megoldására, de — túl ezen — nem alakultak ki az intézetek, illetőleg a tudományágak között szélesebb körben konkrét együttműködés formái és gyakorlata. Minden érv amellet szól, hogy a társadalomtudományok egyes csoportjait magában foglaló osztályok között az együttműködés formáit most már kialakítsuk és rendszeressé tegyük a kapcsolatainkat. Ezek közül csak egyre utalunk, arra a mindennapos tapasztalatra, hogy a társadalomtudományok elé állított társadalmi igények, szocialista fejlődésünk során a társadalomtudományok által megoldandó feladatok sürgetően írják elő a társadalomtudományok szoros együttműködését. Az élet által feltett kérdések tudományos megválaszolása egyre kevésbé nélkülözheti a társadalomtudományok közös munkáját, a szó teljes értelmében vett komplex kutatásokat. Az osztályok közötti kapcsolat ápolását, a társadalomtudományok közös szervezési, fejlesztési problémáinak megoldását elősegítheti a három társadalomtudományi osztály osztálytitkárainak időnkénti tanácskozása, közös osztály- vagy osztályvezető-ségi ülések is. Folytatni és szaporítani lehet a közösen rendezett felolvasó ülések számát, a kutatási tervekről, kiadványokról, rendezvényekről kölcsönösen információs anyagokat lehet kicserélni. A kölcsönös tájékozódás, közös szervezési problémák megvitatása mellett még fontosabb a társadalomtudományi bizottságok közötti együttműködés a tudományos kérdések megvitatásában, az elért kutatási eredmények értékelésében. A komplex kutatások végzésében, azok megszervezésében és az együttműködés, a közös munka formái-

nak kialakításában intézeteinkre az eddiginél jóval kezdeményezőbb szerep hárul. Intézeteink, kutatóhelyeink vezetőitől joggal elvárhatjuk, hogy irányító, szervező munkájukkal az eddigieknél hathatósabban segítik elő az intézetek közötti konkrét kutatási feladatok megoldásában való együttműködést. Az I. Osztály képviselőivel a két osztályhoz tartozó intézetek vezetőivel, az intézetek közötti együttműködés, közös munka elősegítése érdekében megbeszélést tartottunk, amellyel — reméljük — hozzájárultunk az Irodalomtörténeti Intézet és a Történettudományi Intézet, illetőleg az Irodalomtörténeti Intézet és a Filozófiai Intézet közötti kapcsolatok kiépítéséhez, továbbfejlesztéséhez.

Eddigi tapasztalataink szerint a szocialista tudat fejlesztését szolgáló kutatások koordinálásával megbízott komplex bizottság jó keretet szolgáltat a három társadalomtudományi osztályhoz és a Pszichológiai Bizottsághoz tartozó tudományágak képviselőinek ahhoz, hogy egy meghatározott feladat érdekében közös tevékenységet fejtsenek ki. A bizottság által megfogalmazott tudományos feladatok komplex megoldása a különböző intézeteknek a meghatározott kutatási témákban való együttműködése: konkrét feladatokat jelent és egyben konkrét lehetőséget nyújt a társadalomtudományi osztályok osztályvezetőiségei, bizottságai és intézetei számára az együttműködés továbbfejlesztéséhez. A komplex bizottság közös vitaülésekre vonatkozó javaslatai, az együttműködés nehézségeinek őszinte feltárása már eddig is jó támpontot szolgáltatott és a jövőben még több segítséget nyújthat az Osztályvezetőségnek ahhoz, hogy egy meghatározott területen a konkrét társadalomtudományi kutatásokat összehangolja és az együttműködést elmélyítse.

A komplex bizottság tevékenységét abból a szempontból is tanulságos és hasznos figyelemmel kísérni, hogy milyen tapasztalatok gyűjthetők ennek (az összefogás és irányítás szempontjából) túlságosan is széles, nehezen körülhatárolható feladatnak a szervezésénél, irányításánál. Az itt szerzett tapasztalatok nyilván más komplex kutatások megszervezésénél, irányításánál is jól hasznosíthatók lesznek.

Tisztelt Osztályülés!

Osztályvezetőségünk ezidei beszámolója is szembetalálkozott az akadémiai munka „kettős természetével” és az ebből adódó problémákkal, a tudományos testület és a hivatali intézmény kettősségének nehézségeivel. A közgazdasági, jogi, szociológiai és földrajzi tudományoknak a „kiválása” (a néprajz és lélektan korábbi kiválása után) átmenetileg csökkentheti ugyan a „maradék” osztály számszerű és „hatalmi” súlyát, hiszen (összakadémiai tekintetben) nem csupán kisebb lett, de sok nagy tekintélyű, neves kutatóját is nélkülöznie kell — azonban a jövő távlatában tekintve mégsem üres optimizmus azt remélnünk, hogy az így elért nagyobb tudományos homogeneitás tetemesen meg fogja növelni *Osztályunknak mint tudományos testületnek a*

súlyát akkor is, ha *hivatali* súlya pusztán mennyiségi alapon kisebb is lett. Sok nehézséggel küzd Osztályunk; az általunk megoldandó feladatok tartalmi, tudományos nehézségeit és a rendelkezésünkre álló anyagi eszközök véges voltából eredő nehézségeinket súlyos személyi nehézségek is növelik, az nevezetesen, hogy Osztályunk nem egy kiváló tagjának aktivitását betegség vagy egyéb akadályoztatás miatt nélkülözni vagyunk kénytelenek. De mindezek a nehézségek leküzdhetők akkor, ha élni tudunk az átszervezésből következő nagyobb tudományos homogeneitás érdemi, tartalmi lehetőségeivel. Ez pedig csak úgy lehetséges, ha a jövőben az Osztály, az Osztályvezetőség és a bizottságok szervezésben és nagyobb tartalmi elmélyüléssel működnek együtt, ha olyan testületi egységet alkotnak, melynek benső kohézióját s így külső üttörejét is a hivatali kereteknél hatékonyabb erő biztosítja: a társadalom és az azt kutató tudomány fejlődésének immanens szükségszerűsége, logikája. Az Osztály csak a bizottságaival együtt igazán ütőképessé testület, csak rajtuk keresztül tud megfelelni annak az egyre hangsúlyosabb felelősségének, mely a társadalomtudományok fejlődése terén hazánkban reá hárul.

Az Osztályvezetőség beszámolóját követő vitában felszólalt Ember Győző akadémikus, Tamás Lajos akadémikus, Elekes Lajos az MTA levelező tagja, Eörsi Gyula az MTA levelező tagja, a IX. Osztály osztálytitkárhelyettese, Pach Zsigmond Pál, az MTA levelező tagja, a II. Osztály osztálytitkárhelyettese, Berend T. Iván egyetemi tanár, a Magyar Történelmi Társulat főtárgyára, Elek Tibor egyetemi tanár, a Filozófiai Bizottság titkára és Várkonyi Ágnes, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, a Történettudományi Bizottság titkára.

Ember Győző akadémikus felszólalása elején kiemelte: nem véletlen, hogy a tudományos irányítás kérdései már a tavalyi közgyűlésen és az idein még inkább előtérbe kerültek. Az Akadémiának és Osztályunknak is ezen a téren mulasztásokat kell pótolnia. Változtatnia kell azon a módon, javítania kell azokon az eszközökön, ahogyan és amelyekkel irányítja azokat a tudományágakat, amelyeknek fejlődéséért országosan felelős. A társadalomtudományok, az Osztályunkhoz tartozó tudományágak mind ilyenek. Az Osztályvezetőség beszámolója behatóan elemzi, hogy mit tett ezen a téren és szól arról is, hogy mit szándékozik tenni. Mindazzal, amit a beszámoló célul tűz, egyetértek, azonban a beszámolóban foglaltakon túlmenő célokat is ki lehetne tűzni. Helyes lenne, ha az Osztályvezetőség a jövőben behatóbban foglalkoznék az Osztályhoz tartozó bizottságok munkájával, irányt mutatna számukra, hogy mit és hogyan csináljanak. Fontos lépés az Osztályhoz tartozó tudományágak helyzetének felmérése. Ennek során természetesen foglalkozni kell azzal is, hogy az illető tudományág milyen irányban fejlődjék. Ezen túlmenően azonban kívánatos lenne, hogy az Osztályhoz tartozó tudományágak fejlődését konkrétan meghatározó tervek is készüljenek, mégpedig nem három, hanem a népgazdaság ötéves tervének megfelelően öt esztendőre. E terveket a bizottságok készítenék és az Osztály hagyná jóvá. Az Osztályhoz tartozó tudományágakat művelő különböző intézmények munkájának összehangolására — ami-

nek hiányát évek óta sajnálatosan érezzük — véleményem szerint ez nyújtaná a legjobb lehetőséget.

Hozzászólása további részében javasolta: a bizottságok olyan formában foglalkozzanak az akadémiai intézetek munkájával, terveivel és beszámolóival, hogy az intézet kibővített ülést tartson, amelyen a bizottság ama néhány tagja is részt venne, akik nincsenek benne a tudományos tanácsban. Az Osztálynak is, a bizottságoknak is többet kellene foglalkozniuk a tudományos utánpótlás kérdésével. A TMB és szakbizottságai, valamint az Osztály és bizottságai között szorosabb kapcsolatot kellene kiépíteni. A tudományos irányítás hatékonyabbá tételének bizonyára vannak még más eszközei és módjai is. Az Osztálynak és az Osztályvezetőségnek ezt a kérdést a jövőben is napirenden kellene tartania — fejezte be felszólalását Ember Győző akadémikus.

Tamás Lajos akadémikus, az I. Osztály üdvözlétének tolmácsolása után hangsúlyozta: feltétlenül szükség van az I. és II. Osztály közötti kapcsolat elmélyítésére. Az I. Osztály az együttműködés szükségességét felismerve jó kapcsolatokat épített ki a Matematikai és Fizikai Tudományok Osztályával is a nyelvtudományi kutatások fejlesztése érdekében. A matematikusok és a nyelvészek közötti együttműködési készség megvan, de fékezi a fejlődést az anyagi alapok szűkös volta. Vannak olyan műszerek, amelyek a fonetikai kutatásokhoz 8–10 éve hiányoznak. Ide vonatkozó igényeinket alaposabban és közérthetőbben kell megindokolni ahhoz, hogy e téren is sikert érhessünk el.

Ember Győző akadémikus felszólalásához kapcsolódva rámutatott a kádernevelés fontosságára, majd utalt arra, hogy az itt mutatkozó problémák megoldása érdekében már az egyetemi felvételi módszereken is kellene bizonyos módosításokat eszközölni. Előfordul, hogy egy közepes tehetségű előző évben előre felvett hallgató nem teszi lehetővé egy nálánál tehetségesebb felvételét. A folyamatos káderkiválasztást nehezíti az a körülmény is, hogy egyes szakokon nincs minden évben felvétel. Majd felszólalását így fejezte be: Ezzel a néhány gondolattal szerettem volna hozzájárulni a vitához és kérem a jelenlevő osztálytitkár elvtársakat, hogy a maguk részéről is járuljanak hozzá, hogy azokat a határozatokat, amelyek az együttműködésre vonatkoznak, minél eredményesebben tudjuk megvalósítani.

Berend T. Iván egyetemi tanár felszólalása elején hangsúlyozta: Teljesen indokolt, hogy az idei közgyűlés és az Osztályülés a tudományos irányítás, koordinálás problémáit állítja előtérbe. Az elhangzottak nagyon meggyőzőek abban a vonatkozásban, hogy milyen sok feladat és gond van ezen a téren. Ennek ellenére talán még ezeket az irányítási-koordinálási problémákat is bizonyos értelemben élesebb megvilágításba helyezheti, ha a szervezési-irányítási teendőket egybevetjük azokkal az eszmei-ideológiai problémákkal, amelyek a társadalomtudományok és a II. Osztály keretébe tartozó tudományágak helyzetében és munkájában jelen vannak. Majd így folytatta: Módom volt a közelmúltban a Tudományos Minősítő Bizottság egy kiküldött bizottságának

munkájában részt venni és a társadalomtudományokban érvényesülő eszmei-ideológiai hatások kérdéseit közelebbről szemügyre venni. Elégge meglepő volt — bár ott csak készülő munkákról, doktori és kandidátusi értekezésekről volt szó, de ezekben is tükröződik a tudományágak ideológiai-eszmei helyzete —, hogy az eszmei-ideológiai problémáktól, sőt témáktól való elfordulás jelenségei ütötték fel a fejüket és bizonyos ún. pozitivistá irányzatok burjánoztak el. Nyilvánvaló, hogy ez az általános — és most teljesen felesleges volna erről részletesebben beszélni, hiszen közismert kérdéssről van szó — ideológiai-eszmei helyzet, amely aggályokra ad okot és amellyel foglalkoznunk kell, — szoros összefüggésben van a szervezeti-irányítási problémákkal is. Nem lehet a kettőt egymástól elválasztva kezelni. Az áll az idei közgyűlés és Osztályülés közép-pontjában, hogy mennyire hatásos az az irányító és koordináló tevékenység, amit az Akadémia bizottságain és egyéb testületein keresztül kifejt. Nem lehet nem észrevenni, hogy az eszmei és ideológiai vonatkozásban jelentkező gondok összefüggnek azzal az irányítási gonddal, ami a bizottságok, albizottságok, koordináló bizottságok, társulatok, teljesen ki nem alakult rendszerében és hierarchiájában jelentkezik. Elégge a kezdetén állunk a bizottságok munkája összehangolásának. Az albizottsági forma a történettudomány területén új jelenség, mindössze egyetlen albizottság van kifejlődőben, elégge véletlenszerűen. A társulatok, társaságok elégge nehezen keresik a helyüket az irányítás rendszerében. A most 100. évfordulója előtt álló Történelmi Társulat legutóbb lezajlott közgyűlése kapcsán is hangot kaptak olyan nézetek, hogy hol kell keresni a Társulat szerepét az irányítás akadémiai bizottsági, a népszerűsítés TIT-feladatai között. Nyilván, hogy itt még valóban sok tisztázatlan és rendezetlen kérdés van. Az Elnökség beszámolójából hallhattuk, hogy országos méretekben a bizottságok problémájának rendezése zátonyra futott. Talán egy ilyen kérdést országosan megoldani nehéz is lenne, azonban próbáljunk az Osztály keretében ebben a tekintetben előbbre jutni. A társaságok helyét is pontosabban kellene beágyazni az irányítási rendszerbe. Ez az irányítási rendszer bizonyos szervezeti biztosítékokat is kereshet és találhat a nagy hangsúllyal kifejtett együttműködés feladatainak megoldásában is a tudományágak szükséges együttműködése szempontjából. Indokolt lehet pl. egy sor témakör kapcsán komplex albizottságok létrehozása a tudományágak között, olyan területeken, ahol az együttműködés szükséges. Mivel egy út elején állunk, ebben a vonatkozásban, szükséges lenne ilyen munkákat elvégezni és bizonyos iránymutatást kialakítani, nehogy egy későbbi stádiumban átszervezésekkel kelljen akkor már nehezebb feladatokat megoldani.

Eörsi Gyula, az MTA levelező tagja felszólalása elején megemlítette, hogy két minőségben szólal fel, méghozzá két olyan minőségben, amely a szervezettudományok szempontjából teljesen összeférhetetlennek látszik: mellé- és alárendelt minőségben. Mellérendelt minőségben, mint a IX. Osztálynak egyik tagja, másrészt mint a II. Osztály alá tartozó egyik bizottságnak a szocialista

tudat fejlesztését szolgáló kutatásokkal foglalkozó bizottságnak az elnöke, s ebben a minőségben, mint a II. Osztálynak alárendelt szerv vezetője. Majd így folytatta: Mindenekelőtt meg szeretném köszönni Mátrai elvtársnak azokat a szavait, amelyeket a tegnapi Osztályülésünkön, a II. Osztály képviselőjében mondott. Ez nem csupán formális dolog, mert mint eltávozóknak a kissé megkönnyebbült kalaplengetését felváltja az újból találkozók örömteli kalaplengetése. Ezt az is bizonyítja, hogy Mátrai elvtárs nem a közös múltból, hanem a közös jövőről beszélt és ez teljesen érhető. Nyilvánvaló, hogy a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya olyan osztály, amelynél szervezetenként lekapcsolódott a történeti és filozófiai háttér. A II. Osztály is érzékeli annak hiányát, hogy a közgazdaság, jog, szociológia szervezetenként elkülönült. A végbemenő folyamatot az jellemzi, hogy a felszabadulás előttől örökölt igen kezdetleges társadalomtudomány a fejlődés során olyan méreteket öltött, hogy a régi osztály keretein belül voltaképpen sok vonatkozásban egy heterogén halmaz alakult és a régi osztályvezetőség tagjai jól tudják, hogy az Osztály szinte vezethetlenné vált. Ez a helyzet azonban szükségszerűen létrehívta a differenciálódást, — függetlenül attól, hogy ez a legjobban sikerült — ez pedig megnyitja az utat ahhoz, hogy magasabb egységbe szerveződjünk, magasabb szinten egy újabb, differenciáltabb egységet hozzunk létre. Ez az, amin valamennyien munkálkodunk.

Majd a komplex bizottság munkájának ismertetésével folytatta fel-szólalását:

A bizottság mintegy egyéves munkájának legfontosabb eredményét voltaképpen a mellékletben szereplő témafelsorolásból látjuk.*

Ez valószínűleg csalódást kelt: ha a bizottság működésének legfontosabb eredménye ez, azt lehet mondani, hogy ezeket a témákat valaki fél óra alatt leírhatta volna. Valójában azonban a helyzet ennél bonyolultabb. Nem arról van szó, hogy a bizottság eddigi munkája minden vonatkozásban kielégítő

* A bizottság a következő témákat jelölte ki:

I. A nacionalizmus, szocialista hazafiság és nemzetköziség témacsoportja:

1. A magyar állameszme fejlődése.
2. A magyarországi nemzetiségi kérdés.
3. A nemzeti eszme problémája a XX. században Délkelet-Európában.
4. A politikai gondolkodás fejlődése a felszabadulás előtt és után.

II. A politikai tudat témacsoportja:

1. Az állampolgárok jogismeretének vizsgálata.
2. Az állampolgárok befolyása az állami ügyek intézésére.
3. A politikai tudat mibenléte, elhatárolása.

III. A tudatfejlesztés mechanizmusa:

1. A közösségi tevékenység személyiségformáló hatásának feltételei.
2. Társadalmi fejlődésünk ellentmondásainak tükröződése a tanulók tudatában.
3. Társadalmi ismeretek oktatása hatékonyságának fokozása.
4. Az erkölcsi tudat és magatartás fejlődési sajátosságai ifjú korban.
5. A szociálpszichológia és személyiséglélektan kapcsolata a társadalom pszichológia gyakorlatában.

6. Az oktató-nevelő munka mint pedagógiai tevékenység eredményességének javítása, különös tekintettel az ifjúsági szervezetek tevékenységére és a felnőttekre gyakorolt nevelői hatás természetére.

volt, a bizottság munkáját igen sok tévóvázás jellemezte és ez ma sem szűnt meg egészen. A problémák részben abból folynak, hogy a feladat objektíve nehéz, részben pedig abból, hogy bizonyos döntések nem születtek meg, amelyek a bizottság munkáját megkönnyítették volna, — tehát bizonyos szubjektív elmaradás is mutatkozik, nemcsak a bizottság hibájából, hanem a tapasztalatok gyér voltából, továbbá abból, hogy a bizottság munkájának körvonalait nem írták körül eléggé.

Az egyik, mindvégig kísértő probléma a koncentráció. Mátrai elvtárs a beszámolóban utalt arra, hogy a mi feladatunk nem más, mint a szocialista tudat fejlesztését szolgáló kutatásokat előmozdítani, komplex bizottság keretében. A szocialista tudat problémája — mint ismeretes —, úgyszólván az élet minden területére kiterjed. A II. Osztály keretébe tartozó tudományok teljes egészükben ezzel a kérdéssel foglalkoznak, a IX. Osztály keretébe tartozó tudományok részben ezzel foglalkoznak — akár a jogtudományok, akár a szociológia —, de ha a közgazdaságtudományt vesszük, annak területén is a szocialista tudat fejlesztése igen nagy szerephez jut.

Az első probléma: erről a hatalmas területről hogyan lehet kiválasztani azokat a kérdéseket, amelyek megragadásával viszonylag gyorsan, nagyobb eredményeket lehet elérni. Ezzel rokon az a probléma, hogy a szocialista tudat fejlesztésével nem csupán akadémiai intézetek foglalkoznak, hanem más tudományos munkahelyek is. Akadémiai bizottságról van szó, de nem lehet egy olyan felosztást alkalmazni, hogy mi az „akadémiai tudattal” foglalkozzunk, foglalkozzanak mások az „egyetemi tudat” fejlesztésével, másrészt az Akadémiának országos felelőssége van a társadalomtudományok vonatkozásában, túl kellett lépni az akadémiai kutatások területén, tehát az előtt a probléma előtt álltunk, hogy az Akadémia egyik osztálya alá rendelt komplex bizottságnak kell koordinálnia az ország egész területén folyó, tudatfejlesztésre irányuló kutatásokat.

A koncentráció további problémája az, hogy ha nem történt volna eddig semmi, el lehetett volna rendelni, hogy tessék itt ezt, ott meg azt kutatni, azonban kész helyzet van, az intézményeinknek kutatási tervük van, kialakult témáik vannak, ezeket átalakítani, új témákat felvételni a tervükbe igen nehéz. További probléma az, hogy adottságainkkal számolni kell. Olyasmire gondolok, ami talán szociológiai jelenség, hogy vannak bizonyos „szomszéd várak”, amelyek felvonóhíd-szerkezetét el kell rontani, hogy ne lehessen felhúzni azokat, ha más csapat közeledik. A lehetőségeket korlátozzák a kutatási kapacitás és az anyagi lehetőségek. Ilyen körülmények között kellett olyan megoldást találni, amelyek mellett olyan témákat válasszunk, hogy azok megoldása érezhető legyen, de a lehetőségeket ne haladja meg. Ez nem könnyű feladat. Két lépcsőben próbáltuk megoldani, először a fő területeket kijelölni — hazafiság, nemzetköziség, valláskritika, politikai tudat, a tudatfejlesztés mechanizmusa —, ezen belül kellett azokat a döntő témákat megtalálni, amelyek meg-

oldhatóak lesznek és lényegesekek. Még a kialakított témajegyzék sem teljes, annyiban, hogy nem tartalmazza azokat a témákat, amelyek kidolgozásában elmaradtunk vagy amelyeket rendkívül szükségeseknek tartunk, de nem tudunk még megoldani: ilyen a valláskritika, másik a munkához való viszony kérdése.

A második szervezési és munkamódszerbeli probléma: a bizottság hatásköre, mivel foglalkozzék a bizottság, közvetlenül vagy közvetve tartson kapcsolatot a kutatóhelyekkel, pl. egyetemi tanszékekkel. Itt a kérdések rendezésére várnak a II. Osztály, az Elnökség és a Művelődésügyi Minisztérium közös erőfeszítése alapján. Mindettől függ a munkamódszer végleges kialakítása is.

Meg kell oldani a komplex bizottság által javasolt témák anyagi támogatását is. Legcélszerűbb az lenne, hogyha az Elnökség külön keretet biztosítana a kiemelt kutatásoknak.

Eörsi Gyula lev. tag befejezésül hangsúlyozta: A komplex bizottság jelentősége kettős. Elsősorban ami elnevezésében rejlik, hogy a szocialista tudat fejlesztése területén az eddiginél hatékonyabb, lehetőleg gyorsan jelentősebb eredmények megszületését segíti elő.

Másodsorban az, hogy ez egy metodikai kísérlet arra, hogy a társadalomtudományok milyen módon szervezhetők, koordinálhatók. Ez a komplex bizottság jelenleg — a társadalomtudományok igen széles területére kiterjedő hatáskörrel — a legfejlettebb szervezési formája az együttműködésnek, az itt kialakult munkamódszerek jelentősek lehetnek abban a vonatkozásban, hogy a társadalomtudományokkal foglalkozó három osztálynak a munkáját komplexebben tudjuk megszervezni.

Elek Tibor egyetemi tanár egyetértve az Osztályvezetőség beszámolójának a bizottsági munkáról szóló részével a tudományos tervezés problémáiról szolt. A kutatási tervek készítésére vonatkozó utasítás kiadásának elhúzódására utalva megállapította, hogy a tudományirányító szervek együttműködése nem kielégítő. Ez azt a kérdést veti fel, hogy vajon szükség van-e mindegyik ilyen tudományirányító szervre. Noha nagy örömmel üdvözljük az Akadémia elnökének és a művelődésügyi miniszternek együttes utasítását a tudományos tervezésre vonatkozólag, meg kell azt is állapítani, hogy az együttes utasítás egyelőre nem tisztázta, hanem tovább bonyolította az ezen a területen fennálló állapotokat, miután ettől az együttes utasítástól teljesen függetlenül a TFT a koordináló bizottságokon keresztül fenntartja az ötéves tervezési rendszert és az egyéves tervezési és beszámolási rendszert is, nem beszélve a Központi Statisztikai Hivatal által előírt adatszolgáltatásról. Tehát jelenleg öt-, három- és egyéves terveket kell készíteni, különböző szempontokat előtérbe állítva. Ez a körülmény is hozzájárulhat ahhoz, hogy a bizottságok és talán egy kicsit az akadémiai osztályok sem tudnak eleget foglalkozni tartalmi kérdésekkel. A jelenlegi tervutasítás kiadásának elhúzódása azzal a következménnyel jár, hogy amire a legtöbb időt kellene biztosítani, a tervekészítésre,

arra jut legkevesebb, vagy a tervek elkészítése és jóváhagyása elhúzódik és mire az 1966-os éves terv elkészül, kezdhetjük az 1967-es éves terv összeállítását. Olyan állapot jött létre tudományszervezési vonalon, amely csak azért nem idézte elő a gyerek elvesztését a sok bába között, mert a gyerek életképes.

Fel kellene hívnia a II. Osztálynak az eddiginél nyomatékosabban az Akadémia Elnöksége és az Elnökségen keresztül az illetékes kormányzati szervek figyelmét ennek a helyzetnek a tarthatatlanságára és olyan javaslatot lehetne tenni, hogy vizsgáljuk felül: a tudományszervezésben szükség van-e minden olyan szervre, amely jelenleg működik.

Befejezésül a tanszéki kutatások fontosságát hangsúlyozta és ezzel kapcsolatban a Filozófiai Bizottság feladatairól szólt. Az egyetemi tanszékeink esetében — és nemcsak a filozófiai tanszékek, hanem általában a társadalomtudományi tanszékek, különösen pedig a nem humán profilú egyetemeken működő társadalomtudományi tanszékek esetében — a tudományos munkájukat tartalmilag értékelni tudó alkalmas szerv az országban nincs más, mint az illetékes akadémiai bizottság és ezen keresztül az Akadémia illetékes osztálya. Ennek eddig is tudatában volt a Filozófiai Bizottság és meg is kezdte ezt a munkát, de éppen annak a felelősségnek a tudatában, amely az Akadémiára általában a társadalomtudományok fejlesztésében hárul, ezt a munkát még tovább kell fejleszteni.

Elekes Lajos az MTA levelező tagja felszólalásában a tudományos tájékoztatás problémájával, valamint a tudományos- és felsőoktatási utánpótlás kérdésével foglalkozott. A tudományos tájékoztatásról már a két évvel ezelőtti közgyűlésen is szó esett anélkül, hogy e tárgyban jelentős előrehaladást tettünk volna. Tavaly úgy merült fel a kérdés, mint a kialakítandó komplex kutatások realizálásának egyik lényeges feltétele. Igen fontos lenne az egyes tudományterületek lényeges előrehaladásáról időszakonként — amint az Elnökség beszámolójában történt erre javaslat — mintegy háromévenként szakszerű beszámolót készíteni, amely mindenekelőtt a rokontudományok tájékoztatását szolgálná a komplex kutatások feltételeként. Helyes lenne megvalósítani a tudományos tájékoztatásnak egy ennél tágabb értelemben vett, tehát nem csupán a rokontudományokra és a komplex kutatások megalapozásának céljával kialakítandó műfaját, hanem valami olyat, ami a folyamatos világnézeti nevelés tárgyi megalapozását szolgálhatná, — mindenekelőtt a végzett tanárok továbbképzését — de ezen túl a fejlődő, alakuló szocialista értelmiség egészének a folyamatos tájékoztatását.

A világnézeti biztonság általános elveken túl eléggé kiterjedt tárgyi megalapozottságot kíván. A megalapozottság, amit nevelési rendszerünkben képesek vagyunk adni, az éppen addig elért tudományos eredményekre támaszkodik. Ezek az eredmények azonban rendkívül gyorsan fejlődnek még a társadalomtudományok területén is, nem beszélve a természettudományokról, kívált éppen azok határterületeiről. Ez azt jelenti, hogy azok a tárgyi ismer-

tek, amelyekkel valamely lényeges elvi megállapításunkat ma alátámasztjuk, 2—5 év múlva elévülnek, frissítésre szorulnak. Miképpen várhatjuk, hogy egy jövődöbeli tanár figyelemmel kísérje valamennyi lényeges tudomány friss eredményeit, amikor még egy tudománynak az eredményeit sem képes figyelemmel kísérni, hiszen magunk beszélünk róla és teljes joggal, hogy magunk is egyre kevésbé vagyunk képesek saját szakkutatásainkhoz tartozó terület eredményeit egészükben napról-napra figyelemmel követni. Ez nyilvánvalóan más műfaj kialakítását követeli, de éppen a szocialista tudat teljesebb, hatékonyabb formálása érdekében az előzővel legalábbis azonos fontosságú feladatnak látszik. Míg az előbbi kifejezetten akadémiai feladat, az utóbbi nem kifejezetten az, talán inkább kívánczozna egyetemi keretek közé; nyilvánvalóan azonban ebben az esetben az Akadémiának rajta kell tartania a szemét és a maga részéről is támogatnia kell megoldását.

A tudományos és felsőoktatási utánpótlás általában úgy szokott felmerülni, mint a tudományos minősítések jelenlegi rendszerével összefüggő probléma. Kétségtelen, hogy a tudományos minősítésnek nagyon jelentős szerepe van az utánpótlás feladatainak megoldásában, azonban annak talán előtérben álló része, de csak egy része; az utánpótlás biztosítása ennél tágabb feladat. Még tágabb annak a bázisnak a megteremtése, amelylyel a tudományos minősítések céljára való kiválasztás előkészítése történik. E kérdés szempontjából igen fontos az a munka, amelyet az egyetemek végeznek a tudományos pályára való felkészítés terén. Amikor igen helyesen a reformmunkálatok során előtérbe állítottuk a szakemberképzés feladatait, hangsúlyoztuk, hogy ez nem mehet a tudományos előképzés rovására, sőt a kettő kölcsönösen feltételezi egymást. A reform gyakorlati megvalósítása során azonban úgy tűnik, számos területen háttérbe szorult ez a második, el nem hanyagolható szempont, a tudományos utánpótlás megalapozásának feladata. Elsikkadt egy harmadik, nem kisebb jelentőségű kérdés, hogy mi történik azokkal az emberekkel, akiket egyetemi eredményeik alapján alkalmasnak vélünk arra, hogy idővel a tudományos utánpótlás bázisává váljanak. Mint ismeretes, ennek a kérdésnek a megközelítésére két út lehetséges. Egyik az a lehetőség, hogy ezeket a fiatal embereket gyakornokként alkalmazák, ez esetben a probléma abban van, hogy nagyon szűkös a keret és a másik probléma pedig az, hogy az ily módon alkalmazott szakemberek eleve hajlamosakká válnak az „elefántcsonttorony”-élet folytatására, mert a gyakorlattal kapcsolatuk nincs. Ezen úgy lehetne segíteni, hogy ezeket a gyakornokként, véglegesítés nélkül alkalmazott embereket több-kevesebb időre kihelyezzük gyakorlati, elsősorban iskolai munkára. A másik lehetőség, amely elvileg helyesebbnek tűnik, ha az egyetem elvégzése után a fiatal szakember, még akkor is, ha tudományos utánpótlásnak ígérkezik, 2—3 évig gyakorlati munkára megy. Ebben az esetben a probléma egyik fele abban áll, hogy hogyan tudjuk számúra biztosítani, hogy iskolai és egyéb külső gyakorlati munkája folyamán is

folytathassa tudományos kutatómunkáját és ehhez megfelelő irányítást kapjon. A másik, hogy amennyiben munkáját megfelelő eredménnyel végzi, hogyan tudjuk visszahozni oda, ahova eredetileg szántuk. Ez gyakorlati okokból rendszerint járhatatlan útnak bizonyult. Mindkét esetben gyakorlati megoldáson van a hangsúly, ennek biztosítása nélkül lényegesen nem juthatunk előre a tudományos utánpótlás bázisának szélesítése, biztosítása terén — fejezte be felszólalását.

Várkonyi Ágnes osztályvezető a történettudomány helyzetének felmérésére irányuló előkészítő munkálatokról, ennek nehézségeiről, tapasztalatairól tájékoztatta az Osztályülést. Megállapította: A történettudomány fejlődésének jelenlegi stádiumában ez a felmérés rendkívül időszerű és szükséges. Időszerű, mert gyakorlati eredményekben és módszertani tapasztalatokban igen gazdag múlt áll e tudományág mögött, de szükséges is, mert hazai és nemzetközi fórumokon széttekintve látnunk kell, hogy az elméleti követelmények megnövekedtek és történettudományunk újszerű feladat megoldása elé került. Hogy történettudományunknak mennyire belső szükséglete eredményeinek rögzítése és feltérképezése, mutatja az a jelenség, hogy ennek kielégítésére már eddig is történt jelentős és eredményes kísérlet. Pl. a TMB Történettudományi Szakbizottsága számba vette a tudományos minősítés korszerű elméleti követelményeit, a Történettudományi Bizottság programjába vette a tudományos utánpótlás kérdéseinek megvizsgálását. Marxista történettudományunk egyes fejlődési problémáival több tanulmány foglalkozott. Az utóbbi évek történészvitái tökéletes leltárát készítették el a történelem legfontosabb elméleti kérdéseinek, a legutóbbi Nemzetközi Történész Kongresszus pedig szinte rákényszeríti a történészeket, hogy összevessék történettudományunk helyzetét a nemzetközi helyzetképpel és felülvizsgálják eredményeink nemzetközi hatékonyságát.

Erre a felmérésre azonban nemcsak belső szükséglet kényszerít, hanem a tudományos élet egésze is megkívánja, sőt igen erősen jelentkezik a társadalmi igény is. Az szinte már közhelyszámba megy, hogy a társadalomtudományok bármely ága művelőjének ki kell törni szűkebb műhelyfalai közül és a rokontudományok eredményeivel összevetve munkálhatja csak ki saját eredményeit. Ennek szükségességét az elmúlt hónapok vitái is bizonyították, pl. a magyar történelem periodizációja. Bár a társadalomtudományok különböző ágai között az együttműködés korszerű módjai még kidolgozásra várnak, annyi azonban bizonyos, hogy ennek az együttműködésnek egyik feltétele a központi információs rendszer kialakítása. Az a megnövekedett társadalmi igény is szorgalmazza a történettudomány eredményeinek felmérését, amely többek között a történelemtanárok azon kérésében fogalmazódott meg: a történészek számoljanak be a történettudomány új eredményeiről és adjanak képet arról, hol tart és merre halad a történettudomány.

A jelenlegi felmérés munkálatai — hangsúlyozta Várkonyi Ágnes —

azonban nem csupán ezeknek a spontán tájékozódásoknak az összegezését jelentik, hanem ennél sokkal többet. A történetírás története azt mutatja, hogy a történettudomány saját múltjának és jelenének összegezésére mindig nagy vállalkozások, előrelendülések idején került sor. Hazánkban pl. először a reformkorban tettek kísérletet egyes történészek arra, hogy a történettudomány helyzetét felmérjék. Az Elnökség határozata a történettudomány komplex helyzetének felmérését írja elő, ez egzakt felmérést kíván és azt, hogy a kérdéseket társadalmi összefüggésükben is vizsgáljuk. Ilyen igényes számvetés még nem fordult elő a hazai történettudomány történetében. Éppen ezért a Bizottság előtt igen nagy feladat áll. Tudjuk, hogy történettudományunk az utóbbi években minden vonatkozásban egyre differenciáltabb képet nyújt. Eredményeink — elméleti és módszertani eredményeink — számbavétele igen kiterjedt, széles körű munkát igényel. Azt is meg kell mondani, hogy ezen a téren még igen jelentős nehézségek vannak, mert pl. az ilyen munkához szükséges dokumentumokkal sem rendelkezünk, nincs képünk arról, hogy az egyes művek, fontos elméleti eredmények hogyan kerülnek be a hazai tudományos vérkeringésbe milyen gyorsan, mennyiben válnak újabb kutatások kiinduló pontjává. A könyvkiadási tevékenység az utóbbi években javuló tendenciát mutat ugyan, azonban még mindig igen hosszú idő telik el a tudományos eredmények megszületése és nyilvánossá válása között.

Ez a néhány példa csak azt jelzi, hogy a Történettudományi Bizottságtól ez a felmérés milyen kiterjedt és körültekintő munkát kíván. Az osztálytitkári beszámoló számos olyan szempontot vetett fel, amelyek ehhez a munkához nagy segítséget nyújtanak. Amennyiben a Történettudományi Bizottság a felmérését úgy tudja elvégezni, hogy történettudományunk egészéről reális, komplex képet alakít ki, az egész Bizottság munkájára is igen jó hatással lesz — fejezte be felszólalását Várkonyi Ágnes.

Pach Zsigmond Pál MTA levelező tag felszólalásában három kérdést érintett. A tudományos tervezés új módjára vonatkozó utasítással kapcsolatban felhívta a figyelmet a határidők tarthatatlanságára, majd egy másik nehézségre is. Ez az utasítás — mondotta — csak a tudományos tervezésre vonatkozik, s nem kapcsolja ezt össze a tudományos beszámoltatás rendszerének megváltoztatásával. Évek óta felmerül az a nyilvánvalóan helyes követelmény, hogy a beszámoltatás és a tervezés egy ütemben történjék, ez mind elvi, mind tartalmi, szervezeti, gyakorlati szempontból egyaránt kívánatos. Így az az alapvetően nagyon helyes kezdeményezés, amely a Művelődésügyi Minisztérium és az Akadémia együttműködését kívánja megvalósítani a tudományos tervezés területén, jelenleg még olyan hiányosságokat mutat, amelyeknek az áthidalását sürgősen meg kellene oldani, mert különben nem fogja a kívánt hatást elérni. Ezen problémák ugyanakkor a szocialista tudat alakításához vagy befolyásolásához is hozzátartoznak. Még olyan területen is, mint a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem, amelyet a szocialista tudat szempontjából

alapvetően és lényegében pozitívan ítélnünk meg, az ilyen jellegű elburjánzása a tervezési utasításoknak és ellentmondásoknak alkalmas arra, hogy a tudományos tervezés lehetősége, szükségessége és eredményessége iránti kételeyeket inkább elhintse vagy megerősítse, semmint éppen ezeket a kételeyeket átütő erővel eloszlassa. Itt tehát sürgős intézkedéseket kívánó kérdésről van szó, olyan kérdésről, amely megoldást igényel még akkor is, ha teljesen egyetértünk az elnökségi beszámoló azon megállapításával, hogy az Akadémia országos súlya, tekintélye, ennek növelése alapvetően nem szervezeti kérdés, hanem az Osztályok, akadémikusok munkájával oldható meg. Azonban amikor ennek bizonyos szervezési-tervezési fékezői vannak, akkor anélkül, hogy a szervezési kérdések túlbecsülésének hibájába esnénk, mégiscsak javasolni kell e kérdés megoldását.

A második kérdés az immár három osztályban elhelyezkedő társadalomtudományok együttműködése, amit a beszámoló kellő nyomatékkal hangsúlyozott és az eddigi felszólalók is számos fontos megjegyzést tettek erre vonatkozólag. Az együttműködésnek nyilván egyik igen fontos területe éppen a szocialista tudat kialakításával-fejlesztésével foglalkozó komplex bizottság. A bizottság által kialakított tematika jegyzékben egyrészt nem szerepel a közgazdaságtudomány, mint a komplex bizottság munkájában feltétlenül fontos részt vállaló tudomány. Eörsi Gyula levelező tag utalt arra, hogy a munkához való viszony, anyagi-erkölcsi érdekeltség kérdése olyan kiemelt témának tekintendő, amelynek előmunkálatai folyamatban vannak. Ez nyilván közvetlen módot fog nyújtani arra, hogy a közgazdaságtudomány képviselőinek munkája is szervesen beilleszkedjék ennek a komplex bizottságnak a tevékenységébe. Nyilvánvaló, hogy inkább szervezeti és bekapcsolódási nehézségekről van szó, semmint arról, hogy a közgazdaságtudomány nem kíván éppenséggel jelentős részt vállalni ebben.

Másik oldalról viszont az irodalomtudományi témák hiánya tűnhetik fel. Ismét nem arról van szó, hogy az irodalomtörténészek nem fejtenének ki igen nagy munkát ezzel kapcsolatban, nem lennének igen jelentős eredményeik. De amikor a szocialista tudat fejlesztése az egyik, vagy talán legdöntőbb társadalomtudományi kiemelt feladat az akadémiai munkában — nem beszélve a szorosan közgazdaságtudományi feladatokról — akkor, amikor a három osztály együttműködésének ez egy kialakult szervezeti keretet nyújthat, nem mondhatunk le arról, hogy a komplex bizottság munkatervébe és kompetenciájába utaljunk olyan témákat, amelyekkel az irodalomtörténészek segítenek hozzá a szocialista tudat fejlesztésével kapcsolatos problémák megoldásához. A történészek és irodalomtörténészek közötti kapcsolatok erősítését diktálhatja az a körülmény is, hogy ma még nem egyszer előfordul: történészek és irodalomtörténészek a történeti fejlődés egyes lényeges problémáinak megítélésében, történeti-elméleti problémák értékelésében nem azonos, hanem nem egyszer eléggé lényegesen eltérő nézeteket vallanak. Ezen eltérő nézetek nyílt vitában való

összezsapása, helyes marxista nézet kialakítása is megkívánja, hogy a kialakulóban levő „tudat-bizottság” tevékenysége valóban kiterjedjen mindhárom társadalomtudományi osztálynak a területére.

Pach Zsigmond Pál levelező tag harmadik megjegyzése arra vonatkozott, amit az Osztályvezetőség beszámolója az osztályülések további munkamódszerére, napirendjére, témáira vonatkozólag javasolt: az intézetek mellett a bizottságok, társulatok munkáját is helyes és célszerű lenne az Osztályülésnek, Osztályvezetőségi ülésnek programjába iktatni. Ezt az elképzelést csak helyeselni lehet — mondotta. Ugyanakkor azonban felmerül az a gondolat, hogy nem-egyszer az egyes intézmények munkájáról szóló beszámoló megvitatása bizonyos értelemben szervezeti irányba csúszik és éppen nem alkalmas arra, hogy a tudományág tartalmi-elvi kérdéseinek kidomborítását szolgálja. Félő, ha az Osztályvezetőség külön-külön tárgyal egy-egy tudományág területéről, külön megtárgyalja az intézet, külön a bizottság, külön a társulat munkáját — ami azonban igen indokolt —, akkor ez az elcsúszás méginkább előáll és ugyanakkor magának az illető tudományágnak a problémáját mintegy szeletekben, egymástól elválasztva ismerjük meg. Nem volna-e célszerűbb ennek a gondolatnak a továbbfejlesztésével az Osztályvezetőség, osztályülések napirendjét úgy kialakítani, hogy egy-egy tudományág bizonyos területe, intézet, bizottság, társulat együtt kerüljön az Osztály, az Osztályvezetőség elé? Akkor az Osztálynak, Osztályvezetőségnek inkább lesz módja arra is, hogy a tudományterület fontos kérdéseinek figyelembevételével bizonyos munkamegosztás felé orientálja ezeket a különböző szervezeti egységeket, a tudományág különböző bizottságait, intézményeit, társulatait, ezeknek a feladatoknak, bizonyos súlyozásával segítse elő éppen annak az országos tudományirányító szerepnek a gyakorlását, amiről az elmúlt évben a közgyűlésen hallottunk, amit az idei közgyűlés öröndetes módon megerősített és ami a szervezeti-irányítási kérdéseknek az illető tudományág ideológiai-eszmei helyzetével való összekapcsolását is inkább előmozdítaná — fejezte be hozzászólását Pach Zsigmond Pál levelező tag.

Mátrai László osztálytitkár a felszólalásokra válaszolva leszögezte: lényegében minden hozzászólással egyet kell értenünk, hiszen pozitív irányban tovább részletezve igazolták annak az elgondolásnak helyességét, hogy az Osztályvezetőség az idén a bizottsági munkát, a tudományirányító munkát helyezte a beszámoló középpontjába. A továbbiakban néhány problémára tért ki, tájékoztatva az Osztályülést a megoldás lehetséges módjáról, illetve a problémákat előidéző körülményekről. Azok a felszólalások — folytatta —, amelyek a tervezési nehézségekkel foglalkoznak, tapintatosak voltak a tekintetben, hogy nem nevezték meg a TFFT-t mint egyik felelős irányító intézményt.

A tudományágak helyzetének felmérését, annak fontosságát és jelentőségét az Elnökség beszámolója is hangsúlyozta. Hogy az Elnökség felismerte ennek a műfajnak a nagy jelentőségét a tudomány fejlesztése szempontjából,

arra utal az a körülmény is, hogy duplájára emelte az Osztályközleményekben megjelenő ilyen természetű cikkek, tanulmányok honoráriumát.

Igen tanulságos volt a Történettudományi Bizottság titkárának e felelősségteljes felmérő munka előkészületeiről adott tájékoztatása.

Az osztályvezetőségi beszámoló és az itt elhangzott termékeny vita a szervezés kérdését áttekintette a bizottsági munka kérdéseire, a bizottsági munka középpontjába a felmérő munkát állította, s ezzel máris eljutottunk a szervezeti kérdésektől a legégetőbb és legértelmesebb eszméi kérdésekig, a tudomány tartalmi kérdéseire. Ebben a vonatkozásban az Osztályülés vitája is jó irányba mutat.

Ez a felmérő munka igen nagy horderejű feladat. Az akadémiai bizottság országos felelősségéből kifolyólag a társadalomtudományok területén ezzel igen jelentős tudománypolitikai munkát is végez. E felmérő munka igen szoros szálakkal fűződik ahhoz a másik tudománypolitikai szükséglethez, amit itt egyrészt úgy neveztek, hogy a tudomány fejlődéséből adódó differenciáció, ill. ennek nyomán szükségképpen fellépő integráció. Ennek az integrációnak elengedhetetlen előfeltétele a kellő tájékoztatás, az információ, amivel ismét visszajutottunk a felmérés feladatához és ami ismét ugyanúgy szervezési, mint tartalmi probléma is. Ez az a punctum saliens, ahol összefügg a szervezési munka a tartalmi munkával, ami önmagában testesíti meg az osztályok tudományos-érdemi és szervezési-hivatali működésének lényegét. Egy folytonos felmérés, ennek alapján folytonos információ és ennek visszahatása a tudományterületen, voltaképpen ebben áll a bizottságok tudománypolitikai szakmunkájának egyik lényeges része, s ha így valósul meg, egyszerűen nem lehet elválasztani egymástól a szervezési és tartalmi oldalt. Ebben az értelemben nem helytelen az az optimizmus, amit pl. felmérő munkájuk folyamán a történészek táplálnak és, ha ezek a tendenciák az általunk képviselt tudományokban valóban eleven gyakorlattá válnak, akkor azok a hiányosságok, amelyekről Pach Zsigmond Pál levelező tag beszélt, — hogy a „tudat-bizottság” témái közt nem kellő súllyal szerepelnek a közgazdaságtudomány vagy az irodalomtudomány idevonatkozó témái — megszűnnek, mert ezek automatikusan, éppen a kutatások tartalmi súlyának a tudomásulvétele következtében, szükségképpen összekapcsolódnak egymással. Valóban nincs külön társadalom az I., a II. vagy a IX. osztály számára, a vizsgált valóság egy és ugyanaz; ha a vizsgálati eredmények nem találkoznak, ez nem csupán szervezési hibája az illetékes szakmának, hanem egyben tartalmi, tudományos érdemi hibája is.

Ha az itt elhangzott vita alapján az Osztályvezetőség az egyes részletekbe menő pozitív javaslatokat az Elnökség elé terjeszti — pl. az aggályokat a TFT-val, tervezési rendszerrel kapcsolatban, és más kérdésekben is —, akkor igen eredményes volt a mai Osztályülés.

A kiemelt feladat kutatásainak anyagi igényeit illetően kifejezte azt a

meggyőződését, hogy mivel a kiemelés nem egyszerűen csak kitüntetés az Akadémia Elnöksége részéről, az Elnökség e kiemelt terület kutatásait is részesíteni fogja mindazokban az anyagi juttatásokban, amelyekben az Akadémia egyéb kiemelt témái részesülnek.

Mátrai László osztálytitkár befejezésül kérte a jelenlevőket, hogy az osztályülésen kialakult egyetértés alapján egyrészt a bizottsági munka érdemibbé tételéhez és nem utolsó sorban a tudományágak felméréséhez adják meg a maguk részéről is a maximális segítséget.

OSZTÁLYHARC ÉS RENDI ELLENTÉTEK A MOHÁCS ELŐTTI MAGYARORSZÁGON*

ELEKES LAJOS

A rendiséggel, a rendek történeti szerepével igen kiterjedt szakirodalom foglalkozik. Ez a szakirodalom, főként a nyugati országokban és elsősorban azok történetére vonatkozóan, úgyszólván évről évre jelentős új kiadványokkal gyarapodik, nem utolsósorban annak a támogatásnak eredményeképpen, amelyet a történészek nemzetközi szervezete megfelelő bizottságai útján ide-estova egy emberöltő óta biztosít az ilyen irányú kutatások számára. Francia, belga, német, olasz, spanyol, angol, sőt amerikai kiadványok hosszú sora foglalkozott és foglalkozik a nyugateurópai országok rendi fejlődésének, egyes rendek eredetének és történetének, a rendi intézmények kialakulásának és működésének, az államkormányzat rendi formái létrejöttének és funkciójának, az egész összefüggő komplexus: a rendiség történeti szerepének, helyének, jelentőségének problematikájával. A kiadványok kiterjedt forrásos bázison igen gazdag tényanyagot tártak fel, amely átfogó rendszerezésre és elméleti értékű általánosításokra is alapul szolgálhatna. Ennek ellenére az ilyen jellegű munkák száma viszonylag csekély. Amennyiben egyáltalán vannak, kevesebbet vállalnak és — jórészt a szintézis, a rendszerezés és főként az elméleti általánosítás lehetőségeiről vallott, többnyire kételkedő vagy éppen elutasító felfogásuk miatt — kevesebbet nyújtanak, mint ezt a forrásos bázis és az eddig közzétett ismereti anyag lehetővé tenné.

Kutatói módszer és történet szemlélet kérdéseiről van szó. A mai polgári tudományosságra általában jellemzőnek mondható az idegenkedés az elvi, elméleti általánosítástól, kivéve talán azokat az irányzatokat, amelyek az általánosítást valamely merőben elvont szkéma — fiktív modell vagy ideáltípus — segítségével vélik elvégezhetőnek. A többieknél általánosnak tekinthető idegenkedés különféle tényezőkre vezethető vissza. A pozitivizmus késői hajtásaihoz kapcsolható irányzatoknál összefügghet a forrásos bázis növelésének, az alapul vett tényanyag további bővítésének önmagában tiszteletre méltó módszertani követelményével is, noha többnyire mögötte lappang — más irányzatoknál pedig több-kevesebb határozottsággal kimondva is megjelenik

* A Magyar Tudományos Akadémián 1966. április 13-án tartott akadémiai székfoglaló.

— a kételkedés az általánosítás lehetőségében, általános érvényű összefüggések létezésében vagy felismerhetőségében.

Az idegenkedés az elvi általánosítástól (sőt már az ilyen jellegű kérdésfeltevéstől is), a megrekedés a részösszefüggések kimutatásának és lehetőleg bőszéges dokumentálásának szintjén jellemzőnek tekinthető azokra a különben — adatgazdagságuk vagy egyes megfigyeléseik tartalmassága miatt — figyelemre méltó nyugati, polgári művekre is, amelyek a rendiség problematikáját az egyszerű tényleírásnál magasabb szinten, tágabb összefüggésben, átfogó távlatokban tárgyalják. S különösen szembeszökő a tartózkodás az olyan összefüggések kimutatásától, amelyek a mi szemünkben, a történelmi fejlődés problémáinak marxista módszerű közelítése esetén lényegesnek vagy éppen alapvetőnek tűnnek. A rendiséggel foglalkozó, hatalmas nyugati irodalomban alig találunk utalást arra az összefüggésre, amelyet előadásunk címében elemzésünk tárgyaként megjelöltünk. Ha mégis, az többnyire negatív vagy kisebbitő értelemben történik. Eszerint az osztályharc, az osztályok ellentéte vagy egyáltalán nem, vagy csak kis mértékben és nem közvetlenül játszott szerepet a rendek, a rendiség fejlődésében.

Találhatunk szélsőséesebb állásfoglalásokat is. A polgári társadalomtudományok nem egy képviselője ma sem ismeri el az osztályharc történelmi kategóriájának érvényességét, vagy ha igen, azt a fejlődés meghatározott szakaszaira korlátozza. Mások vitatják az osztályok létét, a megfelelő társadalomtudományi kategóriák érvényességét és az ezeket kifejező elnevezések használatának jogosságát legalábbis a kapitalizmust megelőző időszakokban. Szerintük a rendi tagozású társadalom elvileg, lényegileg más, mint az osztályokra tagozott. Logikusan következik ebből, hogy az utóbbinak elemzéséhez, értelmezéséhez felhasznált fogalmi kategóriák az előbbire nem érvényesek és egyáltalán fel sem használhatók. Ilyenféle szemléleti alapon természetesen eleve lehetetlen az olyanfajta kérdésfeltevés, amilyenből előadásunk címe szerint kiindulni szándékozunk.

A marxista tudományosság számára ez a kérdésfeltevés természetes. Bizonyos értelemben túlságosan is az. Történetfelfogásunk alaptételeiből következik, hogy a történelmet az ősközösségi viszonyok felbomlásától a kommunista társadalomig — osztályharcok sorozatának lássuk, hogy éppen az osztályharcban jelöljük meg azt a fő hajtóerőt, amely a fejlődést a történelem e sok évszázadot, több évezredet átívelő szakaszán előreviszi. Számunkra nyilvánvaló a következtetés: nincs, nem lehet a társadalmi létnek, kivált politikai oldalának olyan vetülete, amelyen az osztályharcra, mint a fejlődés fő hajtóerejével a közvetlen vagy közvetett, de végső soron meghatározó jelentőségű összefüggés ne volna törvényszerű. Ez a koncepció a maga logikus tisztaságában megnyugtató biztonságot ad, segít eligazodni a történelmi tények kuszában halmozódó rengetegében. Ugyanakkor egyszerűsítésre is csábít és ilyen értelemben hibaforrássá válhat. Ha beérjük azzal, hogy ismerjük az alapvető össze-

függést és felmentve érezzük magunkat a kötelességtől, hogy konkrétan vizsgáljuk annak minden ismert, sőt minden lehetséges előfordulási formáját, akkor a fejlődés folyamatáról, — még tovább menve: annak törvényszerű lényegéről is — felette vérszegény, instruktív tartalmától nem kis mértékben megfosztott képet kapunk. Tárgyunkra nézve ez azt jelenti, történetfeldogásunk értelmében nem csupán jogos, hanem egyenesen kötelező a kérdés feltevése: miként függ össze az osztályharc és annak konkrét antifeudális formáival a rendi struktúra mint a feudális felépítmény sajátos típusa? De a kérdés ilyen feltevésével együttjár a kötelezettség: konkrétan és előzetes feltevésektől mentesen elemezni ennek az összefüggésnek különböző országok különböző rendi struktúrája — végső soron: sajátos gazdasági, társadalmi, politikai viszonyai — által meghatározott konkrét érvényesülési formáit.

A marxista történetkutatás viszonylag kevés figyelmet fordított a rendiség sajátos problémáira. Oka lehet ennek — túl azon, hogy a kutatás ilyen iránya, tekintettel a polgári tudományosság említett érdeklődésére, bizonyos értelemben kompromittáltnak látszott vagy látszhatott — elsősorban nyilván az a körülmény, hogy a téma fő összefüggéseit más (a történelmi folyamatok lényegéhez, azok marxista értelmezéséhez közelebb álló) kategóriák szerint, más közelítésben is meg lehetett világítani. A rendiség a társadalom történetében mint az osztályviszonyok sajátos jogi kifejeződése jelentkezett; az állam történetében mint a feudális centralizáció kísérője, illetve akadály; az osztályharc menetében mint az antifeudális erővel szembehelyezkedő kiváltságok, kiváltságoltak foglalata. Ilyen közelítésben a marxista történetkutatás sohasem hanyagolta el a rendiség problematikáját. De mint önálló, külön kutatási terület csak az utóbbi időkben kezdi elérni a történelmi jelentőségének megítélésem szerint kijáró helyet. Szovjet és más, köztük magyar történészek és jogtörténészek munkáiról világítottak, hogy a rendiség lényeges összefüggései csak az osztályviszonyok fejlődésének általánosabb kategóriáin belül vizsgálhatók eredményesen, egyúttal azonban azt is kimutatták, hogy a rendiség néven összefoglalt jelenségek Európa feudális országainak fejlődésére három-négy-öt száz éven keresztül rányomták bélyegüket. Az osztályviszonyok fejlődését, az alap és felépítmény kölcsönhatásának fejlődését, magának az osztályharcnak és eredményeinek fejlődését sem vizsgálhatjuk eléggé konkrétan és eléggé tartalmasan, ha nem vizsgáljuk a rendiséget azokban az országokban, amelyekben, mint a feudális felépítmény sajátos formája hosszabb-rövidebb ideig uralkodóvá vált.

Innen a marxista tudományosságban mutatkozó érdeklődés a rendiség problematikája iránt. Ez az érdeklődés tartalmában, irányában eleve túlmutat a polgári tudományosságban megfigyelhető szinteken. Nem utasítja el, hanem ellenkezőleg: maga is célul tűzi a strukturális sajátosságok minél tüzetesebb elemzését és ezeken keresztül a sajátos vonások minél teljesebb érzékeltetését; ezt azonban abban a szilárd meggyőződésben, hogy a sajátosságok tömegének

konkrét vizsgálata lényegileg azonos, törvényszerű összefüggések feltárásához vezet. A lényegi összefüggések gyökereit pedig végső soron a marxizmus-leninizmus történelemelmélete, a történelmi materializmus által fő vonalakban régtől fogva megvilágított területeken: az alap-felépítmény kölcsönhatásának, az osztályharc meghatározó szerepének törvényeiben fedezi fel.

Ilyen értelmezésben a magyarországi rendiség tanulmányozása különösen figyelemre méltó — általánosabb érvényű megállapítások előkészülete gyanánt is hasznosítható — észrevételeket eredményezhet. Ismereteink szerint minden európai rendiség történetében kimutatható a többé-kevésbé konkrét és közvetlen összefüggés az osztályharc fejlődése és a rendi fejlődés, kivált az állam, a kormányzat rendi formáinak kialakulása közt. De talán nem tévedünk, ha azt állítjuk, hogy ez az összefüggés kevés esetben oly világos és dokumentált, mint éppen a magyar rendi fejlődés Mohács előtti mintegy száz esztendejében. Túl a témának kétségtelen hazai érdekességén, figyelmünket elsősorban távolabbi általánosítás kiindulópontjául kínálkozó lehetőségei miatt fordítjuk reá.

A rendiség örökletes jogállást kifejező kiváltságok összességének rendszere, amely mint felépítményi jelenség megfelel a feudalizmus gazdasági bázisában, osztálystruktúrájában az egyszerű árutermelés kibontakozása során végbemenő változásoknak. Ez nem zárja ki, hogy kialakult rendszerébe foglaljon egyéb, korábbi viszonyokból eredő elemeket is. És nem zárja ki, hogy mint a feudális felépítmény jelenségeinek meghatározó eleme, túlélje az alap fejlődésének azokat a jelenségeit, amelyek létrejöttét hajdan lehetővé és szükségessé tették. A rendiség hosszú történeti előzményeit és hosszas továbbélését Magyarország mellett Európa más feudális országaiban is megfigyelhetjük.

Magyarországon ilyen értelemben a negyvennyolcas forradalomig beszélhetünk a rendiség rendszerének uralmáról. A rendszer kialakulását a XV. század derekára helyezzük, nem tagadva, hogy egyes elemei a XIV. századra vagy ennél is régebbi időkre nyúlnak vissza. A rendszer kialakulásánál éppúgy, mint fontosabb előzményeinek, elemeinek létrejötténél tisztán kimutatható az osztályharcval való közvetlen összefüggés.

Egyesek a rendiség ismervének tekintik az immunitas jogát, vagyis a kiváltságot, amelynek alapján az ilyennel bíró nemesi földesúr kitilthatta területéről az adószedéssel, bíraskodással megbízott királyi-állami tisztségviselőket s azok helyett birtoka népeivel szemben maga járhatott el. Tény, hogy az immunitas a nemesi rendi jog lényeges eleme nálunk is, másutt is, bár nézetünk szerint régebbi a rendiség kialakult rendszerénél s lényegében, gyökerében annál korábbi állapotok kifejezője. Alapja a feudális birtok, főleg a nagybirtok „állam az államban” jellege, a tény, hogy a nagyobb hatalmú földesurak képesek ellátni a közhatalmi funkciókat saját birtokuk népeivel szemben; ezt a hatáskörüket magánhadsereg, földesúri bíraskodás, igazgatási apparátus útján megvalósítva, mind lefelé, mind felfelé képesek kiépíteni és érvényesíteni. Akármekkoraának véljük is az immunitas jelentőségét a rendiség kifej-

lett rendszerében, eredetének értelme — s ezen belül az, hogy közvetlen összefüggésben áll az osztályharc akkori szintjével, az osztályharc akkori formáinak elfojtására irányuló földesúri törekvésekkel — aligha lehet vita tárgya. Megvilágítást inkább az igényel, hogy az osztályharc milyen szintjének felel meg, milyen határokig bizonyulhatott hatékonynak a feudális osztályelnyomás olyan rendszere, amelynek keretében az immunitas jogelve kialakulhatott.

Az immunitas a nagybirtok megerősödése nyomán tűnt fel nálunk a XII.—XIII. században, majd ezt követően terjedt ki a feudális birtok más kategóriáira is. Ez a kor a jobbágyparasztság körvonalakban egységes — viszszaetekintőleg így felfogható — osztállyá szerveződésének és osztályharca kibontakozásának időszaka. Az osztályharc fő formái ekkor, amennyire forrásainkból rekonstruálható a szolgáltatások eseti megtagadása és egyes helyi megmozdulások mellett főként a nagy tömegeket mozgásba hozó elvándorlás, elköltözés vagy szökés. Az osztályellenállásnak ezek a formái — amelyeknek kibontakozását kétségkívül megkönnyítette egyes földesurak telepítő tevékenysége mellett a városi-mezővárosi települések ekkortájt meginduló fejlődése — vezettek a XIII. század második felében a jogilag egységesülő jobbágyosztály sarkalatos jogának, az ún. szabad költözési jognak a kivívására. Forrásainkból nyomon követhető, hogy e jog realizálását törvénybe iktatása után is sokáig hátráltatták a feudális birtok egyes elmaradt (servus-gazdálkodást folytató vagy annak maradványait makacsul őrző) típusai. A feudális birtokosok más része — saját telepítő céljait, érdekeit tartván szem előtt — nemhogy nem hátráltatta, hanem elősegítette a jog realizálását, már amennyiben a népmozgás az ő földjeire irányult s nem onnan el. A költözési jognak ez a közvetlen földesúri érdektől befolyásoltan, esetenként eltérő értelmezése (amely a jogelvek ellentmondásosságában is kifejeződik, bár ezek a valóságot csak részben tükrözik) mindvégig nyomon követhető a feudális birtokosok gyakorlatában. Tanúskodnak erről az erőszakos jobbágyköltöztetések, csábítások, szöktetések címén következő korokban tömegesen indított földesúri perek, ilyen ügyekkel kapcsolatos hatalmaskodások, ezek nyomán indított bírói eljárások dokumentumai. Tárgyunk szempontjából azt kell kiemelnünk, hogy a nemesség — a földbirtokos uralkodóosztály — a fejlődésnek ebben a szakaszában nem volt egységes, azonos állásponton a jobbágyok költözési jogának kérdésében. A jog törvényben rögzített elismerése — akár a XIII. század végén, akár (mint egyes kutatók vélik) a XIV. század elején foglalták írásba — az akkori tényleges állapotot, az országban vagy annak nagyobb részén a jobbágy-paraszti osztályharc ténylegesen kivívott eredményét ismerte el, természetesen a földesúri alapvető érdeket, a kizsákmányolás jogát biztosító megszorításokkal. Ilyen klauzulával (a parasztnak le kell rónia földesúri terheit, el kell nyernie földesura hozzájárulását) a jog elismerése nem sértette a földesurak többségének — vagy nagyobb hatalmú, a törvényhozásban súlyosabb szavú

részének — akkori érdekeit. A nagyobb hatalmú urak érdekeinek megfelelt a szabad költözés joga, amennyiben lehetővé tette, hogy még több adózót gyűjtsenek össze megmunkált vagy megmunkálatlan, de megmunkálendő földjeiken. Arra pedig, hogy az összegyűjtött parasztokat meg is tartsák, hogy tőlük a földesúri juttatásokat be is hajtsák, az osztályharc akkori szintjén eleendőnek mutatkozott a földesúri hatalomnak az a rendszere, amelyet birtokaikon — állam az államban — egyre teljesebben sikerült kiépíteniük. Ennek a rendszernek jogi kifejezője az immunitas.

Függetlenül attól, hogy az immunitas jogelve a nemesi birtok milyen kategóriáira terjedt ki, nyilvánvaló, hogy a földesúri érdekek realizálása tekintetében a nagyhatalmúaknak kedvezett: azoknak, akik nem csupán jogokkal, hanem nagy kiterjedésű földbirtokkal, ezen kiépített magánhatalmi szervezettel, saját elnyomó apparátussal rendelkeztek. Mások, a kisebb hatalmúak számára a földesúri jogok realizálása annál nagyobb nehézségekbe ütközött, minél több hasznot húztak a jogok, kiváltságok nekik kedvező rendszeréből és az uralkodóosztályon belüli vagyoni-hatalmi viszonyok folyton növekvő különbségeiből a nagyhatalmúak. Túl azon, hogy a fejlődés egyes fázisaiban milyen konkrét okok siettettk vagy késleltettk, végső soron ebben az összefüggésben — a föld és a jobbágy feletti hatalom, annak több-kevesebb része biztosításáért folytatott küzdelemben — kell keresnünk a kisebb nemesi birtokosok nagybirtok-ellenességének, XIII. századi megmozdulásainak s későbbi rendi jellegű szervezkedésének okát.

A kisebb birtokú, nem-bároi nemesi rétegek, az ún. köznemesség — egykorú kifejezéssel inkább: nemesek „közössége” — nagybirtok-, pontosabban báró-ellenes szervezkedésének és fellépésének több fázisát ismerjük, amelyek számos közös vonásuk ellenére jelentősen különböznek egymástól a körülmények, következőleg a konkrét célok és eredmények tekintetében. A XIII. századiak, amelyek során a köznemesség a régi királyi szerviensekből és más kiváltságolt birtokos elemekből fokozatosan kialakult, lényegileg a terjeszkedő óriásbirtokok nyomása és a familiárisi függőviszony ellen irányultak. Mint ismeretes, e törekvésekkel függtek össze az Aranybulla körüli mozgalmak, a nemesi megye kezdetei, valamint a századvégi — egyes kutatók által országgyűléseknek minősített — jelentős, a hazai rendiség előzményei sorában sem elhanyagolható megmozdulások. Mindezen mozgalmaknak részük volt, részük lehetett annak a belső bázisnak a kiépítésében, amelyre támaszkodva a központi hatalomnak sikerült felülkerekednie a tartományi rész hatalmak kiépítésére irányuló századvégi törekvéseken. Nem sikerült megakadályozniuk sem a nagybirtok, mint olyan növekedését, sem az egyes nagybirtokok „állam az államban” jellegének fennmaradását (sőt részben erősödését), sem a familiárisi rendszer terjeszkedését és mondhatni csaknem általánossá válását, sem pedig a legnagyobb hatalmú, óriásbirtokú nagyurak, a bárók kormányzati szerepének nem zökkenésmentes, ám nagy vonalakban mégis folyamatosnak tekint-

hető gyarapodását. Ennek megfelelően a nemesi megye, ez az indításában köz-nemesi érdekképviselőt célzó intézmény a familiáris-függés hálózata révén nagyúri ellenőrzés alá került és az uralkodóosztály réteg-ellentéteiben jóideig a nagyúri-nagybirtokosi részérdeket szolgálta, noha ugyanakkor lefelé, az elnyomott osztály irányában keményen képviselte a nemesi-földesúri osztály mint egész érdekeit. A nemesi megyének erre a feudális osztályuralom helyi megszilárdításával összefüggő fő funkciójára világosan utalnak a megyei hatóságok tevékenységéről viszonylag bőven fennmaradt dokumentumok, különösen a proskripciók eljárások, amelyeknek jelentőségét ebben az összefüggésben Székely György emelte ki az általa szerkesztett tanulmánykötetben.

Mint a nemesi-földesúri osztályérdek érvényesítésének helyi szervezete, a nemesi megye bizonyos mértékig alkalmasnak mutatkozott arra, hogy lefelé — az elnyomottakkal és ellenállásukkal, esetleges megmozdulásaikkal szemben — azoknak a kisebb birtokosoknak is segítsen földesúri követeléseiket érvényre juttatni, akiknek ehhez saját hatalmuk külön-külön az osztályharc fejlődésének adott fokán nem bizonyulhatott elegendőnek. De minthogy a nagybirtok irányítása alá került, megoldatlanul hagyta a kisebb birtokosoknak azt az uralkodóosztályon belüli ellentétekből fakadó problémáját, amely annakidején életrehívta vagy legalábbis jelentősen hozzájárult létrejöttéhez. Innen a XIV. század folyamán s különösen a XIV—XV. század fordulóján kiélesedő harcok a megyei hatóságok irányításáért, a földbirtokos osztály már addig is ellentétben álló rétegei közt. Ezek a harcok a központi hatalom bekapcsolódásával országos szinten, a törvényhozásban és ehhez kapcsolódó királyi rendelkezésekben is éreztetik hatásukat. S ezek további erősödéséből nő ki, azzal függ össze a köznemesség szorosabban vett rendi szervezkedése, ennek kifejeződése országgrészi és országos méretű gyűlések határozataiban, amelyek egyre világosabban mutatják a köznemesség növekvő igényét immár nem csupán a megyei szervezet, hanem az ország egésze irányításában való nagyobb részesedés biztosítására, egyebek közt a köznemesség részvételével tartott országos gyűlések — immár valóban országgyűlések — állandósítása és az állam irányításának jogi alapjául szolgáló törvényhozás rendszerének megfelelő átalakítása útján. Mint Mályusz Elemér és mások kutatásaiból jó ideje tudjuk, e törekvések a XV. század derekán vezettek a köznemesség számára többé-kevésbé kielégítő eredményekig a feudális állam rendi-képviselői formájának akkortájt megszilárduló keretei közt.

Nem kétséges, hogy az uralkodóosztályon belüli, hovatovább rendi jellegűvé fejlődő ellentétek előtérben álló oldala a különböző nemesi rétegek, csoportok harca az állam és a helyi hatóságok irányításában való nagyobb részesedésért, az ehhez szükséges pozíciókért, a pozíciókkal járó befolyásért és jövedelemért. Ám az sem lehet vitás, hogy minden ilyen törekvés mögött — végső mozzgatóként — ott lappang a földesúri osztály valamennyi rétegére jellemző törekvés a minél több föld, minél több jobbágy feletti minél teljesebb hatalom

biztosítására. Ez az alapvető földesúri igény a feudális viszonyok fejlődése során sokban módosul, kiegészül és színeződik, összefüggésben az egyszerű árutermelés kibontakozásával kapcsolatosan vagy éppen annak talaján végbe-menő gazdasági-társadalmi változásokkal. De lényege nem változik a feudalizmus itt tárgyalt századaiban. E megállapításunkat az egyszerű logikai levezetésen túl adatok tömegével tudjuk alátámasztani, kivált akkor, ha nem érjük be a birtokperek és hatalmaskodások önmagukban is ékesen szóló tényeinek felsorakoztatásával, hanem megkíséreljük egybevetni ezeket a kor köztörténeti adataival, továbbá a rendi jellegű feudális küzdelmekben szerepet játszó személyek politikai működésére, családi kapcsolatára, tisztség- vagyoni- és jövedelemszerző tevékenységére vonatkozó egyéb forrásaikkal.

A nemesi-rendi törekvések eszmei összegezői, jogalkotói és ideológusai előtt világos volt a lényegi összefüggés nemesség és földtulajdon közt, bár ennek mibenlétét — mint legvilágosabban Werbőczy Hármaskönyvének a nemesi birtokképeség kizárólagosságát, illetőleg a birtokadománnyal nem járó királyi nemesítés érvényét tárgyaló pontjaiból látható — mindenkor a viszonyok változásának, a bennük gyökerező konkrét nemesi-földesúri törekvéseknek megfelelően értelmezték. Más kérdés, mikor hogyan igyekeztek realizálni földtulajdonukra visszavezetett jogaikat és követeléseiket a földesúri osztály különböző elemei. Az áru-pénzviszonyok terjedésével a járadék korábban uralkodó naturális formái mellett, helyenként azok egy részének háttérbe szorításával terjed a pénzáradék. E folyamat ellentmondásos hatásait, egészében azonban haladó történelmi jelentőségét történetírásunk — legújabbban és legteljesebben Pach Zsigmond Pál — Molnár Erik korábbi elemzéseinek nyomán kielégítően felfedte. Tárgyunk szempontjából két vonatkozását kell közelebbről szemügyre vennünk. Egyrészt a változást, amelyet a jobbágyparaszti osztályharc jellegében, konkrét formáiban és céljaiban hozott. Másrészt a változást, amelyet a földesúri osztály különböző elemeinél okozott nem is annyira az osztályharc elemi, szembeszökő tényeivel, hanem tágabban a jobbágyparaszti követelésekkel, a jobbágyság vagy egyes elemei helyzetének javítására irányuló törekvésekkel s általában a jobbágyszemélyiség fejlődési tendenciáival szemben elfoglalt álláspontok tekintetében.

Mint ismeretes, a XIV—XV. századi magyarországi földesurak túlnyomó többsége nem árutermelő, hanem járadékgyűjtő. A növekvő mezőgazdasági árutermelés hasznát a járadék, főként a paraszti pénzszolgáltatás fokozása útján igyekezik lefölözni. E törekvés általánosnak tekinthető, mértéke és módja azonban vidékenként különböző. A kutatás még nem tart ott, hogy pontosan vagy akár megközelítően tudná mérni a mezőgazdasági árutermelés, a paraszti bekapcsolódás arányait. Annyi azonban eddigi ismereteink alapján is kétségtelennek mondható, hogy az ország különbözően fejlett részei közt jelentős különbségek mutatkoztak ilyen tekintetben is. Különbözött a parasz-
tok által piacra vitt termékek mennyisége és minősége, különbözött az értékesí-

tés lehetősége. Különbözött tehát a parasztok kezére jutó — a földesurak által elsajátítható — pénz mennyisége is. Már csak ezért is (és emellett sok egyéb, most nem részletezhető oknál fogva) szükségképpen különbözött a mód és a mérték, amely szerint a földesurak képesek voltak megvalósítani a paraszti pénzszolgáltatások növelésére irányuló törekvéseiket.

Valószínűnek tartjuk, hogy a mód és a mérték, amint a földesurak különböző rétegei, csoportjai realizálni tudták a pénzszolgáltatások növelésére irányuló törekvéseiket, befolyásolta magatartásukat a jobbágyparaszti jogok és követelések, éspedig mind a szabad költözés (általában a paraszt mozgási szabadsága) mind a földhasználat formái tekintetében. Megítélésünk szerint ez olyanféle differenciáló hatással járhatott, olyanféleképpen osztotta meg a földesúri osztály különböző kategóriáit a jobbágyok költözése és földhasználata kérdéseiben, mint hajdan a telepítésekkel kapcsolatos érdekellentét. A differenciáló-szembefordító hatás itt még kevésbé köthető rétegekhez (inkább helyi eltérésekben gyökerezett), és talán kevésbé nyilvánvaló, mint volt amaz. Meglétét mégis felette valószínűnek kell tartanunk. Tény az, hogy a járadék pénzformájának elterjedése általában, másutt is inkább kedvezett a paraszt személyes szabadságának (mozgási lehetőségének) sőt az ismert differenciáló hatások mellett — összességében a parasztgazdaság fejlődésének is. Tény továbbá, hogy a magyar uralkodóosztály a XV. század folyamán nem foglalt el egységes álláspontot a jobbágyparaszti költözés és földhasználati jogok kérdéseiben. Egészében azonban, az országos intézkedések szintjén — leszámítva egyes, esetenként alkalmasint az állami adóbehajtással is kapcsolatos megszorításokat — inkább a költözési jog (és értelemszerűen az ennek megfelelő, szabadabb földhasználati formák) fenntartása mellett foglalt állást, nem azokkal szemben, mint Werbőczy korában és részben már a századforduló törvényhozásában. Úgy véljük, történetírásunk helyesen ismerte fel és hangsúlyozta a XV. század törvényhozásának a költözési jogot erősítő intézkedéseiben a központi hatalom szerepét, érdekelttségét a királyi birtok és a városok fejlesztésében. Emellett azonban nem felesleges utalni azokra a gazdasági fejlődés fő irányával összefüggő egyéb tényezőkre sem, amelyek az uralkodóosztály különböző elemeinek magatartását különbözőképpen befolyásolhatták.

Az árutermelés fejlődése, a feudális társadalom szerkezetében ennek nyomán végbemenő változás, mindenekelőtt a városok fejlődése jelentős hatást gyakorolt a jobbágyparasztság helyzetére és osztályharcának alakulására is. Az osztályharc e változások nyomán ér el a XV. század első harmadában — az eretnekmozgalmak előkészítő lépcsőfokain át — az országrészi méretű mozgalmakig, amelyekben helyel-közzel már városi elemek számottevő szerepe is megfigyelhető. Figyelemre méltó e mozgalmakban a célok, az osztálykövetelések szintjének általános emelkedése mellett az egyes konkrét rész követelések összefüggése a járadékformák változásával és általában az elnyomás és

kizsákmányolás konkrét formáinak változó, nagyjában mégis egy irányban ható sokféleségével.

A rendiség kialakulásának és megszilárdulásának időszakában a jobbágy-paraszti osztályharc — összefüggésben a gazdaság és társadalom szerkezeti változásaival — jelentős fejlődésen megy át. Magasabb szintre emelkedik, bonyolultabbá válik, ütőereje nő. Formáinak és konkrét céljainak sokrétűsége mellett két, tárgyunk szempontjából különösen fontos vonása ragadja meg figyelmünket. Az egyik, hogy mindvégig nagy erővel fordul minden új, szokatlan teher, jogtalannak minősített földesúri követelés ellen. A másik, hogy szívós következetességgel igyekszik tágitani a jobbágy személyes mozgási szabadságának, illetőleg gazdasága fejlesztési lehetőségének terét, elhárítani az ezeket gátló vagy korlátozó körülményeket, a földesúri követelések közül főként az ilyen irányban hatóként felfoghatókat. Mindkét jelenségben a jobbágyparaszti osztályharc lényeges tartalmi jegye jut kifejezésre: a még csak részceljaiban tudatos, összefüggéseiben s kivált eredményét tekintve inkább csak ösztönös törekvés a jobbágyi függőviszony lazítására és a jobbágygazdaság fejlődésében a viszonylag szabadabb út perspektíváinak megnyitására. Az elavult járadékformák, a retrográd és ezért kétszeresen haladásgátló földesúri követelések és túlkapások elleni jobbágyparaszti tiltakozás különleges erejét és fontosságát más, kisebb jelentőségű adatok mellett a legvilágosabban a kolozsmonostori egyezmények érzékeltetik, kivált az első, amely ugyan már szintén alku eredménye, tehát nem a felkelő parasztok maximális követeléseit rögzíti, de még számukra viszonylag kedvező körülmények közt keletkezett és így hihetőleg közelebb áll eredeti követeléseik felső szintjéhez. Mint ismeretes, ez minimálisra (a dokumentáltan szokásosnak töredékére) szorítja a jobbágygazdaságot terhelő földesúri pénzszolgáltatást; gyökeresen elutasítja a termékjáradék akkor ismert legsúlyosabb válfaját a kilencedet; jogellenesnek minősíti és radikálisan visszautasítja az olyan — a jelek szerint a költözési és a végrendelkezési jog korlátozására irányuló — földesúri túlkapásokat, amelyek a parasztságot a felkelők szava szerint a szolgaság állapotába taszítanák.

Az ismert tények alapján több fontos megállapítást tehetünk. Az elmaradott gazdálkodású középerdélyi földesurak igyekeztek visszaállítani (talán fenntartani?) a jobbágyok elnyomásának és kizsákmányolásának olyan formáit, amelyek a régebbi idők servuselemeinek helyzetét jellemezheték. Ez az állapot, amelyen a magyarországi jobbágyparasztság túlnyomó többsége már osztályharcának XIII. századi kibontakozása során túllépett, különösen elavultnak és haladásgátlónak tűnhetett a XV. század elején az árutermelés fokozatos terjedésének, a jobbágygazdaság ezzel összefüggően kibontakozó fejlődési tendenciáinak perspektívájában. A felkelők nyilván nem ezt, nem így mérlegelték: az iga súlyát érezték, amely a retrográd földesúri követelésekkel személyükre és gazdaságukra nehezedett. Azt utasították el éppolyan vagy még nagyobb határozottsággal, mint XIII. századi elődeik a robot és különö-

sen a távolsági fuvar-robot egykor szintén haladásgátló — a jobbágygazdaság akkori továbbfejlődésének útjában akadályt jelentő — földesúri követelését. A kilenced eltörlése, noha kevésbé nyilvánvalóan, megítélésünk szerint ugyan-ebbe a kategóriába sorolható. A járadék pénzformájának terjedése idején a naturális formák (nemcsak a robot, hanem bizonyos fokig a termékjáradék) fenntartása korlátozó tényezővé válhatott a jobbágygazdaság fejlődésében. Az, hogy a pénzjáradék terjedésének egészében véve haladó, de ellentmondásos folyamatának pozitív és negatív oldalai milyen mértékig érvényesülnek, nem kis mértékben attól is függött, sikerül-e a parasztságnak osztályharcával elhárítania vagy legalább háttérbe szorítania a járadék régi, naturális formáit, így a termék szolgáltatást, amelynek fenntartása személyes alávetettségét hangsúlyozta és gazdasága fejlesztését korlátozta, ha nem is olyan mértékben, mint a primitív robot.

Az erdélyi felkelés története világosan bizonyítja egyfelől, hogy a földesurak egy — gazdaságilag elmaradottnak számítható — részénél nem hiányoztak a törekvések az elnyomás és kizsákmányolás elavult formáinak fenntartására vagy visszaállítására; másfelől, hogy a jobbágyparaszti osztályharc éle különös erővel irányult az ilyenféle törekvések ellen, ami egyben kifejezte az osztályharc irányának egybeesését a jobbágygazdaság fejlesztésének — a feudális gazdaság és társadalom egészének fejlődésében a viszonylag rövidebb, viszonylag kedvezőbb út szabadabb tételének — objektív követelményeivel. Aláhúzzuk, az osztályharc ilyen tényeiben nem egyszerűen (mint egyes kiváló kutatók gondolták) a jobbágy szükséges termékének védelméről van szó, hanem egyben és legalább ilyen súllyal a fejlődés objektíve lehetséges legkedvezőbb körülményeinek a kialakításáért folytatott előremutató küzdelmekről is.

A jobbágyparaszti osztálykövetelések, amelyek a XV. század harmincas éveinek huszita típusú, országgrészi méretű megmozdulásaiban öltöttek kifejezést, aligha álltak meg egyes terhek eltörlésénél vagy módosításánál. Kimondva vagy kimondatlanul már ekkor jelentősen túlmutattak ezen a fokon, ha még talán nem is érték el a feudális osztályrend gyökeres felszámolása követelményének a szintjét oly módon, amint az a Dózsa vezette parasztháború idején megjelenik. Az erdélyi felkelők — legalábbis az egyezmény szerint — megmaradtak a feudális osztályrend keretei közt, de mintegy ellenőrzésük alá kívánták vonni azt. Ilyesmit lehet kiolvasni abból, hogy magukat a kiváltságosakat (vagy inkább csak a nemeseket) megillető „országlakos” névvel jelölik, majd paraszti rendjüket, közösségüket jogosultnak nyilvánítják arra, hogy egyenlő félként tárgyaljon a nemesekkel és — az egyezményben foglalt elképzelések szerint — évente ismétlődő gyűléseken állapítsa meg, betartotta-e a megállapodást a másik szerződő fél, a hatalom addig elismert birtokosa. Az ilyenféle követelésekben kétségkívül benne rejlik a feudális osztályrendnek, legalábbis az osztályuralom adott formájának határozott tagadása.

A hatalom birtokosai az elnyomás apparátusának erősítésével válaszoltak.

Mint másutt kifejtettem, nagy mértékben éppen ezzel függ össze (egyéb, itt nem részletezhető okok mellett) a rendiség, a rendi szervezkedés kibontakozása, a feudális állam rendi-képviselési formájának kialakulása és megszilárdulása Magyarországon. Elég talán utalni az ismert tényekre: mindazok a megyeközi, országrészi gyűlések, amelyeket a szakirodalom a kiváltságoltak rendi jellegű szervezkedése vagy az államhatalom rendivé alakítása lépéseiként tart számon, helyi és eseti jelentőségű intézkedések mellett két lényeges kérdésben hoztak határozatokat. Az egyik az országot kívülről fenyegető veszedelmek elhárítása; a másik — az első helyen és nagyobb nyomatókkal szereplő s nagyobb következetességgel, eredményesebben megvalósított — a huszita típusú népi megmozdulások elfojtása. Az erdélyi kiváltságoltak szervezkedését, a három nemzet unióját némi megszorítással sorolhatjuk ide, mert a kiváltságok archaikus vonásai miatt a rendi jelleg nem mutatkozik tisztán, noha kétségtelen, hogy az uniót később a sajátos erdélyi rendi jog sarkalatos tételeként kezelték. Egészen világos azonban az északkeleti megyék terebesi gyűlésének ilyen jellege, amit nem halványít, ellenkezőleg még inkább kiemel egyes városok képviselőinek részvétele. Országos gyűléseken, az állam irányításában az osztályharc szempontjai háttérbe szorulnak a török fenyegetés, az ellene való felkészülés követelése mellett. Nem azért van ez, mintha az állam irányításából egyre nagyobb részt követelő és biztosító rendeket az osztályharc belső szempontjai kevésbé foglalkoztatnák, hanem azért, mert ezen a téren akkor (a XV. század derekán) addig létrejött helyi hatalmi szervezeteik eléggé hatékonynak bizonyultak, így az állam — a központi hatalom — közvetlen beavatkozását csak kivételesen igényelték, mint például az északi-északkeleti huszita maradványok felszámolásakor. Ilyen esetekben az országgyűlések, a rendi törvények határozott intézkedéseket követelnek a központi hatalom részéről is. A török fenyegetés elhárítására azonban állandóan szükségesnek érzik az ország, a központi hatalom, sőt azon keresztül külső segítők mozgósítását.

Kifejlett rendiségről akkor beszélhetünk, ha a városok számottevő mértékben előrehaladtak saját rendi követeléseik országos szintű — egyebek közt a törvényhozásban is szentesített — érvényesítése útján. Magyarországon ez a XV. század dereka táján történt. Mint köztudott, az ekkortól rendszeresülő országgyűléseken rendszeressé válik a városok, legalább a legtekintélyesebbek rendi jellegű képviselete. Ez és a városok rendi szervezkedésének több más ismert eredménye teszi lehetővé, hogy Magyarország társadalmi struktúráját a XV. század derekától kifejlett rendiségként jellemezzük. A városi rend részvétele a hatalom tényleges gyakorlásában általában, Európa-szerte felette korlátozott a rendiség alapvetően, lényegileg feudális jellege miatt. Aránya, mértéke azonban a városok gazdasági súlya, fejlettsége szerint jelentősen különbözik a kontinens különböző országaiban. Magyarországon még közép-európai mértékkel is erősen korlátozottnak, kismértékűnek tekinthető. Innen a ma-

gyarországi rendiség szerkezetének a nyugatihoz mérten felötlően nyers, szembeszökően feudális-földesúri jellege, ami kezdettől fogva megmutatkozik működésének minden területén, a törvényalkotástól az intézményes berendezésekig. Ennek ellenére, kialakulásakor és fennállásának első időszakában a magyarországi rendiség nem tekinthető reakciónak abban az értelemben, mintha létezésével, felépítményi visszaható funkciójával eleve a gazdaság és társadalom haladó mozgásainak, tendenciáinak kerékkötője volna. A magyarországi rendiség, láttuk, fennállásának kezdeti időszakában is élesen szembeszegült az antifeudális, osztályharcos népi megmozdulásokkal, fejlettebb formáinak létrejötté is összefüggött a kiváltságoltak ezek elleni szervezkedéseivel. A hatalom gyakorlásának, az állam irányításának rendi formái ugyanakkor haladást jelentettek a régebbi formákhoz, különösen a nagyúri kormányzatnak az anarchia és a megosztottság szélsőségeit elszabadító szisztémájához képest. Haladást abban az értelemben is, hogy az anarchia és a megosztottság enyhítésével valamelyest kedvezőbb fejlődési lehetőséget teremtettek a haladást elsődlegesen hordozó erők, az árutermelés területén főleg a városi, mezővárosi elemek számára. Határozottan feudális-földesúri jellege ellenére, a kor magyarországi rendisége, amely élesen állást foglalt az osztályharcnal szemben, még nem foglalt állást a gazdasági-társadalmi fejlődés viszonylag szabadabb, viszonylag kedvezőbb útját jelző tendenciákkal szemben is — mint néhány évtizeddel utóbb történt. Ebben az uralkodóosztály különböző elemeinek fentebb tárgyalt — az osztályelnyomás és a kizsákmányolás alapkérdéseiben egyező, mikéntjük rész kérdéseiben annál inkább eltérő — érdekeltsége mellett kétségkívül szerepet játszott a központi hatalomnak sajátos körülmények által meghatározott, átmenetileg kiemelkedő helyzete és ezzel összefüggő politikája is.

A központi hatalom kiemelkedése és a feudális államszervezet központosítása végső soron éppúgy az osztályharc függvénye, mint az állam mint elnyomó apparátus fejlődésének minden lényeges ténye. Ám itt az összefüggés általában nem olyan világos és egyszerű, mint a fejlődés megelőző szintjein; nem is lehet olyan, mert maguk az osztályviszonyok és velük az osztályharc viszonyai váltak bonyolultabbá, új tényezők bekapcsolódása révén elemi képlettel nehezebben vagy alig kifejezhetővé. Mellőzve most a kérdés messzire vezető elméleti és egyetemes történeti elágazásait, beérjük a tény rögzítésével: Magyarországon a feudális központosítás Mátyás idején kétségbevonhatatlanul jelentős eredményeket ért el, ami az állam mint belső elnyomó apparátus hatóerejét is növelte. A centralizációs törekvések kimutatható kapcsolatban álltak a török elleni védekezés akkori — és a rendek többsége által akkor elismert és elfogadott — szükségleteivel. Az osztályharcnal, annak visszaszorításával elvileg kétségkívül kapcsolatban állhatott, de ez a kapcsolat nem mutatható ki olyan közvetlenül, mint a rendi átalakulás megelőző tényeinél. Egyúttal megállapítható, hogy a központosító kísérlet sikerének időszaka átmenetileg és viszonylagosan kedvezőbb helyzetet teremtett a gazdasági-társadalmi fej-

lődés haladó tendenciáinak, mint akár az anarchikus belzavarok megelőző, akár a rendi ellenhatás rákövetkező időszaka.

A központosítás általában haladó szerepet tölt be a feudális államok, társadalmak fejlődésében, minthogy segít felszámolni a részhatalmak rendszerét s az árutermelés terjedése, az országos piac kialakulása útjában álló akadályokat. Hogy ezt a funkcióját miként és milyen mértékben teljesíti, az belső bázisa összetételének, végső soron az adott ország gazdasági-társadalmi struktúrájának, osztály-erőviszonyai alakulásának függvénye. Minden központosítás többszörösen ellentmondásos. A feudális osztályuralom minden addiginál hatékonyabb kifejezője, de ezt a funkcióját csak úgy tudja teljesíteni, ha — olykor éles harcok árán — visszaszorítja az uralkodóosztály egyes (a hatalom gyakorlásának avult formáihoz ragaszkodó, ezért az osztály egésze számára terhessé, károssá váló) elemeit. A feudális osztályuralom fenntartása s benne saját szerepének kiteljesítése érdekében kénytelen támogatni (hogy hasznot húzzon belőlük) a társadalom haladó erőit, mindenekelőtt a fejlődő polgárságot, amelyek idővel túlnőnek rajta és előkészítik megdöntését. Azt lehet mondani, a feudális centralizáció annál teljesebben tölti be történelmileg haladó funkcióját, minél tisztábban, minél élesebben mutatja ezeket az ellentmondásokat. Magyarországon ezek Mátyás idején a fejlődés egészében alacsony színvonala miatt némileg elmosódottan, de még érvényesültek. A központi hatalom nem számolta fel a nagyurak hatalmát, de korlátozta kormányzati befolyásukat. Támaszkodott a rendekre, mellettük a központi hivatali-katonai apparátusban magasra emelkedett új hatalmasokra, akik nem egyszer a bárókhoz hasonlultak ugyan, mégsem azonosíthatók a régi bárókkal. Emellett konkrét intézkedésekkel — bár, mint történetírásunk már régebben kimutatta, éppen nem töretlen következetességgel — általában egyengette vagy legalább nem igyekezett elzárni a városok és a mezővárosok, a városi-falusi árutermelés, a gazdasági-társadalmi fejlődésben leginkább előremutató elemek erősödésének, gyarapodásának az útját. A rendek, a hatalom rendi részesei ezt számottevően nem akadályozták.

Jelentős változás mutatkozik a század végén és a századforduló táján, a központosítás sikeres időszakának lezárulása után. Ennek egyes felötlő jelenségeit már a régebbi történetírás tüzetes vizsgálódás tárgyává tette. Az általa feltárt tényanyag megvilágítja, hogy Mátyás halála után az ország a nagyurak irányítása alá került. Az új nagyúri kormányzat nem egészen azonos a régivel, mert az irányítás feladataiban a régi bárók maradékai nem nélkülözhetik a központosítás sikeres időszakában kibontakozott hivatali szervek — kancellária, kincstartóság — és az ügyvitelükben járatos elemek segítségét. A régi bárók maradékai, szövetségben a katonai-hivatali arisztokrácia hozzájuk hasonló tagjaival, olyan nagyúri kormányzatot alakítanak, amely felszámolja a központosítás sok eredményét, de nem képes kitörni a rendiség megszilárdult keretei közül. E keretek közt látszólag a régivel azonos módon, valójában

új iránnyal és új értelemmel kezdődik ismét a köznemesség nagyúr-ellenes rendi szervezkedése. Megfosztva a központi hatalom támogatásától, a köznemesség önálló politikai tényezőként lép fel; a központi hatalom helyreállításának szükségét hangoztatva törekszik a központi kormánysszervek ellenőrzésére, utóbb saját szervezetek létrehozására, a hatalomból való mind nagyobb részesedésre s végül a hatalom átvételére. A XVI. század három első évtizedében ezekből az ellentétekből nőtt ki a kormányzati zűrzavarnak az a sajátos állapota, amelyet a régebbi történetírás a „nemesi pártok” küzdelmei, újabb történetírásunk pedig a „rendi anarchia” fogalma alá foglalt.

Le kell szögezni, hogy a századforduló és a századelő rendi küzdelmeit a tisztán feudális, nemesi földesúri jelleg határozza meg. A harcok az uralkodóosztályon belül, annak a rendiség keretei közt egymással a hatalom elosztásáért, birtoklásáért küzdő rétegei, csoportjai közt folynak. A városok nem játszanak számottevő szerepet e harcokban és úgy látszik, tényleges befolyásuk csökken a rendi anarchia körülményei közt a korábbi — más országokhoz viszonyítva akkor sem nagyon kedvező — állapothoz mérten is. Visszaszorulásuk közvetlen oka (saját gyengeségük mellett) annak a sajátos kapcsolatnak fellazulásában keresendő, amely a rendiség kialakulásának időszakában a központi hatalomhoz és az ezt támogató köznemességhez fűzte őket, s amely viszonylag kedvező körülményeket biztosított saját rendi követeléseik érvényesítésére is. A központi hatalom helyzetének, központi hatalom és köznemesség viszonyának megváltozása kétségtől kihatott az önmagukban gyenge városoknak a magyarországi rendiségben elfoglalt helyzetére, saját rendi törekvéseik kibontakoztatásának lehetőségeire is. Valószínű emellett, hogy a köznemesség rendi politikájában olyan változások kezdődtek, amelyek a városi törekvések iránt korábban tanúsított megértés helyett egyre inkább városellenes tendenciáknak nyitottak utat. E változások összefüggenek a feudális gazdaság és társadalom fejlődésének irányában, s vele a rendiség szerkezetében ekkortájt megfigyelhető módosulásokkal, amelyek mélyenfekvő okokra vezethetők vissza és meszezható következményekkel fognak járni.

Az egyház a magyarországi rendiségben jelentős szerepet töltött be, de kezdettől fogva sajátosan védekező helyzetbe szorult a világi elemek növekvő nyomásával szemben. Testületi különállását, a feudalizmus rendszerével egyidős különleges jogait, a főpapságnak az országos bárókéval egyenlő tanácsági kiváltságait könnyen mentette át a múlt hagyatékából egyébként is sokat konzerváló rendi szervezet keretei közé. Ám az állam irányításában régebben oly nagy befolyása már a XIII—XIV. század folyamán visszaszorult a világi hatalmasok egyre növekvő túlsúlyához képest. További csökkenést eredményezett a központi hatalom azon — a XV. század folyamán egyre határozottabban érvényesülő — törekvése, hogy a fontosabb egyházi javadalmakat hosszabb-rövidebb ideig állami feladatok ellátásának jutalmazása céljából foglalja le vagy ennek megfelelően töltsse be. Mindez felfogható úgy, mint a ké-

sőbb kibontakozó szekularizációs törekvések előzménye. Együttesen azt eredményezte, hogy az egyház befolyása, amelyet alulról alapjaiban ingattak meg a nagy eretnokségek, fent a rendi szervezeten belül is korlátozódott. A főpapok, pontosabban a főbb egyházi javadalmak élvezői helyzetükben a bárókhoz álltak közel s meg-megújuló ellentéteik ellenére általában velük együtt, azonos irányban foglaltak állást a rendi anarchia korának politikai küzdelmeiben. Az egyháziak szereplése tehát csupán színezte a kor rendi ellentéteinek jellegét, nem változtatta meg, sőt inkább aláhúzta azok tisztán feudális, földesúri jellemvonásait.

Túl az egyre tisztábban és egyértelműbben kirajzolódó feudális, földesúri jellegén, a századforduló és a századelő magyarországi rendiségét mindinkább az jellemzi, amit újabb történetírásunk a törvények és a nyomukban járó kormányzati intézkedések elemzése alapján fokozódó város- és parasztellenességnek nevez. Egyetértve ezzel a meghatározással, megjegyezzük, hogy tartalmának meghatározása további finomítást, konkrétabb elemzésen alapuló megközelítést kíván. A törvényhozás említett tényei (amelyek megvalósítását kormányzati intézkedések igyekeztek előmozdítani) egyrészt a nemesi előjogok kiterjesztését célozzák olyan területeken, amelyekre azok korábban nem vonatkoztak, így a kereskedelmi vámok alóli mentesség tekintetében, ami objektíve önmagában korlátozást jelent az ilyen kiváltságokkal korábban felruházott városi (és részben mezővárosi) elemek számára. Másrészt ezek az intézkedések korábban kialakult városi előjogokat — így a szabad királyi városok kiváltságait — olyan kirekesztő formában ismernek csak el, ami eleve gátat emel, korlátozást jelent más városok vagy városias úton fejlődő helységek hasonló törekvései előtt, így végső soron objektíve a városi rend további erősödését nehezítik, sőt akadályozzák. Végül az intézkedések egy része már a XV. század kilencvenes éveiben, majd még inkább a következő években olyan korábban kialakult földhasználati formákat hatálytalanít, amelyek a feudális tulajdon formái sérelme nélkül lényegileg annak fellazulását jelentették. Így fogható fel mindenekelőtt a kilencedkötelezettség kiterjesztése olyan városi vagy paraszti, bérletszerű használatban levő földekre, amelyeket a korábbi joggyakorlat szerint ilyen kötelezettség nem terhelt. A törvényhozás és a megfelelő kormányzati intézkedések elemzésében kirajzolódó képet kiegészítik az egyes birtokok viszonyainak vizsgálatából nyert adatok, amelyek bizonyítani látszanak, hogy a földesurak (vagy legalább sokan közülük) a járadék pénzforgalmának fenntartása sőt fokozása mellett igyekeztek a járadék természetbeni, részben már megszűnt vagy háttérbe szorult formáinak a visszaállítására. 1514 megtorló törvényei és Werbőczy Hármaskönyvének megfelelő szakaszai csupán betetőzik a sort, kimondván egyfelől a parasztság örökös szolgásgátát, azaz röghözköttöttségét és földhasználati-rendelkezési jogainak megfelelő megszorítását, másfelől — ugyancsak a földhasználati és rendelkezési jogok korlátozásának szellemében — a korábbi gyakorlat alapján éppen nem igazolható

jogelvet, amely szerint a jobbágyot az általa művelt földön egyéb nem illeti, csak munkájának „bére”, ellenértéke. Az intézkedéseknek ebben a láncolatában a fokozódó város- és parasztellenességnek olyan formáját látjuk, amely a feudális gazdaság és társadalom fejlődésében addig többé-kevésbé szabadon érvényesülő, a haladás könnyebb és gyorsabb útját jelző törekvések, tendenciák felülről való elfojtásának, kibontakozásuk felülről való megnehezítésének, a fejlődés más irányba fordításának szándékát, tendenciáját jelzi.

Ismételten hangsúlyozni kívánom, a századforduló és a századelő rendi törvényhozásában és kormányzati intézkedéseiben nem önmagában a parasztellenesség a jellemző, hanem annak mértéke és módja, viszonya a fejlődés adott irányához és lehetőségeihez. Maga a parasztellenesség nem új dolog, a feudalizmus és vele a rendiség lényegéből következik. Önmagában nem új a paraszti jogok korlátozására, a már kivívott eredmények csorbítására irányuló nemesiföldesúri törekvés sem; túl az osztályharc elfojtásának, leszorításának ismert tényein, talán elég utalni a paraszti perképesség, eskütételi jog, esküérték nemesi megszorításának Werbőczinél összegeződő, ám évszázados előzményekre visszamutató eseteire. Kétségtelen, hogy az ilyen területeken érvényesülő korlátozások is kedvezőtlenül befolyásolták a parasztság helyzetét, de még nem alapjaiban érintették személyes jogviszonyainak és gazdasága fejlesztési lehetőségének korábban kialakított rendjét. Most erről van szó. S ez, összefüggésben a növekvő város-ellenességgel, azt jelenti, hogy a magyarországi rendiség — eltérően fejlődésének addigi szakaszától — elindult a haladást gátló feiépitményi tényezővé válásnak azon az útján, amely a késői feudalizmus hazai változatában utóbb betöltött, egyre határozottabban retrográd, reakciós szerepének kialakulásához vezet. A századforduló törvényhozásával és főként 1514 megtorlásával megindul a rendiség reakcióssá válásának az a hosszantartó folyamata, amely majd a késői feudalizmus második jobbágyságos rendszerének kialakult körülményei közt a rendi viszonyok XVII. és kivált XVIII. században kimutatható megmerevedésében, teljességgel haladásgátló tényezővé válásában tetőz.

Kutatván a rendiség történeti szerepében bekövetkezett jelentős változás konkrét okait, több lehetséges összefüggésre kell felhívunk a figyelmet, amelyek egymásközi viszonyát, relatív súlyát az eddig feltárt adatok alapján valószínűsíteni lehet, pontosan felmérni egyelőre nem.

1514 törvényhozásában kétségkívül szerepet játszott a bosszú, a megtorlás szándéka is. De a törvények tartalmát, jellegét, a bennük kifejeződő földesúri törekvéseket nem lehet pusztán csak ezzel magyarázni. Az 1514 előtti évek törvényhozásának és kormányzati intézkedéseinek lényegileg azonos irányba mutató tendenciáit még kevésbé magyarázhatjuk így. E tendenciák egyik ágának alapjaként figyelmet érdemel az a körülmény, amelyet újabb történetírásunk egyes képviselői nyomatékosan hangsúlyoznak, hogy ti. a XV. század végétől kezdve a nemesség növekvő része kapcsolódik be (közvetlenül

vagy ágensei útján) a mezőgazdasági termékek kereskedelmébe. Valószínű, hogy ezzel függ össze a nemesi vámentesség kiterjesztése s talán a járadék naturális, főleg termékformáinak visszaállítását, illetőleg megnövelését célzó intézkedések egy része is. Bár elismerjük e felfogás nagy valószínűségét, mégis bizonyos fenntartással kell élnünk abban a tekintetben, milyen mértékben befolyásolhatták ilyenféle összefüggések a magyarországi rendiség jellegének, szerkezetének a törvényhozásban, kormányzati és egyéb intézkedésekben kimutatható változásait. Noha kétségtelen (a rendelkezésünkre álló adatokból eléggé bizonyítható), hogy megindult és nem jelentéktelen mértékben előrehaladt a nemesség egy részének bekapcsolódása a mezőgazdasági termékek kereskedelmébe, azt az eddig feltárt adatok eddigi elemzése alapján nem tudjuk megállapítani, a nemesség mekkora részéről van szó és milyen volt ennek a résznek a hatalma, befolyása egyebek közt a törvényhozás és a kormányzat területein. Annyit talán szabad jelezni, hogy a bekapcsolódás — eddigi ismereteink szerint — nem köthető rétegekhez, kiterjed a nemesség különböző helyzetű és pártállású kategóriáira. Mértéke és módja tekintetében mégis bizonyos eltérések figyelhetők meg. A bárói és főpapi óriásbirtok többnyire nem közvetlenül, hanem tisztségviselői — várnagyai, officialisai, provisorai — útján, olykor külső közvetítők (esetenként polgári eredetű factorok) igénybevételével bonyolítja le efféle ügyleteit. Emellett azonban egyre inkább előtérbe kerülni látszik a közép- vagy éppen kisbirtokosból részint hivatali szolgálat, részint pénzüzetek (tizedbérletek, hitelügyletek) révén meggazdagodó és hovatovább nagybirtokossá váló réteg, amelynek tagjai a rendi mozgalmak irányításában is szerepet tudnak maguknak és rokonságuknak biztosítani. Elképzelhetőnek tartjuk, hogy ezek az elemek számarányuktól függetlenül, befolyásuknál fogva képesek voltak hatást gyakorolni a századforduló törvényhozására és kormányzati intézkedéseire az imént tárgyalt vonatkozásban. Úgy véljük azonban, az intézkedések sorozatossá tételéhez, irányzottá változtatásához biztosítani kellett a nemesség valamennyi rétegének, legalábbis túlnyomó többségének egyetértését. Ez pedig csak valamely szélesebb alapon történhetett, olyan tényezők hatására, amelyek alkalmasak voltak arra, hogy időleges egyetértésre bírják a nemességnek egyébként egyre élesedő ellentétben, sőt harcban álló rétegeit és csoportjait. Az osztályviszonyok fejlődésére, az osztályharc magasabb szintre emelkedésének körülményeire gondolunk.

Történetírásunk helyesen hangsúlyozza, hogy 1514 nagy parasztháborúját (amelyet joggal tekintünk parasztháborúnak e kifejezés Engels által megvilágított, az antifeudális osztályharcok viszonylag magas fokát jelző értelmében is), a kisebb-nagyobb helyi megmozdulások egész sora készítette elő a századforduló évtizedeiben. Nem egy ezek közül, például a székelyeké, sajátos helyi körülményekben gyökerezett. Összességükben, együtt hatásukban azonban a feudalizmus fennálló rendjével szemben sűrűsödő ellenállás növekedését érzékeltetik. Kevésbé sikerült eddig megvilágítanunk az osztályharc e konkrét

— 1514 parasztháborújában tetőző — formái és az osztályviszonyok, a gazdasági viszonyok fejlődési tendenciái közötti összefüggéseket. A kérdés beható elemzést kíván. Ehelyett itt csupán néhány aspektusának vázolására szorítkozunk.

A feudális gazdaság alapsejtje a XV—XVI. század fordulóján (és még jóval tovább is) a jobbágytelek. A telekrendszerben és a földesúri szolgáltatásoknak erre épülő rendszerében bizonyos változás jelei mutatkoztak a járadék pénzformájának terjedése s a velejáró paraszti differenciálódás, illetőleg ennek szélsőséges hatásai: a zselléresedés és a pusztásodás jelentkezése nyomán. Mint alapvető művében már Molnár Erik megállapította, a pusztatelkek bérletbe adása és a bérelt földön kialakuló munkaviszony olyan jelenség, amely túlmutat a feudális gazdaság addig zárt rendszerén, tőkés viszonyok csíraformáit hordozza a feudális mezőgazdaságban. Pach Zsigmond Pál és mások fejtegetései nyomán hozzáfűzhetjük, hogy a járadék pénzformájának túlsúlyra jutása hasonló jelentőségű, egyazon irányban ható tényezőként érvényesülhetett volna nálunk is, mint másutt, ahol egyáltalán túlsúlyra jutott, a telki gazdaságot bérletszerűvé, a jobbágyparaszti függőviszonyt az ún. parasztpolgár, paraszti bérlő könnyebb helyzetéhez közelebb állóvá alakítva. Magyarországon ez a tendencia a tárgyalt korban még csak kezdetekben figyelhető meg és teljesen tudvalevőleg sohasem tudott kibontakozni. De mint ilyen is olyan eltolódást jelentett, olyan további eltolódás alapjául szolgálhatott a feudális gazdaság és a feudális osztályviszonyok adott rendjéhez képest, ami kétségesse tehetette annak további változatlan fenntartását. A változás két irányban történhetett. Vagy tovább a megkezdett úton a régebbi formák fellazításával, vagy visszafelé a feudális jogok, a feudális hatalom és kizsákmányolás adott rendjének megszilárdításával, esetleg régebbi, már-már túlhaladottnak látszó formák visszaállításával. Osztályharc, osztály-erőviszonyok kérdése volt, melyik valósul meg e két elvileg adott, potenciálisan adottnak felfogható lehetőség közül. Az osztályerőviszonyok — döntően a városok gyengesége és a városokon belüli osztályharc fejletlensége, csekély eredményei miatt — nem kedveztek a jobbágyparaszság osztályharcának. Nem arról van szó, ami köz tudott, hogy az osztályviszonyok fejletlensége miatt 1514 parasztháborúja nem válhatott polgári forradalomká, még kevésbé győzhetett; arról van szó, hogy a magyarországi társadalom nem léphetett a feudalizmus felbomlásának, a kapitalizmus előkészítésének nyugati típusú, viszonylag rövidebb és kevésbé kínos útjára. Kelet-Európa más országaival együtt a hosszabb, nehezebb, keservebb út irányába fordult.

A századforduló törvényhozását és kormányzati intézkedéseit főként ebből a szemszögből kell értékelnünk. Döntő alapjukat abban az állásfoglalásban keressük, amely — túl a rendi harcokban elfoglalt pártálláson vagy a kereskedelmi érdekeltség körén — a nemesség túlnyomó többségét egyesítette abban a törekvésben, hogy a föld és a jobbágy feletti feudális hatalmat meg-

szilárdítsa, hogy ennek érdekében visszaszorítsa a fejlődés szabadabb útját jelző — egyben a feudális úri hatalom fellazítását jelentő — gazdálkodási formákat, megszorítsa a jobbágyság személyes és földhasználati jogait, korlátozza a városi fejlődést is, amennyiben az ellentétes irányban hatna. A magam részéről ebben az összefüggésben látom a századforduló és 1514 törvényhozásának, kormányzati intézkedéseinek legfőbb indítékát. Ez egyben azt is megvilágítja, miért és mennyiben tekinthetők úgy ezek az intézkedések, mint a magyarországi rendiség reakcióssá, haladásgátló tényezővé válásának kezdő lépései. Nem pusztán, nem egyszerűen a feudális osztályrend megszilárdításáról van szó, hanem azon belül annak a küzdelemnek a megindulásáról, amely később — talán a XVI. század derekától kezdve — egyre határozottabban kapcsolódott a fejlődés hosszabb, nehezebb, második jobbágysággal súlyosított variánsához.

A magyarországi rendiség, kormányzat és törvényhozás szerepe e tekintetben vitathatatlan. Nem kétséges, hogy a tény sok új, további elemzést igénylő problémát állít eléink, amelyeket egyrészt a hazai forrásanyag számszerű összegezésekre is módot nyújtó alaposabb feldolgozása, másrészt a hasonló fejlődésű országok viszonyaival beható elemzés során történő elmélyültebb egybevetés nyomán remélhetünk megoldani. Annyit azonban eddigi ismereteink és az itt elmondottak alapján is leszögezhetünk, hogy a rendi kormányzat századforduló korabeli tevékenysége számottevő szerepet játszott a késői feudalizmus magyarországi változatának előkészítése, a kialakulásának feltételeit érlelő folyamatok kibontakoztatása, az ellenük ható tendenciák hatalmi eszközökkel megvalósított elfojtása vagy korlátozása terén. Úgy gondolom, a példa tanulságos lehetőséget nyújt a rendi felépítmény aktív visszaható szerepének tanulmányozásához. Semmiképpen sem óhajtom túlozni a felépítmény visszaható szerepének jelentőségét. Nyilvánvaló, hogy ez a bázis mozgásában adott fejlődési tendenciák körén belül érvényesül. Ebben a vonatkozásban azonban igen jelentős lehet, jelentősebb, mint aminőnek történetírásunk — és általában a marxista történetírás — konkrét elemzések során bemutatta. Kelet- és közép-európai analógiákkal egybevetve, megfigyeléseink szolgálatot tehetnek — túl egyes általános törvényszerűségek, így a termelőerők és termelési viszonyok összhangja illetőleg ennek formáción belüli megbomlása és részleges helyreállítása, vagy az alap-felépítmény kölcsönhatás konkrét ábrázolásának teljesebbé tételén — a kelet-európai fejlődésment ismert „elkanyarodásának” előkészítő fázisa, a rendi szervezetnek ebben játszott jelentős szerepe teljesebb értékű ábrázolásánál. Egyúttal megerősítenek korábban jelzett felfogásunkban: a rendiség fejlődése és az osztályharc menete közt szoros, közvetlen összefüggés van és ez a magyarországi fejlődés Mohács előtti szakaszában különös élességgel dokumentálható.

Történetírásunk már régen rámutatott az összefüggésre, amely a parasztháború leverése és a magyar állam mohácsi összeomlása közt nyilvánvalóan fennáll. Az összefüggésnek azt az oldalát szokás hangsúlyozni, hogy az uralkodó-

osztály a parasztság gúzsbakötésével maga bénította meg az erőt, amelyet a központosított haderő szétszűllesztése után még csatasorba állíthatott volna a külső ellenséggel szemben. Van azonban az összefüggésnek egy másik, kevésbé közvetlen és nyilvánvaló, de éppen tárgyunk szempontjából el nem hanyagolható oldala is. A parasztháború alapjaiban ingatta meg a fennálló rendet, leverése csak az uralkodóosztály addig és azután éles ellentétben álló elemeinek összefogása útján volt lehetséges. De lehetséges volt. S bármennyire egyetértünk a felfogással, amely szerint az uralkodóosztály hosszú időn át rettegett a parasztháború felújulásától, mégis úgy véljük, a tény, hogy az országos megmozdulást saját erejéből sikerült elfojtania, inkább megerősítette, semmint megingatta hitét a fennálló rend szilárdságában. Az osztályelnyomás rendi apparátusa kielégítőnek bizonyult, központosítás ilyen okokból nem látszott szükségesnek. A külső veszély elhárítása továbbra is követelte volna a központosítást, ehhez azonban azoknak az erőeknek a fokozottabb felhasználása is szükséges lett volna, amelyeket a rendi kormányzat a századfordulón és kivált a parasztháború idején leszorítani igyekezett. Az uralkodóosztály egyes elemei — kivált a rendi anarchia korának nagy részében hatalmon levő nagyurak — amúgy is azon a véleményen voltak, hogy a török probléma csak külső segítséggel oldható meg, belső erőkből nem. A rendi politika új, a parasztháború leverése nyomán egyre élesebben előtérbe kerülő vonásai tehát többszörösen is a centralizációs kísérletek felújítása ellen hatottak, ilyen úton is csökkentették az ország védelmi képességét a törökkel szemben. Mohács és 1514 összefüggése tehát így mintegy kerülő úton is kimutatható.

Igyekeztünk megvilágítani osztályharc és rendi fejlődés néhány összefüggését a Mohács előtti Magyarország történetében. Hisszük, hogy a probléma ilyen értelemben felfogott vizsgálata nem csupán a magyar történet egy meghatározott, fontos szakaszának megvilágítása szempontjából hoz tanulságokat, hanem ezen túlmenően bizonyos segítséget nyújthat a téma tágabb, egyetemes érvényű összefüggéseinek felderítéséhez is.

STATISZTIKAI MÓDSZEREK ALKALMAZÁSA A DIDAKTIKAI-METODIKAI KUTATÓMUNKÁBAN*

KOSARAS ISTVÁN

A korszerű tudományos kutatómunka egyik jellemzője napjainkban, hogy állandóan és gyorsan bővülnek azok a kutatási területek, ahol eredményesen tudnak alkalmazni matematikai módszereket. Az egzakt tudományok tradicionális kereteit átlépve, ezek a módszerek ma már benyomulnak a biológia, szociológia, nyelvtudomány és a pszichológia területére. A matematikai módszerek alkalmazása ezekben a tudományokban új lehetőségeket tár fel, hogy megismerhessük a vizsgált jelenségek törvényszerűségeit, pontosabban meghatározhassuk fejlődésük útját, hatékonyabban irányíthassuk ezt a fejlődést és használhassuk fel a gyakorlatban.

A pedagógiai tudományok e tekintetben egészen a legutóbbi időkig erősen elmaradtak. Pedig azok a nagy és felelősségteljes feladatok, amelyek megoldása a pedagógiára hárul a kommunista társadalom építésében, sürgetően követelik a *pedagógiának mint tudománynak új, minőségileg magasabb színvonalra való emelését*. A pedagógiai kutatóknak új, hatékonyabb módszereket kell találniuk a nevelés és oktatás objektív törvényszerűségeinek feltárására és megfogalmazására, hogy aztán ezeket a törvényszerűségeket alkalmazhassuk a nevelés és oktatás gyakorlatában.

Bizonyos perspektívákat nyitnak meg e tekintetben a pedagógiai kutatás előtt a *matematikai módszerek*, különösen a didaktika és metodika területén, ahol nyilvánvalóan nagyobb lehetőség van az egyes jelenségek és folyamatok kvantitatív elemzésére, mint például a világnézeti, erkölcsi vagy esztétikai nevelés területén.

Ezért tűzte ki a *Didaktikai-metodikai Albizottság* a matematikai módszerek alkalmazásának vizsgálatát, lehetőségeinek keresését. Mivel az Albizottság megbeszélésén nyilvánvalóvá vált, hogy a témakör igen széles területeket ölel fel (statisztika, matematikai logika, kibernetika), ezért célszerűnek látszott először csak a *statisztikai módszerekre* korlátozni vizsgálódásainkat. Ennek megvalósítására hívtuk össze a téma iránt érdeklődő szakembereket (pedagógusokat és matematikusokat) négynapos munkaértekezletre.

* Beszámoló a Didaktikai-metodikai Albizottság 1966. május 16–19-i munkaértekezletéről.

Az értekezéslet célja kettős volt: egyfelől megvizsgálni a didaktikai-metodikai jelenségek statisztikai elemzésének elvi kérdéseit és alkalmazásának lehetőségeit, — másfelől matematikusok bevonásával kidolgozni és elsajátítani azokat az alapvető matematikai műveleteket, amelyekre szükség van az adatok statisztikai elemzésénél. Az értekezleten ez utóbbi, tanfolyamszerű rész dominált, azzal a céllal, hogy a pedagógiai kutatóknak legyen alkalmuk szakemberek vezetésével elsajátítani a matematikai statisztika megfelelő ismereteit.

Az értekezleten részt vettek: az Albizottságnak a téma iránt érdeklődő tagjai, a Pedagógiai Bizottság, az egyetemek és tanárképző főiskolák, az Országos Pedagógiai Intézet és a Munkaügyi Minisztérium Módszertani Intézete meghívott szakemberei. A résztvevők az előadások sokszorosított anyagát a munkaértekezéslet előtt kézhez kapták. Ez lehetővé tette a munkaértekezletre való felkészülést és anyagának alaposabb megvitatását.

Nagy Sándor egyetemi tanár, a Pedagógiai Bizottság elnöke megnyitó szavaiban utalt a kérdés fontosságára és üdvözölte az Albizottság kezdeményezését, amelyben az a korszerű törekvés tükröződik, hogy a pedagógiát mint tudományt egzaktabbá tegyünk matematikai módszerek alkalmazásával.

A téma alapvető elvi kérdéseit Kosaras István docens, az Országos Pedagógiai Intézet munkatársa fejtette ki — főként a nemzetközi szakirodalom alapján — „*A statisztikai módszerek jelentősége a didaktikai-metodikai kutatómunkában*” címmel. Abból a tudománytörténeti megállapításból indult ki, hogy kutatómódszertani szempontból a tudományok történetében megkülönböztethetjük a 1. minőségi és 2. mennyiségi és strukturális elemzések korszakát. A pedagógiai tudományok most készülnek átlépni a második korszakba. Hangsúlyozta azonban, hogy ez nem jelenti a minőségi (tradicionális pedagógiai) elemzések feleslegessé válását. Minden mennyiségi elemzés minőségi elemzésen alapszik: csakis tradicionális pedagógiai elemzéssel állapíthatjuk meg a mennyiségi mutatókat, amelyeknek adekvát módon kell tükrözniök az illető pedagógiai jelenség tartalmát. Ha ez az elemzés hibás, akkor minden erre épülő mennyiségi elemzés alapjaiban hibás lesz és minden értékét elveszíti. A statisztikai számítás olyan logikai apparátus, amely nem tud szelektálni helyes és helytelen adatok közt és a belé táplált irreális adatokat ugyanúgy feldolgozza, mint a reálisakat. Ezért a minőségi elemzésnek alapvető jelentősége van. Az alapos minőségi elemzésre épülő mennyiségi elemzést aztán újból minőségi (pedagógiai) elemzés követi a szükséges összefüggések feltárására.

Az előadás a továbbiakban a pedagógiai folyamatok *sztochasztikus* jellegére mutatott rá. Kifejtette, hogy az oktatási folyamatban minden esetben nagyon bonyolult és sokféle sajátságok, feltételek és folyamatok érvényesülnek. E tényezők utólagos leírása is meglehetősen nehéz egy-egy konkrét esetben. Még nehezebb azonban az oktatás gyakorlatában, a konkrét didaktikai helyzetben az összes tényezőt helyesen értékelni és annak megfelelően cselekedni. Az oktatás eredménye ezért variábilis, az ismeretlen tényezőknek nagy

szerpe van benne. Ezért a didaktikai törvényszerűségeket nagyon ritkán sikerül mechanikus kauzális összefüggésekkel megmagyarázni és megfogalmazni. Nem lehetünk tehát olyan optimisták, hogy az oktatási folyamatot például egy építkezési terv precizitásával tudjuk megtervezni, irányítani, és eredményét pontosan meghatározni. A pedagógiai folyamatokat ezért általában sztochasztikusoknak nevezhetjük, ami azt jelenti, hogy megközelítően azonos feltételek mellett, azonos eljárásokat megismételve is variábilis eredményre vezetnek. Az ilyen folyamatok mennyiségileg jellemezhető tényezői statisztikailag dolgozhatók fel, és a statisztika segítségével mutatható ki a törvényszerűségek alapvető iránya. Mert hármennyi mellékes vagy véletlen tényező érvényesíti befolyását a konkrét esetben, a nagy számok törvényének értelmében az általánosan meghatározó erejű törvényszerűség utat tör magának a véletlennek tömegén keresztül és feltétlenül érvényre jut. Ezért az ilyen folyamatoknál is beszélhetünk objektív törvényszerűségekről és a statisztika segít bennünket az ilyen törvényszerűségek pontosabb megismerésében.

Ezután az előadó példákkal illusztrálta az idegen nyelvek metodikájának területéről, hogy a metodikai folyamat minden fázisában lehet találni lehetőséget mennyiségi elemzésre, és ennek eredményei segítenek bennünket a gyakorlatban. Vizsgálta az utóbbi évek nagyarányú pedagógiai felméréseinek publikációit, amelyekben az a törekvés mutatkozott meg, hogy minél több konkrét tényanyagot nyerjünk a pedagógiai kutatás számára. Bár a statisztikai elemzés fontosságáról kutatóink általában meg vannak győződve, mégis a felmérések arról tanúskodnak, hogy kutatóink statisztikai elemzése mindmáig jóformán a két legegyszerűbb műveletre: a százalékszámításra és az aritmetikai közép kiszámítására korlátozódik.

Ennek egyik oka abban rejlik, hogy a bonyolultabb műveleteket nem is ismerjük, hiányoznak a megfelelő matematikai ismereteink. Másfelől a humanista eszméken nevelkedett pedagógusokban sokszor van ellenszenv a nevelés és oktatás területén ilyen formális módszerek alkalmazása iránt. Nincsenek pedagógiai kutatásra specializált matematikusaink sem, és a szakirodalmi tájékozódást megnehezíti az ilyen irányú publikációk hiánya.

A statisztikai elemzés alapvetően összefügg a *mérhetőség* problémájával a didaktika-metodika területén. Hogy a megfigyelésre kerülő jelenségek vagy sajátosságok alkalmasak legyenek statisztikai következtetések levonására, a változóknak mérhetőnek kell lenniök: csak így jellemezhetjük az összefüggéseket számszerűen. A mérhetőség követelményeire a pedagógiában eddig nem fordítottak elég figyelmet. Gyakran arra szorítkozunk, hogy a vizsgálatok konklúzióit bizonytalan minőségi jelzőkkel jellemezzük. Az efféle állítások csupán a szerző szubjektív véleményét tükrözik és nem adnak alapot objektív törvényszerűségek megfogalmazására. Pszichikai folyamatok önmagukban véve mérhetetlenek ugyan, de jellemezhetők objektív külső megjelenésük révén: ilyenek a megoldott feladatok száma, az elkövetett hibák száma, a munka

teljesítésének ideje stb. Meg kell tehát keresnünk azokat a mutatókat, amelyek számszerűen jellemezhetők és amelyek döntő tényezőként határozzák meg a vizsgált jelenséget. Minél bonyolultabb egy jelenség, annál nehezebb a szükséges mennyiségi jellemzők megtalálása.

Az előadásban ezután szó volt azokról a fontos kritériumokról, amelyek alapján kell kiválasztanunk a didaktikai-metodikai jelenségek kvantitatív jellemzőit (az adekvátság, a reprezentativitás, a homogenitás, a pontos körülhatárolhatóság követelményei), majd azokról a veszélyekről, amelyek a matematikai eljárások kísérő jelenségei (a számok hipnózisa és dilettáns alkalmazása).

Az előadás gondolatai termékeny vitára adtak alkalmat. Nagy József szerint a kutatómunka 3 fázisa (minőségi, mennyiségi, majd újból minőségi elemzés) a gyakorlatban nem különíthető el egymástól, mivel a mennyiségi elemzés során kiderül néha, hogy helytelen irányban haladunk és akkor újból visszatérünk a minőségi elemzéshez. — Kálmán György szerint ez csak arra utal, hogy rossz volt az előzetes minőségi elemzés, egyébként a három fázist nyilvánvalóan végig kell járni. — Jausz Béla egyetemi tanár igen nagy jelentőségűnek tartotta a pedagógiai kutatásban a statisztikai módszerek alkalmazását. Hivatkozott saját nagyarányú felméréseire, amelyek adatai éppen a megfelelő statisztikai elemzés hiánya miatt maradtak kiaknázatlanul. Utalt a megfelelő terminológia kialakításának fontosságára és a közérthetőség követelményére. — Veress Judit azokra a nehézségekre mutatott rá, amelyek a történelemtanítás metodikájában az eredménymérések elé tornyosulnak. Nagyon nehéz megállapítani, mit mérjünk és mihez viszonyítsuk. — Sokszor esetleges körülmények (például a családi környezet) határozzák meg döntően a tanítás eredményét, ami rendkívül nehézzé teszi a ható tényezők pontos körülhatárolását.

A bevezető előadás után az értekezéslet második referátumaként Nagy József egyetemi adjunktus (Szeged) *A pedagógiai jelenségek kvantifikálása mint a statisztikai elemzés feltétele* címmel konkrét kutatásairól számolt be és ennek alapján kísérelt meg válaszolni arra a két fontos kérdésre, hogy 1. mit mérjünk a pedagógiai kutatásban és 2. a mérés eredményét mihez viszonyítsuk.

Nagy József szerint mérés tárgya elsősorban a *rögzített teljesítmény* lehet. A pedagógiai hatások eredményeként a tanulóban különféle pszichikus tulajdonságok jönnek létre: ismeretek, készségek, szokások, jártasságok, képességek, erkölcsi tulajdonságok, világkép stb. A pedagógiai hatások jellegétől, sajátosságaitól, intenzitásától, a tanulóhoz való alkalmazkodás mértékétől stb. függően a kialakuló pszichikus tulajdonságok mennyisége és minősége különböző lehet.

A személyiség pszichikus tulajdonságait tükröző megnyilvánulás, tevékenység végső soron valamiféle érzékelhető változásban jut kifejezésre. A változás létrejöhet a külvilág tárgyain, a cselekvő személyiség helyzetében, vagy

kifejezésre juthat információközvetítésként (beszéd, írás, rajz stb.). Az ilyen értelemben vett változások létrejöttét nevezzük *teljesítménynek*.

Ahhoz, hogy a tanuló megnyilvánulásai, tevékenysége által létrejött teljesítmény a statisztikai vizsgálat tárgyát képezhesse, valamilyen formában rögzítettnek kell lennie: magnetofonnal, fényképező-, filmfelvevőgéppel, írásban, rajzban stb.

A pedagógiai kutatásban régóta ismeretes a rögzített teljesítményre való törekvés, ha ezt nem is ezen általános fogalommal jelölték. Ilyenek a tanulókkal iratott felmérő dolgozatok, a kérdésekre adott írásbeli válaszok, jegyzőkönyvezett beszélgetések stb. Újabban ilyen célra felhasználhatók a magnetofon, a rejtett filmfelvevőkkel, kamerákkal felszerelt tantermek stb. is.

A legkülönbözőbb pszichikus tulajdonságokat tükröző rögzített teljesítmények tehát elvileg elérhetők.

A további kérdés most már az: hogyan lehet a rendelkezésünkre álló rögzített teljesítményeket statisztikai sokaságként megközelíteni?

Ahhoz, hogy az egyes teljesítmények minőségét egybevethessük, pontosan körülhatárolt, objektív kritériumokkal rendelkező ismérvváltozatokat kell kidolgoznunk. A szerző ezért szükségesnek tartja bevezetni az *alternatív egység* fogalmát.

Vannak olyan egyszerű, elemi teljesítmények, amelyek *minőségéről* nem lehet mást mondani, megállapítani, csak azt, hogy jó, hibátlan vagy rossz, hibás, ill. hiányzik. Pl.: $8 + 5 = 11$; Szeged a Duna partján fekszik: egy szöveges feladat osztással oldható meg, és a tanuló kivonást jelölt ki stb. Mindezen elemi teljesítmények minőségéről csak azt lehet állítani (és ezt minden kétséget kizáró egyértelműséggel, szubjektivitástól mentesen), hogy rossz, hibás. Ezekben és az ilyen esetekben nincs semmiféle átmenet a kifogástalan és a teljesen rossz minőség között. Az összetett teljesítmények minőségével kapcsolatban éppen az a probléma, hogy e két szélsőséges eset között igen sokféle átmenet, szintbeli különbség lehetséges.

Az ilyen és a hozzájuk hasonló egyszerű, elemi teljesítményeket nevezi Nagy József alternatív egységeknek.

Az alternatív ismérv egyik változatát 0-val, másikat 1-el szokás jelölni. A referátum szerint a bonyolult, összetett teljesítmények alternatív egységekre bonthatók. A teljesítmény egy-egy alternatív egysége természetesen nem szükségszerűen azonos a teljesítmény legkisebb önálló elemeivel.

Vannak azonban olyan teljesítmények, amelyeket még a fenti módon sem lehet, ill. nem érdemes alternatív egységekre bontani. Az ilyen teljesítmények esetében megfontolandó, hogy az osztályzatok vagy valamilyen pontozási rendszer alapján érdemes-e statisztikai elemzést végezni.

Hogy *mihez viszonyítsuk* a mért teljesítményt, erre vonatkozóan Nagy József két lehetséges szint megállapítását tartja célravezetőnek. Az egyik egy *abszolút teljesítményszint*, melyet szakemberek (tanárok, egyetemi hallgatók)

teljesítményének átlagából állapít meg, amikor a kérdéses feladatot velük is megoldatja. Így jellemezte például az orosz nyelvi íráskészség abszolút szintjét orosz szakos tanárok percenként leírt betűinek átlagával. Ez a szint állandónak tekinthető, nem változik rövid idő alatt. Egy másik viszonyításra alkalmas teljesítményszintet nyerhetünk akkor, ha a tanulók teljesítményéből kiemeljük a legjobb 5%-ot s ehhez viszonyítjuk méréseink eredményét. Ez a szint már kevésbé tekinthető állandónak, egy-egy új módszer alkalmazása akár egyik évről a másikra is lényegesen megemelheti.

Végezetül az előadó hangsúlyozta, hogy a statisztikai szemléletmód, a statisztika fogalmainak felhasználása közelebb viheti a *pedagógiai kutatást* a kvantitatív módszerek alkalmazásának megvalósulásához. De e mellett azt is elősegítheti, hogy egy régi követelmény megvalósulásához, a *tanulók teljesítményének objektív értékeléséhez, osztályozásához* közelebb juthassunk.

***

E két — pedagógiai elemzésből kiinduló — előadás és megvitatásuk volt a munkaértekezlet első napjának programja. A következő három napon a résztvevők matematikus szakemberek vezetésével (*Hajtman Béla* tudományos munkatárs és *Hámori Miklós* tudományos főmunkatárs) a matematikai statisztika alapfogalmaival és a pedagógiai kutatásban használható legegyszerűbb műveletekkel ismerkedtek meg, a pedagógia területéről vett példák alapján. Az előadásokhoz mindig gyakorlatok is kapcsolódtak.

A matematikai statisztikai foglalkozások *tematikája* a következő volt:

Az adat. (Mérési, megállapítható és rangsorolható adatok.) — A statisztika felosztása. Becslés, statisztikai következtetés, kísérletek tervezése. — A gyakorisági eloszlás. Kontingencia táblázatok. — A valószínűségi változó. — Eloszlásfajták. Transzformáció. — A középérték mérőszámai. A modulus, medián, az átlag. — A szóródás mérőszámai. Az eloszlás terjedelme. A variancia. A szabadságfok. — Lineáris transzformáció. — A becslés. Standard-hiba. (*Hajtman Béla*)

Valószínűségelméleti alapfogalmak. Valószínűségek összeadása és szorzása. Valószínűségeloszlás. A mintaelemek mint valószínűségi változók. Az átlag eloszlása. A mintaátlag értékeinek eloszlása. Egymintás *t*-próba. Kétmintás *t*-próba. A χ^2 -próba. A korreláció mérőszámai. (*Hámori Miklós*)

A munkaértekezlet tapasztalatai is megerősítettek bennünket abban, hogy a pedagógiai kutatóknak elsősorban a következő statisztikai műveletek elsajátítására van szükség (mint minimumra):

1. *Számítások a választott minta reprezentativitására vonatkozóan.* — Arról van szó, hogy a didaktikai-metodikai kutatásban az egész sokaság minden elemét nem vizsgálhatjuk, például egy módszeres eljárás hatékonysági vizsgálatát nem terjeszthetjük ki az ország valamennyi iskolájára, hanem a sokaságból kiválasztunk egy mintát, amelynek azonban reprezentatívnak kell lennie az egész populáció számára, ugyanolyan tulajdonsággal kell rendelkeznie, mint

az egész sokaság összességének. Mekkora legyen ez a minta, hogyan kell kiválasztani és milyen hibaszázalékkal használhatjuk a minta alapján kapott eredményt, — mindezt a statisztikának vannak törvényszerűségei, amelyeket felhasználhatunk.

2. *Középérték és szórásszámítások.* — A felmérések adatainak feldolgozásában a pedagógiai kutatók eddig általában megelégedtek az aritmetikai középérték kiszámításával. Ez azonban nem elég, — hanem meg kell ismernünk az olyan középértékfogalmakat is, mint a medián, modulusz, és ami különösen fontos: fel kell használnunk a diszperzióra vonatkozó számításokat is. Az aritmetikai közép ugyanis magában foglalja a szélső értékeket, amelyek nagyon sokszor esetleges, individuális tényezők hatására jönnek létre és nem jellemzők a vizsgált didaktikai-metodikai eljárásra. Ezért néha célszerűbb a medián (a nagyságrendbe állított értéksor közepén elhelyezkedő tagja) vagy a modulusz (a leggyakoribb érték) fogalmával dolgoznunk az aritmetikai közép helyett, mert a medián és modulusz független a szélső szórásértékektől. Vannak olyan „megállapítható adatok” (nem méréseredmények), amelyekből aritmetikai középértéket egyébként sem számíthatunk, mivel különneüek; ezeknél csakis modusszal dolgozhatunk. — A szórás kiszámítása és terjedelmének jellemzése pedig külön is fontos, mert nagy szórást felmutató (egyszer nagyon jó, másszor nagyon rossz) metodikai eljárások megbízhatatlanok, túlságosan nagy szerep jut bennük az esetleges tényezőknek, ezért a pedagógiai gyakorlat számára nem ajánlhatók akkor sem, ha a középértékek egyébként jó eredményt mutatnak. A középértékek nem mutatják a szórást, ott a szórások kiegyenlítik egymást, — ezért van szükség a szórás jellemzésére is.

3. Szükség van a *korreláció-számításra*, vagyis hogy bizonyos tényezők közt meg tudjuk határozni az összefüggés arányát. (Például: két tantárgy tanulmányi eredménye közt, a tanuló családi körülményei és tanulása közt, a felvételi vizsga és a felvétel után az iskolán való helytállás közt, a szülők és a gyermek intelligenciája közt stb.) A korrelációnak különös szerepe van a prognosztikus számításoknál, mivel megadják a találati biztonság fokát.

A munkaértekezlet záró értékelésén a felszólalók (*Veress Judit* kandidátus, *Kelemen László* kandidátus, *Jakubovich Elek* és mások) nagy elismeréssel szóltak az értekezlet munkájáról, az Albizottság úttörő jellegű kezdeményezéséről, és az itt nyert értékes indítékok alapján a munka folytatásának különböző lehetőségeire tettek javaslatot. *Kálmán György* (Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza) konkrét ígéretet tett munkahelyén munkaközösséget alakítva a téma további kidolgozására.

Különösen fontosnak látszik a további fejlődés szempontjából az ilyen tárgyú publikációk (fordítások és eredeti tanulmányok) szorgalmazása. Egyértelmű helyesléssel találkozott az a javaslat, hogy a megfelelő matematikai ismeretek elsajátítása kapjon helyet az egyetemi és főiskolai pedagógiai képzésben.

KRÓNIKA

1965. május 1. — 1966. április 30.

Osztály- és Osztályvezetőségi ülések

Az Osztályvezetőség 1965. május 13-án ülést tartott. Megvitatta és elfogadta az Állam- és Jogtudományi Intézet és a Történettudományi Intézet 1964. évi munkájáról szóló beszámolót, állást foglalt a közgazdasági kutatások koncentrációja és koordinálása ügyében. Foglalkozott továbbá a Magyar Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat elnökének a társulati munkával kapcsolatos előterjesztésével.

Az Osztályvezetőség következő ülését 1965. szeptember 14-én tartotta. Az ülés napirendjén az 1966. évi külföldi tanulmányutakkal kapcsolatos előterjesztés, valamint a szocialista tudat kialakítására és fejlesztésére irányuló kutatásokat koordináló komplex bizottság" javaslata szerepelt.

Az 1965. szeptember 29-én tartott Osztály-ülés megvitatta és elfogadta az 1966. évi könyvkiadási tervet, az Osztály- és osztályvezetőségi ülések éves programját, és az 1966. évi Állami Díjakra vonatkozó javaslatot.

Az Osztályvezetőség 1965. október 19-én ülést tartott, megvitatta és elfogadta a valláskritikai, vallásszociológiai kutatások fejlesztéséről, valamint az Osztály távlati intézetfejlesztési elgondolásairól készített előterjesztéseket és kialakította az 1965. évi elnöki jutalmakra vonatkozó javaslatot.

Az Osztály 1965. november 3-án kibővített osztályülést tartott. Az ülés napirendjén a neveléstudomány helyzetéről készített jelentés, az Osztály 1966. évi könyvkiadási tartaléktervére vonatkozó javaslat, a kismonográfiák és értekezéssorozatok 1966—67. évi terve és az 1967. évi tudományos tanácskozás terve szerepelt.

Az Osztályvezetőség 1965. december 22-i ülésén foglalkozott egy akadémiai művészettörténeti kutatócsoport megszervezésére vonatkozó javaslattal, az Osztály 1966. évi vendéglátási és devizafelhasználási tervével. Meghallgatta és elfogadta a Filozófiai Szemle

tevékenységéről szóló beszámolót, majd határozatot hozott az Osztályközlemények szerkesztő bizottságának átalakítására, az 1966. évi költségvetési keretek elosztására, továbbá az egyes tudományágak helyzetének felmérésére irányuló munkálatok előkészítésére.

Az Osztályvezetőség 1966. január 26-i ülésén meghallgatta a Nubiában járt magyar régészeti expedíció munkájáról szóló jelentést és elfogadta az 1966. évi akadémiai díjakra, valamint a franciaországi tanulmányutakra vonatkozó javaslatokat.

Az Osztály 1966. március 16-án ülést tartott. Az ülésen megvitatásra kerültek a Szocialista tudat kialakítására és fejlesztésére irányuló kutatásokat koordináló akadémiai komplex bizottság javaslatai és az 1965. évi közgyűlés és osztálygyűlés előkészítésével kapcsolatos előterjesztés.

Az Osztályvezetőség 1966. április 27-i ülésén megvitatta és jóváhagyta az Osztályvezetőség beszámolóját és állást foglalt néhány tudományszervezési kérdésben.

Felolvasó ülések

Az Osztály rendezésében *Vértess László*, a történelem (régészet) tudományok doktora 1966. január 11-én felolvasó ülést tartott „A vértesszőlősi alsópaleolit telep kutatása és jelentősége” címmel.

Székfoglaló előadás

Elekes Lajos lev. tag 1966. április 13-án tartott székfoglaló előadását „Osztályharc és rendi ellentétek a Mohács előtti Magyarországon”.

Akadémiai díjak

Az Akadémia Elnöksége a tudományos kutatás terén kifejtett tevékenység jutalmazása- és elismeréseként 1966-ban a II. Osztályhoz tartozó tudományágak területén akadémiai díjban részesítette:

Berend T. Iván egyetemi tanárt, a történelemtudományok doktorát,

Ránki György egyetemi tanárt, a történelemtudományok doktorát.

Lackó Miklós kandidátust, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársát.

Orbán Sándor kandidátust, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársát,

Berényi József kandidátust, a Közgazdaságtudományi Intézet tudományos munkatársát,

Köpeczi Béla egyetemi tanárt, az irodalomtudományok doktorát.

Szamel Lajos egyetemi tanárt, az állam- és jogtudományok doktorát,

Sánta Ilonát, a Társadalmi Szemle munkatársát „Húsz év. Tanulmányok a Szocialista Magyarország történetéből”. (Kossuth Kiadó 1964.) c. kötet szerzői kollektívájának nem akadémikus tagjait. (I. fokozat).

A kötet hazánk húszéves fejlődésének, társadalmi változásainak legfontosabb kérdéseit tartalmazza. Az ipari fejlődést, a munkássztyál szerkezeti összetételében s a mezőgazdasági népesség számában és szerkezetében végbemenő változásokat, a magyar mezőgazdaság fejlődését, a magyar népi demokratikus jogrendszer, valamint a Magyar Népköztársaság államszervezete kialakulásának folyamatát, a kulturális forradalom húsz esztendejét a szerzők gazdag anyag alapján sokoldalúan dokumentálva tárgyalják. Arra törekedtek, hogy a fejlődés ellentmondásait feltárva társadalmi és nemzetközi összefüggéseinek ábrázolásával a maga valóságában mutassák be a felszabadulás óta megtett utat.

Márkus Györgyöt, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársát és

Tordai Zádort, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársát „Irányzatok a mai polgári filozófiában” (Gondolat, 1964) című munkájukért (II. fokozat).

Könyvük a legjelentősebb polgári filozófiai irányzatoknak marxista kritikai ismeretése. A könyv a legfontosabb irányzatokat ragadja ki, és különösképpen azokkal foglalkozik, amelyeknek Magyarországon is visszhangjuk volt. A tudományos érték mellett külön ki kell emelni a könyv szerepét a polgári koncepció elleni eszmei offenzíva szempontjából, amint az a sajtóvisszhangokból is kiderült.

Intézeteink életéből

A Történettudományi Intézet 1965. május 28-án tartott osztályvezetői értekezlete megvitatta az egyetemi tankönyv IV. kötetének munkálatairól szóló beszámolót és a népi demokratikus korszak kutatási feladataival kapcsolatos előterjesztést, továbbá az

1966. évi külföldi kiküldetésre vonatkozó javaslatokat.

A Történettudományi Intézet 1965. május 31-én intézeti vitát rendezett, amelyen Mátrai László akadémikus „A békés egymás mellett élés filozófiai problémái” címmel tartott előadást.

A Történettudományi Intézet következő vitáját 1965. június 4-én rendezte, amelyen Szabó Imre akadémikus a szocialista államelmélet problémáiról tartott előadást.

A Filozófiai Intézet 1965. július 7-én megvitatta Sipos János az anyag és tudat problémáiról készített tanulmányát.

A Régészeti Kutató Csoport Elméleti-módszertani munkaközössége 1965. június 18-án a „Spektrálanalitikai vizsgálatok alkalmazása a régészetben” címmel vitát rendezett.

A Történettudományi Intézet 1965. szeptember 24-i osztályvezetői értekezletén megvitatták az „Értekezések a történettudományok köréből” c. sorozat 1966. évi tervét, az Intézet gazdasági hivatalának munkájáról szóló jelentést, és kialakították az 1965. év második félévi ideológiai továbbképzés tervezetét, valamint az osztályvezetői értekezletek programját.

A Filozófiai Intézet 1965. október 13-án a dialektikus logika fogalom- és ítéletelmélete témaköréből intézeti vitát rendezett.

A Filozófiai Intézet munkatársai 1965. október 18-án összetéti vita keretében megvitatták az MSZMP Központi Bizottsága ideológiai irányelveit.

A Történettudományi Intézet osztályvezetői értekezlete 1965. október 15-én megvitatta az MSZMP ideológiai irányelveiről az Intézetben lefolytatott viták tapasztalatait és elfogadta az Intézet által szervezett kétéves szakmai továbbképző tanfolyamról, valamint az Intézet könyvtárának munkájáról szóló beszámolót.

1965. november 22-én a Filozófiai Intézetben az Irodalomtörténeti Intézet munkatársainak bevonásával az irodalom centrismus problémáiról összetéti vitát tartottak.

A Történettudományi Intézet tudományos tanácsulése 1965. november 29-én elfogadta a „Világtörténet” c. intézeti folyóirat helyzetéről szóló jelentést.

A Történettudományi Intézet 1965. december 6-i osztályvezetői értekezletén foglalkozott az Intézet munkatársainak a történeti népszerűsítés feladataiban való részvételével és elfogadta az Intézet fiatal munkatársainak munkájáról szóló beszámolót.

A Filozófiai Intézet 1966. január 13-án intézeti vitát rendezett, amelyen Hegedűs András „A gazdasági mechanizmus reformja és a szocialista demokratizmus kérdései” címmel tartott előadást.

Az Osztályvezetőség és a Történettudományi Intézet tudományos tanácsa 1966.

január 21-én megvitatta és elfogadta az Intézet 1965. évi munkájáról szóló jelentést, valamint az Intézet 1966–68. évi kutatási tervét.

A Filozófiai Intézet munkatársai 1966. február 7-én megvitatták Vajda Mihály Husserl tudományelméletéről készített tanulmányát.

A Régészeti Kutató Csoport Elméleti-módszertani munkaközössége 1966. február 8-án megvitatta a szentendrei longobard temető antropológiai anyagának komplex vizsgálatáról szóló előterjesztést.

A Történettudományi Intézet és a „Magyarország története” szerkesztő-bizottsága 1966. március 4-én a feudális kori magyar történelem periodizációjának kérdéseiről rendezett vitát.

A Történettudományi Intézetben 1966. március 28-án osztályvezetői ülést tartottak. Az ülés napirendjén az Intézet dokumentációs és bibliográfiai csoportjának munkája, a polgári demokratikus és szocialista forradalmak 50. évfordulójára készülő tanulmánykötet terve, valamint az Intézet és az irodalmi folyóiratok kapcsolatának kérdései szerepeltek.

A Régészeti Kutató Csoport 1966. április 1-én megvitatta a kutatócsoport 1965. évi munkájáról készített jelentést.

A Történettudományi Intézet 1966 április 25-én „Szellemtörténet és nacionalizmus” címmel intézeti vitát rendezett.

A Régészeti Kutató Csoport Elméleti-módszertani munkaközössége 1966. április 26-án „Az őskor vallástörténeti kutatási problémáiról” szóló előterjesztéssel foglalkozott.

A bizottságok munkájáról

A „Szocialista tudat kialakítása és fejlesztése” c. kutatási főfeladatot koordináló komplex bizottság 1965. május 15-én ülést tartott és megvitatta a kutatások koordinálását elősegítő tervtanulmányok előkészítését.

A Pedagógiai Bizottság Nevelésméleti Albizottsága 1965. május 27-i ülésén meghallgatta „Ideológiai életünk és a nevelésméleti kutatások” c. előterjesztést.

A Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága 1965. június 7-i ülésén megvitatta a „XIV–XV. századi neveléstörténetünk kutatási problémái” c. tervtanulmányt.

A Pedagógiai Bizottság Didaktikai-metodikai Albizottsága 1965. október 4-én foglalkozott Makai Gusztáv: „Irodalomtanítás” c. munkájának didaktikai-metodikai problémáival.

A Pedagógiai Bizottság 1965. október 11-én megvitatta és elfogadta az MTA Elnök-

sége részére készített jelentéstervezetet, az 1965. évi szegedi nyári egyetemről szóló beszámolót és értékelte a Magyar Pedagógia 1964. évfolyamát.

A Pedagógiai Bizottság Nevelésméleti Albizottsága 1965. október 15-én „A nevelési elv alkalmazásának néhány módszertani problémája” címmel vitát rendezett.

A Történettudományi Bizottság 1965. október 18-i ülésén megvitatta az „Association Internationale d'Études du Sud-Est Européen és a magyar történettudomány kapcsolata” c. előterjesztést és a XII. Nemzetközi Történész Kongresszusról szóló beszámolót.

A Régészeti Bizottság az Ásatási Bizottsággal közös ülésen 1965. október 20-án foglalkozott a Nubiában járt régészeti expedíció ásatásainak eredményével.

A Művészettörténeti Bizottság intézőbizottsága 1965. október 27-én ülést tartott és megvitatta az 1965. május 4–9 között Budapesten rendezett Nemzetközi Reneszánsz Konferencia tapasztalatait. Foglalkozott a Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat alapszabály tervezetével és elfogadta a távlati tudományos kutatási terv állásáról szóló jelentést.

A Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága 1965. november 1-én tartott ülésén megvitatta a „Magyar pedagógiai irodalom 1919–1944.” c. bibliográfia összeállításának kérdéseit és előterjesztést fogadott el egy későbbiekben megszervezésre kerülő nemzetközi neveléstörténeti munkaértekezletről.

A szocialista tudat kialakítására és fejlesztésére irányuló kutatásokat koordináló komplex bizottság 1965. november 1-i ülésén elfogadta a nacionalizmus elleni harc feladatait körvonalazó és a tudatfejlesztés mechanizmusának kutatásával kapcsolatos javaslatokat.

A Művészettörténeti Bizottság 1965. november 3-án megvitatta a Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat alapszabály-tervezetét, a távlati tudományos kutatási terv állásáról szóló jelentést és az 1965. május 4–9 között Budapesten rendezett Nemzetközi Reneszánsz Konferencia tapasztalatait.

A Régészeti Bizottság 1965. november 10-én ülést tartott. Napirendjén a távlati kutatási terv következő ötévi témacsoportjaira vonatkozó javaslat, a Régészeti Művészettörténeti és Éremtani Társulat alapszabály tervezete, valamint az 1966. évi prágai nemzetközi ősrégészeti és koraközépkori kongresszusra utazó magyar delegációra vonatkozó javaslat szerepelt.

A 70. sz. kutatási főfeladatot koordináló bizottság (történettudomány) 1965. november 16-i ülésén megtárgyalta az 1966. évi témajavaslatokat, majd foglalkozott a főfeladat

következő ötéves kutatási tervének előkészítésével.

A Pedagógiai Bizottság Neveléstörténeti Albizottsága 1965. december 6-án elfogadta az 1965. évi bécsi nemzetközi történész kongresszus neveléstörténeti vonatkozásairól szóló jelentést és az albizottság 1966. évi munkatervét.

A Pedagógiai Bizottság Neveléseméleti Albizottsága 1965. december 10-én megvitatta a „Neveléseméleti problémák a szovjet pedagógiában” c. előterjesztést.

A Történettudományi Bizottság 1966. január 16-i ülésén foglalkozott a várostörténeti kutatások helyzetével és feladataival.

A Művészettörténeti Bizottság intézőbizottsága 1966. január 18-án javaslatot készített az 1966. évi akadémiai céltámogatások felosztására.

A Régészeti Bizottság 1966. január 26-án ülést tartott és elfogadta az 1966–68. évi Akadémia által támogatott témákra vonatkozó javaslatot.

A Művészettörténeti Bizottság 1966. február 1-i ülésén foglalkozott a művészeti- és művészettörténeti könyvkiadás problémáival, majd megvitatta a művészettörténeti folyóiratok elmúlt három évi tevékenységét.

A magyar emigráció történetének tudományos kutatására és kidolgozására alakult koordinációs bizottság 1966. február 2-án ülést tartott és elfogadta a bizottság 1966. évi munkatervét.

A Történettudományi Bizottság 1966. február 28-i ülésének napirendjén a 70. sz. főfeladatot koordináló bizottság 1965. évi munkájáról szóló jelentés, az 1965. évi olasz–magyar, és jugoszláv–magyar történelmi megbeszélésekről szóló beszámoló, valamint a történettudomány helyzetét felmérő munkálatokra vonatkozó előterjesztés szerepelt.

A „Szocialista tudat kialakítása és fejlesztése” c. kiemelt kutatási feladatot koordináló akadémiai komplex bizottság 1966. március 14-i ülésén megvitatta a történettudomány, a pedagógia, a pszichológia és az állam- és jogtudomány területén 1967-ben kutatandó témákra vonatkozó előterjesztéseket.

A Régészeti Bizottság 1966. március 15-én foglalkozott az 1965. évi könyv- és folyóiratkiadás kérdéseivel, az 1967. évi könyvkiadási tervvel, és a Nemzetközi Unió (CISPP) állandó tanácsának 1966-ban Budapesten tartandó ülése programtervezetével, majd elfogadta a bizottság 1966. évi munkatervét.

A Történettudományi Bizottság tagjaiból álló előkészítő bizottság 1966. április 6-án kialakította a történettudomány 1967. évi könyvkiadási tervére vonatkozó javaslatot.

A Pedagógiai Bizottság 1966. április 8-án rendkívüli ülést tartott. Napirendjén

a neveléstudomány helyzete és feladata című előterjesztés megvitatása szerepelt.

A Pedagógiai Bizottság Neveléstudományi Albizottsága 1966. április 29-i ülésén megvitatta a „Nevelési rendszerünk közösségi jellege” c. előterjesztést.

Társulati rendezvények

A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat 1965. október 5-én előadást szervezett, amelyen elhangzott Dr. Ascher S. Hiram: „Bizánci mozaikok Izraelben” és J. De Coo: „Antwerpen Mayer van der Bergh zu Antwerpen” c. előadása. A Társulat régészeti szakosztályának rendezésében 1965. október 8-án Török Gyula és Nemeskéri János „A népvándorlások régészeti és embertani kutatásainak újabb eredményei” címmel tartottak előadást.

A Társulat következő rendezvényén 1965. október 28-án bemutatásra került az Iparművészeti Múzeum „Háromszáz év divatja” c. kiállítása, majd a Társulat választmányi ülést tartott.

A Társulat november 16-án az Ókortudományi Társasággal közösen előadást szervezett, amelyen Castiglione László a MTA régészeti expedíciójának núbiai ásatásairól számolt be.

A Társulat november 12-i ülésén a művészettörténeti szakosztály rendezésében Rózsa György az „Akadémia allegóriája” és november 25-én Koós Judit: „Akseli Gallen-Kallela és a finn magyar kapcsolatok kezdetei” c. előadása hangzott el.

A Magyar Történelmi Társulat és a Munkaügyi Minisztérium Módszertani Intézete közös rendezésében 1965. december 1-én Kővágó László „A magyar munkásság helyzete az ellenforradalmi korszakban” címmel tartott előadást.

A Magyar Történelmi Társulat 1965. december 3-i igazgatóválasztmányi ülése meghallgatta az 1965. évi bécsi nemzetközi történész kongresszusról Molnár Erik akadémikusnak, valamint a müncheni nemzetközi gazdaságtörténeti kongresszusról Pach Zsigmond Pál lev. tagnak a beszámolóját.

A Magyar Történelmi Társulat tanári tagozata, a Munkaügyi Minisztérium Módszertani Intézete és a TIT történelmi szakosztálya rendezésében 1966. január 11-én Nagy Gábor „A II. világháború hadi tapasztalatai és a háború utáni fejlődés főbb vonalai” címmel tartott előadást.

A Magyar Történelmi Társulat, a TIT országos történelmi választmánya és budapesti történelmi szakosztálya 1966. évi január 20-i közös klubestjén beszámolók hangzottak el az 1966. esztendő fontosabb nemzetközi történész találkozóiról.

A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat rendezésében 1966. január 18-án Szentléleki Tihamér: „Az egyiptomi Isis szentélyek” és Sz. Koroknay Éva: „A magyar reneszánsz könyvkötések keleti kapcsolatai” címmel tartottak előadást.

A Magyar Régészeti, Művészettörténeti és Éremtani Társulat régészeti szakosztálya 1966. március 23-án az 1965. évi régészeti ásatásokról tartott társulati ülést. A Társulat iparművészeti szakosztálya rendezésében T. Marik Klára „Johann Gregorius Höroldt működése Bécsben és Meissenben” címmel tartott előadást.

A Magyar Történelmi Társulat 1966. március 26-án tartotta soron következő közgyűlését, amelyen megválasztották a Társulat új vezetőségét.

A Magyar Történelmi Társulat 1966. április 7–8-án a művelődéstörténet kérdéseiről történezs vándorgyűlést rendezett Kecskeméten, amelyen bevezető előadást tartott és a vitát vezette Mátrai László akadémikus.

A Magyar Történelmi Társulat 1966. április 29-én és 30-án az 1891-ben Viharsarok földmunkás megmozdulásai évfordulója alkalmával Orosházán ünnepi ülészakot rendezett.

Könyveink

Filozófia:

Études sur Descartes. (Studia Philosophica 6.)
Sándor Pál: A filozófia története I.-II.-III.
Lukács György: Az esztétikum sajátossága I–II.

Molnár Erik: Les antécédents idéologiques du matérialisme historique (Studia Philosophica 7.)

Szabó András György: Man and Law (Studia Philosophica 8.)

Madarász Zsigmond Anna: A tiszta logika alapkérdései. Pauler Ákos logikája.

Simonovits Istvánné: A dialektika Leibnitz filozófiájában.

Selected Studies. (Studia Philosophica 9.)

Történettudomány:

Zsigmond László: Zur deutschen Frage 1918–1923. (Studia Historica 55.)

Ádám Magda: A müncheni egyezmény létrejötte és Magyarország külpolitikája 1936–1938. (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához sor. II.)

Andics Erzsébet: A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848–49-ben. III.

Farkas Dezső: A két forradalom Bihar megye történetében. (Értekezések a történettudomány köréből sor. 36.)

Diószegi István: Ausztria—Magyarország és a francia—porosz háború 1870–1871.

Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmus kori levéltár. (OL. kiadványai I. Levéltári leltárak 4.)

Nouvelles Études Historiques.

Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920–26.

Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gazdasága az első világháború után. (Gazdaságtört. ért. 4.)

T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.

Bácskai Vera: A magyar mezővárosok a XV. században. (Értekezések a történettudomány köréből sor. 37.)

Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós.

Varga János: Typen und Probleme des bäuerlichen Grundbesitzes in Ungarn. (Studia Historica 56.)

Régészet:

Alföldi, Géza: Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien. (Mit einem Beitrag von H. Mócsy)

Vértés László: Az őskörök és az átmeneti kőkör emlékei Magyarországon. (Magyar Régészeti Kézikönyv I.)

Fettich, Nándor: Das awarzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc. (Studia Archaeologica III.)

Pedagógia:

A munkára nevelés hazai történetéből. (Tanulmánykötet)

Tanulmányok a neveléstudomány köréből 1964.

Külföldi vendégeink

Szocialista országok

V. Sedlak történész, a Csehszlovák Tudományos Akadémia magyarországi külön munkahelyén 1965. május 9–29 között, J. Novotny csehszlovák történész 1965. május 7–17 között levéltári kutatásokat folytatott.

P. Ratkos csehszlovák történész 1965. június 15-én kezdte meg kéthetes tanulmányútját a Történettudományi Intézet vendégeként.

M. Samsalovich jugoszláv történész 1965. július 1–7 között az Országos Levéltárban folytatott kutatásokat.

J. Stipsics jugoszláv történész 1965. július 1–7 között az Országos Levéltárban kutató munkát végzett.

H. Radant német történész a Berlieni Tudományos Akadémiával kötött egyezmény alapján 1965. július 19-én háromhetes tanulmányútra Magyarországra érkezett.

N. Nikov bolgár történész a két akadémia közötti egyezmény alapján 1965. július 28-tól

augusztus 28-ig Magyarországon levéltári kutatásokat folytatott.

H. Krumrey német régész 1965. augusztus 30-tól négy napig Magyarországon tartózkodott a Régészeti Kutató Csoport vendégeként.

M. Kurelac jugoszláv történész a Jugoszláv Tudományos Tanáccsal kötött egyezmény alapján 1965. szeptember 15-től két héten át levéltári kutatásokat végzett az Országos Levéltárban.

A. Gajanova csehszlovák történész 1965. szeptember 20-tól október 3-ig a Csehszlovák Tudományos Akadémia különmunkahelyén folytatott levéltári kutatásokat.

S. Dimitrievics jugoszláv régész 1965. október 1-től november 1-ig Magyarországon tartózkodott, a Régészeti Kutatócsoport vendégeként.

Z. Harkov jugoszláv történész 1965. október 3-án kezdte meg kéthetes tanulmányútját a Történettudományi Intézetben.

J. Filep csehszlovák régész 1965. október 7–12 között a Régészeti Kutató Csoportban folytatott tanulmányokat.

F. Bokes csehszlovák történész 1965. október 11-től 25-ig a Csehszlovák Tudományos Akadémia különmunkahelyén dolgozott.

R. Marsina csehszlovák történész 1965. október 14-én kezdte meg kéthetes levéltári kutatómunkáját az Országos Levéltárban.

L. Juck csehszlovák történész 1965. október 14-től október 28-ig az Országos Levéltárban végzett kutatómunkát.

Z. Rubický lengyel történész a Lengyel Tudományos Akadémiával kötött egyezmény alapján 1965. október 15-től 4 héten át folytatott Magyarországon levéltári kutatásokat.

A. Rybava csehszlovák régész 1965. október 18-tól november 1-ig a Régészeti Kutató Csoport vendégeként Magyarországon folytatott régészeti tanulmányokat.

A. Kiniewitz, F. Tych és Z. Zawadsky lengyel történészek részt vettek a lengyel–magyar történész vegyes bizottság 1965. november 1–5 között Budapesten és Pécsen megrendezett ülésén.

P. Ratkos csehszlovák történész 1965. november 8-tól egyhetes tanulmányúton volt Magyarországon.

M. Bokesova csehszlovák történész 1965. november 15-től két héten át folytatott levéltári kutatásokat az Országos Levéltárban.

V. M. Hvosztov szovjet akadémikus az MTA vendégeként 1965. november 19–26 között Magyarországon tartózkodott és előadást tartott a Magyar Tudományos Akadémián, az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, továbbá meglátogatta a Dunántúli Tudományos Intézetet.

J. Dubniczky, J. Vlachovich és M. Hübl

csehszlovák történészek részt vettek a magyar–csehszlovák történész vegyes bizottság 1965. november 23–26 között Budapesten és Debrecenben rendezett ülésén.

J. Mesáros csehszlovák történész 1965. december 1–22 között a Csehszlovák különmunkahelyén folytatott kutatómunkát.

M. Vyjvalova csehszlovák történész 1965. december 6-tól két héten át a csehszlovák különmunkahelyén dolgozott.

P. Hapak csehszlovák történész 1965. december 13-án kezdte meg kéthetes tanulmányútját a Csehszlovák Tudományos Akadémia külön munkahelyén.

T. M. Iszlamo szovjet történész a Történettudományi Intézet vendégeként 1966. január 24-én 8 hetes tanulmányútra érkezett.

A. Spiess csehszlovák történész 1966. február 9. és március 2 között az Országos Levéltárban végzett kutatómunkát.

P. Hapak csehszlovák történész 1966. február 21-től három héten át dolgozott a Csehszlovák Tudományos Akadémia különmunkahelyén.

D. Grilic, A. Kron és M. Kangra jugoszláv filozófusok 1966. március 8–15 között Magyarországon tartózkodtak a Filozófiai Intézet vendégeként.

L. Bányai román történész 1966. március 22-től négy héten át folytatott levéltári kutatásokat az Országos Levéltárban.

R. Fundarek csehszlovák történész a Csehszlovák Tudományos Akadémiával kötött egyezmény alapján 1966. április 6-án kéthetes magyarországi tanulmányútra érkezett.

M. B. Markovszka bolgár történész a két akadémia között kötött egyezmény alapján négyhetes tanulmányútját 1966. április 6-án kezdte meg.

C. Cihodaru román történész 1966. április 13-tól négy héten át az Országos Levéltárban végzett kutatómunkát.

*

R. Le Goff francia történész a L'École Pratique des Études Historiques-el kötött egyezmény alapján 1966. március 24–április 6. között a Történettudományi Intézet vendégeként Magyarországon tartózkodott, előadást tartott a Történettudományi Intézetben és az Eötvös Lóránd Tudományegyetemen, továbbá meglátogatta a Dunántúli Tudományos Intézetet.

Külföldi tanulmányutak, kongresszusok

Szigeti József a Filozófiai Intézet igazgatója, *Wirt Ádám* a Valóság szerkesztője és *Lukács József* a Világosság szerkesztője Várnában 1965. május 17–20 között részt

vettek a szocialista országok filozófiai folyóiratainak szerkesztőbizottsági ülésén.

Perényi József egyetemi tanár 1965. május 11–18 között részt vett a Délkelet-európai Tudományos Társaság (AISSEE) Sarajevóban megrendezett kongresszusán.

Hegyi Klára, a Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa 1965. május 24-én négyhetes tanulmányútra Csehszlovákiába utazott.

Mócsy András docens a Jugoszláv Tudományos Tanácsal kötött egyezmény alapján 1965. május 27–június 27. között Jugoszláviában folytatott tanulmányokat.

Szász Zoltán a Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa 1965. június 1-től június 29-ig a Magyar Tudományos Akadémia bratislavai különmunkahelyén dolgozott.

B. Lőrinc Zsuzsa, az Országos Levéltár tudományos munkatársa 1965. június 7-től két héten át kutatómunkát végzett Csehszlovákiában.

Katona Katalin, az Eötvös Lóránd Tudományegyetem Pedagógiai Tanszékének tudományos munkatársa a Lengyel Tudományos Akadémiával kötött egyezmény alapján 1965. június 15-től egyhetes tanulmányúton vett részt Lengyelországban.

Molnár Erik, a Történettudományi Intézet igazgatója és *Ránki György* a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese 1965. június 21-től a résztvettek a szocialista országok történelem nemzeti bizottságainak ötnapos szófiai értekezletén.

Mócsy András docens 1965. június 21-én a Német Demokratikus Köztársaság régészeinek négynapos konferenciájára Berlinbe utazott.

Székely György, egyetemi tanár a Magyar Történelmi Társulat képviselőjeként részt vett a Csehszlovák Történelmi Társulat 1965. augusztus 17–21 között rendezett konferenciáján.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1965. augusztus 16–28 között részt vett a Zágrábi Tudományegyetem Korculai Nyári Egyetemén.

Szigeti József, a Filozófiai Intézet igazgatója és *Vajda Mihály*, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1965. augusztus 24-én a XI. Nemzetközi Tudománytörténeti Kongresszusra utazott Varsóba.

Kolta János, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa 1965. szeptember 13–18 között részt vett a Nemzetközi Földrajzi Unió alkalmazott geográfiai bizottságának prágai ülésén.

Ruzsás Lajos, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa 1965. október 4-én kéthetes tanulmányútra a Német Demokratikus Köztársaságba utazott.

M. Somlyai Magda, a Történettudományi

Intézet tudományos munkatársa 1965. október 11-től két héten át a Jugoszláv Szövetségi Szocialista Népköztársaságban folytatott levéltári kutatómunkát.

Niederhauser Emil, a Történettudományi Intézet csoportvezetője 1965. október 5-től négyhetes tanulmányúton vett részt a Szovjetunióban.

Gerevich László, a Régészeti Kutató Csoport igazgatója 1965. október 25-én egyhetes tanulmányútra a Csehszlovák Szocialista Köztársaságba utazott.

Ságvári Ágnes és *Szücs Jenő*, a Történettudományi Intézet munkatársai 1965. november 9-től két héten át a MTA bratislavai különmunkahelyén dolgoztak.

Vörös Antal, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1965. december 6-tól két héten át a potsdami levéltárban (NDK) végzett kutatómunkát.

Mátrai László akadémikus és *Kovács Endre*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1965. december 11-től 16-ig a Szlovák Tudományos Akadémia vendégeként részt vett és előadást tartott a humanizmus tárgyköréből rendezett smolenicei konferencián.

Pamlényi Ervin, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1965. november 16-án Szarajevoba utazott a Jugoszláv Történelmi Társulat konferenciájára.

Molnár Erik akadémikus, *Pamlényi Ervin*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, *Arató Endre* egyetemi tanár *M. Somlyai Magda* és *Varga János*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársai 1965. december 9–13 között részt vettek a Rijekában rendezett magyar–jugoszláv történelem megbeszélésén.

Szigeti József, a Filozófiai Intézet igazgatója, *Somogyi Zoltán*, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa és *Révész Ferenc*, a Művelődésügyi Minisztérium főelőadója képviselték Zágrábban a magyar filozófusokat az 1965. dec 12–18 között rendezett első magyar–jugoszláv filozófus megbeszélésén.

Hölvényi György, az ELTE Könyvtárának munkatársa 1966. február 28-án kéthetes tanulmányútra Csehszlovákiába utazott.

Mucsi Ferenc, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1966. március 10-től négy héten át Csehszlovákiában végzett kutatómunkát.

P. Mayer Mária és *H. Haraszi Éva*, a Történettudományi Intézet munkatársai 1966. március 22-től április 1-ig a Magyar Tudományos Akadémia bratislavai különmunkahelyén dolgoztak, illetve cseh és szlovák levéltárakban kutattak.

Tokody Gyula és *Szakács Kálmán* egyetemi docensek 1966. március 28-án a Német De-

mokratikus Köztársaság Történelmi Társulatának berlini konferenciájára utaztak.

Stier Miklós, a Történettudományi Intézet segédmunkatársa 1966. március 29-től április 9-ig a MTA bratislavai különmunkahelyének szervezésében szlovák levéltárakban végzett kutatómunkát.

Hegyí Klára, a Történettudományi Intézet tudományos segédmunkatársa 1966. április 5-én hathónapos tanulmányútra a Szovjetunióba utazott.

Zemplén Jolán akadémiai kutató 1966. április 11-én Brünnebe utazott, ahol 5 napon át részt vett az Antik und Gegenwart c. nemzetközi tudománytörténeti konferencián.

Veress Miklós, az Országos Levéltár munkatársa 1966. ápr. 12-én kezdte meg háromhetes csehszlovák tanulmányútját.

Gonda Imre, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1966. április 19-től két héten át a csehszlovák levéltárakban kutatótt.

Kolta János, a Dunántúli Tudományos Intézet tudományos munkatársa 1966. április 19-én a Német Demokratikus Köztársaságba utazott, ahol tanulmányútja során több földrajzi intézetben és kabinetben tartott előadást.

Kövágó László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1966. április 19-én kéthetes szovjet tanulmányútra utazott. Tanulmányútja keretében részt vett és előadást tartott a moszkvai szlavisztikai intézet rendezésében sorra került „Drang nach Osten” c. nemzetközi konferencián.

*

Makkai László, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1965. március 3-tól, *Katus László*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa március 9-től és *Zimányi Vera*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa március 24-től háromhónapos tanulmányúton vett részt Párisban, az École Pratique des Études Historiques-el kötött egyezmény alapján.

Kovács Endre, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1965. április 1-től június 2-ig a bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként a bécsi levéltárakban végzett kutatómunkát.

Patek Erzsébet, a Régészeti Kutató Csoport tudományos munkatársa 1965. április 1-től háromhónapos tanulmányúton vett részt Görögországban a Kultúrkapcsolatok Intézete ösztöndíjasaként.

Gerevich László, a Régészeti Kutató Csoport igazgatója 1965. május 1-én háromhetes olaszországi tanulmányútra utazott.

Márkus György, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1965. május 1-én Ford ösztöndíjasként 1 éves tanulmányútra az Amerikai Egyesült Államokba utazott.

Kontha Sándor, az ELTE Művészettörténeti tanszék tudományos munkatársa 1965. május 17-én kezdte meg háromhetes tanulmányútját a Római Magyar Akadémián.

Zoltai Dénes és *Garai László*, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársai Párisban részt vettek a Sorbonne egyetem esztétikai és művészettudományi intézetének 1965. június 7-én és 8-án rendezett nemzetközi kollokviumán.

Pach Zsigmond Pál lev. tag, *Ránki György*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, *Makkai László*, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa és *Zimányi Vera*, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1965. augusztus 3-án a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság kongresszusára Münchenbe utaztak.

Molnár Erik akadémikus, *Pach Zsigmond Pál* lev. tag, *Ránki György*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese, *R. Várkonyi Ágnes*, a Történettudományi Intézet osztályvezetője, *Kónya Sándor*, az MTA II. Osztályának szaktitkára, *Bartha Antal* és *Kerekes Lajos* a Történettudományi Intézet tudományos munkatársai az Osztály kiküldetésében részt vettek az 1965. augusztus 29-szeptember 5. között Bécsben megrendezett XII. Nemzetközi Történész Kongresszuson.

Varga János, a Történettudományi Intézet munkatársa 1965. szeptember 1-től egy hónapon át a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként bécsi levéltárakban folytatott kutatómunkát.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1965. szeptember 4–12 között részt vett az Association des Amis de P. Teilhard de Chardin Vezelay-ban rendezett tudományos konferenciáján.

Vayer Lajos egyetemi tanár és *Boskovits Miklós* akadémiai kutató 1965. szeptember 5-én Firenzébe utazott és részt vett az ott rendezett Nemzetközi Művészettörténeti Szemináriumon.

Sz. Ormos Mária, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa a l'École Pratique des Études Historiques-el kötött egyezmény alapján 1965. szeptember 10-én kezdte meg háromhónapos párisi tanulmányútját.

Vajda Mihály, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa és *Agh Attila*, az Intézet tudományos gyakornoka 1965. szeptember 13–18 között részt vett a bécsi egyetem filozófiai intézetének Zwettl-ben rendezett szimpóziumán.

Kalicz Nándor régész 1965. november 2-tól két héten át Bécsben tanulmányozta az ottani múzeumok régészeti leletanyagát.

Molnár Erik akadémikus, *Ránki György*, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese és *Hanák Péter*, a Történettudományi

Intézet osztályvezetője 1965. november 9–12 között a Kultúrkapcsolatok Intézete küldetésében részt vettek a Rómában rendezett olasz–magyar történetész megbeszélésen.

Tordai Zádor, a Filozófiai Intézet tudományos munkatársa 1966. január 27-én a Seminar für Ost-Europäische Geschichte Erlangen Nürnberg-i pódium vitájára utazott, ahol előadást tartott.

Pach Zsigmond Pál lev. tag 1966. február 5-én és 6-án részt vett a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Társaság genfi végrehajtó bizottsági ülésén.

Ránki György, a Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese 1966. február 10-én Ford ösztöndíjasként hathónapos tanulmányútra az Amerikai Egyesült Államokba utazott.

Makkai László, a Történettudományi Intézet tudományos főmunkatársa 1966. február 21-től március 4-ig a torinói egyetemen tartott előadásokat.

Hanák Péter, a Történettudományi Intézet osztályvezetője 1966. április 3–6 között részt vett a Bloomingtonban (USA) rendezett Osztrák–Magyar Monarchia történetével foglalkozó konferencián, majd előadásokat tartott különböző amerikai egyetemeken.

Katus László, a Történettudományi Intézet tudományos munkatársa 1966. április 3-tól 7-ig részt vett a Sankt-Pöltenben rendezett „Ausztiria története 1867–1914.” c. tudományos konferencián.

Holl Imre és **Torma István**, a Régészeti Kutató Csoport tudományos munkatársai 1966. április 18-án hathetes tanulmányútra a Német Szövetségi Köztársaságba utaztak.

Hazai nemzetközi rendezvények

A Magyar–Lengyel Történész Vegyes Bizottság 1965. november 1–4 között tartotta soron következő ülését Budapesten és Pécsen. Az ülés keretében az MSZMP Párttörténeti Intézetében a népi demokratikus forradalom kérdéseiről november 1-én tudományos ülésszakot rendeztek, majd a vegyesbizottság november 2-án a Dunántúli Tudományos Intézetben szakmai tapasztalatcserén vett részt és november 3-án Budapesten kialakította 1966. évi munkatervét.

*

A Magyar–Csehszlovák Vegyes Bizottság 1965. november 23–26 között tartotta soron következő ülését Budapesten, illetve Debrecenben. November 23-án kialakította 1966. évi munkatervét, majd november 24-én a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegye-

tem Történeti Intézetében a népi demokratikus forradalom problémáiról szóló tudományos rendezvényen vett részt.

Disszertációs viták

Haraszi Györgyné „A késő feudalizmus udvarház és kastélyépítészete Magyarországon (1527–1711)” c. kandidátusi értekezését 1965. április 14-én védte meg. Az értekezés opponensei Gerő László a műszaki tudományok kandidátusa és Makkai László a történelemtudomány kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság az értekezés fő érdemének a kérdés társadalomtörténeti szempontú vizsgálatát, a történeti és művészettörténeti módszerek összehangolását, a köznemességnek és az udvarházaknak az építészeti-történeti kutatásba való bevonását, valamint az egyes épületek eddigi datálásait módosító részletkutatásokat tartotta. A jelölt aránylag feltáratlan területen jelentős forráskutásokat végzett, a szétszórt anyagot újszerű szemlélettel rendszerezte, így munkája a további feldolgozásokhoz hasznos kiindulásul szolgál. A bizottság feltétlenül szükségesnek tartotta, hogy jelölt — még a mű megjelenése előtt — vegye figyelembe az opponensek által felvetett történeti, építészeti és terminológiai észrevételeket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság javaslata alapján Haraszi Györgynét a művészettörténeti tudományok kandidátusává minősítette.

*

Vértes László „Az őskőkori történelem magyarországi adatai” c. doktori értekezését 1965. június 2-án védte meg. Az értekezés opponensei Banner János, a történelemtudomány doktora, Harmatta János, a nyelvtudományok doktora és Kretzói Miklós, a föld- és ásványtani tudományok doktora voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Vértes László két évtizeden keresztül végzett ásatásai és tudományos munkái a magyar őskőkor történetének lényegében véve új képét alakították ki. Így doktori értekezése tulajdonképpen két évtizedes tudományos munkásságának leszűrt eredményeit összegezi. A disszertáció tudományterülete vezető-kutatási és vizsgálati szintjén állva és azt kiszélesítve elvégzi az eddigi magyar kutatások eredményeinek legkorábbi átértékelését és besorolását és ezzel új vizsgálati és kritikai eredményeivel jelentősen hozzájárul a tudományterület világviszonylatban való továbbfejlesztéséhez.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Vértes

Lászlót a történelemtudomány (régészet) doktorává minősítette.

*

Márkus György „Kritikai megjegyzések Ludwig Wittgenstein értekezéséhez” c. kandidátusi értekezését 1965. szeptember 6-án védte meg. Az értekezés opponensei Telegdi Zsigmond, a nyelvtudományok kandidátusa és Földesi Tamás a filozófiai tudományok kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Márkus György a magyar filozófiai, de a szocialista országok filozófiai irodalmában is nem mindig kellő mélységben elemzett témát dolgozott fel. Írása az utóbbi időknek a polgári filozófiát bemutató és bíráló művei közül kiemelkedik a témakör mélyreható ismeretével és ismertetésével, a hibás fel fogások bírálatainak alapos és meggyőző módjával. A disszerens a szó valódi értelmében behatolt vizsgálódásának tárgyába. Dicséretes alaposággal mélyült el a nyelvelmélet kérdéseiben is, bár munkájának nyelvelméleti irányban való továbbfejlesztésére még szükség van. Márkus György szigorú, marxista bírálatát adja a Wittgensteini filozófiának, nem szorítkozik egyes ellentmondások és tévedések kimutatására. Következésképpen arra törekszik, hogy a Tractatus gondolati építményét a maga egészében, tényleges összefüggésében tárja fel, s a bírálat szerves része ennek a munkának. A szerző a disszertáció vitáján meggyőzően argumentált álláspontja mellett.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Márkus Györgyöt a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

*

Kónya Sándor „Kísérlet a totális fasiszta diktatúra megteremtésére Magyarországon” c. kandidátusi értekezését 1965. június 29-én védte meg. Az értekezés opponensei Ránki György, a történelemtudomány doktora, és Kiss Aladár, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Kónya Sándor disszertációja a Gömböskormány tevékenységének ábrázolásával, programjának részletes feldolgozásával és elemzésével jelentős hozzájárulás ahhoz a kutatómunkához, mely a fasiszmus sajátosságainak tisztázását, osztályhátterének és tömegbázisának bemutatását tűzte feladatául. A dolgozat széleskörű, eddig ismeretlen, feldolgozatlan levéltári anyagra épül, és igen alaposan kiaknázza, elemzi a korszak problémáira vonatkozó, mindeddig alig felhasznált elsődleges nyomtatott forrásokat.

A jelölt sokoldalúan bemutatja a kornak eddig csak vázlatosan, vagy csak részleteiben feltárt történeti eseményeit. Kezdve attól, midőn a válság hatására az uralkodó osztályok túlnyomó többsége a Gömböscsoportot juttatja a kormányzati hatalom élére, egészen addig, míg a nagybirtok és nagytőke konzervatív szárnya mindinkább szembekerül a totális fasiszta kísérlettel. Az uralkodó osztályokon belüli ellentétek bemutatása a disszertáció egyik fő célkitűzése, melyet a jelölt 1935 nyaráig terjedő korszakra vonatkozóan színvonalasan old meg. A munka további fontos eredménye a totális fasiszmus magyarországi tervének beható elemzése, illetve a tervnek az olasz fasiszmus korporatív rendszerével való összehasonlítása. Az opponensek véleménye, a vitaülés — néhány részletkérdéstől eltekintve — nem vonta kétségbe a jelölt által közölt tényeket, értékeléseket. A vita túlnyomórészt néhány hiányra, továbbfejleszthető megállapításra hívta fel a figyelmet. Ezek sorában említhetjük a Gömböskormány, a nemzeti szocialista pártcsoportokkal való kapcsolatát, a totális fasiszmus bevezetése kitűzött programja bukásának kérdését, a fasiszmus és militarizmus összefüggésének elvi problémáját. E kiegészítések szükségességét a jelölt válaszában elfogadta, s máris tanúságot tett a pótlás elvégzésére való alkalmasságról. A bizottság az észrevételeket indokoltan, a választ elfogadhatónak ítélte.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Kónya Sándort a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Serfőző Lajos „A magyarországi Szociáldemokrata Párt a Parlamentben 1922—1926” című kandidátusi értekezését 1965. június 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Szakács Kálmán, és Balogh Sándor, a történelemtudomány kandidátusai voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Serfőző Lajos értekezése alapos marxista-leninista felkészültségről és alkalmazásáról tanúskodik. A jó stílusérzékkel, érdekesen megírt disszertáció a forrásanyag alapos feldolgozásával készült. A dolgozat szakítást jelent az SzDP eddigi egyoldalú ábrázolásával, benne helyes és mértékadó értékelés tükröződik. Az SzDP parlamenti tevékenységének részletes, elemző feltárása új tudományos eredményt jelent a magyarországi munkásmozgalom és a Horthy-korszak első időszakának történelmi feltárásában. A szerző a kritikai észrevételek többségét magáévá tette, így a szocdem-emigráció és az SzDP tevékenységének nemzetközi összefüggései mélyebb elemzését; az SzDP tevékenysége pozitív oldalának elméletileg is átfogóbb

értékelését stb. A bizottság ugyanakkor az opponensi vélemények alapján felhívja a jelölt figyelmét arra, hogy szükséges nagyobb súllyal foglalkozzék az SzDP eszmei koncepciójával és annak kritikai értékelésével. Ugyanakkor a feltárt anyag alapján kívánatos a korabeli irodalommal és az elmúlt években megjelent munkákkal kapcsolatos kritikai állásfoglalás is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Serfőző Lajost a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Urbán Aladár „A nemzetőrség és honvédség szervezése 1848 nyarán” c. kandidátusi értekezését 1965. május 3-án védte meg. Az értekezés opponensei Borus József és Varga János a történelemtudomány kandidátusai voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a vitára bocsátott értekezés témáját tudományos szempontból fontosnak tartja. A szerző a forradalom és szabadságharc első szakasza egyik fő kérdésének, a hadszervezésnek tisztázását tűzi ki vizsgálata tárgyául, azét a kérdését, amelynek korábbi megvilágítatlanul maradása 1848–49 nagy katonai sikereire nem nyújtott magyarázatot. A munka értékét emeli az is, hogy (szemben a hadtörténeti irodalom zömével, amely katonai szakértők terméke, s a kérdés gazdaságtársadalmi vonatkozásait figyelmen kívül hagyta) a nemzetőrség és honvédség szervezésének társadalmi összefüggéseit nagy alapossággal vizsgálja. Lényeges korrekciókat tartalmaz korábbi marxista irodalmunkkal szemben is a Batthyány-kormány tevékenysége (témája határain belül hadszervező munkája) értékelésének kérdésében. Az elérhető teljes forrásanyag alapján (különösen a levéltári anyag igen széles körű felhasználásával) vizsgálja a hadszervezés munkáját. Külön kiemelkedő a nemzetőrség és a honvédség szociális összetételének széleskörű és alapos elemzése, az osztályharc és a hadszervező munka összefüggéseinek érzékelteése. A munka az opponensek és hozzászólók egybehangzó véleménye szerint teljes sikerrel oldotta meg feladatát.

A munka a több oldalú vizsgálat módszerét alkalmazza, példás kutatói lelkiismerettel használja fel adatait. A vita során az alábbi kérdésekben került sor véleménycsere: a nemzetőrség reformkori, ill. 1848. márciusi előtörténete, az osztályharc jelenségeinek vizsgálata, a baloldal állásfoglalása 1848 április végén — május elején a honvédség szervezése kérdésében, a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok hagyományainak hatása a honvédtoborzásnál, az önkéntesség a hon-

védségbe jelentkezésnél, Batthyány szerepének értékelése.

Urbán Aladár a baloldal 1848 április végi — május eleji állásfoglalása kapcsán fenntartja álláspontját, a többi kérdésben elfogadja a kritikai észrevételeket.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Urbán Aladárt a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Láng Istvánné „A szocialista demokratizmus kialakulása és fejlődése néhány problémája” c. kandidátusi értekezését 1965. június 22-én védte meg a Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem Filozófiai Fakultás Tudományos Tanácsa előtt. Ennek alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Láng Istvánnét a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

Lengyel Zsuzsa „A proletárdiktatúra megteremtésének folyamata Magyarországon (1944–1948)” címmel a Társadalomtudományi Akadémia Nemzetközi Kommunista és Munkásmozgalmi Történeti Tanszéke Tudományos Tanácsa előtt 1965. július 14-én védte meg kandidátusi értekezését. Ennek alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Lengyel Zsuzsát a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Pintér Ferenc „A marxista filozófia és a genetika kölcsönviszonyának időszerű kérdései” című kandidátusi értekezését 1965. március 12-én védte meg a Moszkvai Lomonoszov Állami Egyetem Filozófiai Fakultásának Tudományos Tanácsa előtt. Ennek alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Pintér Ferencet a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

*

Szolnoki János „A filozófia pártosságának marxi-lenini elve és az MSZMP harca ennek következtetés érvényesítéséért Magyarországon” c. kandidátusi értekezését 1965. július 5-én védte meg a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományok Akadémiájának Tudományos Tanácsa előtt. Ennek alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Szolnoki Jánost a filozófiai tudományok kandidátusává minősítette.

*

Unger Tibor „A Magyar Szocialista Munkáspárt a mezőgazdaság szocialista átszer-

vezésének és a termelőszövetkezetek megszilárdításának szervezője” című kandidátusi értekezését 1964. július 15-én védte meg a Társadalomtudományi Akadémia Nemzetközi Munkásmozgalmi Tanszéke Tudományos Tanácsa előtt. Ennek alapján a Tudományos Minősítő Bizottság Unger Tibort a történelemtudomány kandidátusává minősítette.

*

Bara János „Az úttörőmozgalom helye és szerepe az általános iskolák nevelőmunkájában, szocialista gyermekközösségeink kialakításában” című kandidátusi értekezését 1965. június 30-án védte meg. Az értekezés opponensei Petrikás Árpád a neveléstudományok kandidátusa és Horváth Lajos az ELTE Pedagógiai Tanszékének adjunktusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy jelölt a kommunista nevelés egész rendszerébe beágyazva vizsgálja az úttörő szervezet helyét, szerepét és nevelő munkáját, tehát átfogó rendszerezésre törekszik. Figyelemre méltó eredménye a dolgozatnak, hogy a mozgalom részletes pedagógiai elemzését adja. A dolgozat rendkívül gazdag tapasztalati anyagra és hosszú személyes gyakorlati munkára épült. Az indukció és dedukció módszerét szerencsésen ötvözi.

A nyilvános vitában a pedagógia központi problémája, az aktív és az önkormányzat értelmezése és viszonya, valamint az úttörő munka politikai mozgalmi jellege körül bontakozott ki vita. Jelölt az indokolt kritikái észrevételeket elfogadta, azokra alapján tudományos színvonalú és kielégítő válaszokat adott.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Bara Jánost a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

*

Párducz Mihály „Magyarország szkíta kora” c. doktori értekezését 1965. november 15-én védte meg. Az értekezés opponense Banner János, a történelemtudomány doktora, Harmatta János, a nyelvtudomány doktora és Szilágyi János György, a történelemtudomány kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy a doktori értekezés alapvető eredménye a hazai szkítakor emlékeinek szinhetikus feldolgozása az ártándi lelet köré csoportosítva. Ez a magyarországi szkíta kori leletanyag első, történeti igényű összefoglalása. Érdeme mindenekelőtt a szkíta kor kronológiájának minden eddiginél gondosabb tisztázása, különösen a korszak kezdetét illetően.

Új eredményeit és a hozzájuk fűződő hipotéziseit határozottan elválasztja egymástól. Eredményeit a vonatkozó magyarországi emléktanyag lehető legteljesebb ismeretében érte el. Munkáját a külföldi emléktanyag irodalma alapos ismeretében végezte. Szigorú kritikával választotta ki a valóban szkíta eredetű leletanyagot tartalmazó csoportokat, kizárva több, eddig tévesen szkíta etnikummal kapcsolatba hozott leletet. Értékelése komplex: a tipológia, írásos források, zoologia, technika adataival egybehangolt. Szintézisében távlatokat nyit meg, meghatározza a további tennivalókat is.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Párducz Mihályt a történelemtudomány (régészet) doktorává minősítette.

*

Zibolen Endre „Embernevelés és ipari képzés Pestalozzi pedagógiájában” című kandidátusi értekezését 1966. február 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Földes Éva, a neveléstudományok doktora és Szarka József, a neveléstudományok kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította, hogy Zibolen Endre disszertációja közel két évtizedes kutatómunka eredménye. Érdeklődése, felkészültsége és tájékozottsága lehetővé tette, hogy eredményesen oldja meg a feladatot. A hazai pedagógiai irodalomban kiemelkedően értékes, kiérlelt és nemzetközileg is figyelmet érdemlő, a források alapos ismeretére épülő marxista szintézist alkotott, amely jelentősen meghaladja azokat a követelményeket, amelyeket kandidátusi értekezés előtűzünk. A témaválasztás, a Pestalozzi életmű egy szektorának kiemelése és elemzése két szempontból is szerencsés. Egyrészt azért, mert Pestalozzi pedagógiai mondani-valójának egyik sarkköve az embernevelés és az ipari képzés összekapcsolása, másfelől azért, mert éppen ez a kérdés kínálja napjaink számára talán a legtöbb tanulságot, a szó helyes értelmében vett aktualitást. Az értekezésben minden vonatkozásban megmutató magasságú tudományos igényességhez méltó a munka formája, stílusa, s ezzel egy szersz mind példát mutat arra, hogyan lehet és hogyan kell komoly tudományos problémákat irodalmi szinten, mindenki számára közérthetően feldolgozni. A bizottság a munkát kiadásra minden változtatás nélkül alkalmasnak, kiadását fontosnak tartja. A dolgozat lényegét érintő vitatott kérdés nem volt. Az elhangzott néhány kritikai észrevételre a disszertáció kielégítő választ adott.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján

Zibolen Endrét a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

Veress Judit „A marxista történelemtanítás módszertanának elvi alapjai” c. kandidátusi értekezését 1965. december 21-én védte meg. Az értekezés opponensei Elekes Lajos lev. tag és Ábent Ferenc, a neveléstudományok kandidátusa voltak.

Kiküldött bírálóbizottság megállapította; napjainkban szükségszerűen a pedagógiai érdeklődés előterébe kerül a tudományosan megalapozott módszertani törvényszerűségek és eljárások feldolgozása, akár a hazai reformtörekvéseket, akár a világszerte jelentkező irányzatokat vizsgáljuk. Így a téma aktuális, szükséges, kidolgozása helyes.

A jelölt a témát egy évtizedes kutató munkával dolgozta ki, kutatási metodológiája összetett: óralátogatások, megfigyelések, kísérletek, történeti- és összehasonlító vizsgálatok egyaránt szerepelnek; az elméleti vizsgálódások kísérleti megalapozást nyernek. A szakirodalom áttekintése széleskörű, jó kritikai érzékkel és tudatossággal elemzett munka. Érdeme a disszertációnak, hogy a történelemtanítás és módszertanának fogalmát meghatározza, más és tudományokkal kimutatható kapcsolatait elemzi. Helyesli a bizottság a történelemtanítás olyan lehetőségeinek feltárását, amelyek az önművelés

ma már hozzáférhető formáit és módjait (könyv, rádió, televízió, film stb.) felhasználva, változatos szerkezetű és felépítésű óratervezést tesz lehetővé, és segít a sablonok kiküszöbölésében. Figyelemre méltóak a történelemnek, mint tantárgynak nevelő hatásáról, a tartalom és forma kapcsolatáról, a módszerek változatos felhasználásáról tett megjegyzések. A konkrét és absztrakt viszonyának fejtegetése az oktatási folyamat további vizsgálatához és differenciáltabb megfogalmazásához ad indító gondolatot. A jelölt állást foglal tudományrendszertani kérdésekben, s korszerű a módszertanra, mint a pedagógiai tudományokon belül viszonylagosan önálló tudományra vonatkozó koncepciója. A vitatott kérdések is előremutatóak, és alapul szolgálnak további kutatásokhoz. A disszertáció jelentős hozzájárulás a marxista történelemtanítás problematikájának megoldásához és komoly segítség a pedagógiai gyakorlati munkához. Az eredmények megismerését megkönnyíti a dolgozat világos szerkezete és szabatos stílusa.

A Tudományos Minősítő Bizottság a bírálóbizottság egyhangú javaslata alapján Veress Juditot a neveléstudományok kandidátusává minősítette.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. V. 10. — Terjedelem: 5, 75(A/5) ív,

---

66.62489 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ara: 13,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

<i>Mátrai László</i> : Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztály Vezetőségének beszámolója kibővített osztályülésen	141
<i>Elekes Lajos</i> : Osztályharc és rendi ellentétek a Mohács előtti Magyarországon	165
<i>Kosaras István</i> : Statisztikai módszerek alkalmazása a didaktikai—metodikai kutatómunkában	187
Krónika	195

Megjelent 1966. IX. 25-én

A MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK

KÖZLEMÉNYEI

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

SZERKESZTI

MÁTRAI LÁSZLÓ

XV. KÖTET

4. SZÁM

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST
1967

II. OSZT. KÖZL.

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA
FILOZÓFIAI ÉS TÖRTÉNETTUDOMÁNYI OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

A szerkesztő bizottság tagjai

GEREVICH LÁSZLÓ, MÁTRAI LÁSZLÓ, MOLNÁR ERIK

Szerkeszti

MÁTRAI LÁSZLÓ

Technikai szerkesztő

FARKAS MÁRTON

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., NÁDOR U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei változó terjedelmű füzetekben jelennek meg és az Akadémia II. Osztályának előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a filozófiai és történeti tudományok (filozófia, történelem, régészet, művészet-történet, pedagógia) köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Magyar Tudományos Akadémia
II. Osztályának Közleményei
Budapest V., Nádor u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Minden szerzőt megjelent munkájáért 50 különlenyomat és nyomtatott 40 000 „n”-ként 400,— Ft tiszteletdíj illeti meg. Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzésére vagy továbbítására nem vállal.

A Közlemények előfizetési ára belföldi címre 40,— Ft, külföldi címre 60,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Bp., V., Alkotmány u. 21. Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 05-915-111-46), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest, I. Fő u. 32., Magyar Nemzeti Bank egyszámlaszám 43-790-057-181) útján eszközölhetők.

A Magyar Tudományos Akadémia II. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Archeologica*
2. *Acta Historiae Artium*
3. *Acta Historica*

Acta Archeologica szerkesztősége: Budapest V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historiae Artium szerkesztősége: Budapest, Egyetem Művészettörténeti Tanszék, V., Pesti Barnabás u. 1.

Acta Historica szerkesztősége: Budapest I., Üri utca 51—53.

MOLNÁR ERIK

kétszeres Kossuth-díjas akadémikus, egyetemi tanár, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, a Magyar Tudományos Akadémia elnökségének tagja, a Magyar Történelmi Társulat elnöke, az Eötvös Loránd Tudományegyetem és a Krakkói Jagelló Egyetem díszdoktora 1966. augusztus 8-án, 72. életévében, rövid szenvedés után elhunyt.

*

Molnár Eriket a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevében Cseterki Lajos, az MSZMP KB titkára, a Magyar Tudományos Akadémia részéről Erdei Ferenc, az MTA alelnöke, búcsúztatta el. A tanítványok nevében Ránki György, az MTA Történettudományi Intézet igazgatóhelyettese vett búcsút*

A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága nevében szomorú szívvel, mélységes megihatottsággal búcsúzom Molnár Erik elvtárstól, pártunk hűséges fiától, a nagyszerű kommunista tudóstól.

Halála nagy veszteség mindnyájunknak: népünknek, pártunknak, az egész magyar tudományos életnek. Hirtelen távozott közülünk. Néhány hete még közöttünk élt és dolgozott; alkotó ereje teljében kereste, kutatta a tudományos válaszokat mai életünk nagy fontosságú elméleti kérdéseire. De a gondolatokat, amelyek az utóbbi hónapokban érlelődtek fejében, a megoldásokat, amelyek talán éppen az utóbbi napokban derengtek fel tudatában, már nem közölhette velünk; ezeket immár másoknak kell megfogalmazni számunkra. Bár az egyes ember élete véges és az élet tovább megy előre, mégis nehéz tudomásul venni, hogy Molnár Erik elvtárs már hiányzik sorainkból. Ezért

* Az alábbiakban teljes terjedelemben közöljük a gyászbeszéd szövegét.

a végbúcsú perceiben mindnyájunk szívét a fájdalom érzése szorítja össze, amikor arra gondolunk, hogy a szocializmus építésének, a marxista—leninista tudomány továbbfejlesztésének nagy és lelkesítő munkájában ezután őt is nélkülöznünk kell.

Molnár Erik elvtárs haladó gondolkodású pedagógus családból származott, ő maga jogász lett. Széles körű műveltségű, a társadalomtudományok megismerésével pedig tudományos világnézetű emberré fejlődött. Harcos forradalmárrá azonban azoknak az ismereteknek és eseményeknek a hatása alatt vált, amelyeket orosz földön és itthon szerzett. A Magyar Tanácsköztársaság dicsőséges harcaiban hadifogsága miatt nem vehetett részt, mert csak később tért haza. Mikor visszaérkezett, Magyarországon az ellenforradalom sötét uralmával találta szemben magát, de hamar megtalálta a forradalom harcosainak soraiba vezető utat.

A szülői ház hagyományai, a munkásosztály ügyét szolgáló tanár apjának, kommunista jogász bátyjának hatása, az imperialista rablőháború élményei, az orosz munkásosztály és a Magyar Tanácsköztársaság forradalmi harcai nemcsak a körülötte lejátszódó események megértésére, hanem cselekvésre ösztönözték. Arra, hogy életét, munkásságát a forradalmi párt szolgálatára szentelje.

1928-tól kezdve már mint az illegális párt tagja dolgozik és harcol népünk felemelkedéséért, a szocialista eszmék győzelméért. Olyan munkása volt pártunknak, aki a munkásosztály érdekét, a párt céljait, törekvéseit sohasem tévesztette szem elől; szerényen, de kiemelkedő módon szolgálta azokat. A párt mindjárt az elméleti munka területére irányította: a 100 %, a Társadalmi Szemle, a Korunk, a Gondolat hasábjain támogatta, segítette a forradalmi munkásmozgalom, a párt politikai küzdelmeit. A kommunista gondolatok hirdetése, a társadalmi igazságok bátor kimondása, a kommunista perekben elvtársai védelmében betöltött tisztje maga után vont a horthysta hatóságok állandó zaklatását, majd az internálást.

Tudását és gazdag munkásságú életét a szocializmus győzelméért vívott harcnak szentelte. Megérte hazánknak, melyet ő forrón szeretett, — a felszabadulását, a szocializmus eszméinek megvalósulását, népünk politikai, gazdasági, kulturális felemelkedését, amelyet életével, munkájával töretlenül szolgált.

A felszabadulás után folytatja sokrétű munkásságát. Jelentős részt vállal a politikai és tudományos közéleti tevékenységből. A debreceni Ideiglenes Kormánynak népjóléti minisztere, azután moszkvai nagykövet, igazságügy-miniszter, külügyminiszter, a Legfelső Bíróság elnöke. Hazánk felszabadulásától kezdve élete utolsó napjáig megszakítás nélkül tevékenyen részt vett az új utakra lépett magyar társadalom alakításában, a körülöttünk élő népekkel, mindenekelőtt a szovjet néppel való barátságunk kiszélesítésében.

A felszabadulás óta megszakítás nélkül tagja az Országgyűlésnek. Fáradtságot nem ismerve képviselte választóinak, dolgozó népünknek érdekét. Az

Interparlamentális Unió tagjaként sok külföldi barátot szerzett népünknek, munkájával erősítette hazánk nemzetközi tekintélyét.

Tudományos munkássága is gyors ütemben bontakozik ki: a Történettudományi Intézet vezetőjeként, az Eötvös Loránd Tudományegyetem tanáráként egyaránt kiveszi részét mind a pedagógiai, mind a tudományos alkotó munkából.

Életének nem volt olyan szakasza, amelyben társadalmi és tudományos munkája elszakadt volna egymástól. Molnár Erik elvtárs kommunista tudós volt, aki mindig és mindenkor tudományos munkáját gyakorlatára, gyakorlatát tudományos munkájára alapozta. Nálunk érthetően gyakran hangoztatják a tudomány és a társadalmi gyakorlat, az élet elválaszthatatlan kapcsolatának szükségességét, nem egyszer ott is és akkor is, amikor talán nem kellene. De Molnár Erik elvtárs esetében egyszerűen lehetetlen erről nem beszélni. Mert gyakorlati és tudományos munkásságának a szerves egysége nemcsak sokoldalúságát, óriási felkészültségét tanúsítja, hanem elsősorban tudatos pártosságát, amely magatartásának, munkamódszerének egyik leglényegesebb vonása.

Személyes képességei mellett a párttal való összeforrottsága játszik meggyőződésem szerint nagy szerepet abban, hogy tudományos munkásságában is olyan sokoldalúnak bizonyult. Három tudomány: a filozófia, a közgazdaság- és a történettudomány területén alkotott maradandót. A filozófia területén a dialektika és a társadalom fejlődéstörvényeinek az összefüggéseit kutatta. A közgazdaságtanban a jelenkori kapitalizmus problémáira keresett új, a szocializmus számára értékesíthető válaszokat. Történettudományi munkásságában elsőnek nyújtja a magyar nép történetének marxista—leninista elemzését, a honfoglalástól Mohácsig. Természetesen a tudomány feladata e gazdag életmű értékelése, eredményeinek megfelelő méltatása. De ami módszerét, emberi és tudós mivoltát illeti, ennek képe már régen tisztán áll előttünk.

Egyszerűség és szerénység jellemezték és ezeket a tulajdonságait nem valamiféle „megszokottságból” hangoztatjuk róla. Ezek valóban a kommunista ember, a kommunista tudós jellemvonásai, amelyekért mindazok, akik személyesen ismerték, — szerették és tisztelték. Mélységes humanizmus hatotta át egész működését, életművét.

Szenvedélyesen küzdött minden ellen, ami népünket megosztotta: a nacionalizmus, az irredentizmus, a vallási előítéletek, a faji megkülönböztetések, a munkásmozgalom egységét megbontó nézetek ellen. Egyik előharcosa volt annak az egységes magyar társadalomnak, amelyről tudta, hogy csak a szocializmus talaján jöhet létre, s válhat további sikerek és eredmények valószínű forrásává.

Nem véletlen, hogy utolsó éveiben a magyar és mindenfajta nacionalizmus elleni küzdelem elméleti segítésére és a marxizmus szövetségi politikájával összefüggő elméleti kérdések vizsgálatára irányította fő figyelmét; szerves

folyománya, logikus következménye volt ez egész addigi életművének, emberi és tudósi magatartásának.

Materialista világszemléletű, dialektikus gondolkodású ember volt, s mert úgy tartotta, hogy „a dialektika nem más, mint az élet ritmusának a lüktetése” sohasem kapaszkodott régi tételek szavaiba, hanem szükségszerűen szembenállt minden dogmatizmussal. Munkássága annak is tanúsága, hogy kell alkotó bátorsággal, s egyben tudományos felelősségtudattal hozzányúlni az úgynevezett kényes kérdésekhez. Tudományos munkásságát a széles elméleti megalapozottság és tárgyi ismeret, a marxizmus alkalmazására való törekvés jellemezte. A marxizmus számára iránytű, bátor gondolatainak forrása, a tudományos munka eszköze és módszere volt. Szilárd elvhűsége, személyi szempontoktól mentes tudományos tárgyilagossága miatt munkatársainak, vitapartnereinek a megbecsülése vette körül.

Molnár Erik elvtárs elméleti bátorságával, vitákat kavará, s mégis megfontolt merészségével elősegítette a marxizmus—leninizmus elméleti művelését, széles körű elterjesztését és népünk szocialista tudatának kialakítását.

Eredményes munkásságát pártunk, népünk a felszabadulás óta mindinkább megbecsülte. Akadémikus lett, s számtalan kitüntetés adományozása mellett kétszer jutalmazták Kossuth-díjjal. De művének igazi jutalma belőle, magából, tulajdon értékeiből következik. Mert amit alkotott, mellőzhetetlen kiindulópontja az e téren továbbfolyó kutatásoknak, nélkülözhetetlen abban a nagy társadalomépítő munkában, amelyet pártunk vezetésével végzünk továbbra is a magyar nép felemelése, boldog szocialista életének a kibontakoztatása érdekében.

Molnár Erik elvtárs pártunk hű fiaként szerényen élt és bátran alkotott. Életművével beírta nevét népünk igaz történelmébe. Szomorú szívvel búcsúzunk Tőled, Molnár Erik elvtárs, s emléked megőrizzzük abban a világban, amelynek eléréséért és kiteljesítéséért egész életed áldoztad.

Cseterki Lajos

*

Molnár Erikről a tudósról, az akadémikusról mondom el búcsúszavunkat a Magyar Tudományos Akadémia nevében és a pályatársak részéről.

Kivételesen gazdag és kiemelkedően jelentős tudósi pálya volt a Molnár Eriké. Nem úgy kezdte, hogy eltökélten tudós akart volna lenni, aki megfontoltan mérlegeli lépéseit, amelyek a halandók Akadémiájához és a halhatatlannak Pantheonjához vezetnek. Aziránt hajtottá ellenállhatatlan vágy, hogy megismerje a történelem és a társadalom törvényeit, s ezek mind mélyrehatóbb ismeretével járuljon hozzá a társadalom átalakításához. Ezért lett igazi tudós és ezért lett az élő gyakorlat formálója is.

Molnár Erik annak a középosztályi-értelmiségi rétegnek a fiaként született 1894-ben, amelynek oly sajátos és kritikus szerepe volt nemzetünk törté-

netében, a népelnyomó tőkés-földbirtokos uralkodóosztályok és a felemelkedésért küzdő parasztság, s a felszabadulásáért szervezkedő munkásság közötti harcban. Ebből a rétegből való azoknak a hosszú sora, akik eszméket és érveket kovácsoltak a népelnyomó uralom, a szentistváni Magyarország, s a császári és királyi monarchia alátámasztására. De ugyanebben a történelmi ágyban születtek azok is, akik — értelmiségi létükhöz híven — a nép szószólói lettek, s a munkások és parasztok felszabadulásának, a nemzet haladásának a zászlóvivői voltak. A haladó gondolkodású apa és testvér eleve az utóbbi irányba indították el *Molnár Eriket*.

Ő is úgy kezdte pedig a pályáját, ahogyan ennek az értelmiségi rétegnek a gyermekei általában kezdték. Az érettségi után jogász lett, majd katona a monarchia hadseregében, aki az orosz hadifogság után Budapesten és Bécsben fejezte be egyetemi tanulmányait, s jogi oklevelet szerzett, majd ügyvédi és bírói vizsgát tett. Ilyen pályakezdés után lett ügyvéd Kecskeméten, s így élt, dolgozott és harcolt a Horthy-korszak két évtizedén keresztül ebben a városban. S itt fordult pályája a tudomány és politika kettős sínjére.

A ráfordítás tulajdonképpen nem is volt fordulat. A gondolkodó és igazságkereső fiatal ügyvéd magától értetődően vált részesévé a város társadalmi harcainak, s testvére, a tragikus sorsú Molnár René ösztönzésére bekapcsolódott a munkásmozgalomba és tagja lett az illegális kommunista pártnak. A gyakorlati politikai munka szorította rá a társadalom és a történelem kutatására. A nehéz és bonyolult politikai kérdések feleletét pedig nem kereshette másutt, mint a társadalom és történelmi mozgása törvényeinek a felkutatásában. Így lett a társadalomtudományok marxista művelője *Molnár Erik*.

Majdnem anélkül lett *történész* — mondotta —, hogy akarta volna. De mert beleütközött az akkori társadalom problémáiba, az előzmények után kezdett kutatni. Figyelme először a *francia forradalom és a francia munkásmozgalom* története felé irányult. Majd mind mélyebbre hatolt a *magyar agrárkérdés* vizsgálatába. A földbirtokviszonyok alakulása, majd a parasztság osztálytagozódása voltak történelmi kutatásainak a fő témái, s e vizsgálatai később törvényszerűen szélesültek az *egész magyar társadalom történetének a kutatására*, előbb az Árpád-korig, majd Mohácsig és tulajdonképpen a jelenkorig.

Molnár Erik elsősorban és főképpen *történész* volt, de korántsem csak az. A történettudományt nem bezárkózó szaktörténészként művelte, hanem mint a társadalom fejlődésének általános tudományát, amely nyitva van a *filozófia*, a *közgazdaságtan* és a *szociológia* számára. A társadalomról szóló ismeretek polihisztora volt *Molnár Erik*, s e sokoldalúsága nem tudói kíváncsiságból fakadt, hanem az élő társadalmi-politikai problémák megoldásának a felelősségérzetéből.

Aki így állt szembe kora társadalmi kérdéseivel és annak előzményeivel, az nem lehetett más, mint *marxista*. Tudományos pályájának legnagyobb értéke,

hogy a marxi fegyverzetet alkotóan, bátran és meg nem alkuvóan alkalmazta jelenkori és régmúlt társadalmi viszonyok feltárására és értelmezésére. Ez a képessége óvta meg attól is, hogy elveszítse a társadalom és a történelem megbízható megismerésének a fonalát és attól is, hogy dogmatizmusba merevedjék. „A marxizmus tudományosságát nem haladhatja meg az idő — vallotta egyik fiatalkori vitáiratában —, mert a marxizmus önnönmaga megtartása mellett önnönmagának folyamatos meghaladása az időben; a marxizmus nem lehet dogmatikus, mert egyetlen dogmája a dogmák elvetése; nem merevedhet meg, mert szelleme maga a hajlékonyság; nem bízhatja magát emberfölötti törvényekre, mert számára törvények működése és emberi cselekvés azonosak; nem szállhat el belőle az élet, mert ő maga nem más, mint az élet ritmusának lüktetése.”

Ez az elvi alap, ez a hitvallás teszi érthetővé *Molnár Erik* tudósi és emberi magatartásának egészét is, részleteit is. Ebből folyik, hogy nem illusztrálója volt az elméletnek, hanem értelmezője a valóságnak. Nem elvont okoskodás szülte az ő szemléletében az elmélet és a gyakorlat egységét, hanem az élő gyakorlat igazi megismerésének a szerepét töltötte be az elmélet még oly absztrakt szféráiban is. És ebből az alapvetően tudományos marxista meggyőződéséből folynak társadalomkutatói és történetírói munkájának elévülhetetlen erényei.

Az osztályok történelmi küzdelmének a vizsgálata az a vörös fonal, ami végighúzódik társadalmi-történeti kutatásain. Azonban az ő kezén nem vált vértelen sémává az osztályharc marxi elmélete, az osztályok harca az ő szemléletében nem mint a történelmi folyamat végső és egyetlen oka szerepel, hanem mint következmény, mint megjelenési forma. „Mi pedig — írta erről —, ha a történetet ugyanúgy írjuk meg, mint osztályharcok történetét, de az osztályharcot nem vezetjük vissza a gazdasági viszonyokra, a termelőerők fejlődésére és ezeknek a gazdasági viszonyokkal való összeütközésére, az ilyen történelem nem a marxista—leninista elméleten, hanem valamiféle voluntarista erőszak-elméleten fog alapulni.”

Másik fővonása tudományos életművének: *dialektikus szemlélete és módszere*. 1933-ban folytatott vitájában így írt erről: „A marxista dialektika a dolgokat a maguk végső fokon nem uniformizálható egyéniségében, folytonos változásokban, egyetemes, folytonosan változó, rendkívül bonyolult összefüggésükben, örök mozgásban levő egység szolidáris megjelenési formáinak tekinti. Ezért számára a dolgok, amint sohasem teljesen azonosak egymással, úgy soha nem is merev ellentétek. Amint tehát a marxizmus nem hisz a dolgok, a társadalmak örök formáiban, úgy nem hisz róluk alkotott örök igazságokban sem. Számára az igazság is folytonos mozgásban levő folyamat, amely a jobban megfigyelt régi és az új tények kívánta folytonos korrekciók segítségével halad egy elérhetetlen, egyedül folyton változó — de egyben mind egyre tökéletesedő — relatív formában adott abszolút igazság felé. És a társadalmi fejlődés törvényeit nem helyezi el az emberen kívül, az emberek fölé, hanem egyedül az emberi

cselekvésben, az emberi akaratban, az emberi cselekvés, az emberi akarat által látja megnyilvánulni őket.”

Molnár Erik nyílegyenes pályája és sokoldalúan gazdag életműve nagy örökséget hagy ránk. Néhány befejezett nagy mű és nagyszámú jelentős tanulmány maradandó értéként a miénk. Úgyis, hogy a társadalomról szóló ismeretek mélyről fakadó forrásaként meríthetünk belőle, s úgyis, hogy a kutató módszeréből és fáradhatatlan igazságkereső szenvedélyéből mindig ösztönzést nyerhetünk.

És emberi emléke sem fog elhalványulni. Soha nem feledhetjük el a szigorú és szűkszavú tudóst, az éles vitázót, a megfontolt tudománypolitikust és a meggyőződését tántoríthatatlanul követő politikust. És azt az embert sem, aki hideg fővel és parázsló-lángoló szívvel élte végig a történelemnek azt az eseményekben példátlanul gazdag időszakát, amit *Molnár Erik* pályájának két évszáma jelez: 1894—1966. Amit együtt éltünk át, s amiért vele együtt dolgoztunk, azt ezután nélküle kell folytatnunk, de mégsem részvétele nélkül: művei és emberi emléke most már elválaszthatatlan része politikai és társadalmi harcainknak, hazánk tudományos életének.

Erdei Ferenc

*

Felmérhetetlen veszteség érte Molnár Erik elhunytával az Akadémia Történettudományi Intézetét, a Magyar Történelmi Társulatot, az egész magyar történettudományt. Az évszázad legkiválóbb magyar történészét búcsúztatjuk, aki úttörője volt a tudományos történetírásnak hazánkban, aki hallatlan gondolatgazdagságával megalapozta marxista történetfelfogásunkat s orosz-lánrésze volt annak eredményeiben.

Molnár Erikben a forradalmi szenvedély, a munkásosztály, a Kommunista Párt ügye iránti lelkesedés elválaszthatatlanul összefonódott a tudományos igazság megismerésére törő lankadatlan vággyal, kivételes intelligenciával és törhetetlen kitartással. Tudta s hirdette, bátrabban mint mások, hogy a kutatás lényege a merész problémafelvetés, hogy az eruditio, a szenvedély a haladás ügyéért a tudományos igazság mély megbecsülésével kell párosuljon. Harcos tudós volt, egész élete, tudományos életműve harc volt, a felszabadulás előtt a marxizmus nyílt ellenségei, a felszabadulás után a marxizmus ellenségei, és ha kellett, a „marxizmus klerikálisai” ellen.

Mélyen melegszívű ember volt, telve a költészet, a líra iránti szeretettel, de gondolkodását a legtisztább racionalizmus vezette, ezért volt idegen tőle egész életében minden frázis, sallang.

Mélyen szerette hazáját, népét, ezért volt egész életében meggyőződéses internacionalista.

Tudatos történész volt, aki felismerte, hogy a történész saját korában él, s maga is aktív formálójává kell váljék korának, ami nélkül nem születhet

igazán nagy tudományos életmű. Alkotásainak nagysága nem utolsósorban abban állt, hogy bár mindig a tudományos mélységet kereste, s nem kívánta az olcsó sikereket, felszínes megoldásokat, mindig tisztában volt azzal, hogy a társadalomtudomány nem állhat meg a jelen előtt, annak megismerésévé és megértésévé, annak szerves részévé kell válnia. Ehhez a felfogáshoz híven, egész életével és tudományos oeuvre-jével a jelenkorban élt, s mindig e kor-szak megváltoztatását szolgálta tudományos munkássága.

Marxista volt tehát a szó legigazibb és legnemesebb értelmében, úgy és azért magyarázta a világot, hogy megváltoztatását segítse.

Munkái nemcsak hazánkban váltak ismertté, de mint ezt számos nemzetközi elismerés is tanúsítja, határainkon túl is széles visszhangra találtak.

Gondolatainak hatalmas tárháza pedig nemzedékeken át útmutatója a magyar történet kutatásán fáradozóknak.

Barátainak, munkatársainak, tanítványainak, kiknek most örökre búcsút kell venniük tőle, nem lehet más kötelességük, mint képviselni és harcolni azért a marxista gondolatért, melyet ő hirdetett és melyért ő harcolt, melynek szellemében irányította a Történettudományi Intézet és a Történelmi Társulat munkásságát. Evvel tudjuk legjobban szolgálni emlékét, kifejezni elismerésünket életműve iránt. A Történettudományi Intézet dolgozói és a magyar történészek e fájdalmas pillanatban csak egyet tehetnek: megvédeni és követni marxista gondolatainak tisztaságát, továbbmenni bátran azon az úton, mely számára oly drága volt, melyre egész életét tette: a társadalmi haladást szolgáló tudomány útján, a szabad, bátor gondolkodás és tudományos igazság feltárásának útján.

Ránki György

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

II. OSZTÁLYÁNAK KÖNYVKIADÁSI TEVÉKENYSÉGE

1950—1965

EMBER GYÖZŐ

Ez a beszámoló a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának 1950 és 1965 közötti könyvkiadási tevékenységéről szólva csak azokra a tudományágakra terjed ki, amelyek a beszámoló időpontjában az Osztályhoz tartoznak. Ezek: filozófia, történelem, régészet, művészettörténet, pedagógia. Nem foglalkozik a beszámoló azokkal a tudományágakkal, amelyek az Akadémia 1949-ben történt újjászervezése után több éven át az Osztályhoz tartoztak, utóbb azonban más osztályokhoz kerültek. Ezek: néprajz, állam- és jogtudomány, közgazdaságtudomány, szociológia, földrajz. E tudományágak akadémiai könyvkiadásáról azok az osztályok hivatottak beszámolni, amelyekhez jelenleg tartoznak.

A beszámoló csak az Akadémiai Kiadónál megjelent művekkel foglalkozik. Figyelmen kívül hagyja a II. Osztályhoz tartozó akadémiai intézmények (intézetek, társulatok) gondozásában más kiadóvállalatoknál megjelent munkákat, noha tágabb értelemben azok is az akadémiai könyvkiadáshoz tartoznak, s tárgyalásukkal teljesebb lenne az erről adott tájékoztatás. Minthogy azonban az akadémiai könyvkiadás túlnyomó része az Akadémiai Kiadónál történik, s az Akadémiának közvetlenül csak ezt a kiadóvállalatot van módjában irányítani, ami egyben azt jelenti, hogy e vállalat tevékenységéért felelős is, indokolt az akadémiai könyvkiadásnak szűkebb, csak az Akadémiai Kiadónál megjelent művekre korlátozott értelmezése.

A beszámoló csak a könyvkiadás kérdéseivel foglalkozik, a folyóiratkiadást figyelmen kívül hagyja. Csak a teljesebb áttekintés kedvéért említi meg, hogy a II. Osztályhoz tartozó öt tudományágnak az Akadémiai Kiadónál nyolc magyar és három idegen nyelvű folyóirata jelenik meg. Ezek a következők:

A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi
Osztályának Közleményei,
Magyar Filozófiai Szemle,
Századok,
Történelmi Szemle,

Levéltári Közlemények,
 Archaeológiai Értesítő,
 Művészettörténeti Értesítő,
 Magyar Pedagógia,
 Acta Historica,
 Acta Archaeologica,
 Acta Historiae Artium.

Magyar nyelvű akadémiai folyóirata tehát az Osztályhoz tartozó mind az öt tudományágnak van, a történelemnek nem is egy, hanem három. Idegen nyelvű akadémiai folyóirata a filozófiának és a pedagógiának nincsen.

A folyóiratok rendszeres megjelenése könnyít a könyvkiadáson, a kisebb értekezések egy része bennük közölhető. A folyóiratok megszabott terjedelme azonban nem teszi lehetővé, hogy minden kisebb értekezés bennük jelenjék meg, amint az kívánatos lenne. A kisebb tanulmányok jelentős részének a közzététele a könyvkiadást terheli.

A beszámoló csak az Akadémia 1949 őszén történt újjászervezése után, tehát az 1950 óta megjelent könyvekkel foglalkozik. Az 1966-ban megjelent könyveket már nem veszi figyelembe, egyrészt mert ennek az évnek a könyvkiadása még nem zárult le, másrészt mert e könyvek értékeléséhez szükséges bírálótok, ismertetések még nem állanak rendelkezésre.

Öt tudományágnak az Akadémia közvetlen irányítása alatt működő egy kiadóvállalatnál tizenhat év alatt megjelent könyveiről ad tehát számot e beszámoló.

*

Mielőtt az Osztály által irányított, az Akadémiai Kiadónál történő könyvkiadás eredményeinek és hiányosságainak általános és részletesebb ismertetésére térnénk, szükségesnek látszik néhány szót szólni arról, hogy a könyvkiadás irányítása az Osztály részéről miként történik. Az eredmények és hiányosságok megvilágításához ez is hozzátartozik.

Az akadémiai könyvkiadás tervszerűen folyik. Az Osztálynak kétféle könyvkiadási terve van: a távlati vagy keretterv és az operatív terv. A távlati vagy kerettervben azok a munkák szerepelnek, amelyeknek megjelentetését az Osztály indokoltnak tartja, annak meghatározása nélkül, hogy mikor fognak megjelenni. Az operatív tervben azok a munkák szerepelnek, amelyek egy adott évben megjelennek, és csak annyi mű, amennyi az adott évben megjelenhetik. Jelenleg évente 850 szerzői (A5) ív terjedelem áll az Osztály rendelkezésére, az operatív terv ezt a terjedelmet veszi alapul. Az operatív tervnek tartalékrésze is van, amely kb. ugyanannyi művet tartalmaz, mint a főterv. Ilyen nagyméretű tartaléktervre azért van szükség, hogy a Kiadó idejében foglalkozhassék a következő évben megjelenő munkákkal, szerződéseket köt-

hessen, lektori megbízatásokat adhasson, a kiadói szerkesztést időben megkezdhesse stb. A következő év operatív főterve a tartaléktervre épül.

Az Osztály évente kétszer foglalkozik a könyvkiadási tervekkel. Tavasszal (rendszerint márciusban) felülvizsgálja és kiegészíti a távlati vagy keret-tervet, ősszel pedig (rendszerint szeptemberben) a következő év operatív tervét állapítja meg.¹

Az Osztálynak sikerült felszámolnia a korábbi éveknek azt a helytelen gyakorlatát, hogy a könyvkiadási tervek zsúfoltak voltak olyan munkákkal, amelyek vagy egyáltalában nem, vagy csak hosszú idő elteltével készültek el. Ezt úgy tudta elérni, hogy az operatív tervbe csak olyan műveket vesz fel, amelyek az előző évben már elkészültek. Sőt, a távlati vagy kerettervénél is megkívánja, hogy az abba kerülő művek bizonyos készültségi fokot elérjenek, amikor is értékükről már véleményt lehet mondani.

Az Osztályt, amikor megkívánja, hogy a könyvkiadási tervekben csak kész, vagy bizonyos készültségi fokot már elért munkák szerepeljenek, nemcsak az a cél vezeti, hogy a könyvkiadást tervszerűbbé tegye, hanem az is, hogy annak színvonalát emelje. Azt kívánja elérni, hogy egyrészt az Akadémiai Kiadónál az Osztályhoz tartozó tudományágak legjobb munkái jelenjenek meg, másrészt hogy ezek olyanok legyenek, amelyekre az illető tudományág fejlődése érdekében a legnagyobb szükség van. Mindkét cél elérése nehézségekbe ütközik.

Az első célt illetően, vagyis hogy a legjobb művek az Akadémiai Kiadónál jelenjenek meg, az lenne kívánatos, hogy a műveket először az Akadémiai Kiadónak ajánlják fel, s azokat vigyék más kiadóhoz, amelyeket az Akadémiai Kiadó nem hajlandó kiadni. A gyakorlat az esetek túlnyomó többségében ennek éppen az ellenkezője. A műveket először más kiadónak ajánlják fel, s azokat hozzák az Akadémia Kiadóhoz, amelyeket más kiadók nem hajlandók kiadni. Gyakori az az eset, hogy az Akadémia tagjai, az akadémiai intézetek más kiadónál jelentetik meg olyan munkáikat, amelyeket az Akadémiai Kiadó is szívesen kiadna. Ennek több oka van, a legfontosabb az, hogy nem akarják a helyet elvenni olyan munkáktól, amelyek csak az Akadémiai Kiadónál jelentethetők meg.

A magyarázatot a tudományos könyvkiadásnak önellentmondásos rendszerében találjuk meg. Tudományos könyvkiadásra szükség van. A tudomá-

¹ A könyvkiadási tervek az alábbi adatokat tartalmazzák:

1. a mű szerzője,
2. a mű címe,
3. a mű jellege,
4. a mű tárgya, jelentőségének indoklása,
5. a művet gondozó intézmény,
6. a mű terjedelme,
7. a mű szerkesztője,
8. a mű lektora,
9. a mű elkészültének időpontja, illetve készültségi foka.

nyos könyvkiadás a kiadók számára az esetek túlnyomó többségében ráfizetéssel jár. Ezt a kiadói ráfizetést valamiképpen fedezni kell. A fedezetet kétféle módon lehetne biztosítani. Az egyik mód az lehetne, hogy a kiadók egy része szubvenciót kapna tudományos könyvkiadásra, miként régebben az Akadémiai Kiadó kapott. A másik — helyesebb — mód az lehetne, hogy azok az intézmények, amelyeknek az a rendeltetésük, hogy tudományos kiadványokat készítsenek, erre a célra költségvetési fedezetet kapnának. Jelenleg egyik sem történik. A tudományos intézményeket a költségvetési tárgyalásokon a kiadó-vállalatokhoz utasítják. A kiadó-vállalatokat pedig arra kötelezik, hogy deficitjük ne legyen. Ebben rejlik az ellentmondás. Deficitet kiadványokat — márpedig a tudományos könyvek túlnyomó többsége ilyen — a kiadó-vállalatok nem hajlandók megjelentetni. Egyedül az Akadémiai Kiadó ad ki ilyen könyveket, az is csak olyan mértékben, amilyenben más kiadványainál elért nyeresége ezt megengedi.

Ez az abszurd helyzet nemcsak azt magyarázza meg, hogy az Akadémiai Kiadónál miért nem mindig a legjobb kiadványok jelennek meg, hanem arra is rávilágít, hogy tudományos könyvkiadásunk miért küzd nehézségekkel.

Ami az akadémiai könyvkiadás színvonalának emelésével kapcsolatos másik célt illeti, vagyis hogy az Akadémiai Kiadónál olyan művek jelenjenek meg, amelyekre az illető tudományág fejlődése érdekében a legnagyobb szükség van, itt az a nehézség, hogy az Osztálynak nincs kellő befolyása arra, hogy az irányítása alá tartozó tudományágakban milyen munkák készüljenek. E tudományágaknak nincsenek az Osztály által jóváhagyott akadémiai terveik. Az Osztály csupán az akadémiai intézetek terveit hagyja jóvá olyan módon, hogy szükség esetén változtat is rajtuk. A nem akadémiai intézmények terveit csak legújabbban kéri be, nem is mindegyikét, és csupán azért, hogy véleményt mondjon róluk. Ez nem elegendő ahhoz, hogy a készülő műveket befolyásolja, hogy olyan munkák készítését mozdítsa elő, amelyekre a legnagyobb szükség lenne. Ezen a helyzeten csak úgy lehetne változtatni, ha az Osztályhoz tartozó tudományágaknak akadémiai terveik lennének, amelyekben az Osztály megállapítaná, hogy milyen művek elkészültét ítéli a legszükségesebbnek, és egyben azt is meghatározná, hogy a kérdéses munka elkészítésére vagy gondozására melyik intézményt tartja a legmegfelelőbbnek.

Kellő súlyt lehetne adni az akadémiai tudományirányításnak azáltal, ha az Osztály az akadémiai könyvkiadásnál előnyben részesítené azokat a műveket, amelyek az akadémiai tervekben szerepelnek. A könyvkiadást mint a tudományirányítás leghatásosabb eszközét az Osztály jelenleg nem használja ki kellőképpen. Akadémiai tudományos tervekkel és az e tervekben szereplő munkáknak elsődleges akadémiai megjelentetésével kettős eredményt lehetne elérni: egyrészt az Osztályhoz tartozó tudományágak céltudatosabb fejlesztését, másrészt az Osztály könyvkiadásának színvonalasabbá tételét.

Miként az Osztály tevékenységének más területein, a könyvkiadásban is fontos szerepet játszanak a tudományágak akadémiai bizottságai. A könyvkiadásra vonatkozó javaslatok hozzájuk futnak be, ők készítik el tudományáguk könyvkiadási terveit, amelyeket jóváhagyásra az Osztály elé terjesztenek. Az Osztály törekvése arra irányul, hogy a bizottságok munkája a könyvkiadási tervek előkészítésében még alaposabb legyen. Az lenne a kívánatos, hogy minden kiadásra javasolt művet az illetékes bizottság valamelyik tagja alaposan megnézne, s referálna róla a bizottságban. A bizottságok e referátumok figyelembevételével állítanák össze a könyvkiadási terveket.

A könyvkiadási tervek az Akadémiai Kiadó véleményének figyelembevételével készülnek. A Kiadó képviselője jelen van mind a bizottságoknak, mind az Osztálynak a könyvkiadási terveket tárgyaló ülésein. A szerkesztők és a lektorok személyét is a Kiadó meghallgatásával jelöli ki az Osztály.

A könyvkiadással kapcsolatos ügyek intézésének megkönnyítésére minden bizottságban van egy könyvkiadási felelős, miként az Osztály vezetőségének is van egy tagja, aki a könyvkiadással kapcsolatos kérdésekkel foglalkozik. Az Osztálynak ez a könyvkiadási felelőse a bizottságok könyvkiadási felelőseit időnként megbeszélésre hívja össze.

Legfelső fokon természetesen, mint az Osztály minden tevékenysége, a könyvkiadás is az Akadémia Elnökségének irányítása alá tartozik, amely a könyvkiadás kérdéseiben a Könyv- és Folyóiratkiadó Bizottság javaslata alapján határoz.

*

Az Osztály könyvkiadásának mennyiségi vizsgálatánál a könyveknek csak első kiadásait vettük figyelembe.² Figyelmetlenül kívül hagytuk az első magyar nyelvű kiadást követő idegen nyelvű kiadásokat is.³ Ha azonban egy könyv első kiadásként két vagy több nyelven jelent meg, többnyelvű első kiadásnak tekintettük.⁴

A könyvkiadás mennyiségi alakulását egyrészt a kiadott művek számán, másrészt azok ívszámán mérhetjük le.

1950 és 1965 között összesen 292 munka jelent meg.⁵ Megoszlásukat évek szerint nem lehet kimutatni, mert számos mű több kötetben több egymást követő évben került kiadásra. Évi átlagban 18.25 mű jelent meg.

² Fogarasi Béla: Logika című könyvének pl. csak első magyar nyelvű kiadását vettük figyelembe.

³ Aggházy Mária: Régi magyarországi faszobrok című könyvének pl. német, orosz és angol nyelvű kiadásait figyelmen kívül hagytuk.

⁴ Pl. az Intercisa című munka első kötetét, amely egyszerre jelent meg magyar és német nyelven.

⁵ E számban nincsenek benne az ismeretterjesztő művek, illetve az ismeretterjesztő célzatú társadalomtudományi kismonográfiák, mivel azok egy része az Osztályhoz ma már nem tartozó tudományágakkal (néprajz, állam- és jogtudomány) kapcsolatos. E munkák száma: 7. Róluk a beszámoló külön részében lesz szó.

Sokkal alkalmasabb a könyvkiadás mennyiségi alakulásának kimutatására a megjelent munkák ívszáma.⁶ 1950-től 1965-ig az Osztály gondozásában megjelent munkák ívszáma a következő volt:

1950	153,— ív
1951	415,25 „
1952	633,15 „
1953	503,86 „
1954	648,25 „
1955	804,91 „
1956	665,80 „
1957	636,35 „
1958	813,35 „
1959	797,85 „
1960	700,25 „
1961	926,10 „
1962	770,50 „
1963	875,35 „
1964	758,90 „
1965	927,05 „

Összesen 11029,92 ív

E számok⁷ azt bizonyítják, hogy az Osztály könyvkiadása mennyiségileg nem egyenletesen fejlődött. A harmadik évre, 1952-re megnégyszereződött, attól kezdve azonban jóval lassúbb ütemben növekedett. 1955-ben már túllépte a 800-as ívkeretet, 1961-ben a 900-ast, de ettől kezdve nem emelkedett. Az 1967-re megállapított ívkeret (850) alatta marad az 1961-ben elértnek, amit 1965-ben az eddigi legnagyobb teljesítménnyel is csupán nem egészen 1 ívvel sikerült túlszárnyalni. Az évi átlag 687,50 ív volt.

E számokból azt a sajnálatos következtetést kell levonnunk, hogy az Osztály könyvkiadásának mennyiségi fejlődése az utóbbi 5—6 évben stagnál, nem tud lépést tartani az Osztályhoz tartozó tudományágak fejlődésével, s ezáltal ez utóbbinak elkerülhetetlenül nem serkentője, hanem visszatartója lesz. Erre a tényre, mint tudományos könyvkiadásunk nehézségeinek egyik megnyilvánulására, nyomatékosan fel kell hívnunk a figyelmet.

A könyvkiadás mennyiségi megoszlását az Osztályhoz tartozó öt tudományág között az alábbi táblázat mutatja:

⁶ Az ívszámok 40 000 n-es (A5 formátumú) íveket jelentenek.

⁷ E számokban sincsen benne a 7 ismeretterjesztő mű ívszáma: 74,20, ami az egész mennyiségnek még 1%-át sem jelenti.

Év	Filozófia	Történelem	Régészet	Művészettörténet	Pedagógia	Összesen
1950	20,50	132,50				153,—
1951	85,—	163,—	131,25	36,—		415,25
1952	137,50	495,65				633,15
1953	72,25	224,91	53,20	100,50	53,—	503,86
1954	134,25	189,75	163,—	161,25		648,25
1955	23,50	380,50	37,—	189,66	174,25	804,91
1956	119,—	232,20	122,75	102,10	89,75	665,80
1957	166,50	387,85	82,—			636,35
1958	23,25	375,85	76,—	300,75	37,50	813,35
1959	29,50	520,70	75,35	141,80	30,50	797,85
1960	38,50	437,25	31,—	147,—	46,50	700,25
1961	161,75	582,05	127,55		54,75	926,10
1962	85,—	464,25	64,—	92,—	65,25	770,50
1963	133,80	463,15	241,90		36,50	875,35
1964	144,25	327,15	103,50	127,—	57,—	758,90
1965	341,50	429,45	80,60		75,50	927,05
	1716,05	5806,21	1389,10	1398,06	720,50	11 029,92

E számok tanúsága szerint a könyvkiadás megoszlása az öt tudományág között nem volt egyenletes. Filozófiai és történelmi munkák minden évben megjelentek, a régészetnek 2, a pedagógiának 5, a művészettörténetnek pedig 6 esztendőben nem volt kiadványa. Az egyes évek ívszámai is erősen ingadoznak. A filozófia 1965-ben, a történelem 1961-ben, a régészet 1963-ban, a művészettörténet 1958-ban, a pedagógia 1955-ben érte el a legnagyobb ívszámot. Az egyes tudományágakon belüli egyenetlenségek a tudományágak között kiegyenlítődték, a filozófia 1965-ös, a történelem 1961-es és a régészet 1963-as viszonylag magas ívszámát pl. kiegyenlítette, hogy ezekben az években művészettörténeti könyvek nem jelentek meg.

Az Osztály mindaddig, amíg meghatározott ívkerete nem volt, nem helyezett súlyt arra, hogy az öt tudományág könyvei arányosan megosztva jelenjenek meg. A megjelenést elsősorban az döntötte el, hogy a munkák mikor készültek el. A fontossági sorrend csak másodsorban érvényesült, a tudományágak közötti arányosság pedig csak harmadrendű szempont volt.

Az öt tudományágnak 16 év alatt megjelent könyveit ívszám szerint tekintve, a könyvkiadás volumenje a következő arány szerint oszlott meg közöttük:

Történelem	52,64%
Filozófia	15,56%
Művészettörténet	12,68%
Régészet	12,59%
Pedagógia	6,53%
Összesen	100,00%

Ha az Osztálynak jelenleg rendelkezésére álló 850 íves évi keretet ebben az arányban osztjuk fel az öt tudományág között, akkor az egyes tudományágak kontingense a következő:

Történelem	447 ív
Filozófia	132 „
Művészettörténet	108 „
Régészet	107 „
Pedagógia	56 „
Összesen	850 ív

Az Osztály jelenleg kb. ezt az arányt veszi alapul könyvkiadási terveinél. Természetesen nem ragaszkodik szigorúan hozzá, hanem az egyes munkák fontosságát is figyelembe veszi.⁸ A korlátozott ívkeretes rendszernek azonban velejárója, hogy az Osztályon belül az egyes tudományágaknak is lesznek ívkeretei, s a könyvkiadás megoszlása a tudományágak között a jövőben sokkal egyenletesebb lesz, mint a múltban volt.

*

Az Osztály könyvkiadásának lényeges kérdése a műfaj problémája, vagyis az, hogy milyen jellegű műveket jelentet meg, s az egyes műfajok milyen arányban szerepelnek a könyvkiadás volumenjében.

Az Osztály kiadásában megjelenő könyveket az alábbi általános, mind az öt tudományágnál szereplő műfaji kategóriákba soroltuk.

Először is különbséget tettünk eredeti, azaz első ízben megjelenő művek és fordítások, vagyis korábban már megjelent munkáknak más nyelven való újbóli kiadásai között. A fordítások közé csak idegen szerzőknek magyar nyelven kiadott műveit soroltuk. Nem minősítettük fordításnak magyar szerzőknek idegen nyelven kiadott munkáját, még abban az esetben sem, ha az

⁸ Az 1967. évi könyvkiadási tervben az előirányzat a következő:

Történelem	425 ív
Filozófia	157 „
Művészettörténet	111 „
Régészet	141 „
Pedagógia	30 „
Összesen	864 ív

A 16 évi átlaghoz viszonyítva ez az előirányzat a régészet (+ 34), a filozófia (+ 25) és a művészettörténet (+ 3) javára mutat eltérést, a történelem (– 22), főleg pedig a pedagógia (– 26) hátrányára.

a munka magyar nyelven korábban már megjelent.⁹ Eredetinek tekintettük az egy időben és első ízben két vagy több nyelven megjelent műveket is.¹⁰

Az eredeti műveket három kategóriába soroltuk: feldolgozások, segédletek és forrásközlések.

Feldolgozásoknak azokat a munkákat tekintettük, amelyek valamely tudományos kérdést hosszabb vagy rövidebb formában tárgyalnak. Terjedelmük alapján megkülönböztettünk nagyobb feldolgozásokat, tanulmányokat és lexikonokat.

Nagyobb feldolgozásoknak azokat minősítettük, amelyek önállóan jelentek meg és terjedelmük az öt ívet meghaladta. A nagyobb feldolgozások túlnyomó többsége monográfia volt.

Tanulmányoknak azokat a feldolgozásokat tekintettük, amelyek terjedelme az öt ívet nem haladta meg. Terjedelmére való tekintet nélkül tanulmánynak minősítettünk minden feldolgozást, amely tanulmánykötetben vagy tanulmánysorozatban jelent meg.¹¹ A tanulmányok részben önállóan, részben gyűjteményes kötetekben kerültek kiadásra.

A lexikonokat, amelyek egy-egy tudományos kérdést egész röviden világítanak meg, a feldolgozások közé soroltuk. Ez a műfaj átmenetet jelent a segédletek felé.

Segédleteknek neveztük összefoglalóan a bibliográfiákat, a levéltári leltárakat és a múzeumi katalógusokat. Ehhez a műfajhoz tartoznak egyéb segédletjellegű művek is, pl. kronológiai összeállítások, folyóiratok repertóriumai stb. Ide soroltuk a műemlékek egy-egy csoportját katalógusszerűen leíró munkákat. A műemlékek összefoglaló ismertetéseit viszont a lexikonok között vettük számba. A segédletekben is vannak hosszabb-rövidebb feldolgozó jellegű részek.

A forrásközlések bevezető tanulmányaiban, a közölt forrásokhoz fűzött magyarázatokban ugyancsak vannak hosszabb-rövidebb feldolgozások.

Összefoglalóan tehát az Osztály könyvkiadásában az alábbi műfajokat különböztettük meg:

nagyobb feldolgozás,
tanulmány,
lexikon,
segédlet,
forrásközlés,
fordítás.

⁹ Pl. a Studia-sorozatokban közzétett tanulmányok.

¹⁰ Pl.: az Intercisa című munka, amelynek első kötete egyszerre jelent meg magyar és német nyelven.

¹¹ A Studia Historica sorozatban pl. 30,25 ív terjedelmű mű is megjelent.

Az Osztály gondozásában 1950 és 1965 között megjelent 292 mű műfajilag így oszlott meg:

Nagyobb feldolgozás	89 mű
Önálló tanulmány	77 „
Tanulmánykötet	47 „
Lexikon	7 „
Segédlet	14 „
Forrásközlés	25 „
Fordítás	33 „
Összesen	<u>292 mű</u>

Viszonylagosan kifejezve:

Nagyobb feldolgozás	30,48%
Tanulmány	42,46%
Lexikon	2,40%
Segédlet	4,80%
Forrásközlés	8,56%
Fordítás	11,30%
Összesen	<u>100,00%</u>

A művek számánál jobban tájékoztat azok ívszáma. Eszerint:

Nagyobb feldolgozás	3145,41 ív
Tanulmány	2821,25 „
Lexikon	687,— „
Segédlet	729,80 „
Forrásközlés	2268,70 „
Fordítás	1377,76 „
Összesen	<u>11029,92 ív</u>

Viszonylagosan kifejezve:

Nagyobb feldolgozás	28,51%
Tanulmány	25,58%
Lexikon	6,23%
Segédlet	6,62%
Forrásközlés	20,57%
Fordítás	12,49%
Összesen	<u>100,00%</u>

Ha a háromféle feldolgozást egybe vesszük, akkor a műfajok közti megoszlás így alakul:

Feldolgozás	60,32 %
Segédlet	6,62 %
Forrásközlés	20,57 %
Fordítás	12,49 %
Összesen	100,00 %

Ezt a megoszlást nem mondhatjuk a legideálisabbnak. A fordítás és a forrásközlés viszonylag több, a feldolgozás viszonylag kevesebb, mint amennyi kívánatosnak mondható.

Figyelembe kell azonban venni, hogy az 1950-es években hazánkban a tudományok művelését új, marxista alapokra kellett fektetni. Ennek érdekében szükség volt marxista, elsősorban szovjet munkáknak a lefordítására. Ez magyarázza a fordítások viszonylag magas arányszámát. Szükség volt továbbá olyan forrásanyagok a közlésére, amelyet a polgári korszakban nem publikáltak. Az Osztályhoz tartozó történeti tudományoknak, elsősorban a történelemnek a műveléséhez a forrásközlés elengedhetetlenül hozzátartozik. A feldolgozó munka a forrásközlésen alapszik. A feldolgozások számának alakulása szorosan összefügg a forrásközlések mennyiségével. Különösen így volt ez abban az időszakban, az 1950-es években, amikor a történeti tudományok művelése új alapokon indult meg. Ez a magyarázata a forrásközlések viszonylag magasabb arányszámának.

A segédletek (bibliográfiák, levéltári leltárak, múzeumi katalógusok stb.) arányszámát inkább alacsonynak mondhatjuk, mint magasnak. Erre a műfajra nagy szükség van a tudományok eredményes művelése érdekében, s mindaddig, amíg megjelentetésük másképpen nem lehetséges, az Akadémiának kell biztosítania kiadásukat. Nyomatékosan rá kell mutatni arra, hogy csak olyan alapvető segédletekről van szó, amelyeket a világon mindenütt nyomtatásban tesznek közzé. Ezekon kívül az illető intézmények (kutató-intézetek, könyvtárak, levéltárak, múzeumok) a segédletek egész sorát jelen-
tetik meg sokszorosított formában.

Ezzel kapcsolatban kell rámutatni arra is, hogy forrásközlés is történik sokszorosított formában. Nyomtatásban csak alapvető jelentőségű forráskiadványok jelennek meg, amelyeket szerte a világon így tesznek közzé.

Amennyire helyes az a törekvés, hogy a forrásokat és a segédleteket lehetőleg sokszorosítva jelentessék meg, annyira helytelen az a nézet, amely szerint minden forrásközlést és segédletet sokszorosítva kell kiadni. Számos forrásközlés és segédlet, amelyet bel- és külföldön kutatók százai évtizedeken át használnak, ha nem is vásárolnak meg, jelentőségben messze felülmúl sok olyan feldolgozást, amellyel kapcsolatban a sokszorosított formában való köz-

lés gondolata fel sem merül, amelyet talán többen megvesznek, de jóval kevesebben használnak.

Ami a feldolgozó jellegű műveket illeti, ezek között viszonylag túl magas a tanulmányok arányszáma. Ezt a tényt is magyarázza, hogy az 1950-es években a magyar tudomány új, marxista megalapozása volt a feladat, aminek során előbb készültek és nagyobb számban tanulmányok, mint nagyobb feldolgozások. Ennek figyelembevételével sem tekinthető indokoltnak, hogy a tanulmányok mennyisége megközelíti a nagyobb feldolgozásokét.

Lexikont viszont nagyobb arányban is megjelentethetett volna az Osztály. E műfajnak nagy a jelentősége nemcsak a tudományos eredmények össze. foglalása, hanem azoknak széles körben való megismertetése tekintetében is.

Az egyes műfajoknak az Osztályhoz tartozó öt tudományág közötti megoszlását ívszámok szerint az alábbi táblázat mutatja.

	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrásközlés	Fordítás	Összesen
Történelem	1160,15	1757,10	143,—	333,—	2148,95	264,01	5806,21
Régészet	992,40	306,40		73,05		17,25	1389,10
Művészettörténet	452,81	68,—	544,—	323,75		9,50	1398,06
Filozófia	463,30	368,50			70,25	814,—	1716,05
Pedagógia	76,75	321,25			49,50	273,—	720,50
	3145,41	2821,25	687,—	729,80	2268,70	1377,76	11 029,92

Az alábbi táblázat pedig ugyanazt viszonylagosan fejezi ki.

	Nagyobb feldolgozás %	Tanulmány %	Lexikon %	Segédlet %	Forrás- közlés %	Fordítás %	Összesen %
Történelem	19,98	30,26	2,46	5,74	37,01	4,55	100,00
Régészet	71,44	22,05		5,26		1,25	100,00
Művészettörténet	32,39	4,86	38,91	23,16		0,68	100,00
Filozófia	27,00	21,47			4,09	47,44	100,00
Pedagógia	10,65	44,59			6,87	37,89	100,00
II. Osztály	28,51	25,58	6,23	6,62	20,57	12,49	100,00

A műfajok megoszlása a tudományágak között nagyon egyenetlen. A nagyobb feldolgozás, a tanulmány és a fordítás azok a műfajok, amelyek mind az öt tudományágnál szerepelnek. Lexikonok csak a történelem és a művészettörténet területén jelentek meg, ami eléggé sajnálatos. Segédleteket a filozófia és a pedagógia nem publikált, pedig pl. bibliográfiákra e tudományágaknak is szükségük van. Forrásokat a régészet és a művészettörténet nem tett közzé, meg kell azonban mondani, hogy a régészeti feldolgozások, továbbá a művészettörténeti lexikonok és segédletek forrásközlő jellegű részeket is tartalmaznak.

A nagyobb feldolgozások arányával csak a régészetnél lehetünk elégedettek. Túl alacsony e műfaj arányszáma a történelemnél (19,98%), főleg pedig a pedagógiánál (10,65%). Ennek egyik magyarázata az, hogy e tudományágak, nemkülönben a művészettörténet, a nagyobb feldolgozásokat más kiadóknál is meg tudják jelentetni.

A tanulmányok arányszáma túl magas a pedagógiánál (44,59%) és a történelemnél (30,26%), vagyis azoknál a tudományágaknál, amelyek viszonylag a legkevesebb nagyobb feldolgozást publikáltak.

Viszonylag sok lexikon-jellegű művészettörténeti könyv jelent meg (38,91%). Ugyanez mondható a művészettörténeti segédletekről (23,16%). E művek hasznossága kétségbevonhatatlan, ilyen arányú megjelentetésük azonban túlzottnak mondható.

A forrásközlések jelentőségét elismerve is, arányukat az egyéb történelmi műfajokhoz (37,01%) ugyancsak túlzottnak kell mondanunk.

A fordítások arányszámát a filozófiánál (47,44%) és a pedagógiánál (37,89%) tarthatjuk túl magasnak.

A fenti adatok azt mutatják, hogy az Osztályhoz tartozó tudományágak műfaji igényei nagyon eltérőek. A filozófiának pl. sok fordításra, a történelemnek forrásközlésre van szüksége. Helytelen lenne, ha az Osztály ezeket az igényeket nem venné figyelembe, s könyvkiadási tevékenységében mereven megállapított műfaji arányokat akarna érvényesíteni. De éppolyan helytelen lenne, ha a műfaji kérdést figyelmen kívül hagyná, s nem törekednék arra, hogy pl. a nagyobb feldolgozások arányszámát növelje. Ez a műfaj tekinthető ugyanis annak, amelyre a tudományos fejlődés érdekében a legnagyobb szükség van.

Az Osztály az utóbbi évek könyvkiadási terveinek megállapításánál a helyes műfaji arányok kialakítására tudatosan törekedett.¹² Ezt a törekvését a jövőben még következetesebben kell érvényesítenie.

¹² Az 1967. évi könyvkiadási tervben szereplő művek műfaji megoszlása a következő:

Nagyobb feldolgozás	347 ív
Tanulmány	145 "
Lexikon	26 "
Segédlet	171 "
Forrásközlés	87 "
Fordítás	88 "
Összesen	864 ív

Viszonylagosan kifejezve:

Nagyobb feldolgozás	40,16%
Tanulmány	16,78%
Lexikon	3,01%
Segédlet	19,79%
Forrásközlés	10,07%
Fordítás	10,19%
Összesen	100,00%

Örvendetes a nagyobb feldolgozások arányszámának az emelkedése. A műfaji megoszlásban egyedül a segédletek részesedése mondható aránytalanul túlzottnak.

A könyvkiadással kapcsolatban a fentiekén kívül felmerülő egyéb műfaji kérdések már inkább tematikai jellegűek. Ezekről a beszámolóban az egyes tudományágakkal foglalkozó részében lesz szó.

*

Sorra véve az Osztályhoz tartozó öt tudományágot, először a filozófiai könyvkiadásról szólunk.

1950 és 1965 között az Akadémiai Kiadónál 53 filozófiai könyv jelent meg. Az évi átlag 3,31 mű volt.

A könyvek műfaji megoszlása a következő:

Nagyobb feldolgozás	11 mű
Önálló tanulmány	10 "
Tanulmánykötet	8 "
Forrásközlés	3 "
Fordítás	21 "
Összesen	53 mű

Filozófiai lexikon és segédlet nem jelent meg.

A filozófiai könyvkiadás időbeli, mennyiségi (ívszámok szerinti) és műfaji alakulását az alábbi táblázat mutatja:

Év	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrásközlés	Fordítás	Összesen
1950						20,50	20,50
1951	32,—					53,—	85,—
1952		62,75				74,75	137,50
1953		30,—				42,25	72,25
1954	43,50				27,25	63,50	134,25
1955						23,50	23,50
1956		66,—				53,—	119,—
1957	63,50	15,—				88,—	166,50
1958		1,50				21,75	23,25
1959						29,50	29,50
1960						38,50	38,50
1961	11,50	16,—			43,—	91,25	161,75
1962		8,25				76,75	85,—
1963	30,80	43,50				59,50	133,80
1964	8,75	57,25				78,25	144,25
1965	273,25	68,25					341,50
	463,30	368,50			70,25	814,—	1716,05

A filozófiai könyvkiadás mennyiségileg nagyon egyenetlenül alakult. A 16 év alatt átlagosan évente 107,25 ív jelent meg. Az 1965-ös év kiemelkedő

ívszámát (341,50) kivételnek kell tekinteni. Volt öt olyan esztendő, amikor az ívszám 40 alatt maradt. Már 1952-ben 137,50, 1957-ben pedig 166,50 ív jelent meg, és ez utóbbi mennyiséget csak az 1965-ös év kivételes eredményével sikerült meghaladni. Az 1967. évi előirányzat csak 157 ív.

A filozófiai könyvkiadás tehát 1957 óta mennyiségileg nem növekedett, ami a tudományág fejlődésével semmiképpen sincs arányban, sőt akadályozza azt.

Műfaji szempontból tekintve a filozófiai könyvkiadást, feltűnő a fordítások magas (47,44%) és a nagyobb feldolgozások alacsony (27%) arányszáma. Ez utóbbi arányszám még alacsonyabb lenne, ha 1965-ben nem jelent volna meg két olyan terjedelmű feldolgozás, amelyeknek ívszáma jóval meghaladta a korábbi 15 év alatt összesen megjelent nagyobb feldolgozások ívszámát. A tanulmányok arányszáma (21,47%) nem mondható túlzottnak, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a tanulmánysorozatokban olyan terjedelmű, tárgyú és értékű munkák is megjelentek, amelyek nagyobb feldolgozásoknak is minősíthetők. A forrásközlés jelentéktelen arányú volt (4,09%).

A filozófiai könyvkiadás 1950-ben fordítással indult, s fordítások megjelentetése a további években is az Osztály következetes célkitűzése maradt. 1950-ben jelent meg a Filozófiai írók tára című sorozat új folyamának első kötete, amit 1965 végéig további 25 követett. 1965 kivételével minden évben legalább egy kötet elhagyta a sajtót. A sorozat célja a filozófia klasszikusait megismertetni nemcsak a tudomány művelőivel, hanem a filozófiai fejlődés iránt érdeklődő szélesebb körrel is. Hegelnek 10,¹³ Spinozának 4,¹⁴ Csernisevskijnek,¹⁵ Feuerbachnak,¹⁶ Lockenak¹⁷ és az ókori kínai filozófusoknak¹⁸ 2—2, Descartesnak,¹⁹ Diderotnak,²⁰ Holbachnak²¹ és Viconak²² 1—1 kötete jelent meg eddig a sorozatban. Az egyes művekhez írt bevezető tanulmányok és magyarázó jegyzetek marxista megvilágítást és értékelést nyújtanak, tudománytörténeti tájékoztatást is adnak.

E nagy sorozaton kívül még más fordítások is megjelentek, így Csernisevskijnek a magyarokról szóló írásai.²³ Igen hasznosnak bizonyult a modern természettudományok filozófiai problémáiról szóló szovjet tanulmánygyűjte-

¹³ A filozófiai tudományok enciklopédiájának alapvonalai. I. — Esztétikai előadások I—III. — A logika tudománya. I—II. — Előadások a filozófia történetéről. I—III. — A szellem fenomenológiája.

¹⁴ Etika. — Teológiai-politikai tanulmány. — Ifjúkori művek. — Politikai tanulmány és levelezés.

¹⁵ Válogatott filozófiai művei. I—II.

¹⁶ Válogatott filozófiai művei. — A kereszténység lényege.

¹⁷ Értékezés az emberi értelemről. I—II.

¹⁸ Kínai filozófia. Ókor. I—II.

¹⁹ Válogatott filozófiai művek.

²⁰ Válogatott filozófiai művei.

²¹ A természet rendszere.

²² Az új tudomány.

²³ Csernisevskij a magyarokról.

mény lefordítása.²⁴ E könyv a tárgyalt időszak kérdéseinek első tudományos színvonalú összefoglalása. Wittgenstein Logikai-filozófiai értekezésének lefordításával, a hozzá írt bevezető tanulmánnyal és magyarázó jegyzetekkel a burzsoá filozófia egyik jelentős képviselője került bemutatásra és marxista megvilágításba.²⁵

A fordításokkal kapcsolatban kell megemlíteni két forrásközlést, Arisztotelés két művének görög és magyar nyelven megjelent kiadását.²⁶ Dáciai Boetiusnak egy nálunk megtalált, korábban kiadatlan filozófiai értekezésének publikálását²⁷ számítjuk még a filozófiai forrásközlések közé, bár sem ezt, sem Arisztotelés kiadását nem az Osztály kezdeményezte.

Bár az eddig megjelent fordítások száma jelentős, filozófusaink véleménye szerint sokkal többre lett volna és lenne még szükség.

A filozófiai tanulmányok az 1950-es években gyűjteményes kötetekben jelentek meg, így Fogarasi Bélának filozófiai előadásai és tanulmányai, a tudományról és a szocializmusról írt értekezései,²⁸ Lukács Györgynek adalékai az esztétika történetéhez,²⁹ a Filozófiai évkönyv³⁰ két évfolyama és a Hegel-émlékkönyv.³¹ 1961-ben azután az Osztály megindította *Studia Philosophica* címen idegen nyelvű, majd 1964-ben Filozófiai tanulmányok címen magyar nyelvű tanulmány sorozatát. Az előbbinek 9, az utóbbinak 3 kötete jelent meg 1965 végéig. A *Studia* sorozatban is vannak gyűjteményes kötetek az önálló művek mellett, az Értekezések sorozat csak önálló munkákat tartalmaz.

Bár mind a tanulmánykötetekben, mind a sorozatokban különböző értékű munkák jelentek meg, e kiadványokat általában mint a marxista magyar filozófia jelentős eredményeit könyvelhetjük el. A tanulmány sorozatokban nagyobb feldolgozásoknak beillő műveket is találunk. Kiemelkednek közülük a történelmi materializmus ideológiai elődeiről,³² a Diderotról³³ és a törvény marxi fogalmáról³⁴ írt könyvek. Hasznos értekezések szólnak Arisztotelés logikájáról,³⁵ Descartes etikájáról,³⁶ a dialektikáról Leibniz filozófiájában³⁷ és Pauler Ákos logikájáról.³⁸

²⁴ A modern természettudományok filozófiai problémái.

²⁵ Wittgenstein, L.: Logikai-filozófiai értekezés.

²⁶ Az athéni állam. — Organon.

²⁷ Sajó Géza: Un traité récemment découvert de Boèce de Dacie.

²⁸ Filozófiai előadások és tanulmányok. — Tudomány és szocializmus. — Tudomány — világnézet — ideológia.

²⁹ Adalékok az esztétika történetéhez.

³⁰ Filozófiai évkönyv. 1–2. évf. 1952, 1956.

³¹ Hegel-émlékkönyv.

³² Molnár Erik: Les antécédents idéologiques du matérialisme historique.

³³ Szigeti József: Denis Diderot, une grande figure du matérialisme militant du XVIII. siècle.

³⁴ Szabó András György: Man and Law.

³⁵ Sándor Pál: O logike Arisztoteleja.

³⁶ Kalocsai Dezső: Descartes etikája.

³⁷ Simonovits Istvánné: A dialektika Leibniz filozófiájában.

³⁸ Madarász Zsigmond Anna: A tiszta logika alapkérdései. Pauler Ákos logikája.

Minden tudományág fejlődésében döntő jelentőségük van az ún. fundamentális feldolgozásoknak, amelyek a tudományág valamely nagyobb területét összefoglalóan tárgyalják, szemben a részkérdésekkel foglalkozó monográfiákkal. A tudományág könyvkiadásának értékelésénél fontos szempont, hogy jelentek-e meg ilyen fundamentális feldolgozások, s ha igen, miként oldották meg a maguk elé tűzött feladatot.

A filozófiai munkák között több fundamentális feldolgozásról számolhatunk be, sajnos, nem egyforma értékűekről. A legnagyobb feladatra Sándor Pál vállalkozott, amikor a filozófia történetét három kötetben megírta.³⁹ Vállalkozása azonban alatta maradt a várakozásnak. Fogarasi Béla Logikája ezzel szemben jelentős eredménye volt a marxista filozófiának, első összefoglaló kísérlet a dialektikus logika megalapozására. Sikerét mutatja, hogy négy magyar nyelvű kiadáson kívül több idegen nyelven is megjelent. Még jelentősebb Lukács György két munkája. Az egyik *Az ész trónfosztása* címén az irracionalista filozófiát bírálja. Bár erősen vitatott részei is vannak, általános elismeréssel fogadták, magyar nyelven háromszor jelent meg, több idegen nyelvre is lefordították. Alapvető jelentőségű *Az esztétikum sajátossága* című 1965-ben megjelent kétkötetes könyve, amelybe *A különösség* című 1957-ben kiadott munkáját is bedolgozta.

A részkérdésekkel foglalkozó nagyobb feldolgozások között színvonalas munkák foglalkoztak Hegel filozófiájának logikai rendszerével,⁴⁰ a tudományos meghatározás dialektikus logikai tárgyalásával,⁴¹ valamint a relativitáselmélet filozófiai problémáival.⁴² Az utóbbi könyv álláspontját a bírálók többsége nem fogadta el. A Feuerbach filozófiájáról, továbbá az azonosság törvényéről a hagyományos és a modern formális logikában írott könyvek⁴³ sorolhatók még az eredményes filozófiai művek közé, a természettörvény fogalmának kialakulásáról szóló munka⁴⁴ azonban nem felel meg a marxista igényeknek.

A megjelent filozófiai feldolgozások — ide számítva az önálló tanulmányokat is — részben a filozófia körébe tartozó résztudományok (esztétika, logika stb.) elméleti problémáival, részben filozófiatörténeti kérdésekkel foglalkoznak. Távolról sem akarjuk a filozófiatörténet jelentőségét kétségbevonni, amikor úgy vélekedünk, hogy a filozófiai tudomány fejlődése szempontjából az első kategóriába tartozó elméleti művek a fontosabbak, s az lett volna kíváncsi, hogy ezekből jelenjék meg több. Ezzel szemben a fenti értelemben vett elméleti filozófiai munka csak 7 jelent meg (255,05 ív terjedelemben), míg a filozófiatörténeti könyvek száma 13 volt (327,25 ív terjedelemben).

³⁹ A filozófia története. I—III.

⁴⁰ Erdei László: A megismerés kezdete.

⁴¹ Tamás György: A tudományos meghatározás.

⁴² Jánossy Lajos—Elek Tibor: A relativitáselmélet filozófiai problémái.

⁴³ Nádor György: Feuerbach filozófiája. — G. Havas Katalin: Az azonosság törvénye a hagyományos és a modern formális logikában.

⁴⁴ Nádor György: A természettörvény fogalmának kialakulása.

Az elméleti filozófiai művek elsősorban logikai és esztétikai tárgyúak voltak. A filozófia egyéb területei (etika, valláskritika, természettudományok filozófiai problémái stb.) alig, vagy egyáltalában nem szerepelnek a megjelent könyvekben.

A 13 filozófiatörténeti tárgyú könyv közül 10 a filozófia klasszikusaival foglalkozik, ami önmagában dicséretes, viszont említést érdemlő aránytalanság, ha a modern polgári és a régebbi magyar filozófiai irányzatok vizsgálatának viszonylagos elhanyagolásával párosul.

Összefoglalóan azt állapíthatjuk meg, hogy az Osztály filozófiai könyvkiadása jelentős eredményeket mutathat fel. Klasszikus és modern filozófusok válogatott műveinek magyar nyelvű közzétételével, három fundamentális feldolgozással, számos részkérdést megoldó elméleti és történeti monográfiával nemcsak a tudományág hazai marxista irányú fejlődését vitte nagy lépéssel előre, hanem szélesebb körök filozófiai műveltségének kialakításához, illetve elmélyítéséhez, s ezáltal a szocialista tudat erősítéséhez is hozzájárult.

Megmutatkoztak azonban a filozófiai könyvkiadásnak bizonyos hiányosságai, illetve aránytalanságai is. Viszonylag kevés nagyobb feldolgozás jelent meg. A történeti feldolgozások túlsúlyban voltak az elméletiekkel szemben. A tudományág egyes területei háttérbe szorultak. A modern polgári és a korábbi magyar filozófiai irányzatok nem részesültek kellő bírálatban.

Mindezek a hiányosságok nagyrészt a filozófiai kutatómunka irányzatából következtek, s megszüntetésük is csak a kutatások megfelelőbb alakulásától várható. A kutatások irányítása az Akadémiának nemcsak joga, hanem kötelessége is. Ha e jogával fokozottabban él, illetve e kötelességét gondosabban teljesíti, akkor az akadémiai könyvkiadás az Akadémia irányítása alá tartozó tudományágak, így a filozófia fejlődésének is még hatásosabb eszköze lesz.

*

Az Osztály történelmi tárgyú kiadványainak száma 1950 és 1965 között 165 volt. Műfaji megoszlásuk:

Nagyobb feldolgozás	45 mű
Önálló tanulmány	61 „
Tanulmánykötet	25 „
Lexikon	2 „
Segédlet	5 „
Forrásközlés	20 „
Fordítás	7 „
Összesen	165 mű

Évi átlagban tehát 10 mű jelent meg.

A könyvkiadás időbeli, ívszámok és műfajok szerinti alakulását az alábbi táblázat mutatja:

Év	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrásközlés	Fordítás	Összesen
1950				93,50		39,—	132,50
1951		26,—			137,—		163,—
1952	44,—	140,15		34,—	249,50	28,—	495,65
1953		53,—			123,75	48,16	224,91
1954		131,—			58,75		189,75
1955		187,95			157,80	34,75	380,50
1956	53,25	39,30			59,80	79,85	232,20
1957	37,—	111,40			205,20	34,25	387,85
1958	142,—	81,25			152,60		375,85
1959	88,10	137,10		89,—	206,50		520,70
1960	73,—	192,50		19,—	152,75		437,25
1961	184,15	166,40		52,50	179,—		582,05
1962	151,—	27,—			286,25		464,25
1963	130,75	205,05	85,—		42,35		463,15
1964	152,90	116,25	58,—				327,15
1965	104,—	142,75		45,—	137,70		429,45
	1160,15	1757,10	143,—	333,—	2148,95	264,01	5806,21

Az átlagos évi ívszám tehát 362,88 volt.

Ezt az átlagot — figyelmen kívül hagyva az 1952-es év kiugró eredményét — már 1955-ben meghaladta a történelmi könyvkiadás. 1959-ben már 500 fölé emelkedett az ívszám, a maximumot — 582,05 — 1961-ben érte el. 1962 óta 450 körül mozog, sőt 1964-ben 327,15-re esett vissza. Az 1967. évi előirányzat is csak 425.

A történelmi könyvkiadásról is azt kell tehát megállapítanunk, hogy az utóbbi években mennyiségileg nem fejlődött. Ez a stagnálás hátráltatja a tudományág fejlődését.

Az egyes műfajok aránya a következő volt:

Nagyobb feldolgozás	19,98%
Tanulmány	30,26%
Lexikon	2,46%
Segédlet	5,74%
Forrásközlés	37,01%
Fordítás	4,55%
	<hr/> 100,00%

Ez a műfaji megoszlás nem ideális. A forrásközlések és a tanulmányok aránya túl magas, a fordításoké, a segédleteké, a lexikonoké, főleg pedig a nagyobb feldolgozásoké túl alacsony.

A műfajok közötti aránytalanságot több ok magyarázza. A történelemnek sokkal több forrásközlésre van szüksége, mint más tudományágnak, hogy megfelelően fejlődhessék. Források nélkül nincsenek feldolgozások, mint ahogyan téglák nélkül nem lehet házakat építeni. Annyi különbség mégis van, hogy a források olyan téglák, amelyeket nem csupán egy, hanem több ház építésénél is fel lehet használni. Az új magyar marxista történetírásnak különösen sok forrásközlésre volt, van és még hosszú ideig lesz is szüksége, olyan források közlésére, amelyeket a feudális és a polgári történetírás nem méltatott figyelemre. A történelmi forrásközlések 37,01%-os arányszáma mindennek ellenére is túl magasnak mondható. Az Osztály törekszik az arányszám csökkentésére. 1964-ben pl. egyáltalában nem jelent meg történelmi forrásközlés. Ez a végtel viszont épp annyira helytelen, mint a forrásközlések túltengése.

A történelmi tanulmányok túlburjánzását is több körülmény magyarázza. Tanulmányt könnyebb írni, mint nagyobb feldolgozást. Egy-egy nagyobb téma feldolgozását megkönnyítik az előtanulmányok. Gyakran adódnak olyan alkalmak: évfordulók, kongresszusok stb., amelyeket tanulmánykötetekkel szokás megünnepelni vagy megtisztelni. A 30,26%-os arányszám mindezt figyelembe véve sem tartható indokoltnak. A tanulmányoknak sok hasznuk mellett van egy nagy veszedelmük: szétforgácsolják az írók erejét és idejét, hátráltatják őket abban, hogy sokkal hasznosabb, nagyobb feldolgozásokat írjanak.

Fordításokra minden tudományágnak szüksége van, különösen ha új alapokon indul. Sajnálatos, hogy 1957 után történelmi fordítások nem jelentek meg, nem utolsósorban azért, hogy ne vegyék el a helyet magyar szerzők művei elől.

A segédletek és a lexikonok hasznos voltát nem lehet eléggé hangsúlyozni. Sokkal többre lett volna és van még szükség, mint amennyi kiadásra került.

A nagyobb történelmi feldolgozások alacsony arányszámának is megvan a magyarázata. Az új magyar marxista történetírásnak időre volt szüksége ahhoz, hogy nagyobb feldolgozásokat alkosson. Az 1950-es évek első felében alig, hat közül öt évben egyáltalában nem jelent meg ilyen munka. A nagyobb feldolgozások könnyebben elhelyezhetők más kiadóknál, sok történész vitte és viszi még ma is legjobb munkáját más kiadókhöz. Ahogyan azonban felnőtt egy új marxista történész nemzedék, készültek a kandidátusi értekezések, amelyeket más kiadók nem vállaltak, emelkedni kezdett a nagyobb történelmi feldolgozások arányszáma is. Az Osztály tudatosan törekszik is az arányszám emelésére.⁴⁵

⁴⁵ Az 1967. évi történelmi könyvkiadási tervben a műfajok aránya a következő:

Nagyobb feldolgozás	52,94%
Tanulmány	15,29%
Segédlet	14,12%
Forrásközlés	17,65%
Összesen	100,00%

Közelebbről, illetve részletesebben megvizsgálva 16 év történelmi akadémiai könyvtermését, az alábbiakat állapíthatjuk meg.

A megjelent fordítások közül 6 szovjet, 1 pedig népi demokratikus munka volt. A szovjet művek közül 4 nagyobb feldolgozás, 2 tanulmánykötet, a népi demokratikus munka tanulmánykötet volt. A szovjet művek közül 3 ókori, 1 feudáliskori, 1 szocialistakori, 1 pedig vegyes korú témával foglalkozott. Vegyes korú témájú volt a népi demokratikus történészek tanulmányait tartalmazó kötet. Mind a 4 nagyobb szovjet feldolgozás fundamentális jellegű.⁴⁶ Három közülük általános témájú, a negyedik társadalomtörténeti. A tanulmánykötetek közül egy tudománytörténeti értekezéseket tartalmaz, a másik kettőnek a tematikája vegyes.⁴⁷

Fundamentális feldolgozások lefordítása indokolt volt, az ókori tárgyúak aránya azonban túlzottnak mondható. Tanulmányok lefordításának a szükségessége már vitatható. A tudománytörténeti kötet mellett szól a tárgy azonos-sága, a vegyes tematikájú kötetekre nem volt feltétlenül szükség, amit az is bizonyít, hogy a Történettudományi Intézet eredetileg mindkettőt folytatni akarta, mint első köteteket jelentette meg, utóbb azonban ettől a szándékától elállott, úgyhogy formailag mindkét munka csonkán maradt.

A forrásközlések nemcsak mennyiségileg emelkednek ki a történelmi könyvkiadás terméséből, hanem minőségileg is nagy a jelentőségük. Az új alapokon induló marxista magyar történetírásnak új forrásokra volt szüksége, s ezt a szükségletet történetkutató intézményeink változatos tartalmú kiadványokkal igyekeztek kielégíteni. A Magyar Történelmi Társulat folytatta hagyományos forrásközlő sorozatát (Magyarország újabbkori történetének forrásai), tartalmát tekintve azonban megújította azt, a magyar történet haladó irányzatainak a dokumentálását tűzte ki célul. Forrásközlő sorozatot indított a Magyar Országos Levéltár (Forráskiadványok), a Történettudományi Intézet (Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945) és Budapest főváros (Monumenta historica Budapestinensia). Az Archivum Rákócianum című régi sorozatnak új kötetei jelentek meg, és közöltek forrásokat sorozatokon kívüli kiadványokban is.

A forrásközlő művek között több fundamentális jellegű van, amely alapvető jelentőségű valamely nagyobb korszak, vagy nagyobb kérdés történeté-

Ívszámokban kifejezve:

Nagyobb feldolgozás	225 ív
Tanulmány	65 "
Segédlet	60 "
Forrásközlés	75 "
Összesen	425 ív

⁴⁶ Maskin, N. A.: Augustus principátusa. — Ranovics, A. B.: A hellénizmus és történeti szerepe. — U. a.: A római birodalom keleti tartományai. — Grekov, B. D.: Az orosz parasztság története a legrégibb időktől a XVII. századig.

⁴⁷ A tudományok története a Szovjetunióban. — Szovjet történeti tanulmányok. — Tanulmányok a népi demokráciák történetéből.

nek megvilágításához. A Magyar Országos Levéltár folytatta az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzék formájában történő közzétételét.⁴⁸ Megkezdte a Zsigmond-kor teljes okleveles anyagának publikálását.⁴⁹ A Magyar Történelmi Társulat történetírásunk régi adósságát törlesztette Kossuth Lajos Összes munkáinak folytatólagos megjelentetésével.⁵⁰ A Történettudományi Intézet a magyar külügyminisztérium 1936—1945 közötti diplomáciai iratainak a kiadásához fogott hozzá.⁵¹

Fontos és gazdag anyagot tartalmaz a többi forrásközlő munka is. A veszprémi egyházi levéltárak XIV. századi okleveleit a Magyar Országos Levéltár,⁵² a budai jogkönyvet Budapest főváros,⁵³ a budai török pénzügyi szervek 1550—1580 közötti számadásait,⁵⁴ továbbá öt megye XVI. századi dézsma-jegyzékeit⁵⁵ a Történettudományi Intézet, a XVI—XVII. századi urbáriumokat,⁵⁶ valamint a XVI—XVII. századi úriszéki jegyzőkönyveket⁵⁷ a Magyar Országos Levéltár, I. Rákóczi György 1631—1648 közötti birtokgazdasági iratait Makkai László,⁵⁸ Ráday Pálnak, II. Rákóczi Ferenc államférfijának 1703—1708 közötti iratait több munkatárssal Benda Kálmán, Esze Tamás és Maksay Ferenc,⁵⁹ a magyar jakobinusok iratait a Magyar Történelmi Társulat,⁶⁰ Budapest 1493—1800 közötti látképeit Budapest főváros,⁶¹ a nagybirtokos arisztokrácia 1848—49-i ellenforradalmi szerepét dokumentáló iratokat a Magyar Történelmi Társulat,⁶² az 1849—1867 közötti munkás- és parasztmozgalmakra vonatkozó iratokat,⁶³ továbbá az első világháború időszakának magyar minisztertanácsi jegyzőkönyveit⁶⁴ a Magyar Országos Levéltár, végül az 1938-i Gömbös—Hitler

⁴⁸ Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. Az 1272—1290 közötti okleveleket tartalmazó kötetet Szentpétery Imre kéziratának felhasználásával Borsa Iván szerkesztette.

⁴⁹ A Mályusz Elemér által szerkesztett Zsigmond-kori oklevéltárnak az 1387—1410 közötti éveket felölelő kötetei jelentek meg.

⁵⁰ E munkának 7 kötete jelent meg, amelyek közül hatot Barta István, egyet pedig Sinkovics István rendezett sajtó alá. Két kötet az Országgyűlési tudósítások befejező részét tartalmazza, öt pedig Kossuth egész 1848/49-i tevékenységét öleli fel.

⁵¹ Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936—1945. A sorozatnak eddig 3 kötete hagyta el a sajtót Kerekes Lajos, Adám Magda és Juhász Gyula összeállításában, Zsigmond László szerkesztésében.

⁵² Veszprémi regeszták. 1301—1387. Összeállította Kumorovitz L. Bernát.

⁵³ Das Ofner Stadtrecht. Közölte Mollay Károly. Német nyelvű kiadás.

⁵⁴ Budai török számadáskönyvek 1550—1580. Közzétette Fekete Lajos és Káldy-Nagy Gyula. Magyar és török nyelvű kiadás.

⁵⁵ 16. századi dézsma-jegyzékek. Közölte N. Kiss István.

⁵⁶ Urbáriumok. XVI—XVII. század. Több munkatárssal szerkesztette Maksay Ferenc.

⁵⁷ Úriszékek. 16—17. századi perszövegek. Több munkatárssal szerkesztette Varga Endre.

⁵⁸ I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.

⁵⁹ Ráday Pál iratai. I—II.

⁶⁰ A magyar jakobinusok iratai. A 3 kötetes munkát Benda Kálmán rendezte sajtó alá.

⁶¹ Budapest régi látképei. Kiadta Rózsa György. E mű egyben katalógusnak is tekinthető.

⁶² A nagybirtokos arisztokrácia ellenforradalmi szerepe 1848—49-ben. Az Andics Erzsébet által szerkesztett műnek eddig két kötete jelent meg.

⁶³ Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon 1849—1867. Szerkesztette Sashegyi Oszkár.

⁶⁴ Magyar minisztertanácsi jegyzőkönyvek az első világháború korából. 1914—1918. Összeállította Iványi Emma.

találkozóra vonatkozó iratokat⁶⁵ előbb a Levéltári Közleményekben, majd külön is Karsai Elek adta ki.

A fenti felsorolás mutatja, hogy a forráskiadványok részben feudális-, részben pedig polgárikori témákkal foglalkoztak. Egy közülük (Kossuth Összes Munkái) a feudális és az (1848-tól számított) polgári korra egyaránt kiterjedt. Sajnálatos, hogy a szocialista korszak forrásai közül semmi sem került kiadásra. A feudáliskori forráskiadványoknak mind a száma, mind pedig az ívszáma jóval meghaladta a polgárikori kiadványokét.

Feudáliskori	13 mű
Polgárikori	6 „
Vegyes	1 „
Összesen	20 mű

Feudáliskori	1399,15 ív
Polgárikori	749,80 „
Összesen	2148,95 ív

Feudáliskori	65,10%
Polgárikori	34,90%
Összesen	100,00%

Ezt az aránytalan megoszlást részben az magyarázza, hogy az újabbkori forrásokat más kiadóknál is meg lehet jelentetni, a feudáliskoriakat azonban nem.

Tematikailag így oszlottak meg a forráskiadványok:

Általános történet	5 mű
Politikai történet	7 „
Gazdaságtörténet	4 „
Társadalomtörténet	2 „
Helytörténet	2 „
Összesen	20 mű

Általános történet	890,40 ív
Politikai történet	682,25 „
Gazdaságtörténet	369,45 „
Társadalomtörténet	143,50 „
Helytörténet	63,35 „
Összesen	2148,95 ív

⁶⁵ Iratok a Gömbös–Hitler találkozó (1933. június 17–18.) történetéhez.

Általános történet	41,43 %
Politikai történet	31,75 %
Gazdaságtörténet	17,19 %
Társadalomtörténet	6,68 %
Helytörténet	2,95 %
Összesen	100,00 %

Ez a tematikai megoszlás aránytalan, túl magas az általános és a politikai történet aránya a gazdaság- és a társadalomtörténet rovására, hogy a teljesen hiányzó témákat (művelődéstörténet, nemzetiségek története stb.) ne is említsük.

A témaválasztás helyességének a forrásközlésnél egyik kritériuma az, hogy a közölt források minél több témára vonatkozzanak. Egyetlen témára vonatkozó források közlése helyett helyesebb azt a témát feldolgozni. Ebből a szempontból tekintve a közölt források témáját, egyik-másiknál felvethető, vajon nem inkább feldolgozást érdemelt volna? A magyar jakobinusok iratainak 224,45 íves közlése helyett pl. vajon nem inkább a magyar jakobinus mozgalom történetét lett volna érdemes megírni egynegyed annyi terjedelemben?

A forrásközlés módszere a felsorolt munkák túlnyomó többségénél színvonalas volt. Egyetlen akad köztük, amelynél a közlés módja súlyos kifogás alá esik. A XVI. századi dézsmajegyzékeket egész más módon, statisztikai feldolgozás formájában kellett volna közölni. Sajnálatos, hogy ez a lektornak, sőt a kiadványt gondozó intézménynek a figyelmét is elkerülte.

Szigorúbb szelektálással néhány forráskiadvány terjedelmét csökkenteni lehetett volna.

A Mohács előtti latin nyelvű iratok regesztáit helyesebb lett volna magyar helyett latin nyelven közzétenni. Az idegen nyelven történő forrásközlés külföldi történészek számára is használhatóvá teszi a közölt forrásokat.

E néhány kritikai észrevétel nem homályosíthatja el a felsorolt forrásközlések jelentőségét. Az elmúlt 16 évet mint a magyar történelmi forrásközlés egyik virágkorát fogja az utókor számontartani.

A fenti megállapítás a történelmi segédletek kiadására is vonatkozik. Itt két fundamentális vállalkozásra hivatkozhatunk. Az egyik a Történettudományi Intézet által gondozott történeti bibliográfia az 1825–1867 közötti évekről.⁶⁶ A másik a Magyar Országos Levéltár leltár-sorozata, amelynek kötetei ebben a műfajban nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő színvonalat képviselnek.⁶⁷

⁶⁶ Magyar történeti bibliográfia 1825–1867. Eddig 4 kötete jelent meg. Az első három I. Tóth Zoltán, a negyediket Kemény G. Gábor szerkesztette.

⁶⁷ A sorozatnak eddig 4 kötete jelent meg. Ember Győző: Az 1848/49-i minisztérium levéltára. — A Magyar Tanácsköztársaság történetének forrásai a magyar állami levéltárakban. — Felhő Ibolya—Vörös Antal: A helytartótanácsi levéltár. — Sashegyi Oszkár: Az abszolutizmuskori levéltár.

A lexikális jellegű feldolgozásokat ugyancsak két fundamentális vállalkozás képviseli a történelmi kiadványok sorában. Az egyik az Árpád-kori Magyarországnak, a másik pedig Magyarországnak 1526-tól napjainkig haladó helytörténeti lexikona. Az első több kötetre tervezett egyetlen mű, a másik több munkát felölelő sorozat. Mindkettőnek egy-egy kötete jelent meg eddig, nagy érdeklődést és elismerést váltva ki.⁶⁸

A történelmi könyvkiadásban a forrásközlések után a tanulmányok szerepelnek a legnagyobb arányszámmal: 30,26%-kal. Az első évet, 1950-et kivéve minden esztendőben jelentek meg történelmi tanulmányok, évi átlagban 109,82 ív terjedelemben; a legtöbb (205,05 ív) 1963-ban.

A tanulmányok⁶⁹ részben önálló kötetekben vagy füzetekben, részben gyűjteményes kötetekben kerültek kiadásra. A művek számát tekintve sokkal több volt az önálló tanulmány, mint a tanulmánykötet.

Önálló tanulmány	61 mű
Tanulmánykötet	25 „
Összesen	86 mű
Önálló tanulmány	70,93%
Tanulmánykötet	29,07%
Összesen	100,00%

Sokkal reálisabban mutatják a kétféle tanulmány viszonyát az ívszámok.

Önálló tanulmány	578,95 ív
Tanulmánykötet	1178,15 „
Összesen	1757,10 ív
Önálló tanulmány	32,95%
Tanulmánykötet	67,05%
Összesen	100,00%

A megjelent tanulmányok nagy száma eleve kizárja, hogy egyenként foglalkozhassunk velük. Meg kell elégednünk azzal, hogy általános tájékoztatást adjunk róluk. Ezt is megnehezíti, hogy a tanulmánykötetek között viszonylag kevés az olyan, amely teljes egészében valamely meghatározott korszakra,

⁶⁸ Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. A megjelent első kötet 15 megye feldolgozását tartalmazza. — Magyarország helytörténeti lexikona. Az első mű: Illa Bálint—Kovácsics József: Veszprém megye helytörténeti lexikona. A Magyar Országos Levéltár és az Eötvös Loránd Tudományegyetem statisztikai tanszékének kiadványaként jelent meg.

⁶⁹ A tanulmányok minősítésénél a már jelzett módon jártunk el, egyetlen kivétellel: egy 8,40 ív terjedelmű önálló munkát is tanulmánynak minősítettünk, nem pedig nagyobb feldolgozásnak.

vagy tárgykörre vonatkozik. A legtöbb tanulmánykötetben több korszakra vonatkozó és vegyes tárgyú értekezéseket találunk. Ezek egyenkénti besorolására nem vállalkozhattunk, az ilyen köteteket vegyeseknek minősítettük. Ez a magyarázata a vegyes tanulmányok túl magas arányszámának. De eme torzulás ellenére is tanulságos a tanulmányok korszakok szerinti és tárgyi megoszlása, amit az alábbi táblázatok mutatnak.

Feudális korszakbeli	354,65 ív
Polgári korszakbeli	375,50 „
Szocialista korszakbeli	140,65 „
Vegyes korbelt	886,30 „
Összesen	1757,10 ív

Feudális korszakbeli	20,19%
Polgári korszakbeli	21,37%
Szocialista korszakbeli	8,00%
Vegyes korbelt	50,44%
Összesen	100,00%

Általános és politikai történet	199,45 ív
Gazdaságtörténet	139,35 „
Társadalomtörténet	92,00 „
Művelődéstörténet	43,75 „
Egyháztörténet	33,50 „
Tudománytörténet	60,05 „
Hadtörténet	9,50 „
Nemzetiségtörténet	50,50 „
Várostörténet	9,00 „
Helytörténet	281,45 „
Történeti segédtudományok	16,25 „
Egyetemes (nem magyar) történet	57,00 „
Vegyes tárgyú	765,30 „
Összesen	1757,10 ív

Általános és politikai történet	11,34%
Gazdaságtörténet	7,93%
Társadalomtörténet	5,24%
Művelődéstörténet	2,50%
Egyháztörténet	1,91%
Tudománytörténet	3,42%
Hadtörténet	0,54%
Nemzetiségtörténet	2,88%
Várostörténet	0,51%
Helytörténet	16,01%
Történeti segédtudományok	0,92%
Egyetemes (nem magyar) történet	3,24%
Vegyes tárgyú	43,56%
Összesen	100,00%

A korszakok szerinti megoszlás általában megfelelőnek mondható, egyedül a szocialista korszakkal foglalkozó tanulmányok arányszámát keveselhetjük.

A tárgyi megoszlást tekintve feltűnő a helytörténeti tanulmányok túl magas arányszáma, amit az magyaráz, hogy Budapest történetével 5 nagy tanulmánykötet foglalkozott, a helytörténet tehát majdnem teljes egészében várostörténetet is jelent. Feltűnő továbbá, hogy a történettudomány egyes területei (pl. közigazgatástörténet) egyáltalában nem szerepelnek, mások (hadtörténet, történeti segédtudományok) arányszáma nagyon alacsony.

Az önálló tanulmányok túlnyomó többsége — 61 közül 58 — két sorozatban jelent meg. Az egyik az Osztály idegen nyelvű történelmi tanulmány-sorozata, a *Studia Historica*, amely 1951-ben indult, 1965 végéig 56 száma jelent meg, ezek közül azonban 31 különnyomat egy tanulmánygyűjteményből, 3 pedig tanulmánykötet, úgyhogy összesen csak 22 önálló tanulmány van a sorozatban. E tanulmányok túlnyomó többsége — ha nem is teljesen azonos szöveggel — korábban már magyar nyelven is közlésre került, a sorozatnak tehát az a rendeltetése, hogy a magyar történetírás legjelentősebb eredményeit a külfölddel is megismertesse. E rendeltetésének eleget is tett, valóban a marxista magyar történetírás kiemelkedő alkotásait tette magyarul nem tudók számára is hozzáférhetővé.

A *Studia historica* sorozattal kapcsolatban két kritikai észrevétel tehető. Az egyik az, hogy elvétve már korábban is, az utóbbi években azonban kivétel nélkül túl nagy terjedelmű kötetek jelentek meg. Ez az oka, hogy az utolsó öt évben csak 6 szám hagyta el a sajtót, köztük 2 tanulmánykötet, amiről erősen vitatható, hogy beleillik-e a sorozatba. 10—12 ívnél nagyobb terjedelmű műveket már nem mint tanulmányokat kellene megjelentetni. — A másik kritikai észrevétel az, hogy a sorozat nyelve nem eléggé változatos. Az első öt évben pl.

13 szám közül 8 orosz, 4 francia, 1 pedig német nyelven jelent meg, az utolsó öt évben ezzel szemben 6 szám közül ötnek a nyelve német, egyé pedig francia volt.

A magyar nyelvű történelmi tanulmány sorozat *Értekezések a történelmi tudományok köréből* (új sorozat) címen 1957-ben indult. 9 év alatt 36 mű jelent meg benne, évi átlagban tehát 4, átlagosan 7,72 ív terjedelemben. A sorozat beváltotta a hozzá fűzött várakozást, lehetőséget biztosít a folyóiratokban terjedelmük miatt már nem közölhető nagyobb értekezések megjelentetésére. Akad közöttük gyengébb is, általában azonban színvonalasak, sőt néhány egészen kiváló.

A 25 történelmi tanulmánykötet közül 4 az Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetében készült, a Dunántúl történetével kapcsolatos értekezéseket tartalmaz.⁷⁰ 5 kötet Budapest történetével foglalkozó tanulmányokat közöl.⁷¹ 3 kötet a Történettudományi Intézetben készült, egy-egy meghatározott témáról: a parasztság XIV. és XVIII. századi történetéről, illetve az 1929–33. évi világgazdasági válság magyarországi hatásáról.⁷²

A kötetek túlnyomó többsége azonban valamilyen évfordulóhoz, vagy kongresszushoz kapcsolódott, ami részben tematikájukat is meghatározta. A Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára közzétett mű tanulmányai Kossuthról szólnak.⁷³ A magyar Tanácsköztársaság 10. évfordulójára kiadott kötet a nagy októberi forradalom magyarországi hatását ismertette.⁷⁴ Egy másik ilyen kötet a Tanácsköztársaság esztergomi eseményeit tárgyalta.⁷⁵ Felszabadulásunk 10. évfordulóján egy kötet népi demokratikus fejlődésünk kérdéseivel foglalkozott, egy másik a magyar tudomány tízéves eredményeiről számolt be.⁷⁶ A római (1955), a stockholmi (1960) és a bécsi (1965) nemzetközi történész kongresszusokon történészeink e kongresszusok tematikájához igazodó, általános érdeklődést keltő és elismerést kiváltó tanulmánykötetekkel jelentek meg.⁷⁷ Magyarországon 3 alkalommal rendeztek nemzetközi történész találkozót, az ezeken elhangzott előadásokat is közreadták. Két ilyen hazai konferencia témája egy-egy kérdéskörre korlátozódott: a renaissance és a re-

⁷⁰ A M. Tud. Akadémia Dunántúli Tudományos Intézetének évkönyve 1958. — *Értekezések* 1960. — *Értekezések* 1961–62. — *Értekezések* 1963.

⁷¹ *Tanulmányok Budapest múltjából*. XI–XV. A Budapest várostörténelmi monográfiái c. sorozatban.

⁷² *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a XIV. században*. — *Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790*. — *Az 1929–1933. évi világgazdasági válság hatása Magyarországon*.

⁷³ *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*.

⁷⁴ Velikaja Oktjabrszkaja Szocialiszticeszkaja Revoljucija i Vengrija. (*Studia Historica*, 17.)

⁷⁵ *A Tanácsköztársaság napjai Esztergomban*.

⁷⁶ *Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből*. — *A magyar tudomány 10 éve*.

⁷⁷ *Études des délégués Hongrois au X. Congrès International des sciences historiques*. — *Études historiques*. 1–2. — *Nouvelles études historiques*. 1–2.

formáció magyarországi és lengyelországi kérdéseire, illetve az osztrák — magyar monarchia történetének problémáira.⁷⁸

Egy tanulmánykötet a tudománytörténet elvi kérdéseivel foglalkozott, egy pedig egyik történészünk válogatott cikkeit gyűjtötte egybe.⁷⁹

A 25 mű közül 5 idegen nyelven jelent meg. A bennük közölt értekezések színvonala természetesen különböző volt, általában azonban méltóan képviselték a marxista magyar történetírást.

A 45 nagyobb történelmi feldolgozás korszakok szerinti és tárgyi megoszlását az alábbi táblázatok mutatják.

Ókori	1 mű
Feudális korszakbeli	17 „
Polgári korszakbeli	22 „
Vegyes korbelt	5 „
Összesen	45 mű
Ókori	29,— ív
Feudális korszakbeli	439,25 „
Polgári korszakbeli	549,40 „
Vegyes korbelt	142,50 „
Összesen	1160,15 ív
Ókori	2,50 %
Feudális korszakbeli	37,86 %
Polgári korszakbeli	47,36 %
Vegyes korbelt	12,28 %
Összesen	100,00 %
Általános és politikai történet	15 mű
Életrajz	3 „
Gazdaságtörténet	6 „
Társadalomtörténet	4 „
Művelődéstörténet	1 „
Tudománytörténet	4 „
Hadtörténet	1 „
Nemzetiségtörténet	2 „
Helytörténet	1 „
Történeti segédtudományok	2 „
Egyetemes (nem magyar) történet	6 „
Összesen	45 mű

⁷⁸ Magyar történész kongresszus 1953. — La renaissance et la réformation en Pologne et en Hongrie. (Studia Historica, 53.) — Studien zur Geschichte der Österreichisch- Ungarischen Monarchie. (Stud. Hist. 51.)

⁷⁹ A tudománytörténet kérdései. — Bolgár Elek: Válogatott tanulmányok.

Általános és politikai történet	348,50 ív
Életrajz	136,50 „
Gazdaságtörténet	178,— „
Társadalomtörténet	84,65 „
Művelődéstörténet	12,25 „
Tudománytörténet	88,— „
Hadtörténet	24,50 „
Nemzetiségtörténet	70,25 „
Helytörténet	33,— „
Történeti segédtudományok	35,35 „
Egyetemes (nem magyar) történet	149,15 „
Összesen	1160,15 „
Általános és politikai történet	30,04 %
Életrajz	11,76 %
Gazdaságtörténet	15,34 %
Társadalomtörténet	7,30 %
Művelődéstörténet	1,06 %
Tudománytörténet	7,59 %
Hadtörténet	2,11 %
Nemzetiségtörténet	6,05 %
Helytörténet	2,84 %
Történeti segédtudományok	3,05 %
Egyetemes (nem magyar) történet	12,86 %
Összesen	100,00 %

A nagyobb történelmi feldolgozások száma és arányszáma (19,98%) egyaránt alacsony. Évi átlagban még 3 nagyobb feldolgozás sem jelent meg.

A feudális és a polgári korszakbeli művek egymáshoz való aránya helyesnek mondható. Sajnálatos azonban, s történetírásunk egyik gyenge oldalára utal, hogy egyetlen szocialista korszakbeli munka sem jelent meg ebben a kategóriában.

A tárgyi megoszlás jól tükrözi történetírásunk témaválasztásának aránytalanságait. Az általános és politikai történet, amelyhez az életrajzokat is hozzászámíthatjuk, arányszáma túl magas. A társadalomtörténet, a nemzetiségtörténet, főleg pedig a művelődéstörténet — kivéve a tudománytörténetet —, a helytörténet — ide számítva a várostörténetet is — és a történeti segédtudományok arányszáma viszont túl alacsony. Fontos ágai a történetírásnak (közigazgatás- és hivataltörténet, történeti demográfia, a történetírás módszertana) egyáltalában nincsenek képviselve.

Az általános és politikai történeti kérdésekkel foglalkozó munkák közül hatnak a témája feudális korszakbeli. Kettő fontos elvi problémákat tárgyal:

a magyarországi feudalizmus kialakulását,⁸⁰ illetve a rendiség és a központosítás összefüggéseit.⁸¹ Kettő a XVI—XVII. századi szabadságháborúknak és osztályharcnak egyes kérdéseivel foglalkozik.⁸² Kettő a XVIII. század végének és a XIX. első felének egy-egy érdekes mozzanatát világítja meg.⁸³

1848/49-cel három munka foglalkozik, kettő fontos külpolitikai kérdéseket tisztáz, a harmadik Széchenyi szerepét tárgyalja.⁸⁴

A dualizmus korszakát négy munka képviseli. Egy a Kossuth-emigrációról, egy a monarchia külpolitikájának, kettő pedig az első világháború előtti pártharcoknak egy-egy rész kérdéséről szól.⁸⁵

A két világháború közötti időszak történetének általános és politikai kérdéseivel, sajnos, csak két munka foglalkozik, az egyik az időszak első éveiről, a másik az időszak külpolitikájának egy késői szakaszáról nyújt tájékoztatást.⁸⁶

Az általános és politikai történeti munkák mellé sorolhatók a hasonló jellegű életrajzok. Három nagyobb igényű életrajzi feldolgozás jelent meg, kettő közülük a feudális korszakból, a harmadik a feudalizmusból a kapitalizmusha való átmenet idejéből választotta hőjét.⁸⁷ Kiemelkedő elismerésben részesült a Hunyadi Jánosról írt monográfia.

A gazdaságtörténeti feldolgozások között már jobb az arány az újabbkori témák javára. A hat munka közül egy Mohács előtti témájú, egy másik a XVIII. század végéről és a XIX. elejéről szól, egy harmadik pedig egy nagybirtoknak a feudális gazdálkodásról a tőkés termelésre való áttérését tárgyalja.⁸⁸ A további három mű egy jelentős vállalkozás eredményeként került kiadásra. A Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszéke célul tűzte ki gazdaságtörténeti monográfiák készítését, s ezeket Gazdaságtörténeti értekezések címen sorozatban jelenteti meg. A sorozatnak eddig három kötete jelent

⁸⁰ Lederer Emma: A feudalizmus kialakulása Magyarországon.

⁸¹ Elekes Lajos: Rendiség és központosítás a feudális államokban.

⁸² Makkai László: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. — Ua.: A magyar puritánusok harca a feudalizmus ellen.

⁸³ Révész Imre: Sinai Miklós és kora. — Kovács Endre: A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon.

⁸⁴ Andics Erzsébet: A Habsburgok és Romanovok szövetsége. — Waldapfel Eszter: A független magyar külpolitika 1848—1849. — Spira György: 1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a.

⁸⁵ Koltay-Kastner Jenő: A Kossuth-emigráció Olaszországban. — Diószegi István: Ausztria—Magyarország és a francia—porosz háború 1870—1871. — Dolmányos István: A magyar parlamenti ellenzék történetéből 1901—1904. — Pölöskei Ferenc: A koalíció felbomlása és a Nemzeti Munkapárt megalakulása 1909—1910.

⁸⁶ Nemes Dezső: Az ellenforradalom története Magyarországon 1919—1921. — Juhász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939—1941.

⁸⁷ Elekes Lajos: Hunyadi. — Trócsányi Zsolt: Wesselényi Miklós. — Horváth Zoltán: Teleki László 1810—1861.

⁸⁸ Huszár Lajos: A budai pénzverés a középkorban. — Eckhart Ferenc: A bécsi udvar gazdasági politikája Magyarországon 1780—1815. — Szabad György: A tatari és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra.

meg, az egyik közülük XIX. századvégi témájú, a másik kettő a két világháború közötti kérdéseket tárgyal.⁸⁹

A viszonylag kisszámú társadalomtörténeti feldolgozások között túlsúlyban vannak a feudáliskori témák. Egy munka az erdélyi, kettő a dunántúli parasztság sorsával foglalkozik.⁹⁰ A negyediknek a tárgya már a két világháború közötti időszakból való, a köztisztviselők szerepéről tájékoztat.⁹¹

A művelődéstörténetet csak egyetlen munka képviseli, az is csak félig magyar témájú, a krakkói egyetem szerepéről szól a magyar művelődésben.⁹²

Nem ilyen sivár a kép, ha a tudománytörténetet is a művelődéstörténethez számítjuk. Ezen a területen ugyanis jelentős vállalkozásról és annak sikeréről számolhatunk be. Tudománytörténeti tanulmányok címen a Magyar Történelmi Társulat sorozatot indított amelynek keretében ez ideig négy historiográfiai feldolgozás jelent meg.⁹³

Azon nincs megütközni való, hogy csak egyetlen hadtörténeti monográfia jelent meg, a Bocskai szabadságharcról,⁹⁴ hiszen a hadtudományi munkáknak külön kiadójuk van.

Az már inkább szövéthető, hogy a magyarországi nem magyar népek történetével csak két munka foglalkozik. Igaz, az egyik nagyigényű, a nemzetiségi kérdés 1790—1848 közötti egész történetét elemzi.⁹⁵ A másik egy rész-kérdést tárgyal az első világháború utáni évekből.⁹⁶

A helytörténetet — egyben a várostörténetet és a jogszolgáltatás történetét is — egyetlen, feudáliskori témájú munka képviseli.⁹⁷

A történeti segédtudományok is mostoha gyermekei az akadémiai könyvkiadásnak. Egy nemzetközi jelentőségű írástörténeti és egy levéltártani munka jelzi, hogy ezeket a tudományágakat is művelik Magyarországon.⁹⁸

Az említett írástörténeti munkát tulajdonképpen az egyetemes tárgyú történeti feldolgozások közé is sorolhatnók. Ezek számával viszonylag elégedettek lehetünk. Hat ilyen mű jelent meg. Egynek a tárgya ókori történeti,

⁸⁹ Sándor Pál: A XIX. századvégi agrárválság Magyarországon. — Szuhay Miklós: Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. — Berend T. Iván—Ránki György: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában.

⁹⁰ Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története 1790—1848. — Rúzsás Lajos: A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal 1711—1848. — T. Mérey Klára: A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba.

⁹¹ Szabolcs Ottó: Köztisztviselők az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisában 1920—1926.

⁹² Kovács Endre: A krakkói egyetem és a magyar művelődés.

⁹³ R. Várkonyi Ágnes: Thaly Kálmán és történetírása. — Gunst Péter: Acsády Ignác történetírása. — Varga Zoltán: A Széchenyi-ábrázolás fő irányai a magyar történetírásban. — Márkus László: A szociáldemokráta történetfelfogás fejlődéséhez.

⁹⁴ Nagy László: A Bocskai-szabadságharc katonai története.

⁹⁵ Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. 1—3.

⁹⁶ Kővágó László: A magyarországi délszlávok 1918—19-ben.

⁹⁷ Bónis György: Buda és Pest bírósági gyakorlata a török kiverése után. 1686—1708.

⁹⁸ Hajnal István: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales. — Ember Győző: A levéltári segédlet

egy kelet-európai, egy román, kettő német, egy pedig osztrák témát dolgoz fel.⁹⁹

Végigtekintve a nagyobb történelmi feldolgozások során a már említett tárgyi aránytalanságon kívül az a legfeltűnőbb, hogy nincsen közöttük olyan alkotás, amely minden vonatkozásban megérdemelné a fundamentális jelzőt. A magyar történet összefoglaló feldolgozása nem az Akadémiai Kiadónál jelent meg, amiről nem a Kiadó tehet, s amiért felelősség az Osztályt is terheli. A felsorolt munkák között nincsen egyetlen egy sem, amely a magyar történetnek akár egy nagyobb szakaszát minden vonatkozásában, akár valamely fontos kérdését az egész történeten végig kísérve vizsgálná. A legtöbb, amire a szerzők ilyen vonatkozásban vállalkoztak, az volt, hogy egy-két kérdést (a nemzetiségi kérdés, az erdélyi parasztság története) viszonylag hosszabb perióduson át vettek vizsgálat alá, vagy pedig néhány jelentősebb személy (Hunyadi, Wesselényi Miklós, Teleki László) összefoglaló életrajzát megírták. A feldolgozások túlnyomó többsége kisebb kérdésekkel foglalkozott. Ezek fontossága sem vitatható, de történettudományunknak sokkal nagyobb szüksége lett volna és lenne fundamentális alkotásokra.

A kisebb kérdések között is megkülönböztethetünk olyanokat, amelyek önmagukban zárt egésznek jelentenek, és olyanokat, amelyek csak részkérdések. Az ilyenek többsége kandidátusi disszertáció tárgya volt. Erősen vitatható, hogy az ilyen kandidátusi disszertációkat az Akadémiai Kiadónál kell megjelentetni, hogy egy disszertáció megvédése jogcím az akadémiai közzétételre, ahogyan azt egyesek hangoztatják.

Feltűnő hiányossága a történelmi akadémiai könyvkiadásnak, hogy a feldolgozások között alig akad olyan, amely a történettudomány elvi kérdéseit vette vizsgálat alá, amilyen pl. a központosítás és a rendiség problémáival foglalkozó tanulmány. Hogy a történelmi módszertan problémái teljesen figyelmen kívül maradtak, azt már említettük.

A felsorolt feldolgozások között különböző színvonalúak vannak, túlnyomó többségük megütötte az akadémiai mércét, sőt egészen kiváló alkotások is akadnak. A témaválasztás igényessége nem mindig párosult az alkotói jelességgel, de erre is sorolhatnánk példákat.

Itt lehet szóvá tenni, bár nem egyedül a történelmi feldolgozásokra vonatkozik, a terjedelem kérdését. Sok mű — főleg a kandidátusi disszertációk — terjedelme nincs arányban a téma jelentőségével. Bizottságainknak a kiadványtervek összeállításánál sokkal szigorúbban kellene állást foglalniok atekintetben, hogy az egyes munkák milyen terjedelemben készüljenek és jelenjenek

⁹⁹ Várady László: Későrómai hadügyek és társadalmi alapjaik. — Niederhauser Emil: A jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában. — I. Tóth Zoltán: Bálcescu Miklós élete 1819—1852. — Tokody Gyula: Ausztria—Magyarország a Pángermán Szövetség világuralmi terveiben 1890—1918. — Zsigmond László: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői 1918—1923. — Kerekes Lajos: Anschluss 1938.

meg. Amikor e sorok írója egyetemi doktori disszertációját nyomdába adta, minden szót kihúzott belőle, amire nem volt feltétlenül szükség. Igaz, hogy akkor maga fizette a nyomdaköltségeket, nem pedig szerzői tiszteletdíjat kapott.

Ha a különböző műfajokat — feldolgozások, segédletek, forrásközlések, fordítások — összefoglalóan nézzük, akkor a történelmi művek korszakok szerinti és tárgyi megoszlása az alábbi képet mutatja:

Ókori	126,91 ív
Feudális korszakbeli	2401,80 „
Polgári korszakbeli	1744,20 „
Szocialista korszakbeli	194,40 „
Vegyes korbeli	1338,90 „
Összesen	5806,21 ív

Ókori	2,18 %
Feudális korszakbeli	41,37 %
Polgári korszakbeli	30,04 %
Szocialista korszakbeli	3,35 %
Vegyes korbeli	23,06 %
Összesen	100,00 %

Általános és politikai történet	2453,60 ív
Életrajz	136,50 „
Gazdaságtörténet	686,80 „
Társadalomtörténet	320,15 „
Művelődéstörténet	56,— „
Egyháztörténet	33,50 „
Tudománytörténet	148,05 „
Hadtörténet	34,— „
Nemzetiségtörténet	120,75 „
Várostörténet	9,— „
Helytörténet	520,80 „
Történeti segédtudományok	51,60 „
Egyetemes (nem magyar) történet	470,16 „
Vegyes	765,30 „
Összesen	5806,21 ív

Általános és politikai történet	42,26 %
Életrajz	2,35 %
Gazdaságtörténet	11,83 %
Társadalomtörténet	5,52 %
Művelődéstörténet	0,96 %
Egyháztörténet	0,57 %
Tudománytörténet	2,55 %
Hadtörténet	0,58 %
Nemzetiségtörténet	2,08 %
Várostörténet	0,15 %
Helytörténet	8,97 %
Történeti segédtudományok	0,89 %
Egyetemes (nem magyar) történet	8,11 %
Vegyes	13,18 %
Összesen	100,00 %

A megoszlás aránytalanságai így még szembeszökőbbek. Mindenképpen helyteleníteni kell, hogy a szocialista korszakkal foglalkozó művek arányszáma alig valamivel haladja meg az ókortörténeti munkákét. A polgári korszakbeli témák arányszáma is alacsony a feudális korszakbeli témákéhoz viszonyítva.

A tárgyi megoszlást tekintve túl magas az általános és politikai történet, valamint a helytörténet arányszáma. Magasabb arányszámot érdemelne a gazdaság-, a társadalom- és a nemzetiségtörténet. A művelődés-, az egyház-, a had- és a várostörténet, nemkülönben a történeti segédtudományok elhanyagoltsága pedig egészen szembeszökő, nem is szólva a történettudománynak azokról a területeiről, amelyek egyáltalában nem szerepelnek.

Ezekért az aránytalanságokért elsősorban nem a könyvkiadás a felelős, amely csak tükrözi történetírásunk helyzetét. Ahhoz, hogy ez a helyzet megváltozzék, az Osztály fokozottabb tudományirányító tevékenységére lenne szükség. Ebben pedig a könyvkiadás lehetne az egyik leghatásosabb eszköz.

Az Osztály 16 éves könyvkiadási tevékenysége a történelmi munkák terén is jelentős eredményeket hozott. A források, segédletek és lexikonok közlésében fundamentális műveket mutathat fel. Számos elsőrendű monográfiával gazdagította az új alapokon indult, fokozatosan erősödő marxista magyar történettudományt. Hűen tükrözte azonban történetírásunk gyengeségeit, hiányosságait is. Fundamentális feldolgozásokra történészeink még nemigen vállalkoznak. Érdeklődésük csak lassan fordul az újabbkori témák felé. A legújabb, a szocialista korszak kutatását nem tartják súlyponti feladatnak. Túlzott mértékben foglalkoznak általános és politikai történettel. A történettudomány számos fontos területét elhanyagolják.

Az Osztálynak a jövőben arra kell törekednie, hogy történettudományunknak már eddig elért, a polgári történetírás teljesítményein túlmutató

eredményeit tovább fokozza, gyengeségeit és hiányosságait pedig — nem utolsósorban a könyvkiadás segítségével — fokozatosan felszámolja.

*

Régészeti tárgyú 33 könyv jelent meg az elmúlt 16 év alatt az Osztály gondozásában, az Akadémiai Kiadónál, összesen 1389,10 ív terjedelemben. Évente tehát átlagosan 2 könyv hagyta el a sajtót 86,82 ívszámmal.

A könyvek mennyiségi, műfaji és a megjelenés éve szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

Év	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrás-közlés	Fordítás	Összesen
1950							
1951	114,—					17,25	131,25
1952							
1953	53,20						53,20
1954	112,—			51,—			163,—
1955	37,—						37,—
1956	76,75	46,—					122,75
1957	82,—						82,—
1958		76,—					76,—
1959	24,85	50,50					75,35
1960	31,—						31,—
1961	105,50			22,05			127,55
1962	34,50	29,50					64,—
1963	168,—	73,90					241,90
1964	92,50	11,—					103,50
1965	61,10	19,50					80,60
	992,40	306,40		73,05		17,25	1389,10

A régészeti könyvkiadás nem volt egyenletes. Két esztendőben (1950, 1952) nem jelent meg régészeti kiadvány. Voltak évek, amikor aránytalanul kevés régészeti munka került kiadásra. Az 1951-ben elért ívszámot csak 1954-ben, majd 1963-ban sikerült túlszárnyalni. Ettől fogva nem növekedett a kiadványok volumenje, ami hátráltatja a tudományág fejlődését.

A 33 könyv műfajilag így oszlott meg:

Nagyobb feldolgozás	20 mű
Önnálló tanulmány	6 „
Tanulmánykötet	4 „
Segédlet	2 „
Fordítás	1 „
Összesen	33 mű

A műfajok közötti ívszámok szerinti viszonylagos megoszlás:

Nagyobb feldolgozás	71,44 %
Tanulmány	22,05 %
Segédlet	5,26 %
Fordítás	1,25 %
Összesen	100,00 %

A műfaji megoszlás — a nagyobb feldolgozások igen magas arányszámával — az Osztályhoz tartozó öt tudományág közül a régészetnél a legideálisabb. Meg kell azonban mondani, hogy nagyobb feldolgozásnak minősítettük két szerzőnek egy-egy meghatározott témára vonatkozó tanulmányköteteit, valamint olyan munkákat is, amelyeket leletkataszternek (azaz segédletnek), vagy forrásközlésnek, olykor mindkettőnek, talán több joggal tekinthettünk volna. Ezzel szemben viszont a tanulmány sorozatokban megjelent és ezért tanulmányoknak minősített művek lényegileg nagyobb feldolgozásoknak tekinthetők.

Amikor a régészet marxista művelése Magyarországon megkezdődött, szükségesnek bizonyult szovjet régészek tanulmányainak lefordítása.¹⁰⁰ 1951 óta azonban régészeti fordítás nem jelent meg, aminek a helyessége vitatható.

Forrásokat a feldolgozások keretében bőven közölt a magyar archaeológia.

Ugyanez mondható a leletkataszterekről, tehát a régészeti segédletekről. Ezeket mint segédleteket figyelmen kívül hagyva is, beszámolhatunk egy elsőrendű régészeti segédlet megjelenéséről, egy bibliográfiáról, amely a Közép-Dunamedence régészeti irodalmát foglalja össze két kötetben.¹⁰¹ Fundamentális jelentőségű munka, hazai és külföldi régészeknek egyaránt nélkülözhetetlen segédkönyve.

A régészeti tanulmányok három sorozatban jelentek meg. Az egyik a főváros régészeti emlékeivel foglalkozó, nagyrészt a Budapesti Történeti Múzeumban készült értekezéseket közölt 4 kötetben.¹⁰² A másik Régészeti tanulmányok címen 1962-ben indult, ez ideig 3 száma jelent meg. A harmadik az Akadémia Régészeti Intézetének idegen nyelvű sorozata, amely *Studia Archaeologica* címen 1963-ban indult s ez ideig ugyancsak 3 száma került a közönség elé. E két utóbbi sorozat tanulmányairól a nagyobb feldolgozásokkal együtt számolhatunk be, minthogy azoktól csak kisebb terjedelműk különbözteti meg őket.

A nagyobb feldolgozások túlnyomó többsége egy régi múltra visszatekintő sorozatban jelent meg, a Magyar Nemzeti Múzeum *Archaeologia Hungarica* című sorozatának új folyamában, amelynek 1950 és 1965 között 14 kötete hagyta el a sajtót.

¹⁰⁰ Szovjet régészeti tanulmányok.

¹⁰¹ Banner János—Jakabffy Imre: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája a legrégibb időktől a XI. századig. — U.a.: A Közép-Dunamedence régészeti bibliográfiája 1954—1959. — Magyar, orosz, német és francia nyelven.

¹⁰² Budapest régiségei. 17—20.

Kiemelkedő jelentőségű munka A magyar régészet kézikönyvének első kötete, amely az őskőkor összefoglaló feldolgozása. Mind eredményeiben, mind módszerében, mind az előadás módjában kitűnik, fundamentális alkotás.¹⁰³

Az őskor kérdéseivel 6 mű foglalkozott. Kettő a kőkorszak problémáit tárgyalta: az egyik a tatai paleolit telep teljes leletanyagát dolgozta fel korszerű módszerekkel, a másik a magyarországi késő paleolitikum összefoglalása.¹⁰⁴ Egy a rézkorból vette tárgyát, a tiszapolgár—basatanyai temető teljes leletanyagát publikálta és a magyarországi rézkori műveltséget elemezte.¹⁰⁵ Három a rézkorból a bronzkorba való átmenet idejével foglalkozott. Az egyik az ún. péceli kultúrának Magyarországon túlra is kiterjedő, nagyszabású összefoglalása.¹⁰⁶ A másik ugyancsak a péceli kultúra egyes kérdéseit tárgyalta.¹⁰⁷ A harmadik a lengyeli kultúra zengővárkonyi településének leletanyagát tette közzé.¹⁰⁸

A római kori régészet termését 6 munka képviseli. Egy munkaközösség egy fontos limes-menti pannóniai településnek, Intercisának a leletanyagát dolgozta fel és a történetét írta meg komplex módon.¹⁰⁹ Egy másik mű a pannóniai villatelepülésekkel foglalkozott.¹¹⁰ Két munka a régészeti és az egyéb történeti forrásanyag alapján Pannónia I. és II. századbeli, illetve Dalmácia római kori gazdaság- és társadalomtörténetét dolgozta fel.¹¹¹ Pannónia fővárosának, Aquincumnak emlékeit és életét ismeretterjesztő céllal ismertette egy könyv.¹¹² Egy mű a szarmatakor III. és IV. századi magyarországi leletanyagát publikálta.¹¹³

A népvándorlás korának a régészetéről szól a legtöbb könyv, összesen 9. Ennek az a magyarázata, hogy egyrészt e kor problémái sokrétűek, másrészt korábban e kor kutatását eléggé elhanyagolták. A hunok korszakának egyes kérdéseivel 3 munka foglalkozott.¹¹⁴ Egy mű a gepidák magyarországi lelet-

¹⁰³ Vértess László: Az őskőkor és az átmeneti kőkor emlékei Magyarországon. A magyar régészet kézikönyve. I.

¹⁰⁴ Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Archaeologia Hungarica. 43. — Gábori Miklós: A késői paleolitikum Magyarországon. Régészeti tanulmányok. 3.

¹⁰⁵ Bognár-Kutzián Ida: The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár—Basatanya. Arch. Hung. 42.

¹⁰⁶ Banner János: Die Péceler Kultur. Arch. Hung. 35.

¹⁰⁷ Kalicz Nándor: Die Péceler (Badener) Kultur und Anatolien. Stud. arch. 2.

¹⁰⁸ Dombay János: Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. Arch. Hung. 37.

¹⁰⁹ Intercisa. I—II. Arch. Hung. 33, 36. Magyar—német, illetve német nyelven.

¹¹⁰ B. Thomas Edit: Römische Villen in Pannonien.

¹¹¹ Mócsy András: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. — Alföldy Géza—Mócsy András: Die Bevölkerung und Gesellschaft der römischen Provinz Dalmatien.

¹¹² Szilágyi János: Aquincum. Magyar, majd német nyelven.

¹¹³ Párducz Mihály: A szarmatakor emlékei Magyarországon. Arch. Hung. 30. Magyar—német nyelven.

¹¹⁴ Fettich Nándor: Régészeti tanulmányok a késői hun fémművesség történetéhez. Arch. Hung. 31. Magyar—német nyelven. — U.a.: A szeged—nagyszéksői hun fejedelmi sír-lelet. Arch. Hung. 32. Magyar—német nyelven. — Párducz Mihály: Die ethnischen Problemen der Hunnenzeit in Ungarn. Stud. arch. 1.

anyagát dolgozta fel és vázolta történetük legfontosabb szakaszait.¹¹⁵ Az avarok korszakának egyes problémáit 4 mű tárgyalta: egy a közép-európai lelet anyagot ismertette,¹¹⁶ kettő egy-egy temetőből származó emlékeket publikált,¹¹⁷ illetve összefoglalóan elemzett is,¹¹⁸ a negyedik az avar társadalom képének felvázolására vállalkozott.¹¹⁹ A honfoglalás előtti magyarországi szlávokról a zalavári ásatások eredményei alapján egy nagyszabású összefoglalás nyújtott nagy érdeklődéssel fogadott feldolgozást.¹²⁰

A magyar őstörténet legkorábbi szakaszairól egy ismeretterjesztő jellegű, igen hasznos összefoglalás jelent meg.¹²¹

A honfoglaláskori és a kora Árpád-kori Magyarország régészeti emlékeivel 3 könyv foglalkozott, az egyik egy X—XI. századi temető leletanyaga alapján, a másik kettő összefoglaló igénnyel.¹²²

E felsorolás mutatja, hogy a régészeti feldolgozások kétféle célt tűztek maguk elé. Részben megelégedtek a leletanyag közlésével, illetve számbavételével és elemzésével. Másrészt kísérletet tettek arra is, hogy a leletanyag alapján egy-egy korszaknak, vagy egy-egy kérdésnek összefoglaló képét, történetét is megírják, vagy legalábbis felvázolják. Kétségtelen, hogy ez utóbbiak az igényesebb és jelentősebb alkotások, de az előbbieknél a fontosságát sem becsülhetjük le. Voltak azután ismeretterjesztő célzatú összefoglalások, amelyeknek ugyancsak nagy a jelentőségük.

A háromféle munkák arányát az alábbi számok mutatják:

Leletközlő jellegű	732,70 ív
Összefoglaló jellegű	307,45 „
Ismeretközlő jellegű	35,75 „
Összesen	1075,90 ív
Leletközlő jellegű	68,10%
Összefoglaló jellegű	28,58%
Ismeretterjesztő jellegű	3,32%
Összesen	100,00%

¹¹⁵ Csallány Dezső: *Archeologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken*. Arch. Hung. 38.

¹¹⁶ Csallány Dezső: *Archeologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*.

¹¹⁷ Fettich Nándor: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót—Basaharc*. Stud. arch. 3.

¹¹⁸ Kovrig Ilona: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Arch. Hung. 40.

¹¹⁹ László Gyula: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Arch. Hung. 34.

¹²⁰ Sós Ágnes: *Die Ausgrabungen Géza Fehérs in Zalavár*. Bökönyi Sándor: *Die Wirbeltierfauna der Ausgrabungen in Zalavár*. Arch. Hung. 41.

¹²¹ László Gyula: *Őstörténetünk legkorábbi szakaszai*.

¹²² Török Gyula: *Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert*. Arch. Hung. 39. — Szőke Béla: *A honfoglaló és kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei*. Rég. tan. 1. — Fehér Géza, Éry Kinga, Kralovánszky Alán: *A Közép-Dunamedence magyar honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei*. Rég. tan. 2.

A leletközlő jellegű művek arányszáma magas az összefoglaló jellegűekhez viszonyítva.

A korszakok közötti megoszlást az alábbi számok tükrözik:

Őskor	263,10 ív
Római kor	374,60 „
Népvándorlás kora	355,70 „
Magyar őstörténet	18,50 „
Honfoglalás- és Árpád-kor	64,00 „
Összesen	1075,90 ív

Őskor	24,46 %
Római kor	34,81 %
Népvándorlás kora	33,06 %
Magyar őstörténet	1,72 %
Honfoglalás- és Árpád-kor	5,95 %
Összesen	100,00 %

A honfoglalás előtti korokkal foglalkozó művek egymásközi aránya megfelelőnek mondható. Annál szembeszökőbb, hogy régészeink milyen keveset foglalkoznak azoknak az időknek emlékeivel, amikor Magyarországon már magyarok is laktak. Igaz, hogy ebből a korból már bővebben vannak más, elsősorban írásbeli forrásaink, de ez távolról sem jelenti azt, hogy történetírásunk nélkülözheti, vagy elhanyagolhatja a régészeti emlékeket.

A régészeti könyveket szemlélve feltűnik, hogy milyen sok idegen nyelven jelent meg. Az *Archaeologia Hungarica* sorozat kötetei 1954-ig magyar és idegen nyelvűek, 1955-től kezdve csak idegen nyelvűek. A régészeti kézikönyvön és a két ismeretterjesztő jellegű kiadványon¹²³ kívül 1955-től kezdve nincs egyetlen nagyobb feldolgozás, amelynek magyar lenne a nyelve. Az idegen nyelvű publikálásnak kétségtelenül sok előnye van: többen olvashatják, többen meg is veszik az idegen nyelvű könyveket a külföldi szakemberek közül. A hazai szakemberek pedig így is megértik őket. De hát vannak hazai nem szakemberek is, akik talán szívesen olvasnának régészeti könyveket. Rájuk nem számítunk, róluk lemondunk? Erősen vitatható ez az álláspont.

És ha már idegen nyelven jelenik meg az a könyv, vajon indokolt-e, hogy 21 közül¹²⁴ 18 esetben német az az idegen nyelv, kétszer francia és egyszer angol? Ezen is el lehet tűnődni.

¹²³ Ezek közül az egyik németül is megjelent. — Hogy a bibliográfia 4 nyelvű, az teljesen indokolt.

¹²⁴ A magyar, orosz, német és francia nyelven megjelent bibliográfiát nem számítottuk ezek közé.

Összefoglalóan azt mondhatjuk el 16 év akadémiai gondozásban megjelent régészeti kiadványairól, hogy hűen tükrözik azt a jelentős fejlődést, amelyen a magyar archaeológia 1950 óta átment, s amelynek leghatásosabb tényezői éppen ezek a könyvek voltak. Sok éven keresztül még a leletközlő jelleg uralkodott ebben a könyvkiadásban. A marxizmus lassú, de folyamatos térhódítására a magyar régészetben volt szükség ahhoz, hogy régészeink merjenek is, tudjanak is olyan műveket írni, amelyekben már nem kerülhették el az elvi állásfoglalást. Ilyenek az összefoglaló jellegű, egy-egy korszaknak, vagy egy-egy kérdésnek történetét feldolgozó munkák. Az utóbbi években ezeknek az aránya nőtt, de még nem tekinthető kielégítőnek. A magyar régészetnek is elsősorban fundamentális feldolgozásokra van szüksége, amilyen a kézikönyv első kötete, amilyen — természetesen más műfajban — a bibliográfia, s amilyen irányba már egyes monográfiák is mutatnak. Mindez nem jelenti azt, hogy a magyar régészet a jövőben nélkülözheti a leletközléseket, feldolgozásokat és értékeléseket. Ezek hiányában hiába kívánnánk fundamentális összefoglalásokat, mint ahogyan ásatások nélkül nincsenek leletek. Az arányok módosításáról van csupán szó, amire a magyar archaeológia már eléggé megalapozottnak látszik.

És módosítani kellene az arányokat hazánk magyar korszakának a javára, ami annyira háttérbe szorult nyilván nem csupán az akadémiai könyvkiadásban, hanem az abban tükröződő kutatómunkában is.

Ehhez pedig arra lenne szükség — itt is ezt kell megállapítanunk —, hogy az Akadémia, közelebbről Osztályunk, céltudatosabban és — éppen a könyvkiadáson keresztül — hatásosabban irányítsa a gondjaira bízott tudományágak — így a régészet — fejlődését.

*

A művészettörténetet 24 mű képviseli az 1950—1965 közötti akadémiai könyvkiadásban, összesen 1398,06 ív terjedelemmel. Évente tehát átlagosan egy és fél könyv jelent meg, 87,38 ívszámmal.

A kiadás mennyiségi, műfaji és évek szerinti megoszlását a túloldali táblázat mutatja.

E számok azt mutatják, hogy a művészettörténeti könyvkiadás nagyon egyenetlenül alakult. Hat évben — köztük 1961-ben, 1963-ban és 1965-ben — egyáltalában nem jelentek meg művészettörténeti akadémiai kiadványok. Az évi átlag 87,38 ív volt, előfordult azonban (1958-ban), hogy 300,75 ív jelent meg. Ezt a mennyiséget kivételnek kell tekintenünk. Ettől függetlenül is azt kell megállapítanunk, hogy a művészettörténeti könyvkiadás volumene az utolsó 5 évben csökkenő tendenciát mutatott, ami lassította a tudományág fejlődését.

Év	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrás- közlés	Fordítás	Összesen
1950							
1951			36,—				36,—
1952							
1953	18,—		73,—			9,50	100,50
1954			61,50	99,75			161,25
1955	32,76		110,—	46,90			189,66
1956				102,10			102,10
1957							
1958	124,25		171,50	5,—			300,75
1959	96,80			45,—			141,80
1960	113,—	34,—					147,—
1961							
1962			92,—				92,—
1963							
1964	68,—	34,—		25,—			127,—
1965							
	452,81	68,—	544,—	323,75		9,50	1398,06

A 24 könyv műfajilag így oszlott meg:

Nagyobb feldolgozás	9 mű
Tanulmánykötet	2 „
Lexikon	5 „
Segédlet	7 „
Fordítás	1 „
Összesen	24 mű

Az ívterjedelem műfajok szerinti megoszlása:

Nagyobb feldolgozás	452,81 ív
Tanulmány	68,— „
Lexikon	544,— „
Segédlet	323,75 „
Fordítás	9,50 „
Összesen	1398,06 ív
Nagyobb feldolgozás	32,39%
Tanulmány	4,86%
Lexikon	38,91%
Segédlet	23,16%
Fordítás	0,68%
Összesen	100,00%

Ezt a műfaji megoszlást általában egészségesnek mondhatjuk, bár vannak bizonyos torzulásai. A forrásközlés teljesen hiányzik.¹²⁵ Igaz ugyan, hogy a lexikonok, főleg pedig a segédletek forrásközlésnek is tekinthetők, amennyiben a művészettörténet legfontosabb forrásait, a műemlékeket leírják. Vannak azonban a művészettörténetnek írott forrásai is, pl. az összeírások adatai, amelyek megérdemlik, hogy közlésre kerüljenek. A fordítás szinte teljesen hiányzik, pedig bizonyára vannak a külföldi művészettörténeti irodalomban olyan elvi jelentőségű művek, amelyeket érdemes lenne lefordítani. Feltűnő a tanulmányok alacsony arányszáma, különösen pedig az, hogy önálló tanulmány egyetlen egy sem jelent meg. A tudományágnak nincs is tanulmánysorozata, szemben a filozófiával, a történelemmel és a régészettel, amelyeknek két-két ilyen sorozatuk van, és a pedagógiával, amely rendszeresen tanulmányköteteket jelentet meg. Amennyire egészségtelen a tanulmányok olyan elburjánzása, amilyennel a történelemnél és a pedagógiánál találkozunk, annyira túlzás a tanulmányoknak olyan arányú mellőzése, amilyen a művészettörténetnél jelentkezik. A segédletek és a lexikonok fontosságát teljes mértékben elismerve, arányuk némileg túlzottnak mondható. Figyelembe kell azonban venni, hogy a segédleteknek minősített munkák között vannak olyanok, amelyek jelentős történeti feldolgozásokat is tartalmaznak, amelyeket akár a nagyobb feldolgozások közé is besorolhattunk volna, amivel ez utóbbiak arányszámát jelentősen megnövelhettük volna.¹²⁶

Az egyetlen fordítás szovjet tanulmányokat tartalmaz a burzsoá művészet és művészetelmélet elleni harc kérdéseiről.¹²⁷

A segédletek között első helyen kell emlitenünk az Országos Szépművészeti Múzeum Régi Képtárának katalógusát.¹²⁸ Itt vehetjük számba a középkori Magyarország fal- és táblaképeit ismertető, továbbá a barokk művészet témáit leíró munkákat.¹²⁹ Mind a négy könyv a maga nemében fundamentális munka. Hasonló a jelentősége annak a katalógusnak, amely Munkácsy Mihály festményeit és rajzait írta le.¹³⁰ Nem annyira tudományos igénnyel, mint inkább a nagyobb közönség tájékoztatására készült két ugyancsak segédletnek minősíthető kiadvány, az egyik a régi magyarországi faszobrokról,¹³¹ a másik az esztergomi Keresztény Múzeum képtáráról.¹³²

¹²⁵ A Budapest régi látképeit közlő kiadványt a történelmi munkák között vettük számba.

¹²⁶ Pl. Radocsay Dénesnek a középkori fal- és táblaképekről, Pigler Andornak a barokk témákról írt könyveit.

¹²⁷ Harc a burzsoá művészet és művészetelmélet ellen.

¹²⁸ Országos Szépművészeti Múzeum. A Régi Képtár katalógusa. Készítette Pigler Andor.

¹²⁹ Radocsay Dénes: A középkori Magyarország falképei. — Ua.: A középkori Magyarország táblaképei. — Pigler Andor: Barockthemen.

¹³⁰ Végvári Lajos: Katalog der Gemälde und Zeichnungen Mihály Munkácsys.

¹³¹ Aggházy Mária: Régi magyarországi faszobrok. Német, orosz és angol nyelven is.

¹³² Az esztergomi Keresztény Múzeum képtára. Német és angol nyelven is.

A lexikon-jellegű művek sorában találjuk a magyar művészettörténet legmonumentálisabb vállalkozásának: Magyarország műemlékei topográfiájának 6 kötetét.¹³³ Ez a sorozat, amelynek keretében Magyarország egész műemlékanyaga feldolgozásra fog kerülni, pontos leírásaival, történeti értékeléseivel, bibliográfiáival a magyar művészettörténetnek fundamentális alkotása, minden tekintetben méltó arra, hogy akadémiai kiadásban jelenjék meg. Tudományos színvonalon, de inkább a nagyobb közönség tájékoztatására készült egy viszonylag jóval kisebb munka, amely Magyarország műemlékeiről ad rövid tájékoztatást.¹³⁴

A magyar műemlékvédelemnek, elsősorban az építészeti emlékek védelmének elvi és gyakorlati kérdéseivel foglalkozott az Országos Műemléki Felügyelőség által kiadott két évkönyv-jellegű tanulmánykötet.¹³⁵

Nagyobb művészettörténeti feldolgozás mindössze 9 jelent meg, de igen jelentős művek vannak köztük. A magyar művészettörténet két nagy fejezetét: a barokk festészet és szobrászat történetét feldolgozó munkákat fundamentális alkotásoknak tekinthetjük, nemcsak témájuk, hanem színvonaluk alapján is.¹³⁶ A magyar kőrajzolás történetének egy fejezete került feldolgozásra.¹³⁷

Nagy jelentőségűek azok a monográfiák is, amelyek egy-egy nagy művész életéről és alkotásairól szólnak. Munkácsyról, Zichyről és Maulbertschről jelentek meg ilyen könyvek.¹³⁸

A gyulafehérvári székesegyház műtörténeti jelentősége indokolja, hogy monográfia készült róla.¹³⁹

A művészettörténeti kiadványok közül csak azok jelentek meg idegen nyelven, amelyek nem magyar, vagy nem kizárólag magyar témákkal foglalkoztak (Maulbertsch, Barockthemen), vagy nagy nemzetközi érdeklődésre tartottak számot (Munkácsy alkotásainak katalógusa). Más kérdés, hogy többet közülük idegen nyelvre is lefordítottak.

Összefoglalóan nézve a művészettörténeti akadémiai könyvkiadás eredményeit, igen sikeresnek mondhatjuk azt. Mind a nagyobb feldolgozások, mind a lexikonok, mind pedig a segédletek között több fundamentális alkotást találunk, olyanokat, amelyek elsősorban méltóak a megtisztelő akadémiai megjelentetésre. A jövőben a kiadás egyenletesebbé tételével és a műfaji arányok

¹³³ Magyarország műemlékei topográfiája. 2. Győr-Sopron megye műemlékei. I. (Két kiadásban.) 3. Nógrád megye műemlékei. 4. Budapest műemlékei. I. 5. Pest megye műemlékei. I—II. 6. Budapest műemlékei. II.

¹³⁴ Genthon István: Magyarország műemlékei.

¹³⁵ Országos Műemléki Felügyelőség kiadványai. 1. Magyar műemlékvédelem 1949—1959. 2. Magyar műemlékvédelem 1959—1960.

¹³⁶ Garas Klára: Magyarországi festészet a XVII. században. — U.a.: Magyarországi festészet a XVIII. században. (Oroszul is.) — Aggházy Mária: A barokk szobrászat Magyarországon. I—III. Népszerű összefoglalása is megjelent magyar és német nyelven.

¹³⁷ Gerszi Teréz: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Katalógussal.

¹³⁸ Végvári Lajos: Munkácsy Mihály élete és művei. — Berkovits Ilona: Zichy Mihály élete és munkássága. Németül és oroszul is. — Garas Klára: Franz Anthon Maulbertsch.

¹³⁹ Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház.

némimódosításával lehet az eredményességet fokozni. Kívánatos lenne továbbá, hogy a művészettörténet többet foglalkozzék újabb- és legújabbkori témákkal. Ez utóbbiak teljesen hiányoznak az elmúlt 16 év akadémiai könyvterméséből. Ezt a hiányosságot minél előbb ki kell küszöbölni, a művészet mai irányzatait sem zárhatjuk ki a történelmi vizsgálat köréből.

*

A pedagógia volt az a tudományág, amely az Osztály könyvkiadásában az utolsó helyet foglalta el, akár a megjelent könyvek számát, akár ívszámát tekintjük. 17 mű jelent meg összesen 720,50 ív terjedelemben. Egy évre tehát átlagosan 1 könyv, illetve 45 ív jutott.

E tények nem abból következtek, mintha az Osztály a pedagógia jelentőségét lebecsülné, hanem részben abból, hogy pedagógiai munkák megjelenítésére más kiadók is rendelkezésre állanak, s talán abból is, hogy a pedagógia — e tudományág nehéz helyzete következtében — nem igényelt nagyobb kiadási keretet.

A kiadás mennyiségi, műfaji és időbeli megoszlását az alábbi táblázat mutatja.

Év	Nagyobb feldolgozás	Tanulmány	Lexikon	Segédlet	Forrásközlés	Fordítás	Összesen
1950							
1951							
1952							
1953					27,—	26,—	53,—
1954							
1955						174,25	174,25
1956	17,—					72,75	89,75
1957							
1958		37,50					37,50
1959	20,50				10,—		30,50
1960		46,50					46,50
1961		42,25			12,50		54,75
1962	18,75	46,50					65,25
1963		36,50					36,50
1964	20,50	36,50					57,—
1965		75,50					75,50
	76,75	321,25			49,50	273,—	720,50

A pedagógiai könyvkiadás nehezen indult. 1953 előtt semmi sem jelent meg. 1956 előtt csak fordítás és forrásközlés került kiadásra. 1958 óta folyamatos és egyenletes a publikáció. Az 1955—1956-os évek magas ívszámát kivételnek kell tekintenünk. Az utóbbi években 50 körül mozgott az évi ívszám, ennél

többre nincs is igen szükség. A pedagógia az Osztályhoz tartozó egyetlen tudományág, amelynek fejlődését a szűkös könyvkiadás nem hátráltatja.

A pedagógiai művek műfajilag így oszlottak meg:

Nagyobb feldolgozás	4 mű
Tanulmánykötet	8 „
Forrásközlés	2 „
Fordítás	3 „
Összesen	17 mű
Nagyobb feldolgozás	76,75 ív
Tanulmány	321,25 „
Forrásközlés	49,50 „
Fordítás	273,— „
Összesen	720,50 ív
Nagyobb feldolgozás	10,65 %
Tanulmány	44,59 %
Forrásközlés	6,87 %
Fordítás	37,89 %
Összesen	100,00 %

E számokhoz nem sok magyarázat szükséges. Feltűnően magas a fordítások és — noha önállóan nem is jelentek meg — a tanulmányok arányszáma. Szembeszökően alacsony viszont a nagyobb feldolgozásoké. Segédletekre a pedagógiának egyáltalában nem volt szüksége.

A három fordítás 1953 és 1956 között került kiadásra, szovjet pedagógiai munkák, köztük Makarenko művei 7 kötetben.¹⁴⁰ E fordításokra a fiatal marxista magyar pedagógiának szüksége volt.

Forrásközlésnek 2 klasszikus pedagógus egy-egy munkájának közzétételét minősítettük, minthogy ezek a pedagógiatörténet forrásainak tekinthetők.¹⁴¹

1958-tól kezdve minden évben megjelent egy pedagógiai tanulmánykötet.¹⁴² E kötetekben egy-egy központi téma köré csoportosítva a pedagógia elvi és gyakorlati kérdései szerepelnek, amelyekről többször élénk irodalmi vita is kialakult. — A szocialista pedagógia egyik fontos kérdéséről, a munkára nevelésről, külön tanulmánykötet is kiadásra került.¹⁴³

¹⁴⁰ Bjelinszkij, V. G.: Válogatott pedagógiai művei. — Lordkipanyidze, D. O.: K. D. Usinszkij pedagógiai tanításai. — Makarenko művei. 1—7.

¹⁴¹ Apáczai Csere János művei. 1—2. Magyar Enciklopédia. 1—2. — Comenius Ámos János Nagy oktatástana.

¹⁴² Tanulmányok a neveléstudomány köréből. 1958—1964.

¹⁴³ A munkára nevelés hazai történetéből.

A nagyobb feldolgozások között 2 elméletit és 2 történetit találunk. Az egyik elméleti mű a didaktika alapjairól, a másik a követelmény, jutalom és büntetés pedagógiai fogalmairól szól.¹⁴⁴ A két történeti feldolgozás nagy elismeréssel fogadott doktori disszertáció, az egyik a korai antifeudális népi mozgalmak pedagógiai vonatkozásait tárgyalja,¹⁴⁵ a másik az oktatási folyamatra vonatkozó nézetek alakulását elemzi, egészen napjainkig terjedően.¹⁴⁶

A pedagógia akadémiai könyvtermésével, bár jelentős alkotások is vannak benne, nem lehetünk elégedettek. Mennyisége csekély, műfaji arányai torzak. Több nagyobb feldolgozást, elsősorban elméleti műveket várunk az akadémiai pedagógiai könyvkiadástól, ezektől remélhetjük a tudomány fokozottabb fejlődését.

*

A tudományos ismeretterjesztés ugyan nem elsőrendű feladata az Akadémiának, hiszen ezzel külön intézmény foglalkozik, amelynek saját kiadója van, mégis súlyt helyez rá, hogy a tudomány eredményeit szélesebb körben népszerűsítő kiadványai is megjelenjenek. Ezt tette Osztályunk is. Nehezen találta meg a megfelelő formát. 1952-ben elindított egy sorozatot, ennek azonban csak 3 száma jelent meg, és 1953-ban megszakadt.¹⁴⁷ 1954-ben egy új sorozat indult, ez azonban már az első szám után elakadt.¹⁴⁸ 1961-ben azután kialakult a megfelelő keret, megindult a Társadalomtudományi kismonográfiák című sorozat, amelynek eddig 4 száma hagyta el a sajtót.¹⁴⁹ Ez a sorozat is nehézségekkel küzd. Osztályunk tagjai nem szívesen vállalkoznak erre a műfajra, amit bizonyít, hogy az eddigi 4 szám közül csak egyet írt az Osztály tagja.

Mindhárom sorozatban¹⁵⁰ érdekes témákról színvonalas feldolgozások jelentek meg. Kíváncsok, hogy az Osztály tovább folytassa a kismonográfia sorozatot, s minden tudományágának legérdekesebb és legidősebb eredményeiről tájékoztassa a nagy olvasóközönséget is.

*

¹⁴⁴ Nagy Sándor: A didaktika alapjai. — Boda Fiore—Erdély Éva: Követelmény, jutalom, büntetés.

¹⁴⁵ Földes Éva: Népoktatási, népnevelési törekvések a korai antifeudális népi-forradalmi mozgalmakban.

¹⁴⁶ Nagy Sándor: Az oktatási folyamatra vonatkozó nézetek történeti alakulása és mai helyzete.

¹⁴⁷ Tudományos ismeretterjesztő sorozat. 1—2. Dégh Linda: A szabadságharc népköltészete. 3. Moravcsik Gyula: Bizánc és a magyarság.

¹⁴⁸ Az TA II. Osztályának tudományos ismeretterjesztő sorozata. Szilágyi János György: Görög művészet.

¹⁴⁹ Társadalomtudományi kismonográfiák. 1. Nemes Dezső: A népi Magyarország 15 éves fejlődése. (Két kiadásban.) 2. Erdey-Grúz Tibor: Anyag és mozgás. Adalékok a kémiai jelenségek dialektikájához. 3. Törő Imre — Csaba György — Ács Tamás: A biológia és az orvostudomány egyes filozófiai problémái. — Eörsi Gyula: A szocialista polgári jog alapproblémái.

¹⁵⁰ A 3 sorozat 7 számának terjedelme összesen 74,20 ív volt.

Beszámolónkban igyekeztünk teljes képet adni Osztályunk könyvkiadásának eredményeiről, nem hallgattuk el hiányosságait sem. Az eredmények jelentősek. Tudományos könyvkiadásunk mind volumenben, mind pedig színvonalban messze túlszárnyalta a megelőző polgári korszak publikációit, hűen tükrözte azt a nagyarányú fejlődést, amelyet a marxista alapon megújódott magyar tudomány az elmúlt 16 év alatt megtett. A könyvkiadás tartalmi fejlődésével a megjelenési forma is lépést tartott: az Akadémiai Kiadó könyvei nemzetközi szinten is versenyképes technikai kivitelben jelennek meg.

Az Osztálynak a jövőben arra kell törekednie, hogy a könyvkiadás megmutatkozzon gyenge pontjait felszámolja, hiányosságait kiküszöbölje.

Növelni kell — ez természetesen nem az Osztálytól függ — a könyvkiadás volumenjét, hogy a publikáció lépést tarthasson a tudományos fejlődéssel és erősítse azt.

Ügyelni kell arra, hogy a könyvkiadás — amint az utóbbi években kialakult — továbbra is tervszerű, egyenletes és az egyes tudományágak között arányosan megosztott legyen.

Nagyobb súlyt kell helyezni arra, hogy az egyes tudományágaknál a műfaji arányok helyesebben alakuljanak.

El kell érni azt, hogy nagyobb számban készüljenek és jelenjenek meg olyan munkák, amelyek elvi és módszertani kérdésekkel foglalkoznak. Ezáltal is biztosítani kell, hogy a marxizmus az Osztályhoz tartozó tudományágakban szélesebb területen és gyorsabb ütemben folytassa eddig is jelentős térhódítását.

A legfontosabb feladatnak tehát a könyvkiadás színvonalának további emelését kell tekinteni. Törekedni kell arra, hogy az Akadémiai Kiadónál csak jó könyvek jelenjenek meg, a legjobb könyvek itt jelenjenek meg, s olyan könyvek jelenjenek meg — elsősorban fundamentális feldolgozások, — amelyekre a tudomány fejlődése érdekében a legnagyobb szükség van.

A könyvkiadás kérdése itt már a tudományirányítás kérdéséhez kapcsolódik. A könyvkiadás színvonalának emelése a tudomány fokozottabb irányításától várható. Az irányításnak pedig a könyvkiadás a leghatásosabb eszköze.

Az akadémiai könyvkiadás színvonalának emelése érdekében az Akadémiának fokozottabban kell élnie tudományirányítási jogaival, fokozottabban kell teljesítenie ilyen kötelességeit.

AZ ŐSKŐKORI TECHNOLOGIA FEJLŐDÉSI RÁTÁI

VÉRTES LÁSZLÓ

„... if it is dangerous to assert an analogy on insufficient evidence, it is equally dangerous to reject one without proof of its inconsequentialness.”

N. Wiener: God and Golem, Inc.

1. Bevezetés

1.1 A régészeti emlékek morfológiai szempontú értékelése alkalmas egymást követő kronológiai kultúrszintek kijelölésére. Kevesebb siker kecsegtet, ha ezzel a módszerrel fejlődési folyamatokat kívánunk nyomon követni. Hoszszabb ideje kísérletezem, hogy az őskőkori leletanyagból olyan információkat nyerjek, amelyek készítők fejlődési körülményeit is megvilágítják. Ilyeneket tartalmaznak az őskőkori kőeszközök mérhető, mennyiségileg kifejezhető technológiai jellegei. Adataikat — valószínűségszámítással feldolgozva — fel lehet használni olyan kérdések megválaszolására is, amelyekre más módszer kevésbé ad lehetőséget.¹ Feltűnt eközben, hogy amíg a tipológiai információk annál szűkszavúbbak, minél idősebb leletet vizsgálunk, a kvantitatív jellegekből nyert információk esetenként éppen a legidősebb anyagról adnak áttekinthetőbb képet, annak egyszerűbb szerkezete, egysíkúsága miatt.

Ezt az észrevételemet akkor sikerült bizonyítékokkal alátámasztani, amikor — a vértesszőllősi leletek kapcsán — Dr. L. S. B. Leakey és Mrs. M. Leakey meghívására, a *Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research* támogatásával módomban nyílt az Olduvai Gorge leleteinek tanulmányozására.² Az olduvai DK I, FLK I, HWK-East (3–5 szintje) és a BK II lelőhelyek teljes eszközanyagáról való méretfelvételek nélkül ugyanis nem merülhetett volna fel az a megközelítési mód, amit az alábbiakban közlök.

2. A módszer szemléleti alapjai

2.1. Ha embert vagy társadalmát készítményein keresztül kívánjuk vizsgálni, az egyik lehetséges model az, amikor az embert (társadalmat) egyszerű visszacsatolós automata rendszernek tekintjük abban az értelemben, ahogyan

¹ Vö. Vértés L., Arch. Vestnik 13–14 (Brodarjev Zbornik) 1962/3 167–195. o.; uő. Palaeohistoria 10 (1964) 15–62. o.; uő. Arch. Hung. 43 (1964) 185. o. uő. Quartär 15/16 (1964/5 79–132. o.; uő. Acta Arch. Hung. 17 (1965) 129–136. o.

² E helyen is köszönetet mondok a *Wenner-Gren Foundation* igazgatótanácsának támogatásukért; Dr. és Mrs. Leakeynek (Nairobi) meghívásukért, továbbá azért, hogy lehetővé tették a leletanyag tanulmányozását és nem utolsósorban azért, amiért jellemző nagylelkűséggel megengedték publikálatlan leleteikből levont eredményeim közlését.

N. Wiener fogalmazta meg e rendszerek lényegét: „Between receptor or sense organ and the effector stands an intermediate set up of elements, whose function is to recombine the incoming impressions into such a form as to produce a desired type of response in the effectors”.³ Régészetiileg úgy mondhatjuk, hogy az ember az igényelt eszközt (amelyre vonatkozó szükségletei kialakultak) megtervezte és kivitelezte; a kész eszköz aszerint, hogyan volt alkalmazható, ill. hogyan közelítette meg a kívánt feltételeket, visszahatott készítőjére, módosította elképzeléseit és manuális készségét, ezáltal befolyásolta a következő eszköz elkészítését.

2.2. Az evolúciót a biológiában régebben és alaposabban tanulmányozták, mint a régészetben, s mivel a biológiai fejlődést az emberi társadalom fejlődési modeljeként is felhasználhatjuk, célszerűnek látom a kettőben fellelhető megegyezéseket és eltéréseket röviden összefoglalni. Egy meghatározott eszköztípus készítés- (vagy fejlődés-) története ugyanis hasonlít ahhoz a folyamathoz, amely a biológiai egységekben játszódik le, amikor egy jelleghordozó gén eredeti, vagy mutáns alakjában öröklődik. Dobzhansky a biológiai folyamatot a következőképpen jellemzi: „... heredity is basically self-copying of the genes. Heredity is therefore a conservativ force; if it were perfect, there could not be no evolution. But the mechanism of heredity has a built-in feature, or, if you prefer, an inherent flaw, that occasionally makes a gene produce an imperfect copy. This is mutation”.⁴ Dobzhansky szavai megvilágítják az alapvető eltérést az élőlény fejlődési- és az ember működési-szkémája között. Az élőlény fejlődése során a mutáció véletlenszerűen lép fel, mind az időpontot, mind a változás irányát tekintve. Az utódok közül az marad fenn inkább, amelyik az előnyös mutációt hordozza. A szelekciós előnyt azonban nem köti visszacsatolás az élőlényhez, tehát nem továbbkorrigálható, mint az emberi tevékenység eredménye. A másik közismert eltérés, hogy az élőlények fizikai-pszichikai tulajdonságait gének örökítik át; az ember a tanulás révén szerzett ismereteit — az általa kidolgozott „mesterséges miliő” tényezőit is⁵ — tanítással adja át utódainak. Meglepő, hogy e lényegbevágó eltérések ellenére a biológiai fejlődés mintájának szinte pontos izomorfja az emberi kultúra fejlődése,⁶ amit az alanti vizsgálatok is megerősítenek.

2.3. A továbbiakban vizsgálateimat körülhatárolom, s az embert pusztán igényeinek kielégítésére — homeosztázisának fenntartására⁷ — eszközöket készítő visszacsatolós automata-rendszerként kezelem.

³ Wiener, N., *Cybernetics or Controll and Communication in the Animal and the Machine*. The Technology Press, New York, 1948. 42. o.

⁴ Dobzhansky, T., *Mankind Evolving*. Yale Univ. Press, New Haven, 1962. 46. o.

⁵ Malinowski, B., *A Scientific Theory of Culture*. New York, 1960. 68. o.

⁶ Vö. Vértés L., *Az emberi faj kialakulásának szabályai és tanúi*. Valóság 9/7 (1966) 35—48. o.

⁷ A „homeosztázis” kifejezést itt megközelítőleg azonos értelemben használom, mint N. Wiener értelmezi a *God & Golem Inc. (The M.I.T. Press, Cambridge, 1964)* című könyvében. L. idevonatkozólag a 6. jegyzetben idézett cikket.

2.4. E szemléleti alaphoz — vagy munkahipotézishez — nem nélkülözhetjük annak a körülménynek figyelembevételét, hogy az ember kialakulásában a *kommunikáció—fogalomalkotás—eszközkészítés* szoros kölcsönhatásban álló szindrómája játszotta a főszerepet. Ha az ember egy bizonyos munkafeladat elvégzésére meghatározott alakú és kidolgozású eszközt: típust készített, előbb meg kellett alkotnia az illető eszköz fogalmi képét agyvelejében. A határozott körvonalú fogalmi előkép birtokában kivitelezte az eszközt a célra $\pm$ begyakorolt izmaival, motorikus berendezésével. Megismételjük: a kivitelezett eszköz visszacsatolva az előállítási folyamatot végző emberre korrigálta mind az előképet, mind az előállítási „receptúrát”, mind pedig a kivitelező manuális készségét.

3. Premisszák

3.1. Az ember, fejlődése korai időszakától kezdve, határozott fogalmi előképek birtokában, szigorúan meghatározott szándékkal ténykedett.

3.2. Ténykedésének eredményei megközelítőleg fedték terveit.

3.3. A terv és az eredmény közötti eltérés mértéke nyomon követhető, ha a régészeti tárgyak mérhető sajátosságait dolgozzuk fel.

3.4. A tanulás hasonló eredménnyel örökíti át az utódokra az átadó generáció addig elért eredményeit, mint a gének a faji specifikum tényezőit.

3.5. Az emberi kultúra fejlődése éppúgy, mint a biológiai fejlődése két dimenzióval ábrázolható: a már megszerzett és bevált minták specializálódásával (állandóan korrigálódó továbbfejlesztésével) és a fellépő új feltételek — igények — kielégítést célzó mutációk (az új felfedezések) bevezetésével.

3.6. Az emberi kultúrák fejlődéséről mindkét dimenzió állapotára információkat nyújtanak a készítmények kvantitatív jellemzőinek eloszlási paraméterei. A specializálódás szűkíti, az új invenciók szélesítik a technológiai méretek szórását.⁸

4. Vizsgálatok

4.1. Az Olduvai Gorge oldowan-kultúrája négy — különböző korú — lelőhelyének valamennyi eszközét összevetettem a vértesszöllősi lelőhely Budaiparának 5 egymást időben követő eszközanyagával, mert a régészeti tipológia alapján feltételeztem, hogy az oldowan és a Buda-ipar között genetikus kapcsolat áll fenn.

Ugyancsak tipológiailag következtettem arra, hogy bizonyos középső-paleolit iparokat is le lehet genetikusan vezetni az oldowan—Buda-ipar jellegű

⁸ Vö. Vértés L. Arch. Hung. 240. o.

chopper-kultúrákból. Ezeket *epi-chopper* kultúráknak neveztem.⁹ Idetartozónak ítéltam a franciaországi charentien La Quina-faciesét is. Ezért vizsgálataimat kiterjesztettem a Combe Grenal barlang három, időben egymást követő, La Quina ipart tartalmazó rétegének: a 17, 22. és 25. rétegek teljes leletanyagára is.¹⁰ Véleményem szerint ez az ipar — az oldowanból kiindulva, a Budapesti iparon át — meglehetősen egyenesvonalú fejlődési sort képvisel.

E három lelőhely eszközeinek itt csak hosszúság-eloszlását vizsgálom a következő megfontolásokból:

4.1.1. Nem vállalkozhatunk arra, s nem is szükséges, hogy teljes régészeti együttesek valamennyi jellegét analízis alá vonjuk. G. G. Simpson megállapítja, hogy elegendő, ha a biológiai evolúció tanulmányozására kiválasztunk egyes jellemző komplexusokat, amelyek vizsgálata ugyanolyan konklúziókra képes vezetni, mintha az egészet tanulmányoznánk.¹¹ Érvényesnek találtam ezt a szempontot a régészeti kultúrák fejlődésével foglalkozva is.¹²

4.1.2. Más munkámban ki tudtam mutatni, hogy egy régészeti lelőhely azonos rétegének egy típusú eszközei a normális — Gauss-féle — eloszlást követik az eszközök hosszúságának szempontjából. Egy leletegyüttesen belül az — önmagukban a normális eloszlást követő — egyes eszköztípusok átlagértékei azonban olyan közel fekszenek egymáshoz, hogy az eloszlási görbék átfedik egymást. A normális eloszlások ilyen szoros halmaza együttesen a lognormális-hoz közelítő eloszlási görbében egyesül.¹³

4.1.3. Az olduvai eszközgyüttesek vizsgálatánál azt találtam, hogy a legelső DK I réteg eszközeitől a legelső BK II-ig az eszközhosszak eloszlási görbéi egyre inkább közelítenek a lognormális-hoz, ugyanakkor egyre szűkebbek.¹⁴

Régészetileg ez azt jelenti, hogy az eszközöket készítő — nagyon hosszú életű — embercsoport, amelynek fejlődési útja Olduvaiiban meglepően egyenes vonalúnak bizonyult, egyre jobban kifejlesztette kezűgyességét, ezzel egyidejű-

⁹ Vértés, L., „Zitrus”- (Epi-Chopper) Industrien in Ungarn, Sajtó alatt a „Rust-Festschrift”-ben. Kézirat leadva 1964. IX. 10-én.

¹⁰ A Combe Grenal barlang Európában talán a legkorrektebben feltárt őskőkori lelőhely. 1964-ben módomban volt F. Bordes jóvoltából Bordeauxban felmérni ennek a lelőhelynek igen sok eszközét. Nincs mód megfelelő szavakat találnom itt köszönetem kifejezésére, amiért F. Bordes (1966. máj. 13-i levelében) feltétel nélkül megengedte publikálatlan anyagának a magam szempontjai szerinti feldolgozását és közlését.

¹¹ Simpson, G. G., The Major Features of Evolution. Columbia Univ. Press, New York. 3rd Printing 1961. 20. o.

¹² Vö. Vértés L., Acta Arch. Hung. 17.

¹³ Vértés L., Quartär 15/16, 120. o.; Vö. Prékopa A., Valószínűségelmélet, Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1962. 229. o.

¹⁴ A szerző ez esetben bizalmat kell hogy kérjen munkája olvasóitól. Addig ugyanis, amíg M. Leakey nem publikálja egyedülálló olduvai leletanyagát, nem közölhetek deskriptív részleteket erről az anyagról, amelyet az ő jóvoltából dolgozhattam fel. A tervbe vett Olduvai-monográfia megjelenése után azonban engedélyt fogok kérni a saját szempontjaim szerint felvett adatok tüzetes közlésére. Addig itt csak a számítások eredményeként jelentkező — a régészeti jellegét nem érintő — értékeket közlöm M. Leakey levélbeli (1966. jún. 29-i) szíves engedélyével.

leg mind élesebben körvonalozódott agyában a készítendő eszközök tipológiai képe és készítmódja. Ez a folyamat állandóan korrigálta pl. az eszközök hosszmeret-eloszlását jellemző görbék alakját is, szűkítve szórásukat. Bár ez a megrajzolt görbéken világosan látszik, a szórás-értékek mégis megközelítőleg azonosnak bizonyultak. Fel tudjuk oldani ezt a látszólagos ellentmondást, ha meggondoljuk, hogy ugyanakkor, amikor növekszik a specializáció (amely szűkíti a szórásokat), ugyanakkor az emberi szükségletek növekedésének hatására egyre újabb munkafolyamatok válnak szükségessé, amelyek új eszköztípusokat termelnek ki. Nyilvánvaló, hogy az újfajta eszközök előképei kezdetben még homályosak: az elkészítésükhöz szükséges mesterségbeli tudás — különösen, ha új technológiát is be kell vezetni — eleinte alacsonyabb fokú. Mindez szélesíti a szórást, ugyanakkor növeli a legkisebb és a legnagyobb eszközök közötti méretkülönbséget: az intervallumot. A specializáció és a mutáció ez esetben megközelítőleg kiegyensúlyozza egymást, az eszközhosszak szórásával kifejezve.

4.2.1. El lehetett dönteni, hogy ennek a felismerésnek pusztán teoretikus értéke van-e, vagy kimutatható gyakorlatilag is; elegendő volt az eszközhosszak intervallumát (i) a szórással (s) viszonylatba állítani. Az így nyert $\frac{i}{s}$ hányados értékei a négy olduvai lelőhelyen a következők:

DK I	= 4,04
FLK I	= 4,55
HWK-East	= 4,83
BK II	= 6,00

Az értékek a leletek korával fordított arányban növekvő sort alkotnak.

Megfigyelésemet általánosítani kívántam, ezért kapcsoltam be a vizsgálatokba a két másik lelőhelyet. Az *I. táblázaton* közlöm a vértesszőllői és Combe Grenal-i eszközgyűttesek adatait.

4.2.2. Valamennyi lelőhely, ill. réteg anyagán elvégeztem a számításokat, amelyekből a következő értékeket nyertem:¹⁵

Vértesszőllős	I/1	= 6,03
„	I/2	= 5,81
„	I/3	= 6,56
„	I/4	= 5,81
„	III/5	= 6,94
Combe Grenal	25	= 5,84
„	22	= 8,60
„	17	= 11,03

¹⁵ A következő számításoknál Dr. Juvancz Iréneusz és Dr. Medgyessy Pál (MTA Matematikai Kutató Int.) sok támogatást adtak útbaigazításaikkal és számításaim kontrolljával. Fogadják e helyen is őszinte köszönetemet.

I. táblázat

Lelőhely és réteg	A talált eszközök száma								
	< 10	10—19	20—29	30—39	40—49	50—59	60—69	70—79	80—89
Vértesszőllős I/1	—	164	232	68	19	4	2	—	—
Vértesszőllős I/2	—	53	148	67	23	6	2	—	—
Vértesszőllős I/3	2	206	432	133	47	10	2	—	—
Vértesszőllős I/4	—	28	61	43	10	4	1	—	—
Vértesszőllős III/5	—	11	66	64	33	20	5	—	—
Combe Grenal 25	—	—	17	87	130	93	44	36	8
Combe Grenal 22	—	1	23	155	341	325	184	47	13
Combe Grenal 17	—	15	121	282	340	202	71	15	7

A vértesszőllősi I/2 és I/4 rétegek $\frac{i}{s}$ hányadosa kivételével — ezekre a továbbiakban visszatérek — ismét a leletek korával fordított arányban növekvő értékeket nyertem.¹⁶ Az $\frac{i}{s}$ hányados tehát nem csak az olduvai eszközök esetében viselkedik szabályszerűen. Kézenfekvő, hogy ezeket egy koordináta y-tengelyére vigyük fel és az x-tengelyen az időt ábrázoljuk.

4.3.2. Meg kell tehát határozni a leletek megközelítő korát. Az olduvaiakét *Evernden* és *Curtis* kálium/argon módszerrel határozta meg.¹⁷ Adataik szerint a DK I-et 1,85 millió évesnek, az FLK I („Zinj”) lelőhely korát 1,75 millió évesnek vehetjük. A Bed II felső felében, egy csatornakitöltésben fekvő BK II korát¹⁸ — viszonyítva az 500 000 évesnek meghatározott „chellesi ember” rétegéhez¹⁹ — széles eltéréssel kétféleképpen: félmillió évesnek, vagy 1,1 millió évesnek határoztam meg.

Vértesszőllősen az 1. és a 2. réteg anyaga mészszipban, a fölöttük levő 3. és 4. réteg löszben; az 5. kulturszint — amely csak a III. lelőhelyen volt meg — a lösz feletti felső mészszipban feküdt. Eddigi bizonyítékaink szerint a két alsó réteg a mindeli eljegesedés interstadiálisában; a 3. és 4. a mindeli 2 stadiálisában és az 5. az ezutáni időszakban keletkezett.²⁰

Készültek kálium/argon kormeghatározások európai mindeli korú mintákból is²¹, amelyek nem állnak távol a „csillagászati kronológia” dátumaitól. Úgy véltem, nem tévedek nagyságrendileg, ha a vértesszőllősi rétegek kor-

¹⁶ Az I. táblázatból kitűnik, hogy a vizsgált minták esetszáma (n) a 201 és az 1094 között változik. A mintanagyság ismert befolyást gyakorol a szórásra. A *Biometrika Tables* megfelelő helyén utananézve azonban kitűnt, hogy számításaink esetében ez az összefüggés elhanyagolható: a szórás-értékek változását az ilyen finomságú számításoknál függetlennek vehetjük az n-től. Szándékunkban áll vizsgálatainkat finomítani és kiszélesíteni. Akkor figyelembe fogjuk venni az ebből adódó korrekciós lehetőségeket is.

¹⁷ *Evernden, J. F. and H. G. Curtis*, Potassium-Argon Dating of Late Cenozoic Rocks in East Africa and Italy. *Current Anthropology* 6/4 (1965) 343—364. o.

¹⁸ Vö. *F. Clark Howell* comment-jével az *Evernden-Curtis* cikkhez, uo. 369. o.

¹⁹ Uo. 370. o.

²⁰ Vö. *Kretzoi, M. and Vétes, L.*, Upper Biharian (Intermindel) Pebble-industry Occupation-Site in Western Hungary. *Current Anthropology* 6/1 (1965) 74—87. o.

²¹ *Evernden-Curtis*, i.m. Table 8. és 371. o.

méretcsoportonként							Intervallum/mm i	Minta- nagy- ság/db n	Átlag- méret/mm $\bar{x}$	Szórás s
90—99	100—109	110—119	120—129	130—139	140—149	150—159				
—	—	—	—	—	—	—	12—62=50	489	24,22	8,298
—	—	—	—	—	—	—	12—65=53	299	27,88	9,132
—	—	—	—	—	—	—	9—64=55	832	25,66	8,380
—	—	—	—	—	—	—	10—65=55	333	28,36	9,473
—	2	—	—	—	—	—	14—101=87	201	35,55	12,530
2	2	—	—	—	—	—	24—107=83	419	50,29	14,23
3	1	—	1	—	—	—	18—121=103	1094	51,50	11,98
2	2	—	—	—	—	1	14—157=143	1058	43,87	12,96

meghatározásánál a *Milanković*-féle kronológiát veszem alapul. Eszerint a korokat a következőkben határoztam meg:

a mésziszapban fekvő I/1 kora:	460 000 év;
a vele azonos anyagban levő I/2 kora:	450 000 év;
az erre diszkordánsan települt löszben levő I/3:	430 000 év;
a löszréteg felszínén talált I/4 kora:	400 000 év;
a löszhullás utáni időszakból származó III/5:	380 000 éves.

A Combe Grenal-i La Quina típusú charentien rétegek a *Bordes* szerint würmi II időszakban képződtek. Korukat eléggé nagy valószínűséggel extrapolálhatta *F. Bordes* egy még publikálatlan C-14 kormeghatározásból. A tőle kapott információk szerint²² a három réteg korát a következőkben közelítettem meg:

Combe Grenal	25 = 46 000 év;
„	22 = 43 000 év;
„	17 = 40 000 év.

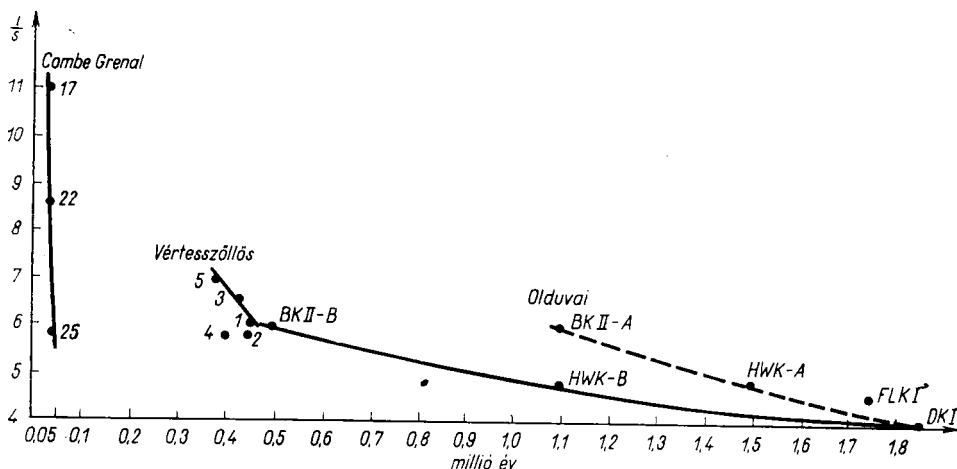
4.2.4. Az 1. ábra mutatja be azokat a regressziós kapcsolatokat, amelyek az $\frac{i}{s}$ -hányados és az idő között állnak fenn. A lelőhelyeken belüli pontokat összekötő vonalak gyaníthatólag logaritmusgörbék töredékei. E feltevésről meg akartam bizonyosodni, ezért ugyanezeket az adatokat úgy is ábrázoltam, hogy az idő-tengely léptékét logaritmikusnak adtam meg; az y-tengelyen az $\frac{i}{s}$ értékeket továbbra is aritmetikus léptékben hagytam (2. ábra). A vonalak

²² *F. Bordes* levélbeli közlése (1966. máj. 13.)

kiegyenesedtek. Felvittem az adatokat valószínűség papírra is, hasonló eredménnyel, tehát a feltevés helyesnek bizonyult.

4.3.1. A paleontologusok *Haldane* képletét is szokták használni a fajok fejlődési sebességének meghatározására.²³ Ennek alakja:

$$\frac{\log_e x_2 - \log_e x_1}{t},$$

1. ábra. Az $\frac{1}{s}$ hányados és az idő összefüggése

ahol x_1 és x_2 lehet pl. két vizsgált faj azonos csontján felvett méret és t a két faj élete között eltelt idő. *Haldane* képletét

$$\frac{y_2 - y_1}{\log x_2 - \log x_1}$$

alakúra módosítottam, ahol y_2 és y_1 a vizsgált $\frac{1}{s}$ -értékeket képviseli, x_2 és x_1 a hozzájuk tartozó idő, amelynek 10 alapú logaritmusával számolok.²⁴ A logaritmus értékekkel könnyebb a munka, ha azok nem negatív számok (amilyenek lennének, ha az időt a millió év tizedestörtjeként fejezném ki), hanem pozitív számok. Ezért időbeli kiindulópontnak az i.e. 3 millió évet választ-

²³ Idézi G. G. Simpson, i.m. 15. o.

²⁴ A rendelkezésemre álló arit-log papír 10 alapú, ezért a 10 alapú logaritmust használtam számításaimnál is.

tottam és az egyes lelőhelyek korát az azóta eltelt idővel jelöltem²⁵. A *II. táblázat*on a lelőhelyek korban közvetlenül egymást követő szintjeit vetettem össze. A további összehasonlíthatóság miatt az eredményeket a 2 hatványaival is kifejeztem.

II. táblázat

Az $\frac{i}{s}$ hányados és az idő összefüggései az $\frac{y_2 - y_1}{\log x_2 - \log x_1}$ alapján, ha $y = \frac{i}{s}$ és x a hozzá tartozó idő.

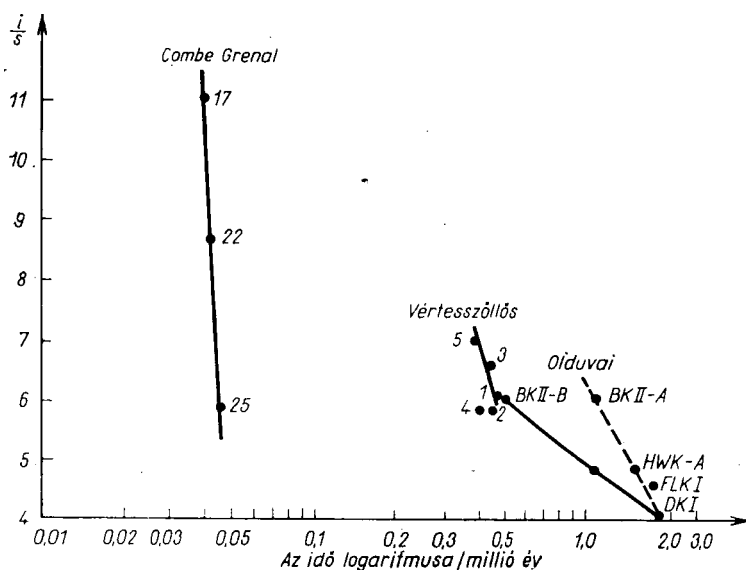
Olduvai	$\frac{\text{FLK I}}{\text{DK I}} = \frac{4,55 - 4,04}{\log 1,25 - \log 1,15} = \frac{0,51}{0,0362} = 14,088 = 2^{3,82}$
Olduvai	$\frac{\text{HWK-East}}{\text{FLK I}} = \frac{4,83 - 4,55}{\log 1,5 - \log 1,25} = \frac{0,28}{0,0792} = 3,535 = 2^{1,82}$
Olduvai	$\frac{\text{BK II}}{\text{HWK-East}} = \frac{6,00 - 4,83}{\log 1,09 - \log 1,5} = \frac{1,17}{0,1027} = 11,392 = 2^{3,51}$
Vértesszöllős	$\frac{3}{1} = \frac{6,56 - 6,03}{\log 2,57 - \log 2,54} = \frac{0,53}{0,0051} = 103,92 = 2^{6,7}$
Vértesszöllős	$\frac{5}{3} = \frac{6,94 - 6,56}{\log 2,62 - \log 2,57} = \frac{0,38}{0,0084} = 45,24 = 2^{5,5}$
Combe Grenal	$\frac{22}{25} = \frac{8,60 - 5,84}{\log 2,957 - \log 2,954} = \frac{2,76}{0,00044} = 6272,73 = 2^{12,62}$
Combe Grenal	$\frac{17}{22} = \frac{11,03 - 8,60}{\log 2,960 - \log 2,957} = \frac{2,43}{0,00044} = 5522,73 = 2^{12,43}$

4.3.2. Az olduvaii lelőhelyek közötti változás mértékét a 2-nek az 1,8–3,8 közötti hatványaival lehetett kifejezni. A vértesszöllősi szinteknél az értékek $2^{5,5}$ és $2^{6,7}$ között vannak; Combe Grenalnál pedig a 2^{12} -vel fejezhetők ki. A változás mértéke — amit az idősebb paleolit kultúrák technológiai fejlődése sebességének mérésére lehet felhasználni — az idővel arányosan gyorsul. Minél fiatalabb egy kultúra, eszközkészlete adott idő alatt annál sebesebben specializálódik (más szóval: tipológiailag standardizálódik).

4.3.3. Pregnánsabban lehet kifejezni a törvényszerűséget, ha a lelőhelyeken nem a közvetlenül egymást követő, hanem a legidősebb és a leg-

²⁵ Az így nyert értékek:

Olduvai	DK I = 3 — 1,85 =	1,15	millió év
Olduvai	FLK I =	1,25	„
Olduvai	HWK-East =	1,9	vagy 1,5 millió év
Olduvai	BK II =	2,9	vagy 1,9 millió év
Vértesszöllős	I/1 =	2,45	millió év
Vértesszöllős	I/2 =	2,55	„
Vértesszöllős	I/3 =	2,57	„
Vértesszöllős	I/4 =	2,60	„
Vértesszöllős	III/5 =	2,62	„
Combe Grenal	25 =	2,954	„
Combe Grenal	22 =	2,957	„
Combe Grenal	17 =	2,960	„

2. ábra. Az $\frac{i}{s}$ hányados összefüggései az idő logaritmusával

fiatalabb rétegeket vetjük össze. A számítások eredményeit két lehetőség szerint közlöm: A) ha az olduvai BK II korát 0,5 millió évesnek vesszük és B), ha 1,1 millió évesnek tekintjük.

$$1/A \text{ Olduvai } \frac{BK \text{ II}}{DK \text{ I}} = \frac{6,00 - 4,04}{\log 2,5 - \log 1,15} = 8,873 = 2^{3,15}$$

$$1/B \text{ Olduvai } \frac{BK \text{ II}}{DK \text{ I}} = \frac{6,00 - 4,04}{\log 1,9 - \log 1,15} = 8,991 = 2^{3,17}$$

$$2. \text{ Vértesszőllős } \frac{5}{1} = \frac{6,94 - 6,03}{\log 2,62 - \log 2,54} = 67,41 = 2^{6,1}$$

$$3. \text{ Combe Grenal } \frac{17}{25} = \frac{11,03 - 5,84}{\log 2,96 - \log 2,954} = 5766,7 = 2^{12,8}$$

Ezeket a megközelítő értékeket adó számításokat elegendő akárcsak egy tizedesnyi pontossággal is közölni. Ha itt mégis két tizedesnyi pontossággal adtam meg az olduvai értékeket, azért tettem, hogy bemutathassam: az A) és a B) verzió között — a hatalmas időtáv miatt — az eltérés csak a 2 hatványainak második tizedesjegyében okoz változást. Ez teszi lehetővé.

hogy — mint a vértesszőllősi rétegek esetében is — a hozzávetőleges időértékek felhasználása ne torzítsa eredményeinket.

Az $\frac{i}{s}$ -hányados tehát a millió éves nagyságrendű olduvaii lelőhelyek esetében kifejezhető kerekén a 23,2-nal;
 a százezer év nagyságrendű vértesszőllősieknél a 26,1-nal;
 a tízezer év nagyságrendben mozgó Combe Grenaliaknál a 212,6-nel.

A hányadosunkkal mérhető őskőkori fejlődés tehát időléptékenként a 2-nek mértani haladvány szerint növekvő hatványkitevőivel: a 3—6—12-vel fejezhető ki. Ez a számításainkból kialakult újabb törvényszerűség képletbe foglalva:

$$Am_i \propto 2^{3 \cdot 2^{(i-1)}}$$

ahol A a fejlődés gyorsulásának mértéke; az m_1 , m_2 , m_3 pedig az olduvaii, vértesszőllősi és Combe Grenal-i léptékű gyorsulást jelöli az $\frac{i}{s}$ -hányadossal kifejezve.

4.4. Igyekeztem a vizsgálatokat kiszélesíteni és a paleolit kőeszköz-készítő technológia fejlődését más számítások segítségével is kifejezni a hosszúság-adatokból.

4.4.1. Az a folyamat, amelynek során az embercsoportok együttes kézügyességének fejlődése, ill. az állandóan finomodó munkamódszerek tanulással való átvétele az eszközhosszakat mindinkább stabilizálta oda vezetett, hogy a hosszúság-eloszlások görbéi korról-korra szűkebbek, hegyesebbek lettek. Változásuk mértékét nem csak a szórással fejezhetjük ki — amely függ az intervallumtól és a minta nagyságától — hanem az excesszussal (E) is. Az E szabadon választott érték, amely nem tükröz valós állapotot, mégis alkalmas a technológiai változás kifejezésére, mert azt jelzi, hogy egy eloszlás mennyivel csúcsosodik túl (amikor E értéke pozitív), vagy mennyivel marad alul (amikor E negatív értékű) a normális eloszlás középértékén. Alkalmas tehát a standardizáció ábrázolására, egyben lehetőséget kínál egy fontos fejlődési határ rögzítésére is: egy őskőkori kultúra eszközei akkor érik el morfológiai specializáltságuknak azt a fokát, hogy már valóban standard típusokról beszélhetünk, amikor a hosszúságmegoszlásukból számított $E > 0$.

4.4.2. Kizárólag a reprodukálhatóság miatt mutatok be példaképpen egy excesszus számítást a vértesszőllősi III/5 réteg anyagán:²⁶

²⁶ Vö. Weber, E., Grundriss der biologischen Statistik, Fischer Verlag, Jena, 4. Aufl. 1961. 84 o. skk. Az átlag és szórás kiszámítását itt nem részletezem. Ide vonatkozólag l. Vértes L., Palaeohist. 10

Méretcsoport középtértele/mm x	Gyakoriság/db n_i	eltérés $x_i - x_0$	gyakoriság · eltérés $n_i(x_i - x_0)$	$n_i(x_i - x_0)^2$	$n_i(x_i - x_0)^3$	$n_i(x_i - x_0)^4$
15	11	-20	-220	4 400	- 88 000	1 760 000
25	66	-10	-660	6 600	- 66 000	660 000
35	64	0	-880		-154 000	
45	33	10	330	3 300	33 000	330 000
55	20	20	400	8 000	160 000	3 200 000
65	5	30	150	4 500	135 000	4 050 000
75	1	40	40	1 600	64 000	2 560 000
85	0	50				
95	0	60				
105	1	70	70		343 000	
			990	4 900	735 000	2 401 000
	201		110	33 300	581 000	36 570 000

$$\bar{x} = 35,55 \text{ mm}$$

$$s^2 = 157,04$$

$$s = 12,53$$

$$s^4 = 24\,649,5$$

$$m'_1 = \frac{\sum n_i(x_i - x_0)}{n} = 0,547$$

$$m'_2 = \frac{\sum n_i(x_i - x_0)^2}{n} = 165,67$$

$$m'_3 = \frac{\sum n_i(x_i - x_0)^3}{n} = 2\,890,5$$

$$m'_4 = \frac{\sum n_i(x_i - x_0)^4}{n} = 181\,940,3$$

$$m_4 = m'_4 - 4m'_1m'_3 + 6m'^2_1m'_2 - 3(m'_1)^2$$

$$m_4 = 181\,940,3 - 4(0,547 \cdot 2\,890,5) + 6(0,299 \cdot 166,5) - 3 \cdot 0,009 =$$

$$= 175\,322,57$$

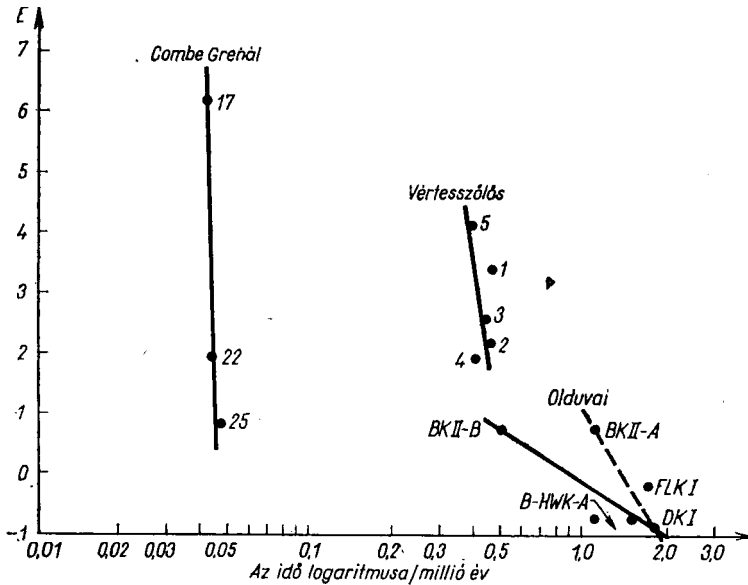
$$E = \frac{m_4}{s^4} - 3 = \frac{175\,322,57}{24\,649,50} - 3 = 4,11$$

Ez az érték azt jelzi, hogy a vizsgált ipar magas fokon kiegyénült, jól begyakorolt technológiával rendelkezett, eszközei határozottan standardizálódtak.

4.4.3. A már korábbiakban is érintett együttesekre a következő excesszus-értékeket számítottam ki:

Olduvai DK I	=	-0,90
„ FLK I	=	-0,20
„ HWK-East	=	-0,77
„ BK II	=	+0,76
Vértesszőllős I/1	=	3,38
„ I/2	=	2,13
„ I/3	=	2,55
„ I/4	=	0,88
„ III/5	=	4,11
Combe Grenal 25	=	0,78
„ 22	=	1,89
„ 17	=	6,14

Az Olduvai HWK-East, a Vértesszőllős I/1 és I/4 kivételével az E-értékek az egyes kultúrákon belül korukkal fordított arányban növekvő sorban rendeződnek. A 3. ábrán mutatom be azokat a regressziós egyeneseket, amelyeket akkor nyerünk, ha az E-értékeket az y-tengelyen, az idő logaritmusát az x-tengelyen ábrázoljuk. A III. táblázaton közlöm azokat az értékeket, amelyeket az E-kból az $\frac{i}{s}$ -éhez hasonló számítással kaptam.

3. ábra. Az E-értékek összefüggései az idő logaritmusával

III. táblázat

Az E-értékek és az idő összefüggései az $\frac{y_2 - y_1}{\log x_2 - \log x_1}$ alapján, ha $y = E$ és x a hozzá tartozó idő.

Olduvai	$\frac{FLK I}{DK I} = \frac{-0,20 - (-0,90)}{\log 1,25 - \log 1,15} = \frac{0,70}{0,0362} = 19,34 = 2^{4,27}$
Olduvai	$\frac{BK II}{FLK I} = \frac{0,76 - (-0,20)}{\log 1,9 - \log 1,25} = \frac{0,96}{0,1819} = 5,28 = 2^{2,40}$
Vértesszőllős	$\frac{3}{2} = \frac{2,55 - 2,13}{\log 2,57 - \log 2,55} = \frac{0,42}{0,0034} = 123,53 = 2^{6,95}$
Vértesszőllős	$\frac{5}{3} = \frac{4,11 - 2,55}{\log 2,62 - \log 2,57} = \frac{1,56}{0,0084} = 185,71 = 2^{7,54}$
Combe Grenal	$\frac{22}{25} = \frac{1,89 - 0,78}{\log 2,957 - \log 2,954} = \frac{1,11}{0,00044} = 2522,73 = 2^{11,30}$
Combe Grenal	$\frac{17}{22} = \frac{6,14 - 1,89}{\log 2,960 - \log 2,957} = \frac{4,25}{0,00044} = 9659,09 = 2^{13,24}$

4.4.4. A továbbiakban itt is hasonlóan jártam el, mint az intervallum/szórás vizsgálatoknál, tehát összevettem az egyes kultúrákon belüli legtávolabbi pontokat is:

$$Ae_1 \left(\text{Olduvai} \frac{\text{BK II}}{\text{DK I}} \right) = \frac{0,76 - (-0,90)}{\log 1,9 - \log 1,15} = 7,515 = 2^{2,9}$$

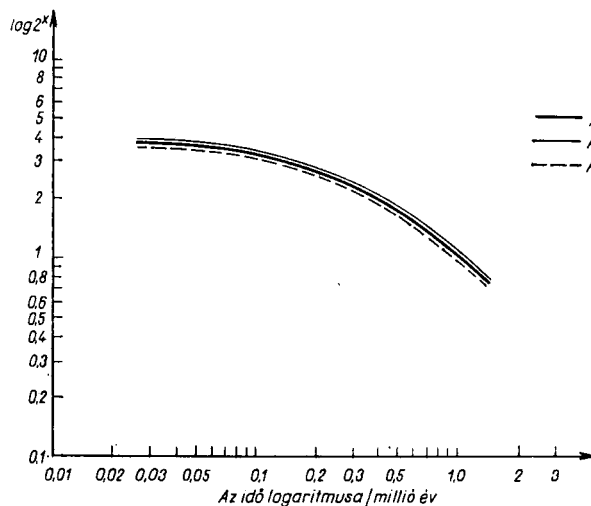
$$Ae_2 \left(\text{Vszöllős} \frac{5}{2} \right) = \frac{4,11 - 2,13}{\log 2,62 - \log 2,55} = 42,04 = 2^{5,4}$$

$$Ae_3 \left(\text{C. Grenal} \frac{17}{25} \right) = \frac{6,14 - 0,78}{\log 2,96 - \log 2,954} = 5955,56 = 2^{12,5}$$

Ismét A-val jelöltem a fejlődés mértékét és e_1 , e_2 , e_3 -mal az olduvaii milliós, vértesszöllősi százezres és Combe Grenal-i tízezres időléptékű adatokat. Közelítő képletbe foglalva az eredményeket:

$$Ae_i \simeq 2^{2,9 \cdot 2^{(i-1)}}$$

4.4.5. Az excesszus számítás tehát majdnem ugyanazt az eredményt adta, mint az $\frac{i}{s}$. A 4. ábrán $\log \times \log$ -papíron ábrázolom a kétféle fejlődési vonal

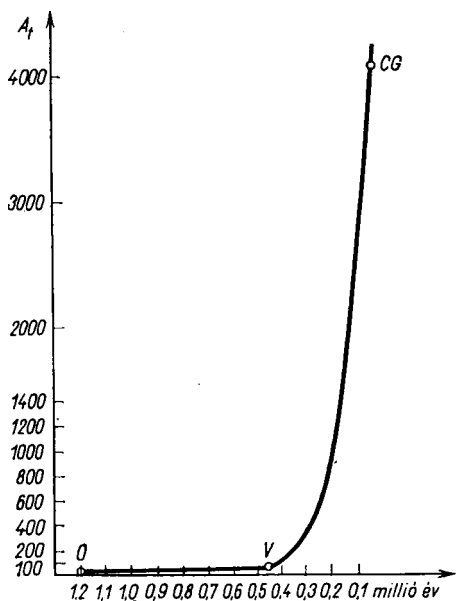
4. ábra. A kétféle technológiai gyorsulás-függvény kétszer-log papíron ábrázolva. A fekete vonal az E-értékekből, a szaggatott vonal az $\frac{i}{s}$ értékekből nyert függvény lefutását ábrázolja

legvalószínűbb lefutását. Az eltérés csekély volta miatt — figyelembe véve azt is, hogy az emberi kultúrákra a másodlagos tényezők erősebben hatnak, mint pl. a biológiai egységekre (ilyenek a vizsgált sorokba nem illeszkedő $\frac{i}{s}$ és E értékek) — jogosnak látom a két hasonló képletet a következő alakúra összevonni:

$$A_{ti} \approx 2^{3 \cdot 2^{(1-i)}},$$

ahol A_i = az alsó és középső paleolit kultúrák technológiai fejlődésének gyorsulásával. Az 5. ábra mutatja be az eszerint megrajzolt fejlődési görbe lefutását aritmetikus léptékben.

5. ábra. A fejlődési görbe aritmetikus léptékben

5. Ellenőrző vizsgálatok

5.1. Az eredményekből kitűnő törvényszerűségek bizonyítják, hogy helyes volt a kultúrák eszközeinek hosszúság-eloszlását választani a vizsgálat céljaira: ez a jellemző alkalmas az emberi szerszámkészítő tevékenység fejlődése gyorsulásának ábrázolására. A gyorsulás a függvény tanúsága szerint elképesztően nagy.

5.2. Ellenőrizni akartam azonban, hogy milyen mértékben lehet hasonló számításokat másfajta kultúrák anyagán végezni, ezért kiszámítottam néhány olyan középső paleolit ipar értékeit, amelyek ismereteink szerint más fejlődési vonalhoz tartoznak, továbbá néhány felső paleolit ipar értékeit is. Ezek a következők:

Lelőhely:	$\frac{i}{s}$	E
Combe Grenal (C58), acheuli	7,93	2,77
„ (G) , denticulés	7,19	1,92
„ (P) , charentien, La Ferrassie típus	6,42	0,60
Arka, keleti gravetti, alsó réteg (C-14 kor: 17 000 év)	6,68	—
„ „ „ felső „ („ „ 13 000 „)	8,49	4,18
Bodrogkeresztúr „ („ „ 28 000 „)	6,11	1,14
Szekszárd-Palánk epigravetti („ „ 10 000 „)	6,17	2,23

Az adatok nem illeszkednek az eddigi megfigyelésekhez, ami a felső paleolit kultúrák esetében természetes, hiszen abban a korban már voltak — esetenként domináltak — csontból és más időt nem álló nyersanyagból készült eszközök is, amelyeket be kellene kapcsolni az átlagok, szórások és intervallumok számításába. Ezért adnak a kőeszközökből számított adatok a vártnál lényegesen alacsonyabb értékeket. Valószínűleg jogunk van ezt a megfigyelést úgy felfogni, mint bizonyítékot arra is, hogy viszont az alsó és középső paleolitikum eszközkészletében — legalábbis az „ipari” eszközök között — nem játszottak jelentős szerepet a nem-kövából készült eszközök.

Figyelemre méltó, hogy az arkai alsó és felső kultúrréteg között az A_m értéke $2^{12,6}$, tehát viszonylag magas. Ezzel a két kultúrszinttel kapcsolatban másfajta módszerrel meg lehetett állapítani, hogy közöttük a fejlődésnek robbanásszerűen gyorsuló szakasza játszódott le, amelyben egyaránt részt vett a specializálódás és a mutáció.²⁷

A Combe Grenal acheuli, La Ferrassie és denticulés kultúrát tartalmazó rétegei részben a La Quina rétegek alatt, vagy felett, részben azok között helyezkednek el. Értékeik határozottan eltérnek a La Quina eszközökből számított értékektől. Feltehetőleg, ha külön vizsgálánánk pl. a denticulés rétegsort, amely ugyancsak több szintből áll, közöttük is regressziót találnánk a maguk sajátos fejlődési vonalának megfelelő értékekkel.²⁸

²⁷ Vö. Vértes, L., Quartär 15/16.

²⁸ F. Bordes lehetővé tette, hogy megszerezhessem további „denticulés” rétegek teljes eszközkészletének méreteit. Amint ez rendelkezésemre fog állni, vizsgálataimat abban az irányban fejlesztem tovább, hogy az ezekből kialakult regressziós egyenesnek a La Quina faciesével alkotott szögéből nyerhetünk-e ugyanolyan felvilágosításokat a paleolit kultúrák kapcsolatáról, mint az allometria vizsgálatoknál a taxonómiai fajok kapcsolatáról.

6. Általános következtetések

6.1.1. A kultúrák morfológiai alakulásától független vizsgálatok segítségével mód nyílt az evolúció útjának megközelítő ábrázolására az őskőkor idősebb, még jól áttekinthető szakaszára vonatkozólag.

6.1.2. Ha az egyszerű kőeszközök kvantitatív adataihoz hasonló információk állnának rendelkezésünkre a felső paleolitikum elpusztult fa-, szaru- és csonteszközeiről, megközelítőleg ugyanaz a függvény fejezné ki ezek fejlődését, mint ami ábrázolja az idősebb kőeszközökét. E merésznek ható megállapításra logikai alapot ad az a megfontolás, hogy az emberi tevékenységet nyilvánvalóan azonos törvényszerűségek vezérlik kialakulása óta, s alaptalan lenne olyan hipotézist felállítani, amely szerint a fejlődés más és más szakaszaira egyre újabb fejlődési törvények lennének érvényben.

6.2.1. Fenti vizsgálatok bizonyították azt a — különben is elfogadott — nézetet, amely szerint a fejlődés a paleolitikumban (általánosítva: az emberi kultúrában) a biológiai evolúcióhoz hasonlóan a specializáció + mutáció eredője.

6.2.2. A 2. és 3. ábra regressziós egyenesének lefutásából arra lehet következtetni, hogy az új régészeti kultúrák, éppúgy, mint az új taxonómiai egységek, mindig generalizáltak és a fajon belüli fejlődés útját — bár mindig egy magasabb szintről indulva — újból és újból megjárják.

6.2.3. A mutációt hordozó géneknek az utód populációban való homogén eloszlása miatt a biológiai rendszertani egységek tényleges egységként viselkednek; ugyanígy homogén egységként viselkednek az emberi társadalmak egységei, amikor az elődök vívmányai a tanulás és tapasztalatátadás révén homogén módon oszlanak el az utódok között. Egy-egy kultúrszintben vizsgált — gyakran sok ezer — eszköz sok ember, esetleg több generáció készítménye. Eloszlási adataik azonban olyanok, mintha valamennyi egyazon automata, egyetlen kéz terméke lenne.

6.2.4. A fentiek alapján egy új emberi kultúra létrejöttének feltételét technológiai szempontból úgy fogalmazhatjuk meg, hogy abban a specializáció mértékén túlnő az új felfedezések (mutációk) mértéke. Hozzátehetjük, hogy ez a folyamat általában gyors.

6.3.1. Az adatok nem-illeszkedésének okait vizsgálva azt látjuk, hogy az $\frac{i}{s}$ -értékek sorában rendellenesen viselkedik a vértesszőllősi 2. és 4. réteg; az E-értékek sorában az olduvaii HWK-East, a vértesszőllősi 1. és 4. réteg eszközanyaga. Az olduvaiival itt nem foglalkozom. A vértesszőllősi 4. réteg eszközei mindkét esetben a hányadosnak a vártnál alacsonyabb értékével tűnnek ki. Ezt a réteget mindkét eddig feltárt vértesszőllősi lelőhelyen (I. és III.) szórványos eszközanyag, összetöretlenül szétszórt állati csontok képviselik, s csak nagyon szórványosan jelentkezik ebben a szintben tüzelési nyom.

Ez a réteg nem települési szint, hanem „trancsirozó hely” volt mindkét lelőhelyen, szemben az 1., 3. és valószínűleg az 5. réteggel, amely kifejezetten települési jellegű. Nyilvánvaló, hogy a 4. szint eszközei nem reprezentálhatják a lakóhelyek teljes eszközkészletét: nem használhatók az itt szükséges finomságú vizsgálatokra.

Kiugróan magas értéket nyertem az 1. kultúrszint excesszusára; túl alacsonyat a 2. réteg $\frac{i}{s}$ -hányadosára. Ez utóbbi esetben nem lehet azonban megállapítani, nem ismét csak az 1. rétegre számolt érték túl magas-e a többihez viszonyítva? Az 1. a leggazdagabb települési szint Vértesszőllősen. A kultúrréteg vastag, itt találtuk a tűzhasználat legintenzívebb nyomait, innen származik a koponyakultusz valószínű nyoma is²⁹. Ilyen körülmények között számolhatunk azzal, hogy a kontinuuusan, hosszú ideig egy helyben élő csoport túlspecializálódott. Az sem bizonyítható, hogy a felsőbb szintek lakói az ő közvetlen leszármazottaik voltak, hiszen a környéken más embercsoportok is éltek, s az egyes rétegek lerakódása között évezredek teltek el.

6.3.2. Mindebből azt a következtetést lehet levonni, hogy a hosszú életű embercsoportok hagyatéka éppúgy, mint a laza települési körülmények között élőké, könnyen eltérhet az általánostól; vagy a várt értékek alatt maradnak jellemzőik, vagy túllépnek rajta.

7. Összefoglalás

A tanulmányban az idősebb őskőkor eszközeinek azt a sajátosságát igyekeztem megközelíteni, hogy mérhető technológiai jellegeik is tartalmaznak információkat készítőik szellemi és manuális fejlettségéről, sőt, bizonyos szempontú megfigyelési lehetőségeket elsősorban ezek képesek nyújtani.

Ilyen a fejlődési út gyorsulása, amelynek ismeretére szükségünk van, ha egy időszak, vagy embercsoport életéről őstörténeti képet akarunk nyerni.

A fenti vizsgálatokból körvonalazódtak ilyen — általánosítható — törvényszerűségek a fejlődés gyorsulásáról, amelyeket megközelítő matematikai képletbe lehetett foglalni. A függvény alakja:

$$A_{t1} \simeq 2^{3 \cdot 2^{(t-1)}}$$

A képlet ebben a formájában első közelítése egy hosszú munkát igénylő vizsgálat-sorozatnak. Már így is előnyökhöz juttat azonban: segítségével fel lehet vázolni kultúrák fejlődési útját olyan — esetleg jelentős hiátust képviselő — időszakokra is, amelyekből az illető kultúrát még nem ismerjük.

²⁹ Vö. Vértés L., Discovery of *Homo erectus* in Hungary. Antiquity 39 No. 156 Dec. 1965. 303 o.; *uő.*, Jelentés a vértesszőllői őstelep újabb ásatásairól. MTA II. Oszt. Közl. 15 (1966) 111–114. o.

Alkalmas arra — mint pl. az olduvai leletek esetében —, hogy valószínűsítsen más módszerekkel megállapított abszolút korokat, mert jelentősebb kor-meghatározási tévedés esetén a kiszámított hányadosok nem adhatnának jó regressziós egyeneseket az idővel. Több-kevesebb biztonsággal meghatározza: helyes volt-e egy feltevés, amely bizonyos kultúrákat azonos genetikai vonalra helyezett, mint pl. a Combe Grenal-i La Quina charentien esetében. Végül, az allometria vizsgálatokhoz hasonlóan, valószínűleg módot nyújt arra, hogy az elágazó fejlődést (évol. buissonnante) nyomon kövessük és így tipológiai alapon feltételezett kapcsolatokat bizonyítsunk.

A XVIII. NEMZETKÖZI PSZICHOLÓGIAI KONGRESSZUS

(MOSZKVA, 1966. AUGUSZTUS 4–11.)

GARAI LÁSZLÓ

Az első Nemzetközi Pszichológiai Kongresszust 1889-ben a párizsi világkiállítás keretén belül rendezték meg. Ettől az időponttól kezdve a két világháborútól megszakítva több-kevesebb regularitással ülésezett a pszichológusok egyre népesebb nemzetközi tábora. A legutóbbi kongresszus 1963-ban Washingtonban volt, ahol a küldöttek egyhangúlag jelölték a következő kongresszus helyül Moszkvát.

A XVIII. Kongresszust a Kreml Kongresszusi Palotájában A. N. Leontyev, a moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem pszichológiai fakultásának dékánja, a kongresszus elnöke nyitotta meg. Nagy érdeklődést keltő előadásában, amelyben a visszatükrözés fogalmával foglalkozott, azt bizonyította be, hogy e kategória a szovjet pszichológiában egyáltalán nem a pszichológusok marxista lojalitását bizonyító formális funkciót tölt be, hanem kulcsa mindenféle pszichológiai probléma elméleti megközelítésének éppen mint *pszichológiai* probléma kezelésnek.

A különböző kézikönyvek, monográfiák és tanulmányok szerzői időről időre rákényszerültek arra, hogy a pszichikus folyamatok és képződmények specifikumát az idegfiziológiai folyamatokkal szemben meghatározzák. A kibernetikának a pszichológián belüli térhódítása pedig szükségessé tette, hogy ugyanezt az elhatárolást az automatákban végbemenő folyamatok tekintetében is megtegyék. Leontyev bebizonyította, hogy ezt az elhatárolást csak a visszatükrözés helyesen értelmezett kategóriája segítségével lehet megtenni. Az automatákban, mint ismeretes, az információkat valamilyen előre meghatározott jelkulcs szerint kódolják; az egyszer kódolt információ az automatán belüli folyamatok során akárhányszor újabb jelkulcs szerint átkódolható. Ismeretes továbbá az is, hogy az idegsejtekben és az idegsejtek közötti szinaptikus átkapcsolásokban a környezeti ingerek által hordozott információknak hasonló természetű átkódolása történik, amellyel a modern elektronikus automaták dolgoznak. Jóllehet a kód valamilyen egyértelmű megfelelést mutat az információ forrásával, *ez a megfelelés nem olyan természetű, mint amellyel a pszichológia foglalkozik.* A szinapszisok, az elektroncsövek és a tranzistorok például egyaránt a „minden vagy semmi” elv szerint kódol-

ják át az információt — a *pszichikus folyamatok termékeiben a tárgyak minőségi átmenetei és árnyalatai is leképeződnek*. Az észlelési folyamatok termékei az ún. konstancia jelenségét mutatják: azaz egy tárgy pszichikus megfelelőjének nagysága akkor is változatlan marad, ha a tárgy és az érzékszerv között levő távolság változik, alakja is változatlan marad, ha a tárgynak a szem recehártyájára való projekciós szöge változik, továbbá a tárgy felületének látott színe is változatlan marad a tárgyat megvilágító fény ereje és színeképi összetétele változása esetén is stb. — Az információ ilyen konstans feldolgozására az idegsejtek vagy az elektronikus berendezésekben alkalmazott elemek csak bonyolult korrekciós mechanizmusok segítségével képesek, illetve az élettelen automaták valószínűleg elvileg is képtelenek a konstancia bizonyos jelenségeinek (alakkonstancia) modellezésére. Leontyev kimutatta, hogy a pszichikum mindezen sajátosságát a pszichológia csak úgy értelmezheti elméletileg, ha arra keresi a választ, hogyan történik a pszichikus *visszatükrözés* eltérően az idegrendszerben, illetve az élettelen automatákban végbemenő *átkódolástól*.

A visszatükrözés bizonyos típusú felfogásmódjai ezeknek az elméleti problémáknak a megoldására nem alkalmasak. Leontyev mindenekelőtt attól a filozófiai tankönyvekben ma is megtalálható — bár különféle mentegetőzésekkel körülbástyázott — értelmezéstől határolta el magát, amelynek „az a fő fogyatéka, hogy a tárgyat, a valóságot, érzékiséget csak az objektum vagy a szemlélet formájában fogja fel; nem pedig mint érzéki-emberi tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektívan.” (Marx)

Elhatárolta továbbá saját visszatükrözés-felfogását attól a szintén elterjedt értelmezéstől, amely hangsúlyozza, hogy a visszatükrözés nem passzív folyamat, hanem a visszatükröző szubjektum aktív tevékenysége, de a szubjektum mint eleven személyiség helyébe annak egyik vagy másik mozzanatát csempészi. Így szokták a szubjektum aktivitását felcserélni pl. a tudat aktivitásával, amely az aktuális környezetet már eleve meglevő fogalmak vagy érzéki sémák prizmáján keresztül tükrözi — ily módon képtelenség kideríteni, hogy honnan erednek maguk a torzító vagy torzítva helyesbítő prizmák. Egy másik szokásos eljárás a szubjektum aktivitásáról beszélve az agyvelőnek, ezen belül is elsősorban az agykéregnek az aktivitására gondolni. Leontyev ezekkel az értelmezésekkel szemben fejtette ki a maga felfogását, amely szerint a *visszatükrözés a specifikusan emberi szükségletektől motivált személyiségnek a tárgyak céltudatos megváltoztatásában megnyilvánuló tevékenysége*. Nem a tudat és nem is az agy képezi le a tárgyat, hanem a *tevékenység struktúrája az*, amely a tárgy tényleges struktúrájához hasonul. Ha a visszatükrözést így fogjuk fel, ez teszi lehetővé, hogy a *pszichikus* jelenségeket a legkonkrétabb pszichológiai kutatásokban el lehessen határolni azoktól a folyamatoktól, amelyek agyfiziológiai, biofizikai vagy biokémiai vizsgálatoknak képezik tárgyát, illetve azoktól, amelyek élettelen automatában folynak le.

A plenáris ülésen elhangzott bevezető előadás után a kongresszus szekciókban folytatta munkáját. Általában minden nap délelőtt és délután 5—5 különböző témájú szimpózium és egy-egy ún. tematikus ülés zajlott párhuzamosan. Az összesen 37 szimpóziumon 1500 előadás került felolvasásra, illetve megvitatásra; ezenkívül elhangzott 3 nagyobb terjedelmű esti előadás is.

Az első nap délelőttjén nagy érdeklődést keltett az a szimpózium, amelyen egyfelől J. Piaget, másfelől P. J. Galperin terjesztette elő beszámolóját a fogalmak és az értelmi cselekvések kialakításával kapcsolatos kísérleteikről és ezek elméleti értelmezéseiről. A két neves tudós között a szimpózium végén élesen körvonalazott, de baráti vita alakult ki.

Délután két szimpózium keltett nagyobb figyelmet. Az egyik az integrális agyműködés kibernetikai aspektusait tárgyalták, ahol P. K. Anohin korábbi eredményeit összegező bevezető előadása után az emberi test neurális önvezérlő rendszereinek dinamikus sajátosságairól, az élő rendszerek általános elméletének vázlatáról, a cselekvést megelőző sztochasztikus prognózisról hangzottak el referátumok. A másik szimpózium az emberi viselkedésben jelentkező specifikus motívumokkal foglalkozott. E szimpózium problémakezelése újszerű volt a pszichológiában: a különböző referátumok — egymástól élesen különböző elméleti irányokat és elméleti rangot képviselve — azt vizsgálták, hogy mi a sajátosan emberi magukban a motívumokban, a szükségletekben, és az érzelmelekben, tehát szakítottak azzal az elterjedt problémakezeléssel, amely arra volt kíváncsi, hogyan „humanizálja”, „szocializálja” a tudat az embernek állítólag eredendően állati ösztöneit.

Az első nap befejezésekképpen A. A. Szmirnov professzor esti előadását hallgatták meg a kongresszus résztvevői a szovjet pszichológia fejlődési útjáról.

A második nap délelőttjén az észlelés és a cselekvés összefüggéseivel foglalkozó szimpózium kísérleti eredmények bemutatásával dokumentálta azokat az elméleti megállapításokat, amelyeket Leontyev elnöki megnyitójában a visszatükrözés tevékeny jellegével kapcsolatosan tett. Ilyen értelmű előadást tartott pl. E. Gibson „Az észlelés fejlődése és a határozatlanság csökkenése” és V. P. Zincsenko „Észlelés mint cselekvés” címmel.

A feltételes reflexes működés egészlleges formáival foglalkozó szimpóziumon Delgado előadása keltett feltűnést, aki azon kísérleti eredményeit ismertette, amelyeket majmok bizonyos szubkortikális struktúráinak elektromos ingerlésekor kapott. Ezek az eredmények azt mutatták, hogy az elektromos ingerlés lényeges módon befolyásolja a majmok társas viselkedését: a félnék állat támadó viselkedésre ingerelhető, míg az agresszív állat támadó viselkedése gátolható. (A gazdag kísérleti anyag egy részét a viselkedés elektrofiziológiai korrelátumaival foglalkozó szimpóziumon terjesztette elő Delgado.)

A második nap délutánján mutatták be azokat a filmeket, amelyeket a kongresszus résztvevői kísérleteikről készítettek. Különösen élénk figyelmet keltett az a film, amely I. Sz. Beritov feltételes reflexes kísérleteit mutatta be.

A harmadik kongresszusi nap délelőttjén került sor P. Fraisse előadására, amelyben sikeresen kísérlete meg az információelmélet alkalmazását a jelzés és a reakció között végbemenő pszichikus folyamatokra. Ezt követően a tájékozódási reflexszel foglalkozó szimpóziumon több érdekes előadás hangzott el. J. N. Szokolov a tájékozódási reflex idegi mechanizmusával kapcsolatos kísérleteit ismertette, amelyek nyomán kitűnt, hogy magasabbrendű állatoknál elkülönülnek azok az idegek, amelyek magára az ingerek által hordozott információnak a tartalmára reagálnak, és azok, amelyek az információ változására, újszerűségére. Több előadás foglalkozott ezután a *formatio reticularis*-nak, a *thalamus*nak, a *hypothalamus*nak és *hypocampus*nak az orientáció folyamatában betöltött funkciójával.

A délutáni ülés után az esti órákban került sor Piaget előadására. Az előadás előtt a kongresszus résztvevői igen meleg ünneplésben részesítették a svájci professzort, aki aznap ünnepelte 70. születésnapját. „A pszichológia, interdiszciplináris kapcsolatai és a tudományok rendszere” című előadásában Piaget konkrét érvekkel bizonyította be, hogy a pszichológia a fejlődésnek olyan szakaszába érkezett, amikor további hatékony művelése elképzelhetetlen más tudományokkal való *tartalmas* együttműködés nélkül. Tételét külön-külön bizonyította a matematikára, a fizikára, a kémiára, a biológiára, a szociológiára, a lingvisztikára, a politikai gazdaságtanra és a logikára vonatkozóan. Érvelésében az volt különösen újszerű, hogy az interdiszciplináris kapcsolat szükségességét kölcsönösen bizonyította, tehát nem csupán azt, hogy a pszichológiának szüksége van valamennyi fent említett tudomány bizonyos elméleti eredményeire, hanem azt is, hogy ezek a tudományok sem nélkülözhetnek bizonyos felismeréseket, amelyeket a pszichológia bocsát rendelkezésükre. Így pl. a matematikára vonatkozóan megállapította, hogy „Goedel emlékeztetés 1930-as teorema óta tudjuk: egy elmélet nem képes saját eszközeivel (vagy „gyengébb” eszközökkel) bizonyítani saját ellentmondásmentességét; ezért, hogy igazoljunk egy elméletet, „erősebb” eszközökre kell támaszkodnunk, és ez ahhoz vezet, hogy mindig magasabb épületet kell emelnünk, ahelyett, hogy megelégednénk a kiinduló alapokkal... Így a matematikai struktúrák kialakulásának kérdése először is történelmi kérdés. De a történelem nem megy vissza ezen a ponton a történelem előtti emberig, ami a legérdekesebb lenne. Az említett kérdés továbbá a szociogenezis kérdése, de a szociológiát ugyanazok az akadályok állítják meg. Nem marad tehát más, mint a gyermek, vagyis a szellemi ontogenezis, amely ugyanolyan szolgálatot tehet itt, mint az embriológia tett a fejlődélméletnek.” Ezután Piaget részletekbe menően kimutatta, hogy a számolás műveleteinek fejlődésére vonatkozó pszichológiai felismerések tisztázzák a számfogalom természetét, vagyis azt a kérdést, amelynek ilyen vagy olyan megválaszolását a halmazelmélet előfeltevésként felveszi, de saját eszközeivel bizonyítani nem tudja.

A negyedik napon került sor a beállítódás elméletével foglalkozó grúz

és egyéb kutatók beszámolóira. Uznadze egykori munkatársai — Prangisvili, Natadze, Hodzsava, Bzsalava és mások — bebizonyították, hogy a beállítódás elméletében még komoly teoretikus tartalékok vannak feltáratlanul, amelyek alkalmasak olyan problémák pszichológiai értelmezésére, amelyekkel a kibernetika foglalkozik.

Az ötödik napon ismét igen zsúfolt programból kellett a kongresszus résztvevőinek válogatnia. Külön szimpóziumot szenteltek az agykéregi homloklebeny viselkedésreguláló funkcióival kapcsolatos problémáknak (K. Pribram, A. R. Lurija). Hiebsch elnökletével pedig a kiscsoporton belüli kapcsolatokat vizsgáló szimpózium ülésezett, ahol Moreno a kiscsoportok szervezésével kapcsolatos szociometriai módszereket ismertette s azon véleményének adott hangot, hogy ezek sem nem marxista, sem nem anti-marxista módszerek, hanem olyan eljárások, amelyek egyaránt alkalmazhatók olyan társadalmakban, amelyek a marxista ideológia alapján állnak és olyanokban, amelyek más ideológiák alapján szerveződnek. Azonban Moreno sajnos mind a szimpóziumon, mind a szimpózium utáni vitában adós maradt azokkal az érvekkel, amelyek ezt a nyilatkozatát alátámasztották volna.

A differenciál-pszichológiai szimpóziumon Eysenck tartott előadást „Kondicionálás, introverzió, extraverzió és az idegrendszer ereje” címmel. Az információ-elméleti megközelítés ezen a napon leginkább a tér és idő észlelésével foglalkozó szimpózium munkájában volt nyomon követhető, különösen olyan előadásokban, mint Ajrapetjancé és Ananjevé a térészlelés fejlődéséről és agyi mechanizmusairól, valamint Elkiné az időészlelés modellezéséről.

A visszatükrözés azon felfogásának, amelyet Leontyev megnyitóelőadásában fejtett ki, D. A. Osanyin „Az irányított objektum operatív képmása az 'ember-automata' rendszerben” c. előadása igen érdekes alkalmazását mutatta be. Osanyin kísérletileg kimutatta, hogy az irányított objektumnak háromféle képmásával számolhatunk: az egyik a vizuális képmás, amely az objektum felületének téri elrendezettségét tükrözi, a másik a szerkezeti képmás, amely az objektum külsőleg kisebb-nagyobb részben láthatatlan szerkezeti felépítését tükrözi és amelynek legprecízebb megjelenése az objektum mérnöki tervrajza s végül a harmadik, az ún. operatív képmás, amely az objektumnak a kezelőjében való visszatükröződése és amely sem a felszíni pontok téri elrendeződésének, sem a szerkezetnek pontos leképezését nem tartalmazza. Az operatív képmás az operátor által az objektummal közölt vezérlő információk útját tükrözi az út egyes pontjairól kapott visszajelentések révén.

A kongresszus érdemi részét N. Miller esti előadása — „Kísérletek a tanulásmélelet és a pszichopathológia köréből” — zárta be. Hagyományosan az állati tanuláshoz kétféle mechanizmusát tartják nyilván: az egyik a klasszikus feltételes reflexek mechanizmusa, amelyet Pavlov vizsgált és amelynél az állat a tanulás elején valamilyen biológiailag lényeges külső inger — pl. fájdalominger — kényszerítő hatására viselkedik, a má-

sik pedig az ún. *instrumentális* feltételes reflexek mechanizmusa, amelynél az állat valamilyen *belső* késztetés hatására „öntevékenyebben” próbálkozik különféle viselkedésfajtákkal, úgy, hogy közülük az egyiket csak *utólagosan erősíti meg* az állat számára biológiailag lényeges külső *effektus* (pl. az a tény, hogy általa táplálékhoz jut). A kétféle tanulási mechanizmus érvényességi körét általában úgy szokták elhatárolni, hogy az utóbbi mechanizmust csak a külső izommozgások által végzett viselkedésre tekintik érvényesnek, tehát arra a viselkedésre, amely az embernél szándékossá, az akarat által irányítottá válik. A *belső* vegetatív folyamatokat ezzel szemben úgy tekintették, mint amelyekben tanulást csak a klasszikus feltételes reflexek mechanizmusa által lehet produkálni. Miller most olyan kísérleteket ismertetett, amelyekben az állatok bizonyos vegetatív működéseit instrumentális feltételes reflexek útján szabályozták. Az egyik kísérletben pl. az állat akkor jutott hozzá bizonyos, számára pozitív külső biológiai ingerhez, ha *szívműködésének ritmusa előzetesen megadott szint fölé gyorsult*. A kísérleti állatok másik csoportjánál ugyanezt a biológiai jutalmat a szívműködésüknek *lelassulásához* kötötték. A két csoport állatai között végül az *utólagos* jutalom hatására a szívműködés ritmusában 30%-os eltérés mutatkozott. A Miller által ismertetett kísérletek *egészéből* különösebb merészség nélkül is le lehet vonni bizonyos következtetéseket az emberi vegetatív folyamatok akaratlagos szabályozásának lehetőségeit illetően.

*

A korábbi nemzetközi pszichológiai kongresszusoknak sokszor egységes jelleget kölcsönzött egy-egy újonnan fellépő irányzat, amelynek reprezentatív képviselője előadásával megadta a kongresszus alaptónusát. Így pl. a VII. kongresszuson (Oxford, 1923) a pszichoanalízis uralta a terepet (a legutóbbi kongresszusokon a freudisták képviselői már meg sem jelentek). A VIII. kongresszuson (Groningen, 1926) az *alakpszichológia* volt a hangadó. A IX. kongresszus (New Haven, 1929) tudományos szenzációja az orosz küldöttség két delegátusának előadása volt: az egyiket Pavlov tartotta, a másokban első ízben fejtette ki világfórumon új elméletét L. Sz. Vühotszkij.

Az ismertetett moszkvai kongresszuson új irányzat nem lépett fel. A kongresszus a jelenlegi és jövőbeni pszichológiai kutatásokkal kapcsolatban mégis számos tanulsággal szolgált. Így *metodológiai*lag bebizonyosodott, hogy a jelentős kísérletek olyan nagyságrendű gazdasági befektetéseket igényelnek, amelyek az anyagi eszközök igen nagyfokú koncentrálását követelik meg. Tanulságos ebből a szempontból, hogy az előterjesztett szovjet mérnök-pszichológiai kutatások nem az egyes gyárak laboratóriumaiiban, hanem alapvetően három helyre — A Moszkvai Állami Lomonoszov Egyetem, a Leningrádi Állami Zsdanov Egyetem és az akadémiai Pszichológiai Intézet

laboratóriumaiba — koncentráltan folynak az egyes termelőüzemekről kapott megrendelések alapján. A kutatások ilyen koncentrációja lehetővé és egyben nélkülözhetetlenné teszi, hogy a sokféle megrendelésnek eleget téve ezek közös összefüggéseit tisztázó elméleti alapkutatások is folyjanak. Az elméleti alapkutatásokat fellendítette az információelméletnek és kibernetikának a térhódítása a pszichológiai problémák interpretálásában. Ez a — többnyire nem formális — térhódítás érezhető volt a kongresszuson, szinte valamennyi szimpózium munkájában (még olyan előadásokban is, amelyek pl. a motivációval és az érzelmekkel foglalkoztak), de több olyan szimpóziumot is tartottak, amely címében is kiemelte az elméleti megközelítésnek ezt az új módját („Az integrális agyműködés kibernetikai aspektusai”, „Információelmélet és észlelés” stb.).

Elméletileg pedig az érdeklődés határozott eltolódását figyelhettük meg a specifikusan humánpszichológiai problémák irányában. Ez az eltolódás nemcsak a szociálpszichológiai tematikájú szimpozionok („A szociálpszichológia elméleti és módszertani problémái”, „A személyiség fejlődése különböző kultúrák viszonyai között”, „Munka és személyiség” stb.) számából és az ezekre előterjesztett előadások mennyiségéből tűnt ki, hanem közvetve emellett tanúsítottak még a kongresszuson előterjesztett állatpszichológiai tematikájú előadások is. Bizonyították erre az, hogy növekedett azoknak a kísérleteknek az aránya, amelyeket az emberhez legközelebb álló állatokkal, a majmokkal folytattak, másrészt, hogy az állatpszichológiai kísérletek eredményeiből számos kutató direkt módon is levont humánpszichológiai következtetéseket.

Ez a kongresszuson kibontakozó alapvető módszertani és elméleti tendencia utólagosan külön jelentőséget adott az elnöki megnyitó előadásnak, amelyben mint említettük, a pszichikus jelenségeknek az automatákban végbemenő folyamatoktól és a humánpszichológiai jelenségeknek az állatpszichikus folyamataitól való elhatárolására történt elméleti kísérlet.

*

A kongresszus záróülésén P. Fraisse-t, a Sorbonne Pszichológiai Tanszékének vezetőjét választották meg a Nemzetközi Pszichológiai Tudományos Társaság elnökévé.

A XVIII. Nemzetközi Pszichológiai Kongresszus munkájában Magyarországot 60 tagú delegáció képviselte.

EGYSÉG ÉS KÜLÖNBÖZŐSÉG

A VI. SZOCIOLÓGIAI VILÁKGONGRESSZUS EVIANBAN

SZELÉNYI IVÁN

1966. szeptember 4—11-ig került megrendezésre a franciaországi Evianban a VI. Szociológiai Világkongresszus. A világ szociológusainak hatodik találkozója méreteiben ugyancsak felülmúlta az eddigieket. A rohamos fejlődést mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az első világkongresszuson, 1950-ben, még mindössze 150 szociológus vett részt, az idén viszont már csaknem háromezren adtak egymásnak találkozót a genfi tó partján.

A világkongresszuson résztvevők számának ilyen arányú növekedése jelzi, mennyire fokozódik világszerte az érdeklődés az empirikus társadalomkutatás iránt. Miközben ez a tény örömmel tölti el mindazokat, akik a szociológia ügyét magukénak érzik, mégis elgondolkoztató, hogy a gigantomania betegsége egyre inkább elhatalmasodik egy-egy tudományág konferenciáin. Az idei moszkvai pszichológus-találkozón ötezen vettek részt, Evianban háromezren gyűltek össze, s bizonyára nem kellene sokáig kutatnunk, hogy más hasonló nagyságú kongresszusokról is hírt adhassunk.

A résztvevők létszámának növekedése természetesen magával vonja az előadások számának emelkedését. A VI. Szociológiai Világkongresszus 5 napja alatt több száz előadás hangzott el, különböző szekciókban, munkacsoportokban, kerekasztal-konferenciákon és *ad hoc* értekezleteken. Több ízben előfordult, hogy párhuzamosan több tucat előadást olvastak fel a város legkülönbözőbb pontjain. Ilyenformán fizikailag is szinte lehetetlenné vált, hogy a kongresszusnak akár csak főbb irányait figyelemmel kísérjük. Elég sokan növekvő kételkedéssel figyelték ezért a konferencia munkáját, előbb főként a szervezés botladozásain élcelődtek, utóbb azonban — talán belátva, hogy egy alighanem szervezhetetlen halmazzal állnak szemben — mind többen jutottak arra a meggyőződésre, hogy az ilyen világméretű kongresszusok kora talán már lejárófélben van, ha ugyan a kongresszusoktól eszmék, szempontok és szemléletek cseréjét és szembesülését várjuk s nem csupán tömegdemonstrációkat. A VI. Szociológiai Világkongresszuson eltöltött egy hét bárkit meggyőzhetett arról, hogy valóban hatékony munka sokkal inkább elképzelhető lenne a regionálisan, vagy részdisciplinák szerint szervezett értekezleteken, s ha a világméretű értekezletek feleslegesnek nem is mondhatók éppen, a jö-

vőben mindenesetre célszerű lenne ilyen kisebb létszámú konferenciák megszervezését is tervbe venni.

A megfigyelő a fentiek után szinte lehetetlen vállalkozásnak véli, hogy módszeresen és részletesen áttekintést nyújtson az eviani kongresszusról. Egy ilyen jellegű elemzést ha egyáltalán szükség van rá, csak akkor lehet elvégezni, ha a kongresszusi jegyzőkönyvek már megjelentek. Ezért a beszámolóban jórészt csak impressziókra, mozaikként összeálló benyomásokra lehet támaszkodni, melyeket összefoglalóan az egység és különbözőség jellemez. „Egység és különbözőség a szociológiában” — ez volt az eviani világkongresszus I. szekciójának összefoglaló címe. Ha nem is éppen az eredetileg elgondolt értelemben, ez az aforisztikus jelmondat alakította ki a konferencia légkörét, sőt talán ezen túlmenően kifejezett valamit abból is, hogy milyen főbb kérdésekkel néz szembe a szociológiai kutatás a huszadik század hatodik évtizedének a közepe táján.

A differenciálódás útjai

A már említett 1950-es első zürichi világkongresszuson mintegy húsz — főként amerikai és nyugateurópai tőkés — országból jelentek meg szociológusok. S valóban másfél évtizeddel ezelőtt aligha volt empirikus szociológiai kutatás bárhol a világon a fejlett tőkés országokon kívül: a szocialista országokban a társadalomtudomány ekkor még a filozófiai szintű általános keretek között maradt, a „harmadik világ” is még éppen csak születőben volt, s inkább a társadalomformálás, mint az önvizsgálat foglalkoztatta.

A szociológia legközelebbi múltjáról elmondhatjuk, hogy abban néhány ország játszott csak szerepet, s talán még akkor sem esünk túlzásba, ha azt mondjuk, hogy a háború utáni időszak szociológiáját az amerikai hegemonia jellemzi. A nyugateurópai országok szociológusai (azok közül is főként csak a németek és franciák) mutatják magukat, bevásárolják magukat a bizottságokba, de ezekben az években az amerikai szociológia az, amelyik a szociológiai kutatás irányát, dinamikáját megszabja. A második világháború után a harmincas évek empirikus hagyományaira, és a háború alatt Európából emigrált szociológusok elméleti alaptéziseire épülő amerikai szociológia a virágkorát éli, ezzel szemben az európai kutatásokat zavartság és útkeresés jellemzi.

Az amerikai hegemonia egyben az elméleti kérdésfelvetések beszűkülésére is vezet. A háborút követő néhány évben ide tartozik még az ötvenes évek eleje is, talán a legszembetűnőbb a strukturális-funkcionális elmélet uralma a polgári szociológiában. Ezekben az években jelentek meg a strukturális-funkcionális iskola elméleti szempontból legszámottevőbb alkotásai — s ezzel szemben a polgári szociológiában az elméleti alternatívának komolyabb kísérlete sem fogalmazódott meg. Ez idő tájt a marxista gondolkodásban is ritka

volt a polgári szociológia immanens kritikája s hasonlóképpen — vagy még inkább — háttérbe szorult az empirikus társadalomkutatás, vagy az ilyen kutatásokhoz kapcsolható marxista filozófiai kérdésfelvetés.

Az I. Szociológiai Világkongresszus óta azonban alapvető változások következtek be ennek a tudománynak a területén is, s ezeknek a változásoknak egyik legfontosabb eleme az a nagyarányú differenciálódás, ami már most az eviani világkongresszuson is olyan nyilvánvalóan kifejezésre jutott.

A pusztá adatok is sokat mondanak erről a differenciálódási folyamatról. Az 1950-ben a kongresszuson képviseltetett másfél tucat ország helyébe 1966-ban már több mint ötven ország lépett. A szocialista országok már az utóbbi néhány kongresszuson megjelentek, mind a IV. mind az V. Világkongresszus munkájában magyarok is részt vettek. Evian azonban bizonyos szempontból mégis fordulópontnak számít a szocialista országok részvétele szempontjából. Most első ízben szerepeltek a szocialista országok és a Szovjetunió népes delegációval. A Szovjetunióból mintegy 80 tagú küldöttség érkezett, s mellettük mintegy 40 tagú delegációval jelent meg Lengyelország és Csehszlovákia is. Magyarországról 17-en vettek részt a Világkongresszuson, a korábbi két konferencián csak 2—2 magyar küldött szerepelt. Említésre méltó az a tény is, hogy a kongresszusok történetében először jött delegáció a Német Demokratikus Köztársaságból. A szocialista országok delegációinak számszerű megnövekedése mellett az is a változás jele, hogy a szocialista országok küldöttségeinek számottevő hányada szakszociológus volt. A korábbi kongresszusokon a szocialista országokat — Jugoszlávia és Lengyelország ez alól némileg kivételként fogható fel — főleg filozófusok képviselték. A szakszociológusok megjelenése a szocialista országokból eleve jobb lehetőségeket teremtett arra, hogy egymás nyelvét jobban értő felek között alakuljon ki dialógus.

A világkongresszus színeit gazdagította az is, hogy Evianban az ázsiai, afrikai és latin-amerikai fejlődő országok szociológusaival is találkozhattunk. Burmából és Nigériából csakúgy mint Indiából, vagy Brazíliából eljöttek az említett országokban kibontakozó társadalomkutatás munkásai, elmondhatjuk tehát, hogy a VI. Szociológiai Világkongresszuson bevonult a „harmadik világ” a nemzetközi szociológia életébe. Igaz ugyan, hogy a fejlődő országok szociológusainak nevével ma még elég ritkán találkozunk az előadók között, de jelenlétük már önmagában is sokatmondó.

A kongresszus munkájában résztvevő országok számának a növekedése s különösképpen a szocialista országok delegációinak a megerősödése a kongresszus munkájára érdemileg is hatást gyakorolt. A strukturális-funkcionális elmélet korábbi egyeduralkodó mára a polgári szociológiában is megszűnőben van. Aligha tagadható, hogy az empirikus kutatók egyre fokozódó csatlódással beszélnék a strukturális-funkcionális elmületről, mindinkább úgy tűnik fel, hogy ez az iskola sem volt képes legalábbis ez ideig egy olyan kategóriarendszert kidolgozni, mely a legkülönbözőbb társadalmi rendszerek vizsgálata során a

konkrét kutatások szintjéig is lebontható. Egyre nyilvánvalóbb annak a szükségessége, hogy a strukturális-funkcionális iskola olyan gyakran pusztán logikailag levezetett s ezért túlságosan absztrakt kategóriáit a társadalmi valóságból levezetett kategóriákkal váltsák fel.

Ilyen körülmények között olyan helyzet alakult ki, amelyben a marxista szemléletű szociológia nagy szerepet játszhat, amely lehetővé teheti azt, hogy rövid idő alatt a marxista szociológiai elmélet nagy hatást gyakoroljon. Ennek a hatását megnövelheti az a most már szakszociológusok között kialakuló dialógus, amire a korábbiakban is utaltunk. Azokban a szakszociológiákban egyébként, ahol a marxi kérdésfelvetés magvasan megfogalmazott — mint például a munkaszociológiában, vagy a stratifikáció elméletben — ez a hatás ma is nagyon világosan megfigyelhető.

A szociológia differenciálódása egyébként szervezetileg is kifejezésre jutott. A világkongresszussal egyidejűleg újra választották a Nemzetközi Szociológiai Társaság vezetését is. Itt meglepetésnek számított az, hogy a Társaság új elnökévé lengyel szociológust, J. Szecepanzki-t választották, s tovább fokozódott a szocialista országok s köztük Magyarország részvétele is a különböző szakbizottságokban. A következő kongresszus helyének a megválasztása is ezt a tendenciát tükrözi. Az eddigi kongresszusok mind a fejlett kapitalista országokban voltak, Zürichben, Milánóban, Amsterdamban, Washingtonban, s most olyan döntés született, hogy a következő két kongresszust szocialista, illetve fejlődő országban fogják megrendezni. Várna és Teherán került szóba, mint lehetőségek a következő kongresszusok színhelyére.

Anélkül, hogy túlértékelnénk a differenciálódás itt elmondott — sokszor valóban apró részletekre támaszkodó — jeleit, annyi kétséggkívül megállapítható, hogy a VI. Szociológiai Világkongresszus elődeinél színesebb, sokrétűbb képet adott a szociológia tudományának állásáról. Ez a differenciálódás egyben már fel is veti az egység problémáját. Kérdés, hogy az empirikus társadalomkutatásban tevékeny országok számának növekedése milyen együttműködés lehetőségeit teremti meg a szociológia területén? Mi történt ebben az együttműködésben idáig, miről tudott számot adni az eviani kongresszus, melyek a jövő kooperáció lehetőségei és nehézségei?

Az együttműködés jelei

Az utóbbi néhány évben fokozott érdeklődés mutatkozott a szociológusok nemzetközi együttműködése iránt. Azáltal, hogy a szociológiai kutatás évről évre több és több országban kezdődött meg, lehetőség nyílt arra, hogy a korábban nemzeti keretek közé szorított vizsgálatokat nemzetközi méretekben ismételjék meg: ennek felismerésével született meg a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok gondolata. Így a szociológiában lezajlott — s az előzőek-

ben ismertetett — differenciálódási folyamat felvetette a szociológia egységének a kérdését, a szociológia nemzetközi együttműködésének a lehetőségét.

Az ötvenes évek végefelé találkozhatunk először számottevő kísérletekkel arra vonatkozólag, hogy társadalmi jelenségeket különböző társadalmi rendszerekben, különböző kultúrákban megfigyeljenek, mérjenek. Kísérletet tesznek a politikai magatartás, életszemlélet, vallásosság stb. nemzetek közötti összehasonlítására, kísérletet tesznek arra, hogy a szociológia legkülönbözőbb területein olyan módszereket dolgozzanak ki, melyek egyszerre több országban, változó feltételek között alkalmazhatók.

A szociológia területén az utóbbi néhány évben kibontakozó nemzetközi összehasonlító vizsgálatok azonban jelentős metodológiai nehézségekkel kell hogy szembenézzenek. A szociológiában az elméleti általánosítás szintje általában meglehetősen alacsony szinten maradt — ennek következtében a kutatások többnyire szorosan tapadnak azokhoz a specifikus körülményekhez, melyek között lebonyolításukra sor került. A nemzetközi összehasonlító vizsgálatok viszont akkor kecsegtetnek eredménnyel, ha a kutatók túl tudnak tekinteni ezeken a specifikus körülményeken, s vizsgálataikhoz egy meglehetősen általános vonatkozási rendszert tudnak találni.

A VI. Szociológiai Világkongresszus ezeknek a nemzetközi törekvéseknek jegyében zajlott le. A konferencia harmadik napját lényegileg teljes egészében a folyamatban levő nemzetközi összehasonlító vizsgálatok ismertetésére szentelték. A harmadik nap délelőttjén tartott plenáris ülésen számoltak be a család, a vallás, az időmérleg stb. területén végzett összehasonlító kutatásokról, ezeknek a kutatásoknak az eredményeiről és módszertani nehézségeiről.

A magyar szociológia számára különösen jelentős ebből a szempontból a nemzetközi összehasonlító időmérleg kutatás. A magyar kezdeményezésre indult és a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs és Dokumentációs Központ szervezésében bonyolított nemzetközi időmérleg kutatás eredményeinek az ismertetése az eviani világkongresszus egyik fő eseményévé vált. Az időmérleg módszere különösen alkalmasnak bizonyult arra, hogy nemzetközi összehasonlító vizsgálatokhoz felhasználják. Az időmérleg kutatásnál háttérbe szorulnak azok a partikuláris értékek, preferenciák, melyek egy-egy társadalomban bizonyos fogalmakhoz tapadnak s ezáltal megnehezítik a fogalmak mögött megbúvó tartalmak egybevetését. Az időmérleg azáltal, hogy magatartást vizsgál egy mindenki számára egyértelmű mérőeszközzel, az idővel, ideális lehetőséget teremt arra, hogy túllépjünk a nemzetközi kutatások alapvető nehézségein.

Nem véletlen tehát, hogy a szociológia történetében még soha egyetlen kutatás iránt akkora érdeklődés nem mutatkozott, mint a nemzetközi összehasonlító időmérleg kutatás esetében. Már az eviani világkongresszuson a kutatás eredményeiről tizenkét ország képviselői számolhattak be, s ennek a jelentős sikernek a hatására további országok is bejelentették csatlakozásukat a kutatási programhoz.

Az időmérleg kutatáshoz hasonlóan azonban számos más területen is virágzásnak indultak a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok, s ezek közül nem egyben hazánk is érdekelt. Szintén az eviani világkongresszushoz kapcsolódóan tartotta meg munkaértekezletét a műszaki fejlődési eredményeknek a mezőgazdaságban való terjedésével foglalkozó kutatócsoport.

Néhány új nemzetközi kutatóközösség pedig a világkongresszushoz kapcsolódóan kezdett munkához, így ezekben a napokban igyekeztek összegyűjteni egy a fiatal munkáslányok helyzetével foglalkozó vizsgálat iránt érdeklődőket, valamint szintén a konferencián bontogatta szárnyait egy másik, a fiatalság és a tömegkommunikáció problémára irányuló kutatás.

A sort egyébként nyilván sokáig folytathatnánk, hivatalosabb, vagy kevésbé hivatalos formák között, számos kutatás nemzetközi összehasonlítása, koordinálása kezdődött vagy folytatódott a kongresszus napjaiban.

Bizonyos az, hogy a konferencián lezajlott nagyarányú differenciálódás mellett az eviani világkongresszus egyik fő jellemzője a nemzetközi összehasonlító kutatások iránti érdeklődés fokozódása

Általában tehát a nemzeti iskoláknak a kialakulása, új nemzetek megjelenése a nemzetközi szociológiai életben inkább megtermékenyítőleg hat a szociológusok együttműködésére.

A tudományos életben jelentkező heterogenitás politikailag is megmutatkozott. A „nyugati” szociológia ebből a szempontból is sokrétűbbnek bizonyult, mint ahogy azt a dogmatikus kritikák gyakran feltételezik. Igaz ugyan, hogy a kongresszuson akadtak nyílt antimarxista és politikailag is reakciós megmozdulások, a VI. Szociológiai Világkongresszust mégis leginkább a baloldali szimpátia jellemezte. Ez nem csupán személyes beszélgetésekben, vagy előadásokban mutatkozott meg, hanem abban is, hogy éppen a francia szociológusok kezdeményezésére, a sok amerikai szociológus támogatásával, nagyméretű demonstrációt szerveztek a vietnami háború ellen, melyen a kongresszus tagjai közül több százan megjelentek.

Ezek azok a legáltalánosabb impressziók, melyeket az eviani világkongresszus tett a megfigyelőre. Végül ide kívánczik egy rövid áttekintés a kongresszus programjáról és a magyar szereplésről is.

A kongresszus programja, magyar tanulmányok

A résztvevők és a megtartott előadások nagy számából következően a kongresszus programja is meglehetősen bonyolult képet mutat. A világkongresszuson a munka lényegileg három szervezeti formában folyt:

Az általános témák szekcióban, a kerekasztal konferenciákon és a kutatási bizottságokban.

Az általános témák két szekcióra oszlottak. Az egyik szekció, mint már

említettük „Egység és különbözőség a szociológiában” címet viselte, a másik pedig „A nemzetközi kapcsolatok szociológiájával” foglalkozott.

„Az egység és különbözőség a szociológiában” szekció a legáltalánosabb elméleti és módszertani kérdésekre irányult elsősorban, így munkacsoportokban vitatott olyan problémákat, mint a modellek (J. Coleman), ideológia és a szociológia összefüggése (F. Ferrarotti), a gazdaság és a szociológia (N. Smelser), nemzeti iskolák kérdései (A. Touraine).

„A nemzetközi kapcsolatok szociológiájában” munkacsoportok foglalkoztak a konfliktus megoldás (R. C. Angell), a katonai karrierék és a militarizmus (M. Janowitz), a szegénység (S.M. Miller), a társadalmi osztályok és nemzetközi kapcsolatok (V. Szemenov) kérdéseivel.

A kerekasztal konferenciák a legidősebb nemzetközi problémákat igyekeztek felölelni. Kerekasztal konferenciát rendeztek a szociológiai oktatás (R. König), a szociológiai dokumentáció (J. Meyriat), az időmérleg kutatás (Szalai Sándor), oktatásszociológia és fejlődés (A.C. Pearse), nemzetközi összehasonlítás (S. Rokkan) kérdéseiről.

Végül az eviani világkongresszushoz kapcsolódóan tartották üléseiket a Világszövetség állandó kutatási bizottságai. Ezek voltak azok az értekezletek, melyek a leginkább alkalmasnak tűntek arra, hogy keretükben lényeges vita és eszmecsere alakuljon ki. Idáig két kutatási bizottságnak volt magyar tagja, Szalai Sándor, a városszociológiai, Kulcsár Kálmán, a jogszociológiai bizottságban tevékenykedik néhány éve, most Hegedüs András is bekapcsolódott a stratifikációval foglalkozó bizottság munkájába.

A konferencián részt vett magyar küldöttség előre megküldött dolgozatokkal és előadásokkal járult hozzá a kongresszus munkájához. A VI. Szociológiai Világkongresszuson a következő magyar tanulmányok szerepeltek, melyeket részben szóban is előadtak a szerzők, részben pedig az érdeklődők rendelkezésére bocsátottak.

Ferge Sándorné: Jours de semaine et dimanche dans la vie des hommes et des femmes. (Hétköznapiak és vasárnapok a férfiak és nők életében.)

Hegedüs András: The place occupied in the division of labour as the most important determinant of social structure in socialism. (A munkamegosztásban elfoglalt hely, mint a társadalmi struktúra legfontosabb determinánsa a szocializmusban.)

Hegedüs András—Márkus Mária: The problems of alienation and humanization of work. (A munkából való elidegenedés és humanizáció problémái.)

Losonczi Ágnes: Social characteristics of apperception of music. (A zene befolyásának társadalmi jellemzői.)

Mód Aladárné: Social stratification in Hungary. (Társadalmi rétegződés Magyarországon.)

Szántó Miklós: The way of living, cultural activities, leisure time. (Életmód, kultúrtevékenységek és szabad idő.)

Szigeti József: The history of the sociology of knowledge in Hungary. (A magyar ismeretszociológia története.)

Varga Iván: Secularization among Hungarian Youth. (A magyar fiatalság elvilágiasodása.)

Varga Károly: La localisation des activités journalières. (A mindennapi tevékenységek lokalizációja.)

Sociology in Hungary: Bibliography and research projects.

(A szociológia Magyarországon: bibliográfia és kutatási témák.)

A. Szalai—S. Ferge—C. Gougele — V. Patrusev—H. Raymond—E. Scheuch—

A. Schneider: Recherches comparative internationale sur le budget-temps. (Nemzetközi időmérleg vizsgálat.)

A VI. Szociológiai Világkongresszus tudományos jelentőségének részletes elemzése még a jövő feladata. Annyi azonban most is megállapítható, hogy ez a kongresszus jelezte már azokat a változásokat, melyek a világ szociológiai életében kétségkívül jelentkeznek.

MUNKAÉRTEKEZLET A SZELETA-KULTÚRA KÉRDÉSEIRŐL

1966 SZEPT. 4—11.

VÉRTES LÁSZLÓ

A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Negyedkorkutató Intézete 1963-ban szimpóziumot rendezett Moszkvában és Vladimírben, amely a felsőpleisztocén kérdéseivel foglalkozott, különös tekintettel a Szungir-i lelőhelyre. A szimpózium „Határozatát”-ban javasolták, hogy a jövőben rendezzenek hasonló összejöveteleket a résztvevő országok is olyan közös érdekű problémákról, amelyek érintik az általuk képviselt területek leletanyagát.

E határozat értelmében a moszkvait követő első munkaértekezletet a Magyar Tudományos Akadémia Régészeti Kutatócsoportja rendezte meg. Témája a Szeleta-kultúra problematikája volt, s a magyar szakembereken kívül a következő külföldi tudósok vettek részt a munkában: prof. O. N. Bader (Moszkva), prof. G. Behm—Blancke (Weimar), dr. Sz. M. Ceulin (Moszkva), dr. W. Chmielewski (Varsó), dr. N. Djambasov (Szófia), prof. G. Freund (Erlangen), prof. M. M. Geraszimov (Moszkva), prof. V. I. Gromov (Moszkva) dr. B. Klima (Brno), dr. H.—J. Müller—Beck (Bern) és prof. L. F. Zotz (Erlangen).¹

A munkaértekezlet szakmai levezetésével az MTA II. Osztálya a szerzőt bízta meg.

I.

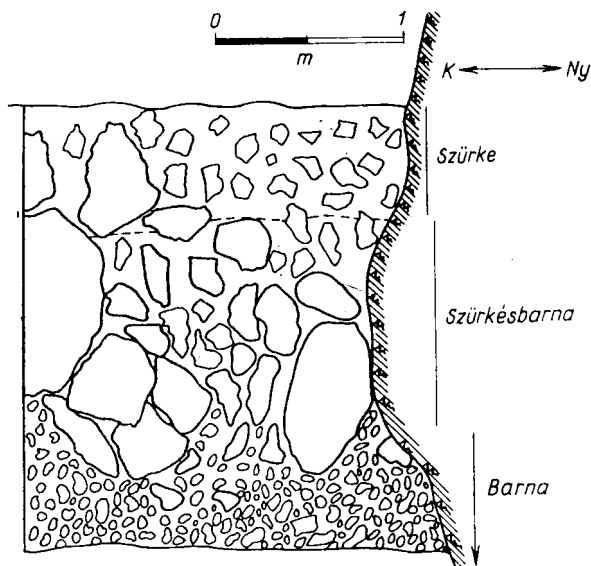
A munkaértekezlet előkészítéseként a névadó Szeleta-barlangban készítettem két rétegprofil. Az ún. A-szelvényt a régi, Kadić-féle ásatási térkép² szerinti A/6 négyszögben; a B-szelvényt az E/64, 59, 51; B/43—44 vonalban. Azért választottam a barlangban éppen e két helyet, mert az A-szelvényben reméltem megtalálni azoknak a felső rétegeknek maradványát, amelyeket különben a régebbi ásatásokon az egész barlang területéről eltávolítottak, a B-szelvényben igyekeztem feltárni viszont az alsó rétegek mélyebb szintjeit.

Az A-szelvény K—Ny-i irányú profilja 2 m széles és 2,4 m mély lett. Legfelső, 0,6 m vastag, világosszürke rétegében élestörésű mészkőtörmelék,

¹ Csak azokat soroljuk fel itt, akik az MTA meghívásának eleget tettek.

² Kadić O., A Szeleta-barlang kutatásának eredményei. A m. kir. Földt. Int. Évkönyve 23. (1915) 151—278. (a továbbiakban: „Monográfia”)

továbbá kopatlan csontok voltak, amelyek sárgásbarna színűre fossilizálódtak. Ez alatt 1,4 m vastag szürkésbarna réteget tártunk fel; mészkőtörmeléke többnyire élestörésű, kisebb részben legömbölygetett. A barnásszürke fosszilis csontok egyrésze is kopott élű. A profil alsó, 0,4 m vastag részében — anélkül, hogy a sziklafeneket elértük volna — barna színű réteget tártunk fel, amelynek mészkőtörmeléke ököl nagyságú vagy kisebb, s legnagyobb része kavicsszerűen legömbölygetett, a csontok is többnyire erősen kopottak (1. ábra).

1. ábra. A Szeleta-barlangban készített A-rétegszelvény

Kadić térképe szerint³ a mi szürke kitöltésünk az általa is világozsszürkének leírt (6.) réteggel, amelyben fejlett Szeleta-kultúra volt. A mi szürkésbarna szintünk megfelel Kadić sötétszürke (4.) rétegének, amelyben korai és fejlett Szeleta-kultúra közötti átmenetet jelző eszközök voltak; végül a mi barna rétegrészletünk azonos Kadić világosbarna (3), korai Szeleta-kultúrát szolgáltató rétegével.

A szelvényben talált csontok egy hiéna-caninus és egy növényevő incisivus kivételével barlangi medve maradványok.

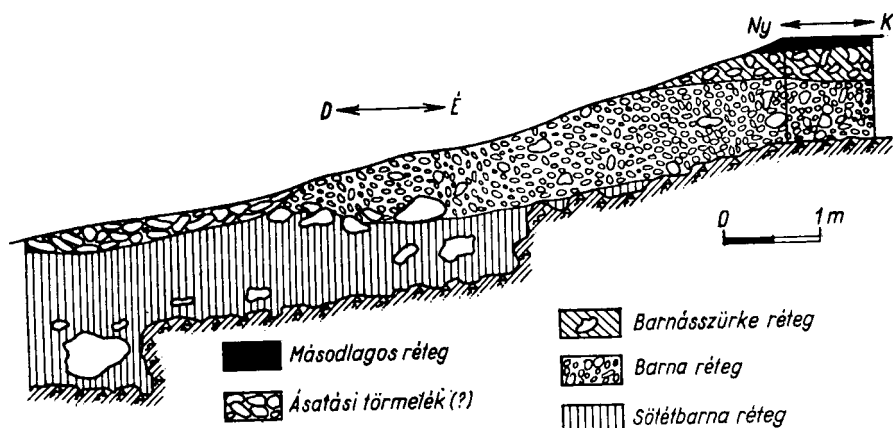
A szürke rétegből nem került elő eszköz. A szürkésbarnában egy rossz kidolgozású levélhegyet, hét mousteroid kaparót, 3 pengét, 4 völgyelt eszközt, 3 retusált töredéket, egy-egy raclette-t, fogazott szilánkot, fűrót, magkövet és néhány megmunkálatlan töredéket találtunk, bár mindössze alig 2–3 m³ ki-

³ Vö. Kadić: Monográfia XIII. tábla

töltésanyagot mozgattunk meg. Anyaguk a jellegzetes szeletai kvarcporfir, de van néhány vöröses kalcedon és obszidián is. A barna rétegből mindössze egy raclette és egy retusált szilánk került elő. Mindezek tipológiai szempontból meglehetősen semmitmondók ugyan, de beleillenek a korai, vagy átmeneti Szeleta-kultúra leleteinek általános képébe.

A *B-szelvényben* harántoltuk Kadić sötétszürke (4.) és világosbarna (3.) rétegét és alatta a jellegzetes, foszfátos, sötétbarna „barlangi agyagot” (2.), amely itt is közvetlenül a sziklafenekre települt⁴ (2. ábra). Ebből a szelvényből barnára foszilizálódott barlangi medvecsontok kerültek elő; a világosbarnából koptatottak, a sötétbarnából ép felszínűek. Kovaeszközt — amint várható

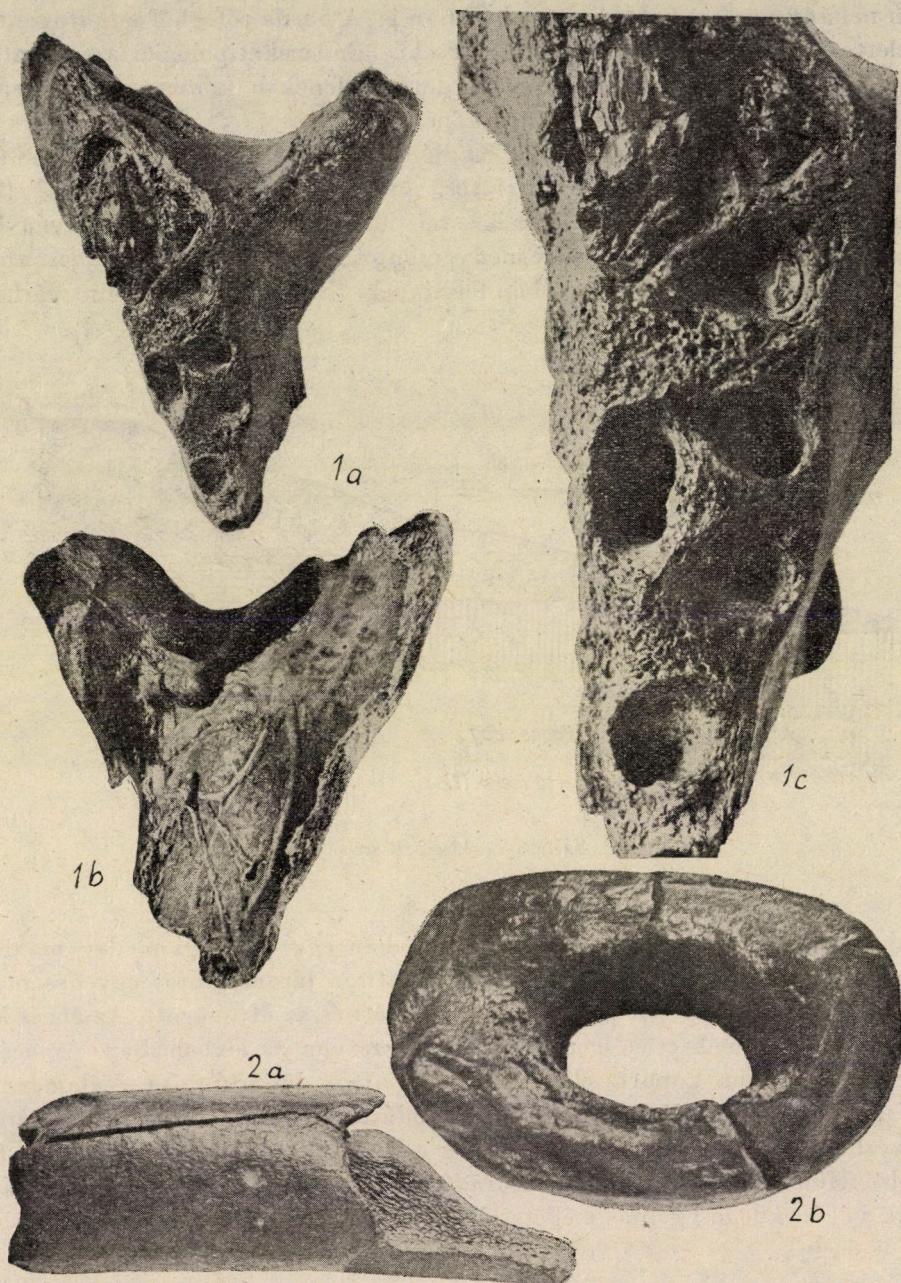

2. ábra. A Szeleta barlangi *B-szelvény* rétegei

volt⁵ — itt nem találtunk. Előkerült azonban egy barlangi medve maxilla töredék, amelyet biztosan emberkéz alakított: a járomcsontot egyenes met-széssel elvágta. Eltörték a maxillát az M_1 előtt és az M_3 mögött. Az M_1 és M_2 hiányzik; az M_3 -nak csak igen kopott gyökere van az alveolusban. Az egész alveolusor erősen kopott, élénk használati fény látszik rajta. Valamennyi törés, ill. foghiány jól láthatólag a beágyazódást megelőzően keletkezett. A tárgy jól kézbe illik (jobbkezebe) és feltehetőleg a bőrmegmunkálásnál használták fel a belső felület tisztítására és puhítására (3. ábra 1a, b, c.) Egy femur töredéket egyik végén kilenc egymás mellett elhelyezkedő, chopper-megmunkálásszerű

⁴ Uo. B/I—C/A-tól B/F-ig, azonban a Kadić által közölt hosszmetaszet vonalától Ny-i irányban.

⁵ Kadić szerint a sötétbarna rétegben csak a két törmeléken szint tartalmaz eszközöket; a világosbarnában pedig a tűzhelyrétegében fordulnak elő főként.

3. ábra. 1. Barlangi medve maxillából készült eszköz; 2. Barlangi medve femurból készült eszköz (?)

ütéssel vágtak le, a másik végén nyújtott fúró-csúcsszerű csőrt képeztek ki ugyancsak chopper-megmunkálással. Kétségtelen, hogy ezek a készítmények céltudatos eszközkészítés eredményei, azonban jellegükben elütnek a felsőpaleolitikum standard típusú kristályosodott, csiszolással előállított csonteszközöktől; sokkal inkább egyeznek a középsőpaleolit csontkészítményekkel.⁶ (3. ábra, 2a, b.) Ezeknek a csontkészítményeknek kapcsán ismét aktualizálódik a Szeleta-barlang egyéb koptatott csontleleteinek problémája. Más helyen kifejeztem azt a véleményemet,⁷ hogy a legömbölygetett csontok elsősorban olyan barlangi kitöltésekben fordulnak elő, ahol a mészkőtörmeléket is lekoptatta valamilyen fizikai hatóerő. A krioturbáció alkalmával fellépő rétegmozgások dörzsölő, koptató hatását jelöltem meg ilyen fizikai effektusként. Véleményemet ez esetben is fenntarthatónak látom. A Szeleta-barlang koptatott csontjai kopott mészkőtörmelékkel együtt találhatók; teljes felületükön kopottak, bár néha meg lehet figyelni, hogy utólag — feltehetőleg ugyancsak a fagyhatás következtében — eltörtek és a törési felszínük kopottsági foka eltér a felszín más részeitől. Valamennyi szeletai rétegben egyaránt megvannak az ősember által jellegzetesen feltört barlangi medvecsontok, amelyek ételhulladékként ágyazódtak be: törési szabályszerűségeik arra utalnak, hogy a velő miatt hasította szét az ember a hosszú csöves csontokat; nincs okunk feltételezni, hogy allochton eredetűek, vagy hogy nem azonos korúak a réteg lerakódásával. A barlang előtti meredek előtérben ilyen sok csont és kőzetanyag részére — mert ez esetben számolnunk kellene a kitöltő anyaggal is — nem volt elegendő hely. Felette sincs olyan lejtő, amelyről a barlangba csúszhattak volna idegen anyagtömegek. A csontok tehát a kitöltés felhalmozódásával egy időben, emberi tevékenység eredményeképpen kerültek a barlangba.

Hangsúlyoznunk kell mindezeket egyrészt, mert csak így mondhatunk ítéletet arról, hogy melyik csontot dolgozta meg az ember eszközként és melyiket törte csak fel velőnyerés miatt, másrészt, mert éppen ezekkel a csontokkal szeretnénk a kitöltésanyag korát — C^{14} -vizsgálatokból — meghatározni. Az itt ismertetett szelvényekből jelenleg két minta áll Groningenben kormeghatározás alatt: az egyik a világosszürke rétegből, a másik a sötétbarnából származik, közvetlenül a sziklafének fölül. Ha eredményes lesz a groningeri laboratórium munkája, e két dátummal határozhatjuk meg a teljes Szeleta-kultúra együttes korát, amelyen belüli időszakról már eddig is van kor-adatunk.

⁶ Vö. Breuil, H. — Barral, L., Bois de Cervidés et autres os travaillés sommairement au paléolithique ancien du vieux monde et au moustérien des grottes de Grimaldi et de l'Observatoire de Monaco. Bull. du Mus. d'Anthr. Préh. de Monaco 2 (1955) 3—26.

⁷ Vértes L., Die Rolle des Höhlenbären im ungarischen Paläolithikum. Quartär 10/11 (1958/59) 151—169.

II.

A munkaértekezlet résztvevői részére a magyarországi Szeleta-kultúra eddigi kutatásainak eredményét a következő pontokban foglaltam össze:⁸

1. *A kultúra jellege.* A magyarországi Szeleta-kultúra jellegzetesen levéleszközös kultúra. Az egymástól legtávolabb eső kronológiai szintjeiből és területileg is eltérő megjelenési alakjaiból olyan „Szeleta-modellt” készítettem, amely tartalmazza a legjellemzőbb eszköztípusok százalékos megoszlási adatait. Ez a következő:

levélhegy	36 %
kaparó	23 %
árvéső	7 %
penge	17 %
völgyelt eszköz	10 %
vakaró	7 %

2. *A kultúra földrajzi tagolása.* Magyarország területén belül találunk egy homogén keleti csoportot a Bükk hegység barlangjaiban, amelyet eddig nyolc lelőhely képvisel és egy ugyancsak homogénnek nevezhető nyugati csoportot, amelyet 7 barlangi lelőhely képvisel. Az előbbinek leggazdagabb lelőhelye — egyben a fejlett szeletainak egyetlen keleti lelőhelye — a Szeleta-barlang; az utóbbit legjelentősebb leletek a Jankovich-barlangban képviselik. Ezeken kívül mindkét országrészben vannak — jórészt szórvány- — leletek barlangokon kívüli lelőhelyekről, amelyek csak kérdőjellel sorolhatók a Szeleta-kultúra csoportjába, annál is inkább, mert rendelkezünk ásatásból származó olyan levélhegyes leletekkel is, különösen az ország északi részén, amelyek nem tartoznak a szeletaihoz, hanem minden valószínűség szerint poszt-glaciális korúak.

A bükki és a dunántúli szeletai csoport eszközei között egyfelől definitív eltérések, másfelől alapvető megegyezések vannak. Ez utóbbiak oly mértékben jellemzik mindkét csoportot, hogy indokoltnak látjuk egységesen a Szeleta-kultúra névvel jelölni.

3. *A kultúra fejlettség szerinti tagolása.* A korábbi tagolási rendszerektől eltérőleg mai ismereteink szerint a kultúra — különösen a keleti csoport — egy korai és egy fejlett szintre bontható fel; a kettő között folyamatos átmenet van. A nyugati csoport felbontása eddig nem vezetett sikerre, aminek legfőbb oka, hogy a Jankovich-barlangot nehéz körülmények között és rossz módszerrel tárták fel a század második évtizedében.

⁸ Az összefoglalás alapjául főként a következő munkák szolgáltak: Prošek, F., Szeletien na Slovensku. Slov. Arch. 1 (1953) 133—194.; Vértes L., Problemkreis des Szeletien. Slov. Arch. 4(1956) 328—340.; Das Verhältnis des Aurignacien zum Szeletien in der Istállóskőer Höhle. Germania 39 (1961) 295—298.; uő. Einige Angaben des ungarischen Szeletiens. Arch. Vestnik 13—14 (Brodarjev Zbornik) (1962—1963) 167—195.; Vértes L., (szerk.), Tata ein mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Arch. Hung. 43 (1964) 1—285.

A Szeleta-barlang két szintjének és a Jankovich-barlang összes leleteinek megoszlása a Szeleta-modellhez viszonyítva:

Eszköztípus	Szeleta, fejlett	Szeleta, korai	Jankovich	modell
levélhegy	27%	39,6%	44,8%	36%
kaparó	21%	22,7%	27 %	23%
árvéső	11%	6 %	4, %	7%
penge	22%	15 %	9 %	17%
völgyelt eszköz	13%	8 %	11,5%	10%
vakaró	6%	9 %	4 %	7%

A nem különösebben jelentős statisztikus eltéréseken kívül az egyes eszközök morfológiai jellege is különbözik a két szint között.

4. *A Szeleta-kultúra származása.* Mind a tipológiai, mind a statisztikai vizsgálatok szerint eléggé bizonyíthatónak tűnik, hogy a magyarországi Szeleta-kultúrát közvetlenül a helyi jellegű moustiériből származtassuk, ill. a korai szintet úgy tekintsük, mint a szélesebb értelemben vett moustiéri egy speciális levélhegyes változatát. E felfogásra közvetlenül bizonyítékot ad a Büdöspeszt-barlang átmeneti jellegű — a szűkebb értelemben vett moustiéri és a szeletai között álló — leletanyaga.

5. *A Szeleta-kultúra kora.* A korai szintet a GX0197 (Geochron, Chicago) sz. vizsgálata >41 700 évre datálta csontkollagénból. Ez a dátum elég jól megfelel a lengyelországi és szlovákiai Szeleta-kultúra dátumainak. Megjegyzendő azonban, hogy nem a legidősebb szeletai réteg anyagából készült; az ipar keletkezését esetleg több ezer évvel is korábbi időpontra — hozzávetőleges becslésem szerint legalább 45 000 évre — helyezhetjük. ✓

A felső szint korát a Gro-1935 (Groningen) sz. vizsgálata alapján határozhatjuk meg. Ez az Istállóskői barlang felső kultúrszintjének faszénanyagából készült: $30\,900 \pm 600$ év. A továbbiakban ennek az extrapolációnak bizonyítására visszatérünk.

A fenti kormeghatározásoknak bizonyos fokig ellentmondani látszik a Büdöspeszt-barlang felső kultúrrétegének C-14 kora, amely a GX0198 szerint > 37 700 év. Ez a réteg is átmenet a moustiéri és a szeletai között és alig hihető, hogy a Szeleta-kultúrával egy időben, a névadó lelőhely közvetlen közelében egy „retardált” moustiéri csoport megélhetett volna. Jelenleg vizsgálat alatt áll a Büdöspeszt-barlang alsó rétegéből gyűjtött minta C-14 vizsgálata, ami talán fel tudja oldani majd az ellentmondást.

A szintek klimatikus viszonyainak alakulására a fauna nem sok adatot nyújt. Mindkét szintben dominál a barlangi medve, amelyet erdei faunaelemek kísérnek; általában a würmi eljegesedés első felére jellemző fajok. A botanikai vizsgálatok az alsó szintből lombos fák szeneit, a felsőből főként fenyőféléket mutattak ki. Ugyancsak kevés adatot nyújtanak a petrográfiai vizsgálatok is,

főként, mert a rétegsor csonka: a régebbi ásatások alkalmával a barlang teljes területéről eltávolították a felső rétegeket. Az alsó kultúrszint rétegeinek vizsgálata szerint az egész rétegsor interstadiális, humidus időszakra utal, de ezen belül a legalsó szintek a humidusabbak.

6. *A Szeleta-kultúra kortársai.* Az Istállóskői barlangnak a „közép-európai aurignaci I” kultúrát tartalmazó alsó rétegében volt egy korai Szeleta-kultúrára jellemző levélhegy. A Szeleta-barlang korai rétegéből származik viszont két hasított alapú csonthege, bár különben a Szeleta-kultúrában nincsenek standard csonteszközök. E bizonyítékok alapján állapítottam meg a korai Szeleta-kultúra és a közép-európai aurignaci I egykorúságát.

Az Istállóskői barlang felső kultúrrétegében, a „közép-európai aurignaci II” leletekkel együtt találtam egy fejlett levélhegy töredéket, jellegzetesen Szeleta-barlangi nyersanyagból és kidolgozásban. Ennek alapján — de sztratigráfiai megfontolásokból is — bizonyítottam látom a fejlett szeletai és a közép-európai aurignaci II egykorúságát, vagy legalábbis időbeli átfedését. Ezért használtam fel az istállóskői Gro-1935 vizsgálat dátumát a fejlett szeletai kor meghatározására.⁹

Már a Szeleta-barlang alsó rétegében is vannak tompított hátú törpe pengék, amelyek a keleti gravetti befolyásra engednek következtetni. A fejlett szeletai rétegekben több tompított hátú törpe penge mellett két jellegzetes gravetti hegyet, kremsi hegyet és más gravetti készítményeket is kiástak. A keleti gravetti hatás tehát megjelent már a korai szeletaiban, de a felsőbb szintekben szinte domináns jellegűvé vált. E megállapítás második felét támasztja alá a közeli Bodrogkeresztúr keleti gravetti telepének kora, amely a GXO195 sz. vizsgálat szerint $28\,700 \pm 3\,000$ év (faszénvizsgálatból), nagyon közeli az Istállóskői barlang felső rétegének dátumához, ahol ugyancsak gyakoriak a keleti gravetti hatást bizonyító eszköztípusok. A Szeleta-kultúrával egy időben tehát keleti gravetti csoportok is éltek ezen a környéken. A most tárgyalandó kérdés csoporttól kissé eltérő, de nem elhanyagolható probléma a keleti gravetti származási kérdése, amit a következőképpen fogalmazhatok meg: honnan ismerünk Európában olyan — nem-aurignaci — felsőpaleolit kezdeményeket, amelyek átadtak eszköztípusokat a magyarországi korai szeletai és aurignaci I kultúráknak megközelítőleg 40 000 évvel ezelőtt?

A Büdöspeszt-barlang átmeneti — még szeletainak nem nevezhető — mousteroid leleteiből arra következtethetünk, hogy a Bükk hegység területén még a korai szeletai idején éltek a szó szűkebb értelmében moustiérei, vagy a moustiérit nem sok változtatással túlélő embercsoportok is.

⁹ Időközben J. C. Vogel professzor (Groningen) elkészítette az Istállóskői barlang aurignaci I rétege két csontmintájának előzetes vizsgálatát (levélbeli közlés: 1966. febr. 23.), amely szerint az aurignaci I. réteg legalsó szintjének kora $44\,300 \pm 1\,900$. Ugyanebből a rétegből a legfelső szint kora $39\,800 \pm 900$ radiokarbon év a még nem végleges számítás szerint. Lehetséges, hogy a Szeleta-kultúra kezdete — a sötétbarna réteg alsó töremlékes horizontja — a Szeleta-barlangban ennél is idősebb.

A Szeleta-kultúrának nincsen semmilyen közös vonása a nyugat-európai solutréivel azon kívül, hogy mindkettőnek „vezéreszköze” a levélhegy. Tudjuk azonban, hogy a levélhegy többször felbukkan a paleolitikumban és azután is, tehát nem kultúrameghatározó értékű. A solutréi és a szeletai közötti legalább 10 000 év korkülönbség van (Gro-1888: $20\,650 \pm 300$ év a francia szukcesszió általunk ismert legrégibb dátuma), ami felettébb valószínűtlenné teszi a kettő közötti közvetlen genetikai kapcsolatot.

7. *Elterjedése.* Eszköztípusainknak statisztikus megoszlását összevetve néhány környékbéli szeletainak nevezett kultúráéval az a meggyőződésünk alakult ki, hogy a magyarországi Szeleta-kultúra nem azonos a környező területeken ilyenként megjelölt kultúrákkal. Mérlegelendő, hogy a Szeleta-kultúra nevet Červinka kreálta először a předměstí eszközökre — amelyekről most azt állítom, hogy nem azonosak a magyarországi szeletaival —; alkalmazható-e eszerint a „Szeletien” terminus a magyarországi leletanyagra, kizárva belőle a „předměstien”-t, amelyre eredetileg alkalmaztatott?

A szűkebb értelemben vett Szeleta-kultúra ismereteim szerint csak a Kárpát-medencében van meg — amennyiben ugyan a nyugat-magyarországi megjelenés nem igényel más megnevezést. Nem tudok ítélni egyes dél-lengyelországi leletek hovatartozásáról, amit ugyancsak a jelenlevő szakemberek döntésére szeretnék bízni.

8. *A nomenklatúra általános problémái.* Viták folytak a szélesebb értelemben vett idősebb levélhegyes kultúrák összefoglaló elnevezéséről. E kérdésben először a munkánkban ez alkalommal is résztvevő G. Freund foglalt állást, mint az adatok egyik legjobb ismerője. De rajta kívül is majdnem mindenki, aki érdekelt a problémában, itt van e megbeszélésen. Javaslom tehát: foglalkozzunk az összefoglaló nomenklatúra kérdésével is és vizsgáljuk meg a Praesolutréen, Solutréen és Szeletien terminusok értelmezési lehetőségét. Legyen szabad vitaindítóként előrevetni saját felfogásomat: a „Szeletien” kifejezést kizárólag a lokális magyarországi ipar megjelölésére látom felhasználhatónak; a „Praesolutréen” terminus jogosultságában minden vonatkozásban kételkedem, s úgy látom, Közép- és Kelet-Európában solutréenről sem beszélhetünk az eredeti francia koncepció súlyos torzítása nélkül. Javaslom viszont, hogy összefoglaló megjelölésül válasszunk valamilyen olyanféle kifejezést, mint: idősebb levéleszközös csoport, s a morfológiai és kronológiai szempontból különválasztható egységeket jelöljük lokálisan választott neveikkel, amilyenek pl. a Szeleta-kultúra, Weinbergien, Kosztyenki-kultúra, vagy amilyen lehetne pl. az Ořechowien.

9. *Levélhegytipológia.* A tárgyalásra került iparok közös jellemzője a levélhegy. Sikertelenül kíséreltem meg, hogy a levélhegyek alapján vonjak határokat a különböző lokális iparok között. Van közöttünk azonban e kérdéseknek is speciális szakembere, akit megkérünk, segítsen megítélni a levélhegy tipológia valódi értékét kérdéskomplexusunk szempontjából.

III.

A munkaértekezlet programja értelmében mind a külföldi, mind a hazai résztvevők először a Magyar Nemzeti Múzeumban tanulmányozták a Szeleta-kultúra eszközeleteit és a kiállításokat, majd háromnapos kiránduláson vettek részt: megnézték a miskolci Herman Ottó Múzeum leleteit és kiállításait, tanulmányozták és a helyszínen megvitatták a Szeleta-barlang rétegprofiljait, meglátogatták a Bükk hegység néhány más barlangját és egyéb régészeti látnivalóit. Ezután ismét Budapesten, a Magyar Tudományos Akadémián és a Magyar Nemzeti Múzeumban folytatták a leletanyag tanulmányozását és mindenki beszámolt saját területének levéleszközös leleteiről; viták folytak a fontosabb problémákról, s végül megszövegezték a határozat-tervezetet a következő főbb pontokban:

1. A szimpózium résztvevői elhatározzák, hogy szerkesztőbizottságot hívnak létre, amely hivatott lesz a Szeleta-kultúra rendszertani és nevezéktani kérdéseivel foglalkozni. A bizottság tagjai: Vértes L., W. Chmielewski és H—J. Müller—Beck.

2. A résztvevők üdvözlik a lengyel kollégák módszertani iniciatíváit, amelyeket eddig is felmutattak az érintő taxonómiai kérdések kapcsán. Az általuk lefektetett szempontok követése munkaértekezletünk számára is eredményesnek bizonyult.

3. A megbeszélések eredményeképpen a „Szeletien”-t olyan komplexusnak tekinthetjük, amelynek

a) ökológiai körülményei (Kretzoi M. szerint) a következők:

A korai szeletai idején a környéken túlevelű beütésű kevert erdők voltak (a taiga déli perem-területeként); a fejlett szeletai idején viszont többé-kevésbé tiszta túlevelű erdők uralkodtak (tipikus taiga). Arcálisan túlevelű erdős kép alakult ki, több kevesebb nyílt területtel (a síkokon lápvidékkel, a magasabb helyeken füves területtel. Nem mond ellent ennek a képnek a barlangi medve mellett csak elenyésző és jelentéktelen nagyemlős fauna sem.

b) Az eszközöket előállító emberfajta egyelőre ismeretlen. (Ennek a pontnak felvételét Vértes — feleslegesként — ellenzi.)

c) A komplexus elterjedése eddigi ismereteink szerint a Kárpátok által körülhatárolt területre szorítkozik.

d) Ezen a területen belüli elhatárolása nyitott.

e) A nyugat-magyarországi csoport tagolása bizonytalan.

f) A kelet-magyarországi (Bükk hegységi) megjelenés az itt elfogadott (lengyel) taxonómia szerint két kultúrára tagolható: egy koraira és egy fejlettre. Mindkét kultúrát két facies (lakó- ill. telephely és eszközműhely) képviseli ezen a területen.

4. A munkaértekezlet elhatározza, hogy tevékenységét ezentúl is az idősebb levéleszközös iparokra korlátozza.

5. A munkaértekezlet azt tervezi, hogy a legközelebbi szimpóziumot Lengyelországban tartja meg. W. Chmielewski vállalja, hogy kísérletet tesz ennek 1970. évben való megrendezésére.

6. A munkaértekezlet köszönete a rendezésért a magyar szerveknek és személyeknek.

A Szeleta munkaértekezlet a fentiek bizonyossága szerint jó munkát végzett speciális hazai őskőkori leletgyűttesünk kérdéseinek vizsgálatával és feltárásával. Ezen felül is valószínű, hogy további konkrét eredmények fognak születni munkánkból, amikor az egyes országok szakemberei az itt lefektetettek értelmében dolgoznak saját területük levéleszközös leleteivel.

A TÖRÖKELLENES HONVÉDŐ HARC KÉRDÉSEI A XVI—XVII. SZÁZADBAN

RÚZSÁS LAJOS

A Magyar Történelmi Társulat, a Hadtörténelmi Intézet, a TIT Hadtudományi Országos Választmánya, Baranya megye Tanácsa és Pécs város Tanácsa Szigetvár ostromának 400. évfordulója alkalmából 1966. szeptember 9—10-én Pécsen és folytatólag Szigetváron tudományos emlékülést tartott. Az emlékülésnek az volt a célja, hogy a történészek és hadtörténészek megtárgyalják Szigetvár ostromával kapcsolatosan a XVI—XVII. századi török elleni harc kérdéseit és megvitassák az MTA Dunántúli Tudományos Intézetének az évfordulóra megjelentetett emlékkönyvét.

Az ülés résztvevőit Baranya megye és Pécs város Tanácsa nevében Földváry János köszöntötte. Kifejezte azt a reményét, hogy a tanácskozás eredményei nemcsak a történettudomány számára lesznek hasznosak, hanem elősegítik a török elleni harc hősi emlékének felelevenítésével a mai feladataink teljesítéséért vívott harcot is.

Az ülés vitaindító előadását Sinkovics István „A török elleni védelem fő kérdései” címmel tartotta meg.

Bevezetőjében elmondotta, hogy az oszmán-török birodalom Magyarországon keresztül akart Európa belsejébe nyomulni. 1521-ben és 1526-ban a török haderő megsemmisítette Magyarország déli védelmi vonalát, 1541-ben pedig elfoglalta Budát. A török terjeszkedés megállítására vagy legalábbis lassítására várakból, megerősített helyekből új védelmi rendszert kellett kiépíteni. Ennek kapcsán egyrészt korszerűsíteni kellett a meglevő várakat, másrészt a katonailag fontos pontokon új várakat kellett építeni, de egyúttal meg kellett semmisíteni minden olyan épületet is, amelyet az ellenség a saját részére kiépíthetett. Minthogy az építkezés sürgős volt és megfelelő építőanyag nem állott rendelkezésre, a várfalakat és a bástyákat nagyrészt földből építették, amelyeket gerendákkal és vesszőfonással szilárdítottak, kívül pedig besároztak. Ezt az építkezést „magyarmódra” való építkezésnek nevezték, ami ugyan nem volt magyarországi sajátosság, de Magyarországon széles körben elterjedt és ezért kapcsolódott hozzá a „magyar” név. Az első időkben gyakran szakemberek nélkül építkeztek, mert a veszedelem nem engedett időt a várakozásra. A védővonal kiépítésében egyúttal jelentős része volt a külföldi, főleg

olasz építészeknek, akik a legkorszerűbb várerősítési megoldásokat alkalmazták. A gyors építkezést és a palánkfalak javítását az tette lehetővé, hogy a jobbágyok ingyen munkáját vették igénybe. A hosszú védelmi szakaszon száz-nál több vár, megerősített hely állott a török terjeszkedés útjában, ellenőrizte az ellenség mozdulatait és megszürtte támadásait. A védelem helyzetét megnehezítette, hogy a török helyőrségek száma háromszorosan meghaladta a magyarországi és horvátországi várak katonaságát. A védelmi vonal kiépítésében és fenntartásában része volt a Habsburg uralkodóknak és a közvetítésükkel nyert külföldi segítségnek.

A török megállása Magyarország földjén összefügg a török birodalom hanyatlásával is. Az idegen segítség értékét leszállítja az, hogy csak részben és hiányosan jutott el a védelmi vonalba. A végvárak őrsége gyakran huzamosabb időn át fizetetlenül, magára hagyottan teljesítette szolgálatát. Fenntartása az ország népére várt, amely amúgy is súlyos adóterheket viselt, végezte a várerősítési munkát és a védelmi vonal katonasága is nagy részben belőle került ki. A lakosságnak pótolhatatlan veszteségeket okozott a háború. Nemcsak a nagy támadások idején, de a kisebb portyázó vállalkozások során is százakat és ezreket hurcoltak el rabszolgának.

A bécsi udvar Magyarországot a Habsburg-országok védőbástyájának tekintette. Magyarországnak súlyos áldozatokat kellett hoznia a török elleni harcokban, ami tükröződik abban, hogy a lakosság lélekszáma két évszázadon át változatlan maradt, mialatt Európa népessége 80 millióról 130 millióra növekedett. Minthogy jelentős területek török uralom alatt voltak, és az ország megmaradt darabja a béke idején is tovább pusztult, ismételten felvetették, hogy a béke megújítása helyett európai összefogással kellene megkísérelni a török kiűzését. Ez nemcsak Magyarországnak, de a többi Habsburg-országoknak is érdeke volt. A bécsi politika nyilvánvalóan azért ragaszkodott a béke fenntartásához, mert a Habsburgok ereje és a várható külföldi segítség nem volt elég, hogy vállalni lehetett volna a török háború kockázatát.

Az előadás a továbbiakban rámutatott arra, hogy történetírásunkra komoly feladatok várnak a XVI—XVII. századi török elleni harcok feltárása terén.

Cyril Horáček (Prága) előadásában: *Das Osmanische Reich und die Ständestaaten in Mitteleuropa im 16 Jahrhundert*, összevetette a rendi államok alkotmányát és szerkezetét az oszmán állam szerkezetével, és azt vizsgálta, hogy a köztük levő különbség mint hatott katonai erő kifejtésükre.

A rendi államokban a hatalom megoszlott az uralkodó és a rendek közt. Különösen megoszlott a Cseh Korona országaiban (Csehország, Morvaország, Alsó- és Felső Lauschwitz), ahol a rendi hatalom a Jagellók uralma alatt megnövekedett. A trónra került Habsburgok viszont a központosítás, az uralkodói hatalom erősítésén fáradoztak, ezért a küzdelem a két fél között kiéleződött.

A Habsburgoknak a török elleni háborúkhöz adóra és katonára volt szükségük, amit a cseh rendek az uralkodótól való félelmükben tartományi országgyűléseiken vonakodva szavaztak meg. Azokra az országokra, amelyeket velük csak az uralkodó személye kötött össze, semmi tekintettel nem voltak, közösséget velük nem éreztek. A megszavazott adók beszédésével a rendi szervek ugyancsak nem siettek.

Az adók kérdésében nemcsak az uralkodó és a rendek, hanem a rendek közti, így a nemesség és a városok közt fennálló ellentétek is felszínre törtek. Bonyolította még a helyzetet és ezzel lassította a katonai erő kifejtését az hogy a rendek nemcsak hatalmukat féltették az uralkodótól, hanem gyakran vallásszabadságukat is, hiszen a Habsburgok a katolikus egyház érdekeit támogatták. A kiállított haderő katonai ereje gyenge volt, mert kiképzést nem kapott, a fegyelmet nem ismerte és harci kedve is alacsony fokon állott.

Ilyen körülmények között a Habsburgokat a rendi államszerkezet rendkívül hátráltatta és gátolta, hogy országaik tényleges erejét kifejtsék.

A rendi állammal szemben az államhatalomnak egészen más típusát képviselte az oszmán állam. Bár átvette a bizánci állam feudális intézményeit, igazi feudális állammá nem fejlődött.

A földtulajdon ugyanis megmaradt államinak, a hűbéresek csupán a földbirtokok jövedelmét kapták meg, azt is csak ideiglenes jelleggel, és nem nyertek semmiféle igazságszolgáltatási jogot jobbágyaik felett. Az oszmán állam e tekintetben nem ismert semmiféle privilégiumot vagy exemptiót.

A török hűbérurak allodiális gazdálkodásba nem kezdhettek, mert azt a törvény tiltotta. Ennek következtében a jobbágyoknak, akik földesuraiknak és az államnak hasonló szolgáltatásokkal tartoztak, mint Európa államaiban, a török uralom alatt kedvezőbb volt a helyzete, mint a szomszédos keresztény államokban.

Részben e hűbéri berendezésen, részben pedig a zsoldos rendszeren épült fel a hadsereg, amelyben azonban a zsoldos elem fegyelmezettebb és nagyobb volt, mint bármelyik európai állam hadseregében. Ennek következményeként a török állam kiváló uralkodók keze alatt óriási katonai erőt tudott kifejteni. Amint azonban gyenge szultánok léptek trónra, a katonai és az adminisztratív vezetők, továbbá az értelmiség erkölcsileg meggyengült, a janicsárokat és szpáhikat pedig rendi szellem töltötte el, a török állam lehanyatlott.

Horáček előadása több vonatkozásban gyarapította ismereteinket: így pl. a rendi államszervezet támadó jellege hiányának, a janicsár gyalogság szerb elemei nagy számának, az allodiális gazdálkodás kifejlesztése tilalmazásának, ill. kisméretű voltának bemutatásával a kutatásokat új szempontokkal inspirálta. De továbbra is nyitva maradt az a kérdés, hogy a török területen a jobbágyok sorsa jobb lett volna, mint a szomszédos államokban.

Georg Wagner (Salzburg) „Die europäische Lage 1566 und die Gründe des Nichteinsatzes von Szigetvár” című előadásában a „Maximilian II., der Wiener Hof und die Belagerung von Sziget” címen, a Szigetvári Emlékkönyvben megjelent tanulmányát egészítette ki.

Miksa császár, magyar király 1566-ban V. Károly császár tervét szeretne volna valóra váltani: egész Európa erejét egyesíteni akarta a török ellen. Azon az augsburgi birodalmi gyűlésen, amely neki a birodalmi segélyt a török elleni hadjáratra megadta, megjelent a francia király követe, hogy ura számára Miksa kisebbik leányának kezét elnyerje. Miksa a török elleni összefogás gondolatától vezetve azt kívánta, hogy a francia király mondjon le a törökkel kötött szövetségről, és küldjön haderőt táborába, Magyarországra. A tárgyalások nem vezettek eredményre. Miksára elképzelésének meggyűlöltése éppen olyan leverőleg hatott, mint a spanyol királynak fegyveres fellépése a németalföldi protestánsok ellen. Attól tartott, hogy a Habsburgok spanyol ágának a segítségét a Szolimánnal vívandó harcához ez nagyon csökkenti.

A „respublica Christiana” halott volt, helyette egyéni céljaikra törő államok álltak már egymással szemben Európában. S minthogy ellentéteik a Habsburg-ház sok vonatkozásban érintették, ezek Miksát döntéseiben nagyon befolyásolták, sokszor egészen megbénították.

S amilyen széttagolt volt Európa a törökkel szemben, ugyanilyen széttagoltak voltak egymás közt a Habsburg-család uralma alatt egyesített országok is. Csapataikat késve küldték a hadjáratra, ezek fegyelmet nem ismertek, a táborban egymással összetűztek, és végül engedelem nélkül hazatértek. Csak egyben voltak egyek: a töröktől való félelemben. Ezeken a nehézségeken kellett volna úrrá lenni annak az uralkodónak, akit testileg a közsvény kínjai gyötörtek, lelkileg diplomáciai sikertelenségei levertek, hadseregének bajai késedelmezővé, a hadvezéri képességek hiánya bizonytalanná, hadi tanácsa pedig félelemből fakadó javaslataival a védelem gondolatával foglalkozóvá tettek. Ezek azok az okok, amelyek miatt Szigetvárt nem mentették fel, s amelyek a védők tragédiájához vezettek.

Tayyib Gökbilgin professzor (Istanbul) „Szigetvár ostroma és elfoglalása 1566-ban” című előadásában az eseményeket az egykorú történetírók alapján mutatta be. (Thury fordítása révén ezeket részben ismerjük.) E török történetírók az ostromot lényegében úgy adják elő, ahogy a magyar források. Nem titkolják, hogy az ostromló tábor a vár ellen intézett rohamokban nagy és súlyos veszteségeket szenvedett. Előadásukból, kiderül hogy Szokoli Mohamed nagy portyázásokat rendelt el Csáktornya és a nyugati határ felé. Így akarta nyilván kideríteni, hogy nem közeleg-e felmentő sereg. A vár elfoglalását kevesen élték túl. Szellaniki Musztafa megemlíti, hogy kezükbe került Zrínyi titkára, kincstárnoka és kulcsára. (Az előbbi minden valószínűség szerint nem volt más, mint Cserenko, aki emlékirata végén megemlékezik arról, hogy kihallgatták. Ekkor látta a nagyvezér sátra mellett dárdára tűzve Zrínyi

levágott fejét.) A török források részletezik, hogy Szokoli Mohamednek mint sikerült Szolimán halálát három hétig a sereg előtt titokban tartani azokkal a parancsokkal, amelyekre ráhamisította a halott szultán nevét.

A török történetírók már csak azért is, hogy kiemeljék, milyen nagy ellenféllel küzdött Szolimán hadserege, elismerőleg írnak a szigeti védők kemény ellenállásáról. „Annyi ágyulövés és gránát hullott a várból az ostromlókra — jegyezte fel Szelaniki —, hogy ez még nem fordult elő semmilyen vár ostrománál.” Zrínyi elszántságát pedig abból a levélből vett sorokkal jellemzi ugyanez a török krónikás, amelyet a vár feladását kérő fiának írt. „Te tudod — válaszolta Zrínyi a hamisított levélre —, nekünk nem illik beszélni senkinek gyengeségről, erőtlenségről és tehetetlenségről. Ilyen magatartást mi nem tanúsíthatunk, ilyen aljas cselekedetet mi nem tehetünk, ilyen élet nekem nem kell. Amíg élek, a pasa a várat nem kaphatja meg tőlem.”

Az előadások elhangzása után az emlékülés a szigetvári ostrom, továbbá a XVI–XVII. század török elleni harcainak hadtörténeti problémáival foglalkozott.

Horváth Miklós „Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése” c. előadásában abból indult ki, hogy a vár elestét általában külső okokkal magyarázzák, elsősorban azzal, hogy a védők óriási túlerővel viaskodtak. (Az egykorú források szerint a török sereg létszáma a 100 000-et is meghaladta, ágyúinak száma pedig 200-ra rúgott.) Ma azonban már látszik, hogy II. Szolimán hadereje 50–55 ezer emberből állott, és ágyúkból sem tudott felvonultatni többet, mint 60–70-et. Az a kérdés, hogy egyedül ezek okozták-e a vár vesztét, vagy védelmében is történtek hibák? Azaz: az ostrom során a védelem a lehetséges megoldások közt mindig a legjobbat választotta-e? Ha ezt a kérdést tesszük fel, arra kell először választ keresnünk: helyes volt-e, hogy Zrínyi Sziget védrendszerebe az Újvárost is belevonta. E várost ugyanis délről és keletről nem oltalmazta oly mértékben az ingovány, mint az Óvárost és a várat. 1556-ban, amikor még nem épült meg az Újváros, a támadó tizennégy-szeres fölényrel rendelkezett, 1566-ban pedig huszonötszörössel. Ma mindinkább úgy tűnik: helytelen volt, hogy a védők a gyenge Új-város védelmére vállalkoztak, amikor úgyszemint emberhiányban szenvedtek. Az előadó szerint Zrínyit az Újváros létrehozásában és megerősítésében az vezette, hogy ezzel vásárok forgalmát az Óvárosban emelje, és vele vámjövendelmét gyarapítsa.

A másik kérdés az: jól döntött-e Zrínyi, amikor a várba zárkózott? Nem nagyobb hasznát látta volna az őrség, ha valamelyik főtisztjére bízta Szigetet, és ő mint dunántúli főkapitány a váron kívül marad. Főkapitányi haderejéből, váraiból elvont katonákból és részleges nemesi felkelésből lovas-sereget alakíthatott volna. E sereg, amely elérte volna a 2200 főt, Salm győri főkapitány hadaival megerősítve 5–6 ezerre emelkedett volna. Ezzel a sereggel Zrínyi állandóan nyugtalaníthatta volna a Szigetet ostromló török hadat és zavarhatta volna annak ellátását. E tevékenységével tétlenségből a győri

tábort is ki tudta volna mozdítani. Miért nem választotta Zrínyi Miklós ezt az utat? Feltételezhető, hogy Zrínyi így gondolta legjobban megvédeni saját birtokait, továbbá remélte, hogy az uralkodó, mivel Szigetvár védelmét vállalta, jutalmul megerősíti a Frangepán birtokokban, amelyeket megszerzett.

Csillag Ferenc „Magyar és török fegyverek a XVI. század közepén” című előadásában a magyar—török háborúk korának jellegzetességét a várharchan jelölte meg. Ennek következtében nőtt a gyalogság és a tüzérség, illetve a kézi-lőfegyverek és az ágyúk jelentősége. De mindkét vonatkozásban inkább számszerű, mint minőségi fejlődésről beszélhetünk.

A magyar katonák ruházatában és fegyverzetében a keleti és nyugati elemek keveredtek. Ugyanez a helyzet a fegyverek terén is. Ki kell azonban emelnünk, hogy a közelható fegyvereknél, különösen a kardfajtáknál a keleti, a lőfegyvereknél viszont a nyugati formák hatása mutatkozik erősebbnek. A lőfegyverek közt a technikailag tökéletesebb nyugati kerekes puska és pisztoly még nem terjedt el. Ugyanígy a sodronyos sisakot és páncélt használták még hazánkban és nem a lemezeset, amely pedig tökéletesebb védelmet nyújtott, és Európában másutt már be is vezették. A fegyverek vizsgálata azt mutatja, hogy a jövő legfontosabb fegyvere, a lőfegyver a törököknél ekkor már nem, a mi oldalunkon még nem fejlődött.

Amit a fegyverek fejlődésében megfigyelhetünk, azt *Perjés Géza* „A török háborúk néhány katonai problémájáról” szóló előadása más vonatkozásokban tárt fel.

A török állam a XVI. században területét nézve kiterjedtebb, a lakosság számát tekintve népesebb, gazdasági erőforrásokban pedig gazdagabb volt minden európai államnál. Szervezete, közigazgatása a XVI. században még olyan jól működött, hogy minden ellenfelénél nagyobb katonai erőt tudott kifejteni.

A XVI. század második felétől az oszmán katonai erő megtorpant, a XVII. század végétől pedig rohamos hanyatlásnak indult. A magyarázatot a török társadalom vezető rétegének erkölcsi lehanyatlásában látjuk. E rétegben a török moszlimok és a jövevény renegátok ellentéte a XVI. század folyamán kiéleződött. Az ellenfelek azonban nem győzték le egymást, hanem azebből a két elemből álló uralkodó rétegnek új közerkölcese alakult ki: a moszlimok olyan gátlástalanokká, korruptokká váltak, mint a renegátok, az utóbbiak viszont abban közeledtek a moszlimokhoz, hogy átvették azok konzervativizmusát. A vezető réteg megromlása az államot fejlődésében megállította, majd pedig lezüllesztette.

Belső bajokkal küzdött a Habsburgok birtok-kompleksza is. A török elleni harc annak keretein belül egyformán erősítette a központi hatalmat és a decentralizációt.

A két ellenfél, a tetőfokra eljutott, továbbemelkedni már nem tudó török hatalom és a kellő fokú centralizációt fejleszteni nem képes Habsburg-

hatalom 1568 és 1686 közt egyensúlyban voltak egymással. Mérkőzésük ebben a periódusban ezért nem dőlhetett el.

A mozdulatlanságnak ez ideje alatt azonban Nyugaton a gyalogság egy részét puskával, a lovasságot pedig pisztollyal szerelték fel. A csapatok mozgását és tűzerejét fokozták és összehangolták. Kialakult az új hadrend, amelynek minden részét a vezér külön-külön mozgatni tudta és ütközet folyamán nem csúszott ki kezéből a vezetés. A Habsburg-seregeket a XVII. században már ezeknek az újításoknak a figyelembevételével szervezték meg. A török haderő viszont a felszabadító háborúk idején még mindig ugyanazt a taktikát alkalmazta, mint az előző századokban. Vagy azért nem vette át az újításokat, mert a vezetőréteg, amelynek be kellett volna hozni ezeket, nem állt már feladatainak magaslatán, vagy pedig azért, mert a janicsárok és szpáhik rendjének szelleme romlott meg. Végeredményben tehát nem ellenfeleinek taktikája, hanem a társadalmi fejlődése szárnyalta túl az oszmán államot és hadseregét.

Benczédi László „Katonarétegek helyzete a török elleni várháborúban” című előadása arról az oldalról világította meg a török ellen vívott háborúk kérdését, hogy azok mint hatottak a magyar társadalom fejlődésére. A török elleni évszázados harcok során ugyanis a magyar társadalomban egy réteg alakult ki, amely a katonaeletet már nem ideiglenesnek, hanem foglalkozásnak, hivatásnak tekintette. E réteget más szellem töltötte el a XVI. században, mint a XVII.-ben.

A katonai rend főleg jobbágyokból rekrutálódott, akiket a szabadságvágy, a jobbágysorból való szabadulás vágya hajtott a katonai szolgálat felé. Az egyéni szabadságvágyból körükben testületi szellem, politikai tudat formálódott ki, amelynek tartalma egyre bővült, és egyre határozottabb formákat öltött. Tisztjeikkel szemben, akik többnyire nemesi származásúak voltak, katonai kérdésekben gyakran juttatták érvényre akarataikat. A földesuraknak pedig nem adták ki a közéjük állott jobbágyaikat. Mivel a központi hatalom nem tudta rendesen fizetni zsoldjukat és képtelen volt ellátni őket, ezért arra kényszerültek, hogy a várak környékén földeket foglaljanak. Azon maguk gazdálkodtak, és így éltek meg. A földesúri hatalom alól szabadulni kívánva természetesen földjeiket is igyekeztek kivonni a földesúri járadékszolgáltatások alól. Így alakult ki a végvárak szabadságának fogalma, a katonaszabadság fogalma. Törekvéseik a Rákóczi-szabadságharc idején találkoztak a szabadparaszti sorért küzdő jobbágyok törekvéseivel, s a XVIII. század folyamán a földesúri hatalom — a hajdúk kivételével — velük együtt törte le őket.

A katonai rendet azonban nemcsak szabadparaszti vágyak jellemezték. Lenézte a jobbágyokat, a városi polgárokat és nemesi előjogokat is arrogált magának: nemesi vitézlő rendnek nevezte magát. Kétségtelen tehát, hogy a törökellenes harcok a magyarországi feudális társadalom szerkezetében egy új elemet fejlesztettek ki, amely a jobbágyság és a nemesség között állott, köz-

bülső réteg volt. Ez a közbülső, szabadparaszti és nemesi vonásokat mutató, kétarcú réteg sajátos terméke volt annak a társadalmi fejlődésnek, amelynek alakulását a másfél évszázados harc erősen befolyásolta.

Szebenyi Péter előadásában Szigetvár példáján bemutatta, hogy történelemtanításunkban a nevelési szempontok és a megnövekedett ismeretanyag összeütközésbe kerültek egymással. Szigetvár hősi védelméről minden tankönyv megemlékezik, de hasonló nevelési lehetőséget nyújtó más események már nem kerültek beléjük, mert az óriásira növekedett tananyag ezt nem engedi meg. Ezen az ellentmondáson csak egy új módszertani szemlélet tudna segíteni.

Nagy László korreferátumában hangsúlyozta, hogy a Habsburgok segítségével az egész ország a török uralma alá került volna. A Habsburgok akkora erővel viszont már nem rendelkeztek, hogy a török kiűzésére vállalkozhattak volna.

Rázsó Gyula hozzászólásában megvilágította, hogy a Habsburgok azért nem tudtak nagy erőt kifejteni, és azért kényszerültek védekezni a törökkel szemben, mert a központi hatalom gyenge volt. A Landsknecht ezredek a hadi vállalkozók szolgálatában állottak, akiknek intézményét csak a XVII. század derekára tudták az uralkodók kiküszöbölni. A hadseregek pénzügyi ellátása és vezetése is meghaladta a XVI–XVII. században a Habsburg központi kormánysszervek erejét.

Az emlékülés másnap a Szigetvári Emlékkönyvet vitatta meg Szigetvárott.

Rúzsás Lajos mint a kötet szerkesztője kifejtette, hogy melyek voltak azok a nehézségek, amelyekkel az emlékkönyv szembekerült, de leküzdeni nem tudott. Másrészt rávilágított azokra a problémákra, amelyeket a mű vetett fel, ill. amelyeknek megoldását sürgeti.

A kötet jelentős új eredmények mellett számos kutatásra váró problémát vetett fel. Így pl. tovább kell vizsgálni a Habsburg-központosítás válságát, amelynek következtében, tehát politikai okból a földesúri hatalom a XVI. században nálunk növekedett. Ez a növekedés a honvédelem kérdéseivel és a török birodalom erejének megtorpanásával összefonódva területenként különböző módon határozta meg a társadalmi fejlődésünket.

Káldy-Nagy Gyula az emlékkönyvben megjelent tanulmányában Sziget eleste után a vár környékén fekvő 43 faluban a szemtermelés kiterjesztését figyelte meg. Lehet, hogy ez a növekedés csak ideiglenes jellegű volt, s esetleg más termelési ágról a gabonatermelésre való áttéréssel állott kapcsolatban.

Tovább kellene vizsgálni a Habsburg uralom alatt álló országok társadalmának egymásra való hatását, és azt a kérdést, hogy mekkora szerepet játszott a török ellen folytatott harcban, majd annak kiszorításában az általános európai társadalmi-technikai fejlődés, mekkorát a hadszíntérre vált területek erőfeszítése, és végül mekkorát a Habsburg uralkodók és kormányaik.

A hozzászólások során *Benda Kálmán* kifejtette, hogy Bende Lajos dolgozata nyomán ismerjük most már a harci események egymásutánját, de nem tudunk semmit a védők összetételéről és arról, hogy mi lelkesítette őket a harcban. Történetírásunk eddig nem tudta, hogy a kirohanás után közülük néhányan fogságba kerültek. Két levelet is idézett, amelyek a fogságba esettekről szólnak. — A további kutatásoknak azonban tényekre kell épülniük, spekulatív alapon kérdéseket megoldani nem tudunk. Ez okból nem ért egyet Horváth Miklós előző napon elhangzott előadása több pontjával. Zrínyi azért építette az Újvárost — állította Horváth —, mert az Ó-város piaca a vásárok számára kicsiny volt. Így akarta jövedelmét növelni. Ezt az állítását semmivel sem támasztotta alá. Ugyanígy nem bizonyította azt a tételét sem, hogy Zrínyi azért vállalta a helytállást Szigetben, mert így akarta megszerezni a királyi donációt a már kézben tartott birtokaira. Véleményét azért is adatokkal kellene bizonyítani, mert az eddigiek mindennek ellenkezőjéről tanúskodnak. Elfogadhatatlannak tartja Horváthnak azt a gondolatát, hogy Zrínyi, ha a váron kívül marad, egyrészt hutezres sereget tudott volna összehozni, másrészt vele valami eredményt tudott volna elérni már csak azért is, mert az uralkodó rendelkezése értelmében minden hadnak a főszereghez kellett csatlakozni.

A hírlapok, a rádió, a televízió, és a szépirodalom gyakran nem reális történet szemléletet terjeszt. Így Darvas Józsefnek a Szigetváron bemutatásra kerülő darabja sem. A történészeknek a feladata, hogy közvéleményünkben múltunkról valóságos képet alakítsanak ki. A Szigetvári Emlékkönyv jelentősége abban van, hogy közelebb visz bennünket a valósághoz. Felméri az 1566. évi hadjárat nemzetközi hátterét, annak az egész ország életében megmutatkozó következményeit és egy egész sor kérdésre fényt derít.

Heckenast Gusztáv hiányolta, hogy az emlékkönyvben nincs olyan tanulmány, amely mutatná, mint formálódott Zrínyi alakja történetírásunkban. Salamon Ferenc 1865-ben rajzolta meg Zrínyi portréját, amelynek vonásai a polgári történetírásban nem váltak élesebbé, noha 1891-ben Thury József közzétette Szélaniki Musztafa török történetíró művének fordítását, Barabás Samu pedig 1898—99-ben Zrínyire vonatkozó okmánytárát. Hogy mint fejlődött lelkileg Zrínyi, Benda Kálmánnak a Szigetvári Emlékkönyvben megjelent tanulmányában kapjuk meg, amely új, sikerült és épp oly korszerű, mint Salamoné a maga idejében. Kifogásolta, hogy a kötetből hiányzik a Szigeti vár építéstörténete, topográfiája. Szerinte ez a mű legnagyobb hiánya.

Makkai László kiemelte, hogy most már a Szigetvári Emlékkönyv révén van összehasonlítható anyagunk, amelynek segítségével megállapíthatjuk, hogy a mezővárosi fejlődés a Dunántúl török megszállta részén úgy ment végbe, mint az Alföldön. A bortermelésnek és marhakereskedésének megnövekedése képezte itt is hozzá az alapot.

A török uralom alatt álló dunántúli területen a jobbágyság termelése emelkedett. Káldy-Nagy Gyula eredménye, amelyet Rúzsás Lajos másként értékel, mert a növekedést időlegesnek és átállásnak tartja, ezt mutatja. Az egész töröktől megszállt területen a járadék uralkodó formája a pénzjáradék volt, és árutermelés folyt. A jobbágyság a török megszállás alatt nem élt rosszabb sorban, mint a magyar uralom alatt. A defterek szerint ugyanazokkal a szolgáltatásokkal tartoztak török földesuraiknak, mint a magyar területen azzal a különbséggel, hogy a török földesurak sokkal kevesebb robotot követeltek. A török uralmi rendszer kedvező volta a XVI. század végéig tartott, amikor a helyzet megfordult. A török állam reakciós vonásainak erős kiütkezése következtében a jobbágyság helyzete a megszállás alá nem került területen előkéhez viszonyítva rosszabbá vált.

Tóth Sándor kifogásolta, hogy a török elleni védelem katonapolitikai kérdéseire az emlékkönyv nem hoz cikket. Felveti a kérdést, indokolt volt-e, hogy a Habsburgok állandóan defenzíven gondolkodtak. Hiszen a török uralom másfél évszázada során többször állítottak fel 60–70 ezres sereget, és sohasem láttak lehetőséget támadásra a török ellen?

Angyal Endre örömmel látta, hogy Benda Kálmán a Zrínyiek származásának kérdésében a család horvát eredete mellett foglalt állást, és nem fogadta el az olasz álláspontot. Felhívta Benda figyelmét arra, hogy a Zrínyiek a glagolitákat pártfogolták, akik 1248 óta pápai engedéllyel ószláv nyelven tartották istentiszteleteiket és glagolita betűkkel írtak. Truber, akiről Benda megemlíti, hogy könyvét Zrínyinek ajánlotta, azokhoz a szlovén prédikátorokhoz tartozott, akik a glagolita hagyományokra támaszkodva akarták a protestantizmust a délszlávok közt elterjeszteni. Rosenberg gróf, Zrínyi apósa is támogatta e mozgalmat. A Zrínyiek szimpátiái a reformáció iránt tehát e forrásból származhattak.

Kifogásolta, hogy Rúzsás Lajos Pécs-et a mezővárosok közt említette. Kulturális szerepe, városképe alapján Pécs inkább civitas volt. Szerencsésnek tartja, hogy Rúzsás a mezővárosokkal kapcsolatban a török-balkáni kultúra hatásaival is foglalkozott, amelynek nyomai egészen a XX. századig fennmaradtak. Kár, hogy az emlékkönyv nem foglalkozott a Zrínyi-probléma világirodalmi hatásával. Két ismert szlovák költemény foglalkozik Zrínyivel, és ide sorolható német vonatkozásban az az 1566-ban írt költemény, amelyet Wagner professzor előző napi előadásának végén idézett. Úgy látszik szerzője ismerte a Niebelung éneket, amelyet utánzott.

Kopasz Gábor hangsúlyozta, hogy Pécs civitas címet használt a török kiűzése után és a középkorban is, ami kivételes helyzetét és fejlődését mutatja.

Horváth Miklós az elhangzottakra válaszolva kiemelte, hogy a történelmi adatok fontosságát valóban nem szabad szem elől téveszteni, de hogy milyen lehetőségek voltak adva egy adott pillanatban egy hadvezér számára, és hogy miért döntött egyik vagy másik megoldás mellett, arra nem igen maradtak

fenn írásos adatok. Ez esetben spekulatívén kell eljárni. Zrínyi utolsó elhatározásáról például nem tudjuk, hogy kirohanás vagy áttörési kísérlet volt-e.

Rúzsás Lajos Benda Kálmán hozzászólására reflektálva megemlítette, hogy a védők összetételére csak abból a 49 névből tudunk következtetni, amelyet Budina, Istvánffy és elszórt adatok alapján tudunk összeállítani, mert Zsoldajstrom a szigeti védőkről eddig nem került elő. Kiegészítésük csak olyan további elszórt adatokból remélhető, mint amilyeneket Benda Kálmán említ. A 49 névből csak 7 délszláv hangzású, ami arra vall, hogy a védőrség túlnyomólag magyarokból állott. Különösen sok kisnemes menekült be a várba. Ez érthető is, mert Baranyának Szigetvár felé eső nyugati darabján számos településben éltek kisnemesek. Budina többször is említi a védők közt a nemesekeket. Hogy a kirohanásnál néhányan fogságba jutottak, az ismert volt a történet-tudomány előtt. Budina megemlékezik erről. Siklósi Mihály kálvinista pap, a kirohanás egyik résztvevője munkatársa volt később a Wittenbergben kiadott Zrínyi-albumnak. Német Béla is ismeri három kirohanó nevét, akik a fogságból 1571-ben szabadultak ki.

Heckenast Gusztáv észrevételeire Rúzsás Lajos közölte, hogy Zrínyi alakjának historiográfiai alakulására vonatkozó tanulmányt csak az esetben lehetett volna felvenni az emlékkönyvbe, ha az nagyobb terjedelmű lehetett volna.

Makkai László megjegyzéseire válaszolva Rúzsás Lajos kifejtette, hogy a robot a török területen, noha allódiumokról nem tudunk, mégis nagyon nyomta a jobbágyokat. A török ugyanis erődtítési munkálatokra, katonai szállításokhoz sokszor igénybe vette őket. De a legnagyobb terhet számukra a katonai beszállásolás jelentette.

Tóth Sándor felszólalására rátérve hivatkozott az irodalomra, amelyben az a nézet az uralkodó, hogy a Habsburg-háznak támadásra a törökkel szemben a felszabadító háborúig nem volt lehetősége. A jelenlevő Wagner Georg és Perjés Géza is ezt vallja.

Angyal Endre és Kopasz Gábor kifogására, hogy Pécs nem sorolható az oppidumok közé, Rúzsás Lajos utalt azokra a nagy különbségekre, amelyek a mezővárosok közt privilégiumaik alapján köztudomásúan fennállottak. Pécs olyan kiváltságokkal rendelkezett ugyan, amelyek messze föléje emelték az egyszerű oppidumoknak, de a földesúri joghatóság alól civitas címe ellenére sem szabadult fel. Gazdasági funkcióját tekintve pedig nem a kereskedővárosok, hanem a bortermelő mezővárosok kategóriájába tartozott.

Horváth Miklós előző napi előadásával és e gyűlésen elhangzott felszólalásával kapcsolatban Rúzsás megjegyezte, hogy az Újváros gazdaságilag nem hozott Zrínyinek semmit. Az a szegény baranyai menekültek viskóiból állott, akik felvevő piacot igazán nem jelentettek, még adót se igen tudtak fizetni. Az pedig, hogy Zrínyi nem kirohanni, hanem áttörni akart volna, egyenesen elképzelhetetlen. Háromszázötven gyalogossal még az elfoglalt

váron sem törhetett át, nemhogy a török táboron, amelynek egész lovassága üldözőbe vette volna. Ezenfelül tanúnk is van arra, Cserenko, hogy a halálra készült. Ha a bizonyítékokról megfeledezünk és mellőzzük őket, nem tudunk az igazsághoz közelebb jutni.

Vörös Károly elnök a vitát összefoglalva megállapította, hogy a Szigetvári emlékkönyv munkatársai eredményeiket három tényezőnek köszönhetik. Először annak, hogy több tudományág, több történelmi szakterület kutatói dolgoztak össze benne, aztán új forrásokat tártak fel és végül a tényeket széles, közép-európai látókörben vizsgálták.

Ez a módszer vezetett oda, hogy a török uralom alá került Dunántúl múltját, az 1566. évi hadjárat országos következményeit, valamint nemzetközi kihatásait, továbbá a köztudat alakulására máig kiható szerepét ma jobban, pontosabban és helyesebben látjuk.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az emlékülésen elhangzott előadásokból és felszólalásokból a XVI—XVII. század török elleni harcaira vonatkozóan a következő kérdések, illetve problémakörök rajzolódtak ki:

1. Mekkora volt Magyarország vér- és anyagi áldozata a Habsburg segélyhez viszonyítva?

2. Mint befolyásolta a török ellen vívott harcot a Habsburg centralizáció fejlettségének foka?

3. Milyen szerepet játszott az európai társadalom, a tudomány és a technika, különösen a hadtudomány és haditechnika fejlődése a török hatalom ellen folytatott harcban?

4. A XVI—XVII. századi harcok, a háborús állapot mint hatott a magyarországi társadalom egészére és azon belül különösen a katonaréteg és jobbágyság fejlődésére. Milyen volt a török megszállás alá került területen élő jobbágyság helyzete a királyi Magyarország jobbágyságaiéhoz viszonyítva?

A további történész-munkához az emlékülés ilyen irányban ad ösztönzést és arra ilyen irányban gyakorol befolyást.

Az emlékülés módszertani főeredményének azt tekinthetjük, hogy a problémákat több tudomány oldaláról és összefüggésében világította meg.

Ezenkívül külföldi szerzők, illetve felszólalók bevonásával nemzeti kereteken túl közép-európai horizonttal tárgyalta, hogy a török elleni harc a közép-európai népek fejlődését közelebb hozta-e, vagy eltérítette egymástól, és hogy mi szerepet játszott ebben a fejlődésben a Habsburg-ház?

A JOBBÁGYOK ÉS A RÁKÓCZI-SZABADSÁGHARC

BENDA KÁLMÁN

A Magyar Történelmi Társulat és a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat Esze Tamás születésének 300. évfordulója alkalmából szeptember 24—26. között vándorgyűlést rendezett Nyíregyházán. Az első napon, a megyei tanácsháza nagytermében tartott vitaülésen mintegy 80-an vettek részt: a Rákóczi-szabadságharc történetének szakemberei, tudományos kutatók, történelem tanárok, az érdeklődők közt a megyei vezetőség és a helybeli értelmiség képviselői. Az ülést az elnöklő Köpeczi Béla nyitotta meg, majd a nyíregyházi tanács végrehajtó bizottsága képviselőjének üdvözlő szavai után R. Várkonyi Ágnes „A jobbágyok és a Rákóczi-szabadságharc” címmel tartott vitaindító referátumot. Előadásában egyrészt összefoglalta történetírásunknak ebben a kérdésben vallott eddigi álláspontját, másrészt ismertette ez irányban évek óta végzett saját kutatásai eredményeit, utalva egyúttal a még megoldatlan kérdésekre is.

Azt, hogy a nagy kuruc szabadságharcot 1703-ban a jobbágyság szervezte és indította el, — mondotta Várkonyi Ágnes — s hogy a nép részvétele, illetve később a harctól való visszahúzódása a fölkelés sorsára is döntő volt, történetírásunk már régen felismerte. A parasztság változó magatartásának okait azonban történészeink hosszú időn át nem is keresték. A polgári történetírás még azt az ellentmondást sem vette észre, mely a szabadságharc nemesi célkitűzése és a jobbágytörekvések közt volt, azt, hogy a küzdelem ugyan a szabadságért és a függetlenségért folyt, a feudalizmus viszonyai közt azonban a független ország szabadsága a nemesi előjogokat jelentette, s ez a jobbágyok számára szinte semmit sem ígért; ugyanakkor a független nemesi Magyarország felé vezető utat a nemesség csak a jobbágyok erejével nyithatta meg.

Nyilvánvaló ellentmondás, történetírásunk mégis sokáig nem vett róla tudomást. Thaly Kálmán és vele együtt a polgári Magyarország historikusai úgy vélték: a jobbágykatonák, a szegénylegények önzetlenül ontották vérüket a hazáért, azaz elfogadták és magukévá tették a nemesi célokat. Ma már tudjuk, hogy korántsem így volt. A parasztság, a független ország szabadságába a maga társadalmi felszabadulását is beleértette, s ennek érdekében fogott

fegyvert. Források, nyilatkozatok bizonyítják, hogy amikor 1703-ban Esze Tamás a tiszaháti parasztok nevében Rákóczival tárgyalta, a parasztság fegyverrekelését feltételekhez kötötte: Rákóczi ismerje el saját hadinépének a felkelt jobbágyokat, és azt, ki mellette kardot köt, mentse fel az úrbéri terhek alól, szabadítsa ki a földesúri alávetettségéből. A jobbágyot tehát korántsem urainak jöléte, hanem saját társadalmi érdekei vezették harcba.

Ez az önmagában helyes felismerés azonban — folytatta Várkonyi Ágnes — ebben az általános formájában alig visz közelebb a szabadságharc évek során változó belső viszonyainak megértéséhez. Ahhoz, hogy a szabadságharc bonyolult társadalmi kérdéseit megközelíthessük, szakítanunk kell az eddigi, sokban sematikus elképzeléssel, mely a fejedelmet és jobbágykatonáit nyolc éven át megmerevedett tartásban ábrázolja. Meg kell vizsgálnunk, hogy a zászlók alá állt parasztság hatott-e a szabadságharc céljaira, és hogy a szabadságharc alakította-e a jobbágyi törekvéseket? Végző soron meg kell állapítanunk, hogy a kuruc katona, ha szándéka ellenére is, csak nemesi célokat szolgált-e, vagy fegyveres harca saját osztálya számára is hozott eredményeket.

Az előadó ezután kifejtette, hogy Rákóczi 1703-as ígéretének, hogy a fegyverre kelt jobbágyokat minden úrdolgától felszabadítja, az adott súlyt, hogy amit ígért, az történelmi hagyományokra épült. A jobbágyok és a fejedelem is a hajdúszabadságra gondolt. A XVII. században a török elleni fegyveres határvédelem kötelezettsége ellenében Bocskai István példájára az erdélyi fejedelmek, majd egyes nagyurak is sorozatosan mentességet adtak a földesúri szolgáltatások alól jobbágyfalvaiknak. A hajdúszabadsággal élő falvak helyzete nem volt mindenütt teljesen azonos, de valamennyien mentesültek a robottól, az egyéni kiszolgáltatottságtól, és katonai szolgálatok fejében bizonyos szabadsággal, önkormányzatban intézték falujuk ügyeit, azaz fegyverrel szolgáló szabad parasztokká lettek. Ilyen hajdúszabadsággal élő falvakra találunk a török végvári vonal mentén mindenütt, legnagyobb számban a Partium vidékén, Szabolcsban, Szatmárban, Biharban, de az ország más részein is, egész a Muraközig. A török kiűzése után azonban az állandó fegyverbenállásra nem volt többé szükség, a földesurak megkezdték tehát a korábban adott szabadság megnyirbálását, majd teljes megszüntetését. A hajdúszabadság elsoványodása, illetve megszűnése, párosulva az állami elnyomással, a paraszti árutermelés béklyóba verésével, az új adópolitika és a kereskedelmi monopóliusz következményeivel érthetővé teszi, hogy a kuruc mozgalom lángja első sorban a volt hajdú helyeken csapott magasra. A parasztság előtt lezárult a földesúri iga alól való szabadulás lehetősége, s a társadalmi felemelkedés útját csak Rákóczi ígérete nyitotta meg újra előttük. Ez az ígéret azonban már nem egyes falvaknak szólt, a parasztság egészét érintette, s a feudalizmus felszámolásának reményét is magában hordozta.

Rákóczi ígéretét azonban, ahogy erre Várkonyi Ágnes példák egész során át rámutatott, másként értelmezték a jobbágyok és másként a fejedelem,

amiből már 1704-re zavarok támadtak. A nagycsalád-rendszerben élő föld népe természetesnek vette, hogy a katonáskodók egész házanépe felszabadul, a fejedelem viszont csak a hadbavonultak legközvetlenebb családtagjainak mentesítésére gondolt. Összefügg ez azzal is, hogy Rákóczi úgy vélte: a termelés és az állam érdeke megkívánja a feudális kötöttségek fenntartását, azaz a parasztság egészének felszabadítása megvalósíthatatlan. A fejedelem különválasztotta tehát az állam és a jobbágyok érdekét, és első helyre az államot helyezte.

Az előadás ezután bizonyította, hogy 1705-től kezdve a spontán parasztfölkelés helyett Rákóczi fokozatosan a megyék katonaaállítási kötelezettségét vezette be. Ez a rendelkezés kettős célt szolgált: egyrészt — legalábbis Rákóczi így gondolta — elvágja a hadsereget a parasztságtól, másrészt a hadsereg regularizálását is elősegíti. A zsoldért szolgáló portális katonaság azonban nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Korábban főleg a rézpénz elértéktelenedésével kapcsolatos nehézségeket emelték ki, Várkonyi Ágnes elsősorban a társadalmi okok fontosságát hangsúlyozta. A parasztság vonakodott a felszabadulás reménye nélkül, pusztán pénzért fegyverbe állni, a társadalmi érdekeltség megszűnése, az a felismerés, hogy az áldozatokat ő hozza, a szabadságban pedig a nemes részesül, értelmetlenné tette számára a harcot.

Az egyre válságosabb belső helyzet Rákóczit új út keresésére ösztönözte, s államférfiúi és emberi nagyságát mutatja, hogy miután meggyőződött róla, hogy elgondolása rossz, volt bátorsága ennek következményeit levonni. Az előadó számos eddig alig méltányolt adat tükrében mutatta be, hogyan alakult e téren Rákóczi álláspontja, nem utolsósorban az egyre erősödő paraszti elkeseredés hatására. A fordulat a fejedelem politikájában 1707-ben következett be, ettől kezdve Rákóczi arra törekedett, hogy a megnyerendő szabadságért ne csak a jobbágy, hanem a nemes is hozzon áldozatot, és hogy ez a szabadság ne csak a nemesi elképzeléseket, de a jobbágyi várákozást is elégítse ki. Bizonyos fokig már ezzel kapcsolatos az ónodi országgyűlés végzése, mely kimondta a nemesség hadicélokra történő megadóztatását, a közteherviselést. Egy év múlva a sárospataki országgyűlés törvényben ígérte, hogy az a jobbágy, amelyik felkel és fegyverben marad, minden földesúri szolgálat alól felszabadul.

A jobbágyok tömeges felszabadítása azonban súlyosan sértette a földesúri érdekeket, a sárospataki országgyűlés törvényének végrehajtása tehát azt a veszélyt hordozta magában, hogy a nemesség idegenedik el a szabadságharc ügyétől. Várkonyi Ágnes előadásának talán legérdekesebb része volt az, amelyikben a szerző meggyőzően mutatta ki, hogy a fejedelem állami kárpótlással kívánta a hajdúszabadsággal letelepítésre kerülő katonákat a földesúri kötöttségből kiemelni, ahogy erre a Göncznek adott kiváltságlevél világosan utal is.

Az előadás kezdetén fölvetett kérdésre tehát Várkonyi Ágnes pozitív választ adott: a jobbágyság harca korántsem volt hiábavaló. Az ónodi, majd a sárospataki országgyűlés törvénye szinte már a feudális rend alapjait bontogatta. Megvolt a remény arra, hogy kialakul a polgári nemzet, amelyiknek nemcsak a nemes, hanem a jobbágy is tagja.

Az első hozzászóló, Balogh István a hajdúszabadsággal felruházott, elsősorban kelet-magyarországi magánföldesúri települések XVII. századi életét kísérte végig, azt a folyamatot, ahogy a megyék és földesurak, az 1680-as évektől kezdve egyre nagyobb kíméletlenséggel a kiváltságok ellen fordulnak, azokat szűkebb korlátok közé szorítják, sőt számos esetben meg is szüntetik, s amelynek során teljes mértékben csak a törvény által elismert 6 hajdúváros tudta kiváltságos helyzetét megőrizni. Ez a magyarázata annak, hogy míg a társadalmi süllyedés, deklasszáció útjára került falvak népe elsőik közt fog fegyvert Rákóczi oldalán, a feudális társadalom kiváltságosai közé beérkezett hajdúvárosok viszonylag passzív magatartást tanúsítanak kezdettől fogva végig. Nekik már birtokukban volt, amiért a többiek harcoltak.

Orosz István hozzászólásában azt vizsgálta, hogy reálisak voltak-e a szabadságharc jobbágytörekvései. A paraszti osztályharcban — mondotta többek közt — aszerint, hogy a küzdelem milyen célokért és milyen eszmék jegyében folyik, három nagy fejlődési szakasz különböztethető meg. A kialakulás korának paraszti küzdelmei az osztálynélküliség ideológiai alapjáról indulnak s céljuk a feudális rend megszületésének megakadályozása. A már kialakult feudalizmusban a járadékok növelése ellen folyik a harc, többnyire a szókásjog, a hagyományos szolgáltatási rend alapján. A késői középkorban viszont nem a járadék mérséklése, hanem megszüntetése, a személyi és dologi függés felszámolása a cél, a felszabadulás ideológiai alapján. A Rákóczi-szabadságharc paraszti törekvései ebbe a harmadik csoportba tartoznak, hiszen a hajdúszabadság lényege is a feudális függésből való szabadulás.

A kuruckori érzékelhető jobbágy törekvések tehát a szabad paraszti köztulajdon megteremtését tűzték ki célul. Vajon e messze előremutató célokat a parasztság mely rétege fogalmazta meg és képviselte? Hiszen a szabadságharcban tömegesen résztvevő birtoktalan jobbágyok számára legföljebb egy Bocskai-féle telepítés, földhözjuttatás jelenthetett volna megoldást. Az ő céljaik tehát nyilván mások voltak, bár a történeti kutatás mindmáig nem sokat tud róluk mondani. A szabad paraszti köztulajdon megteremtését nyilván csak egy emelkedő birtokos parasztréteg írhatta zászlajára, az amelyik eljutott egy olyan fejlődési fokra, hogy szolgáltatásait egy összegben, pénzben fizette ki, azaz, az egykori kifejezés szerint taksás jobbágy volt. Az utolsó évek kutatásaiból tudjuk, hogy a XVII. század második felében éppen a felkelés bázisát jelentő Kelet-Magyarországon, és éppen a Rákóczi-birtokokon nem egy jobbágyköziség taksás állapotba került, — a paraszti célok meg-

fogalmazása, a paraszti köztulajdon megteremtésének óhaja és ideológiája tehát tőlük származik.

A fejlődésnek az lett volna a normális útja, ha az ilyen parasztok a saját anyagi erejükből érik el a szabadságot, a később egyre gyakoribb örökváltság alapján. Nyugat-Európa nagy részében a parasztság ezen az úton, saját erejéből lett szabad kisbirtokossá. Nálunk azonban még a taksásoknak sem volt olyan gazdasági erejük, hogy saját magukat megválthatták volna. A Rákóczi pátenseiben beígért szabadságot így önerejükből még a társadalmi ranglétra legmagasabb fokán levők sem szerezhették meg, nemhogy a többiek. A hadrakelt sereg teljes felszabadítása így illuzórikus volt. Az állami kárpótlással történő részbeni felszabadítás a parasztság számára megoldást jelentett volna, de nem a kuruc államháztartás számára s még kevésbé a nemesség számára, amely nem volt még alkalmas a jobbágyfelszabadítás egyetlen olyan formájának befogadására sem, amely szembenállt a rendi kiváltságokkal. Mivel pedig a rendi kiváltságok (köztük a jobbágyok feletti hatalom) épségben tartása előfeltétele volt a nemesség fegyverben tartásának, a jobbágyi célkitűzések megvalósításának a feudalizmus bástyáin eleve össze kellett omlaniok.

Rácz István hozzászólásában azt vizsgálta, hogy milyen erővel merültek fel a paraszti kívánságok, s Rákóczi mennyiben tudta vagy akarta azokat kielégíteni. Sorba állítva a rendelkezésünkre álló adatokat, az állapítható meg, hogy bár a fejedelem megerősítette a Sajó—Hernád melléki, bihari és szabolcsi hajdútelepek részben már eltörölt kiváltságait, maga hajdúvárosi kiváltságot alig néhány esetben adományozott. Saját birtokain — ahol pedig a földesúri ellenállás a legkisebb lehetett — csak Tarpát ruházta fel hajdúvárosinak tekinthető, de nem annak nevezett kiváltsággal. Vajon a rendi ellenállás akadályozta Rákóczit a jobbágy részről jelentkező igények kielégítésében, vagy a fejedelem nem vette egészen komolyan a paraszti törekvéseket? Várkonyi Ágnessel szemben, aki, mint láttuk, úgy találta, hogy a jobbágyság osztályharca végül is rákényszerítette Rákóczit és a kuruc államvezetést a paraszti követelések teljesítésére, Rácz István úgy vélekedett: a baj éppen az volt, hogy ez a katonáskodó parasztság nem rendelkezett azzal az erővel, amellyel a hajdúszabadságot kikényszeríthette volna magának, mint annak idején Bocskai István alatt. Bocskai hadseregét Rákócziéval egybevetve úgy tűnik, hogy az előbbinek a katonai értéke, így a politikai súlya is jóval nagyobb volt, amelynek okát abban is kereshetjük, hogy Bocskai hajdúinak zöme a török harcokban megedződött katonaságból került ki, míg Rákóczi vitézei katonai múlt nélkül, az eke mellől sereglettek a zászlók alá. A kuruc vitézek osztályharcát ugyanakkor még bénította, hogy családjuknak otthon naponként meg kellett harcolnia a földesúrral, — ellentétben a századeleji hajdúkkal, kik zömükben a török által meghódított területről menekült emberek voltak, s így feudális kötöttségben nem éltek. Rácz István végső következtetése tehát az volt, hogy a jobbágytörekvések a Rákóczi-szabadságharc idején azért nem

teljesültek, mert a hadrakelt parasztok nem képviseltek olyan ütőerőt, mint Bocskai hajdúi.

Kirilly Zsigmondné és N. Kiss István felszólalásukban az 1707-es dika-összeírás létrejöttének történetét, az összeírás rovatait és jelentőségét ismertették, majd a parasztság vonatkozásában az összeírás alapján több konkrét megállapítást tettek, rámutatva a történeti statisztikai vizsgálatok fontosságára és arra, hogy, véleményük szerint, ebben a vonatkozásban az 1707-es összeírás egyedülálló jelentőségű. Bár az összeírás csak töredékesen maradt ránk, egyes megyék teljesen hiányzanak, a fennmaradt részletekből mégis világosan látszik, hogy a Rákóczi-birtokok, a Hajdú kerület és általában a keleti országrész parasztsága sokkal nagyobb százalékban lépett a hadseregbe, mint a nyugati országrészé. Ez az összeírás cáfolja Bálogh István megállapítását, hogy a hajdúvárosok csak immel-ámmal vettek részt a szabadságharcban: városonként ugyan különböző arányban, de átlagosan a családfők 35–50%-a katona volt. A Rákóczi-birtokok jobbágynak lelkesedését mutatja, hogy ennél is magasabb százalékos arányban adtak katonát, míg egyes északnyugati megyéknél, pl. Barsnál ez a szám mindössze 15–25%. Rácz Istvánnak a kuruc hadsereg katonai értékére vonatkozó megállapítását is cáfolják az összeírás adatai. A katonának álló parasztok nagy része birtokában volt némi katonai gyakorlatnak, sőt bizonyos fokig ugyanez mondható az otthon maradtokról is. 1708 elején összeírták Trencsén megyében a jobbágyokat, s az otthon őrzött puskák számát is feltüntették, nyilván abból a célból, hogy a sziléziai hadjáratban a fegyverrel rendelkezőket másodvonalbeli katonai szolgálatra berendeljék. Az összeírók kereken 4000 jobbágy családfőnél nem egészen 1000 puskát vettek számba.

Történetírásunk mindeddig azt mondta, hogy a Rákóczi-szabadságharc csatái nem jártak nagy emberveszteséggel. A statisztikai vizsgáldások viszont ennek az ellenkezőjét tanúsítják. Szabolcs megye összeírása szerint, pl. az egy évben bevonult nem egészen 200 megyei nemesből 92 esett el a harctéren.

Varga János kapcsolódva az R. Várkonyi Ágnes és Orosz István által mondottakhoz, a kuruc hadseregbe állt parasztság társadalmi rétegződését vizsgálta felszólalásában, és azt, hogy mik voltak azok az okok, amik Rákóczi oldalára vitték őket. Részletes adatok felsorakoztatásával bizonyította, hogy az 1700-as évek elején az állami adóterhek és az idegen szoldateszka rémuralma egyformán sújtotta a parasztság minden rétegét. Ez teszi érthetővé, hogy a brezáni kiáltvány mindnyájukat csatasorba állította, s egyúttal figyelmeztet arra is, hogy az antifeudális törekvések mellett az idegen uralom elleni harc, a szabadságért való küzdelem mozgósító hatását sem szabad lekicsinyelnünk. Mégis, a sereg összetételét vizsgálva, egyes falvak kurucnak állt lakóit a falu társadalmában nézve, azt látjuk, hogy bár a szegények is szép számmal vannak a fegyverrekeltek közt, mindenütt a tehetős jobbágyok azok, akik

a legelszántabbak, akik nagy áldozatokra is hajlandók. Azok, akik életszínvonalban és öntudatban is az élen jártak, akik a XVII. század végével induló nemesi visszahatást és az ezzel összefüggő deklaszálódást a legerősebben érezték. Közöttük feltűnően sok a taksás jobbágy, mert ezek félhetek leginkább, hogy az örökös jobbágyság rendszere őket is maga alá gyűri. A következőkben Varga elsősorban Kelet-Magyarországra vonatkozóan mutatta ki, hogy a különböző szabadságot élvező taksás jobbágyok száma a XVII. század végére erősen megnőtt. A volt végváriak, egykor hajdúszabadságot élvező falvak lakosai közül szintén sokan kerültek taksás állapotba. (Bihar megye falvainak mintegy fele taksás volt ebben az időben.) Valamennyiőjüket szabadabb mozgás, erős vállalkozási kedv jellemezte, s el voltak szánva, hogy helyzetük romlásának gátat vetnek és visszaszerzik régebbi kedvezőbb helyzetüket. Végső soron azt állapíthatjuk meg, hogy bár a kuruc hadsereg zömét az örökös jobbágyok adták, számukhoz képest mégis a taksások voltak legnagyobb százalékban. (Volt olyan falu, ahonnan a férfiak 60–70%-a katonának állt.) Közülük kerültek ki a harcoló parasztság legöntudatosabb tagjai, s a paraszti követeléseket ők öntötték formába, a hajdúszabadság elsősorban az ő vágyuk volt.

Bónis György hozzászólásában a jogtörténeti kutatások fontosságára mutatott rá. A rendek jogi érvekkel szegültek szembe a jobbágyi törekvésekkel, a hajdúszabadság csak a feudális alkotmány keretei között kerülhetett megvalósításra, s a Werbőczyánus szemlélet az országgyűlések munkájára, az egész nemesi szemléletre rányomta a maga bélyegét.

Benda Kálmán elsősorban N. Kiss István megállapításaival vitatkozott. Mivel 1707-ben a parasztok nagy része már a megyék katonaállítási kötelezettsége következtében vonult hadba, a dikális összeírás adatai nem a paraszti lelkesedés fokát tükrözik, hanem azt, hogy a kuruc államapparátus mennyire tartotta hatalmában az illető területet. Ez magyarázza, hogy a keleti országrészben a bevonulók száma többszöröse a nyugati megyékének, s ez a magyarázata a hajdúvárosok által állított katonák viszonylag nagy számának is. A hajdúvárosok magatartásáról kialakult képet tehát, melyet lényegében már Rákóczi megfogalmazott Emlékirataiban, az összeírás adatai nem módosítják. Egyébként erre vonatkozólag Károlyi hadainak mustrakönyve is bizonyítékul szolgálhat, amely a hajdúvárosi katonaságról részletes adatokat tartalmaz. Ami a kuruc hadsereg katonai értékét illeti, azt nem lehet azon mérni, hogy valaki tudott-e a puskával bánni, vagy sem. Ez a kor már a reguláris hadseregek időszaka, s ebben a vonatkozásban a kuruc sereg messze elmaradt a császáriak mögött. Ezt maga Rákóczi látta a legvilágosabban. Ami a Trencsén megyében összeírt puskákat illeti, vagy az összeírásban, vagy az olvasásban valami tévedés lehet. A puska meglehetősen ritka fegyver volt, Rákóczi 40–50 puska külföldi megvásárlása érdekében nem egyszer egész diplomáciai szervezetét mozgósítja. Tudjuk, hogy még az elit kuruc ezredek sem voltak

puskával teljesen felszerelve. Teljesen elképzelhetetlen, hogy a parasztlakbirtokában 1000 puska lett volna (ezt különben törvény is tiltotta). Egyébként túlzottnak tűnik a szabolcsi nemesek majdnem 50%-os hadivesztesége is.

Heckenast Gusztáv arra mutatott rá, hogy a történeti statisztikai vizsgálatoknál sohasem szabad egy összeírás adatai alapján végleges következtetéseket levonni. Különben is, az 1707-et megelőző években is készültek dika-összeírások, ezek együttes eredményét kell figyelembe venni. A puszkák ügyében teljesen egyetért Benda Kálmán érveivel, ami azonban a hajdúvárosokat illeti, Rákóczi velük való elégedetlensége nem perdöntő, mert ő a hajdúszabadság értelmében azt várta volna tőlük, hogy minden férfi fegyverre keljen.

Rúzsás Lajos a parasztság részvételével kapcsolatos, elsősorban dunántúli adatokat sorakoztatott fel annak bizonyítására, hogy ott is elsősorban a tehetős, viszonylag szabadabb rétegek ragadtak fegyvert.

A vitát R. Várkonyi Ágnes zárta le. Megállapította, hogy a hozzászólások egyetértettek a referátum fő mondanivalójában: a Rákóczi-szabadságharc magába sűríti a magyar történelem előző és következő évszázadának számos fontos társadalmi és politikai kérdését, s éppen ezért 1703–1711 története csak akkor bontakozhat ki a maga jelentőségében, ha évszázados összefüggések távlatában vizsgáljuk. A vitában világosan kiemelkedtek a fő kérdések: 1. a katonakiváltság, hajdúszabadság és a társadalmi fejlődés, 2. a Habsburg-abszolutizmus és a jobbágyság, 3. a nemesség és a Rákóczi-szabadságharc, és végül 4. Rákóczi és a jobbágyság viszonya. Az első kérdésben Várkonyi azokkal értett egyet, akik a hajdú- és katonakiváltság kérdéseit minél szélesebb történelmi társadalmi összefüggéseiben kívánják megvizsgálni. 2. A Habsburg-abszolutizmus és a jobbágyság viszonyának megítélésében azt tartja perdöntőnek, hogy mit jelentett ennek az abszolutizmusnak egész rendszere, gazdaság- és társadalompolitikájának egésze perspektivikusan a jobbágyságra és általában a nem-nemesi rétegek számára. 3. A rendi formák vizsgálatát ő is szükségesnek tartja. E mögött azonban van egy másik ezzel összefüggő kérdés is: a Rákóczi-szabadságharc és a nemesség mindmáig kellően nem tisztázott viszonyának kérdése. Vagyis az a máig uralkodó nézet, hogy a szabadságharcot a nemesség egyöntetűen támogatta, s Rákóczi és a nemesség viszonya mindvégig töretlen volt. A közelebbi vizsgálatnál ki fog derülni, hogy ennek a felfogásnak a történelmi valósághoz kevés köze van. 4. A jobbágyság és Rákóczi viszonyát illetően a kuruc katonaság összetételére vonatkozó statisztikai vizsgálatokra, s ezzel egy időbentáji kutatásokra lenne szükség, hogy a végső szót kimondhassuk.

Mindent összevéve, Rákóczi jobbágypolitikájának jelentőségét R. Várkonyi Ágnes abban látta, hogy egyrészt összegezte a megelőző évszázad történelmi tapasztalatait, másrészt kaput nyitott a jövőbe. Ennek jelentőségét pedig akkor is ki kell emelnünk, ha a tervek gyakorlati megoldása kudarcha fulladt, mert még nem érett meg rájuk az idő. Más szóval: a Rákóczi-szabad-

ságharc jobbagyságának a harca bebizonyította, hogy 1703—1711-ben Magyarországon már nem lehetett a nemzeti függetlenségért a feudális viszonyok változatlan fenntartásával harcolni.

E beszámoló készítője a maga és a résztvevők véleményét ugyanebben összegezheti. A Rákóczi-szabadságharc történetével kapcsolatban a vitaülés eredményei igen jelentősek, s az itt hangot kapott szemlélet nyilván éreztetni fogja hatását más korszakok kutatásánál is.

A vitaüléssel a vándorgyűlés tudományos része lezárult, de nem volna teljes beszámolóunk, ha nemoznánk a következő két nap programjáról.

Szeptember 25-én a vándorgyűlés tagjai autóbusszal Esze Tamás szülőfalujába, Tarpára mentek, ahol részt vettek a község által rendezett díszünnepségen, majd a kuruc brigadéros Németh Mihály szobrászművész által készített szobrának leleplezésén. Az ünnepélyen Köpeczi Béla, a szoboravatáson Erdei Ferenc mondott beszédet. Itt kell megemlékeznünk a jubileum alkalmából Tarpa, a Szabolcs-Szatmár megyei Tanács és a vásárosnaményi járási tanács együttes áldozatkészségéből megjelentetett ünnepi kiadványról, a kuruckor egyik legjobb ismerőjének, Esze Tamásnak „Tarpa és Esze Tamás” c. könyvéről (Nyíregyháza, 1966. 146. l. + 11 oldal képmellékl.), amelyben a szerző nemcsak Tarpa életét eleveníti meg számos részletes, mindeddig ismeretlen adat tükrében, hanem kitűnő képet ad a szegénylegények vezérének törekvéseiről, tetteiről is, rámutatva arra, hogy elgondolásai, céljai és életének egész harca milyen mélyen ágyazódott a Tiszahát, közelebbről Tarpa társadalmi valóságába. A könyv megjelentetésével a községi, járási és megyei Tanács példát mutatott a helyi múlt haladó hagyományainak ápolására és tudatosítására. (Csupán azt sajnáljuk, hogy a kiadványban nincsenek jegyzetek. A jegyzetek, az egyes iratok őrzési helyének feltüntetése, többek közt a jövő kutatóinak a helyzetét is nagyban megkönnyítette volna.)

Tarpáról visszaútban Nyíregyházára a vándorgyűlés résztvevői megtekintették Nyírbátor műemlékeit, valamint a Báthori István Múzeum igen gazdag és példásan rendezett gyűjteményeit.

Szeptember 26-án a vándorgyűlés résztvevői Munkácsra tettek tanulmányi kirándulást.

Bár ebben a beszámolóban elsősorban a tudományos vonatkozásokra kellett szorítkoznunk, mégsem hagyhatjuk említés nélkül azt a meleg baráti fogadtatást, amellyel a vendéglátó szovjet szervek, a Kárpátontúli Terület és Munkács városának pártvezetősége fogadták a vándorgyűlés résztvevőit, sem azt az élményt, amit a szabadságharc történetéből jól ismert helyekkel való találkozás jelentett. A munkácsi várban alkalmi kiállítás fogadta a látogatókat, amelynek megrendezéséért az ungvári egyetem docensét, a kuruckor ismert kutatóját, Váradi-Sternberg Jánost és a munkácsi múzeum vezetőjét, Sztjepán Dvorákot illeti a köszönet és az elismerés. Az egykorú iratok és tárgyi emlékek a vár történetét, Rákóczi Ferencet és a bereg-ugocsai nép küzdelmes sorsát és

kuruckori dicsőséges harcait hozzáértő válogatásban idézték. Ahogy a múzeum vezetője mondotta: a munkácsi vár jelkép Kárpát-Ukrajna számára. Jelképe azoknak a közös harcoknak, melyeket Kárpát-Ukrajna magyar és rutén parasztsága közösen vívott Rákóczi zászlaja alatt a szabadságért.

A nyíregyházi vándorgyűlés mind tudományos eredményei alapján, mind pedig nagy élményt jelentő kitűnően megszervezett kirándulásai révén a leg-sikerültebbek közé tartozik. A munkácsi út pedig fontos kezdeményezés a baráti szomszéd országokkal való szorosabb történet-együttműködés terén.

EMLÉKEZÉS WALDAPFEL JÁNOSRA

SIMON GYULA

A Magyar Tudományos Akadémia Neveléstörténeti Albizottsága 1966. október 31-én ünnepelte Waldapfel János születésének 100. évfordulóját. A kiváló gyakorlati nevelő, pedagógiai író 45 éves munkássága a nevelésügy széles területein alkotott maradandót: tanított, tanárnemzedékeket nevelt fel, iskolareformmunkálatokban kezdeményező szerepet vitt, tanterveket szerkesztett és továbbfejlesztette a középiskolai tantervelméletet, alkotóan közreműködött az Országos Közoktatási Tanács munkájában, a pedagógiai közéletben, több pedagógiai folyóiratot szerkesztett, s e gazdag életmű terméséből bőven jutott tudós könyvekre és tanulmányokra is. Minden törekvése arra irányult, hogy áthidalja a pedagógiai elmélet és gyakorlat közötti szakadékot. Működésével valóságosan hozzájárult a korábbinál érzékenyebb pedagógiai közvélemény kialakításához.

A kor, amelyben Waldapfel János élt, az imperializmus, a magyarországi kapitalizmus meggyorsult fejlődésének kora, amelynek századunkra eső szakaszában egy világháború pusztított, majd forradalmak lobogtak fel reménylelkűen, hogy aztán megtorpanva és elbukva adjanak helyet az ellenforradalmi bosszúnak és konszolidációnak.

A nevelés egyetemes történetében a herbartizmus már túljutott hatása zenitjén, az epigonok kiittattak belőle minden alkotó leleményt s a megmeredt módszer, a formális fokozatok „állóháborúját” kényszerítették az iskolára. Nálunk a későn nekiiramuló polgári fejlődés más viszonyba kellett hogy kerüljön Herbarttal és a herbartizmussal: a nevelésügy polgári fejlesztése számára megbízható és járható útnak számított, módszertana egyhangúságában könnyen volt elsajátítható, s ezért népoktatásunkban és középiskoláinkban uralkodó modellt válhatott.

Kármán Mór és Waldapfel János azonban megkerülték az epigonokat s visszamentek az eredeti forráshoz (mely avultsága ellenére is több eleven pedagógiai gondolat hordozója még a századfordulón is, mint az utánzók módszer-fetisizmusa) s amit érdemesnek véltek, önállóan alkalmazták s egyszerűsítették felismerték, hogy a neveléstudománynak vannak a herbarti pedagógiát meghaladó fontos feladatai.

Waldapfel János pedagógiai gyakorlatában erre szolgált jó példát, s különösen két alapvető felfogásban haladta meg a herbartizmust. Az egyik a pedagógiai szituáció értelmezésében, a tanár—diák viszony kialakításában mutatkozik, melyben az autoritáselv helyére állít a gyermeki kezdeményezésre is építő korszerűbb gyakorlatot, kimondva: „La gaya scienza”-nak, a „jókedvű tudománynak” szeretném a pedagógiát nevezni, a jókedv művészetének a nevelés művészetét, a jókedv mesterségének a tanítás mesterségét. Minél komolyabbnak veszi valaki e művészetet, e mesterséget, annál vígabbnak kellene lennie, mikor gyakorolja. Csak a jókedvből fakad az igazi szellemi erő, a kedv minden jóhoz és széphez. Amit a gyermek jókedv nélkül tesz és tanul, az nyomja és köti; amit jókedvvel tesz, az emeli lelkét, az szárnyat ad képzeletének, erőt akarátának.” — A másik a herbarti individualizmussal állítja szembe a társas kiművelést és pedig a közösségben nemcsak a célt, de a nevelés színterét is látva.

S ebből a pedagógiai nézőpontból szemléli a közművelődés feladatait is. Fáradhatatlan volt abban a törekvésében, hogy a nevelés ügyét az iskola falain túlvigye, annak közéleti rendeltetése iránt társadalmi lelkiismeretet ébresszen és fontos művelődéspolitikai elhatározásokat érleljen.

Az életmű nem szakítható el korától, az osztálytársadalom ellentmondásaitól. Kármán és Waldapfel is akkor élnek, amikor növekedőben van Magyarországon a nacionalizmus, a nemzetiségek elnyomása, megvalósíthatatlan egy demokratikus szemléletű és alapvetésű köznevelés s a hivatalos neveléspolitikája — mely messzemenő lojalitást követel a pedagógiai közélet szereplőitől — egyre inkább eltávolodik Eötvös „erkölcsi érzületétől”. Mindez szükségképpen árnyékot vet közéleti pedagógiai munkásságra is. A polgári keretek között kialakuló nevelési elméletek és gyakorlat terén azonban a Kármán—Waldapfel hagyaték — a kor ellentmondásai és általuk a közélet szereplőinek előírt korlátai ellenére is — a legjobb polgári hagyaték körébe tartozik.

Egy haladó életmű számontartása indította a Magyar Tudományos Akadémia Neveléstörténeti Albizottságát arra az elhatározásra, hogy Waldapfel Jánosról kibővített ülésen — a Pedagógiai Bizottság és Albizottságok, a fővárosi gyakorló gimnáziumok képviselőinek, Waldapfel János gyermekeinek, rokonainak, néhány tanítványának, tisztelőinek részvételével — emlékezzék meg.

A felolvasó ülésen *Balogh László* gazdag forrásanyagra felépülő, értékelő tanulmányban ismertette Waldapfel János életének főbb állomásait, tanulmányait, tanítómestereit, majd a termékeny és eredményes életmű gyakorlati és elméleti alkotásait.

Waldapfel János egyik legjelentősebb teljesítménye kétségtelenül az a mintegy negyedévszázados gyakorlati pedagógiai működése volt, amellyel a tanárképzés ügyét, s az iskolai gyakorlatot vitte előre. Erre vonatkozólag az előadás megállapította: „Elvitathatatlan érdeme, hogy sokoldalú tudományos felkészültség birtokában minden tantárgyat végig gondolt és végig elem-

zett a tanterv szempontjából, és ezt a munkát a tanárjelöltekkel is elvégeztette, az egyes tudományszakoknak megfelelően. Erre az elmélyült és átfogó szemléletet kívánó pedagógiai munkára, Kármánon kívül, akkor egyetlen tanár sem volt felkészülve. Waldapfel ide vonatkozó értékeléséből, elemzéseiből mai pedagógiai munkánkhoz is sok hasznos szempontot meríthetünk."

A gyakorlat körében fogant instruktív gondolata — az iskolai értékelés és osztályozás módszeréről szólva —, hogy a gyermeket ne egy tanítási évre, hanem a nevelési folyamat egész tartamára vegye gondjaiba az iskola, s évenként ne csak bizonyítványt, hanem jellemzést is adjon a tanulókról, azok munkájáról. Felvetette az iskola és a szülői ház szoros kapcsolatának szükségességét és történeti érdeme, hogy a megoldás kulcsát — először hazánkban — a szülői értekezletek megszervezésében jelölte meg. Korszerűen értelmezte a nevelés központi szerepét az iskolában s fontos mondanivalója van a hagyomány pedagógiai szerepéről is.

Waldapfel János irodalmi munkásságával pedagógiai életünknek szinte minden területét érinti és van előremutató mondanivalója. Összefüggő neveléseméleti rendszer koncepciója is kibontakozik nála, melyben Herbarttól indul ki és Kármán nyomdokait követi, de mégis sajátos utat képvisel. Az előadás számos pozitív gondolatot sorolt fel, melyek közül itt csak néhányat idézünk: Waldapfel János az élet értelmét és rendeltetését a munka végzésében látja; felismeri és neveléseméleti szempontból elemzi a környezeti tényezők szerepét; a nevelés munkájának olyan szervezését, mely minden nevelendő részére a fejlődés egyenlő feltételeit biztosítja egy jövőbeni — akkor még utópisztikusnak tűnő — közösségtől várja; híve „egy, a vallástól független etikai tanításnak” — és így tovább.

Waldapfel János neveléseméleti munkásságának helyét és értékét Balogh László a következőképpen jelölte ki: „Érdeme, hogy már munkássága kezdetén a szakember érdeklődésével és a szigorú kritikus szemével — önállóan tanulmányozta és értékelte Herbartot. Tisztázta és elhatárolta a különböző herbartianus irányzatok problematikáját. Általában védelmezte az eredeti Herbart-gondolatokat, de ugyanakkor látta — bár igaz, hogy csak kevés vonatkozásban — azok fogyatékosságait is. Az általa vezetett teoretikumok témái között rendszeresen szerepeltek Herbart alapvető művei, az *Allgemeine Pädagogik* és az *Umriss* beható elemzése, tanulmányozása. A nevelői gondolkodás rendszerezesebbé, mélyebbé, az oktatás munkájának gondosabbá és sikeresebbé tételét várta Herbart munkáinak megértésétől. Ugyanakkor — Imre Sándorral egyetértve — el kell ismernünk, hogy Waldapfel a herbarti pedagógia koncepcióján túllevő nevelési-oktatási feladatokat is látta.”

Az előadás feltárta Waldapfel gazdag közművelődési gondolatait is. A művelődés lehetőségeit szélesesen, demokratikusan értelmezi, lényegesnek tartja a szegény és műveletlen falusi nép kulturális színvonalának emelését. A magyarosítás kérdésében — bár szembeszáll az erőszakos módszerekkel —

ő is téves nézeteket vall. Ugyanakkor azonban az államnyelv megtanítása mellett szükségesnek tartja a nemzetiségek nyelvének és kultúrájának megbecsülését és ápolását.

Az előadás a közoktatási reformok problematikájával zárult. Waldapfel János igen maradandó szempontokat hagyott hátra ezen a téren is: a közoktatásügy tervezésének legfontosabb alapelve az élet, az iskola és az élet kapcsolata, viszonya; továbbá figyelembe kell venni saját közoktatásügyünk fejlődési tendenciáját, a nemzetközi fejlődés újabb mozzanatait, a közvéleményt, a „didaktikai praxist”, a tudomány haladását. — Megannyi, ma is eleven, elgondolkodtató szempont.

A forradalmak is pozitív hatással voltak Waldapfel János pedagógiai működésére és az ellenforradalom idején Klebelsberg Kunó kultuszminisztert — többek között — a népoktatás elhanyagolásáért is éles bírálathoz részesítette. „Jutalma” ekkor: azonnali nyugdíjazása lett.

Balogh László előadásában sokoldalúan vizsgálta Waldapfel János életművét, az értékelés alapjait lerakta és a kor neveléstörténeti feldolgozásához is igen figyelemre méltó szempontokat és adalékokat nyújtott.

Akik az iskolák életét belülről is ismerik, és huzamosabban éltek, jól tudják, hogy a diáktörténetek az idők múltával a legszeretetteljesebb tanár alakja köré fonódnak és azt hívják pedagógiai hősükké. Dr. Görög Imre és Krisztinkovich Béla visszaemlékezései a századforduló távlatából idézték elénk egy igazi tanár — tudós és melegszívű ember — egyéniségét.

„Mikor 1892 szeptemberében először gyűltünk össze a barátságos Trefort utcai épület első emeleti osztálytermében — még nem tanításra, csak osztályrendezésre — szorongva ültem az egyik padsor szélén az idegen, új környezetben, nem ismertem sem tanárt, sem diákot — emlékezik vissza Görög Imre. Csengettek és a beállott csendben megjelent egy zömök, szép fekete szakállú férfi, nem ment a tanári asztalhoz, hanem nyomban odajött a két padsor közé, és pápaszemén át nyájasan nézett bennünket. Lassan jött és meg-megállt. Nálam is megállt, szemembe pillantott és elmosolyodott. És ettől a mosolytól egyszerre szétfoszlott minden idegenség, úgy éreztem, hogy valaki meglátott és szívébe zárt, és ahol ő otthon van, én is otthon vagyok. Ez az érzés, az otthonosság, végig kísért a nyolc éven át.”

Krisztinkovich Béla 70 éves emléket idézett fel:

„Az a kiváló pedagógus kar, melynek tündöklő neveit előttem szóló iskolatársam felsorolta, fogott hozzá az ifjú lelkek életreformálásához, melynek legifjabb tagja volt szeretve tisztelt tanárunk, Waldapfel János, kinek emlékének áldozunk ma itt az MTA díszes termében. Hogy a lepergett 70 év alatt valamennyiünk a társadalom hasznos és helytálló polgárává vált, és az élet viharaiiban emberi magatartással sikerült tájékozódunk, azt ennek a kiváló együttesnek, de elsősorban a lenyűgöző, szuggesztív preceptornak, Waldapfel Jánosnak köszönhetjük.”

Felkai László Waldapfel János tanári működésének gazdag, ma is például álló tapasztalatait tárta elénk. Két sajátos vonást emelt ki: a pontosságot, gondosságot, alaposágot az iskolai munkában — és a nagyvonalúságot, a perspektíva-igényt a pedagógiai problémák széles körű, társadalmi szempontú kezelésében.

Ma is elgondolkodhatunk és instruktívnak hatnak Waldapfel János ilyen útmutatásai: a didaktikai elméletek és gyakorlat átvételét lelkiismeretes forrástanulmány előzze meg és az alkalmazás sohasem lehet szolgai; a „technikai és technológiai oktatás” az oktatás szélesebben — nem egy tárgyra — értelmezendő problematikája; a nevelőhatások rendszere az iskola körét jóval meghaladja s ebben a társadalom aktív közreműködése elengedhetetlen, ugyanakkor a pedagógus nevelőmunkája sem korlátozódhat csupán az iskolai életre; nem lehet az iskolai és családi nevelés között ellentét, a „kétéltű nevelőrendszer” egymás hatását rombolja le; a pedagógus önképzése nélkül nem képzelhető el hivatásszeretet; a pedagógusnak mindenképpen tudományos munkát is kell végeznie (Waldapfel ide sorolja a tananyag és a források újra áttanulmányozását, a tudomány történetének vizsgálatát is); a tanítás sikerének feltételei — milyen eleven gondolat —: a pedagógus tudja, higgye és szeresse, amit tanít... S ebbe a sorba tartozik az előadásból olyan szépen csengő példa is: Waldapfel János egy alkalommal a magyar pedagógusokhoz fordult és három fontos feladat elvégzésére kérte őket: „neveljék a gyermekeket magyarságra, műveltségre és igazságra. Az első előfeltétele, hogy maga a tanító szeresse a népet, szeresse minden gyermekét egész lelkével. Műveltekké akkor nevelik a tanítók a gyermeket, ha az a tananyag elsajátítása révén felismeri helyét a közösségben, önbecsülést szerez, és megtanul másokat is becsülni. Hogy igazlelkű, egyenes legyen a gyerek, ahhoz magának a tanítónak is igazlelkűnek, igazszavúnak kell lennie, akitől távol van a hamis pátoz, a hatáshajhászás, a hamis hangulat, aki megveti a hazugságot, a képmutatást. Ha a tanító hamisan játszik lelke húrjain, pokoli muzsikát produkál, mely szörnyű belső disszonanciáival nagy kárt tesz a gyermeki lélekben.”

A felolvasó ülés zárógondolataként hangzott el: egy pedagógiai életmű végül is a gyakorlatban nyeri el igazolását és értelmét. Waldapfel János tanításából, példájából mai feladataink megoldásához is erőt meríthetünk.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Farkas Sándor

A kézirat nyomdába érkezett: 1966. XII. 22. — Terjedelem: 11,50 (A/5) fv, 9 ábra

---

66.63259 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

Ára: 26,— Ft

TARTALOMJEGYZÉK

Molnár Erik	209
Ember Győző: Az MTA II. Osztályának könyvkiadási tevékenysége	217
Vértes László: Az őskori technológia fejlődési rátái	265
Garai László: A XVIII. nemzetközi pszichológiai kongresszus	285
Szelényi Iván: Egység és különbözőség	293
Vértes László: Munkaértekezlet a szeleta-kultúra kérdéseiről	301
Rúzsás Lajos: A törökellenes honvédő harc a XVI—XVII. században	313
Benda Kálmán: A jobbágyság és a Rákóczi szabadságharc	325
Simon Gyula: Emlékezés Waldapfel Jánosra	335

Megjelent 1967. április hó 6-án

Index: 26.502